

Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Prawa

Arkadiusz D. Leśniak-Moczuk

**PRZEJAWY DEMORALIZACJI NIELETNICH.
ANALIZA PRAWNO-KRYMINOLOGICZNA**

Opiekun naukowy:
prof. dr hab. Ewa M. Guzik-Makaruk
Katedra Prawa Karnego i Kryminologii
Promotor pomocniczy:
dr Ewelina Wojewoda

Białystok 2020

Spis treści	Strona
Wstęp	4
Rozdział I.	13
Metodologiczne aspekty badań empirycznych	
§ 1. Cel i przedmiot badań	13
§ 2. Problemy i hipotezy badawcze	16
§ 3. Metody, techniki i narzędzie badawcze	22
§ 4. Charakterystyka projektu ISRD-3 oraz dobór próby	26
§ 5. Organizacja i przebieg badań	37
Rozdział II.	44
Granice nieletniości w ujęciu kryminologiczno-prawnym	
§ 1. Kategoria nieletniego w świetle prawa i wiek odpowiedzialności prawnokarnej	44
§ 2. Pojęcie młodzieży na gruncie nauk społecznych	60
Rozdział III.	82
Demoralizacja i czyny zabronione nieletnich w ujęciu prawnokryminologicznym	
§ 1. Pojęcia „patologii społecznej” i „demoralizacji nieletnich”	82
§ 2. Demoralizacja nieletnich w świetle ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich	110
Rozdział IV.	174
Motywacje i uwarunkowania przejawów demoralizacji nieletnich na podstawie wyników badań	
§ 1. Determinanty regionalne i lokalne w analizie zachowań dysfunkcyjnych nieletnich	174
§ 2. Konteksty migracyjne i religijne w zakresie zachowań dysfunkcyjnych nieletnich	200
§ 3. Znaczenie relacji rodzinnych i statusu społecznego rodziców w kształtowaniu zachowań dysfunkcyjnych nieletnich	216
§ 4. Powiązanie traumy zdarzeń rodzinnych i losowych z zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich	237
§ 5. Postrzeganie przez uczniów zagrożeń w środowisku szkolnym w powiązaniu	

z ich zachowaniami dysfunkcyjnymi	247
§ 6. Współzależność między kontaktami nieletnich z grupami rówieśniczymi i zachowaniami dysfunkcyjnymi	264
§ 7. Czynniki psychospołeczne determinujące zachowania dysfunkcyjne nieletnich	284
Rozdział V.	295
Działania prewencyjne i profilaktyczne wobec nieletnich	
§ 1. Podstawowe różnice i podobieństwa prewencji kryminalnej i profilaktyki	295
§ 2. Programy profilaktyczne i działania prewencyjne wobec nieletnich	312
Zakończenie	328
Bibliografia	336
Wykaz tabel	352
Aneks	357

WSTĘP

W ciągu ostatnich kilkunastu lat w Polsce nastąpił dynamiczny wzrost różnorodnych zjawisk dysfunkcyjnych, w tym także przestępczości. Trudno jednak wskazać, co leży u podstaw nasilania się tych zjawisk, mimo, że istnieje sporo teorii wyjaśniających ich etiologię, zarówno na gruncie nauk prawnych, kryminologii, socjologii, psychologii, a także nauk medycznych.¹ Prawnicy, kryminolodzy, socjologowie, psychologowie, lekarze oraz przedstawiciele innych dyscyplin od lat próbują odpowiedzieć na pytanie, jakie są przyczyny zjawisk dysfunkcyjnych, a także dążą do stworzenia mechanizmów, które mają na celu ich eliminowanie.

Zachowania dysfunkcyjne dotyczą także osób nieletnich. Analiza danych statystycznych pozwala stwierdzić, że w Polsce nastąpił znaczny wzrost liczby czynów zabronionych z udziałem tych osób, a zachowania dysfunkcyjne wśród nieletnich stają się coraz większym problemem społecznym. Wobec tak ważkiego problemu warto zastanowić się nad sposobami jego rozwiązania, zarówno w sferze prawnej, jak i społeczno-wychowawczej. W tym celu słusznym wydaje się poszukiwanie determinantów i uwarunkowań demoralizacji nieletnich – co pozwoli na sformułowanie postulatów w zakresie właściwego doboru środków oddziaływania prawnego.

Proces tworzenia ustawodawstwa poświęconego nieletnim kształtował się na przestrzeni lat i już pod rządami Konstytucji marcowej opracowany został projekt ustawy o sądach dla nieletnich, który regulował postępowanie w sprawach nieletnich. Ustawa miała wejść w życie 1 stycznia 1922 r., co jednak nie doszło do skutku z uwagi na złą sytuację ekonomiczną państwa. Warto podkreślić, że był to bardzo wartościowy projekt, gdyż oprócz rozwiązań jurydycznych zawierał również uregulowania o charakterze profilaktycznym.² Współczesne pozytywne znaczenie regulacji prawnej zawartej w przepisach tej ustawy jest znaczące, tym bardziej, że przepisy prawa odnosiły się do znacznej liczby zjawisk społecznie negatywnych, do których zaliczyć można także zachowania dysfunkcyjne i zjawiska patologiczne z udziałem nieletnich, które obecnie postrzegane są tak samo pejoratywnie. W okresie międzywojennym podstawę prawną postępowania wobec nieletnich stanowiły

¹ Na gruncie polskiej literatury naukowej dostępnych jest wiele prac na ten temat, chociaż do prekursorskich zaliczyć można między innymi: K. Ostrowska, D. Wójcik, *Teorie kryminologiczne*, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1986; A. Siemaszko, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, PWN, Warszawa 1993.

² Patrz: T. Bojarski, *Uwagi o rozwoju polskich rozwiązań prawnych (projektowanych i realizowanych) w zakresie traktowania nieletnich*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, Tom 19, s. 73.

przepisy art. 69-78 Kodeksu karnego z 1932 r.,³ art. 613-635 Kodeksu postępowania karnego z 1928 r.,⁴ a także art. 4, 22 i 55 ustawy prawo o ustroju sądów powszechnych z 1928 r.⁵ Po wojnie trwały prace nad sformułowaniem przepisów prawa wobec nieletnich, chociaż powszechnie były stosowane przepisy kodeksu karnego z 1932 r. Interesującym jest fakt, że w Polsce, na podstawie ustawy z dnia 22 grudnia 1969 r. o utrzymaniu w mocy na okres przejściowy niektórych dotychczasowych przepisów prawa karnego,⁶ do czasu odrębnego ustawowego uregulowania sprawy zapobiegania i zwalczania demoralizacji i przestępczości nieletnich, obowiązywały zasady traktowania młodych sprawców określone przez Kodeks karny z 1932 r. i przepisy o postępowaniu w sprawach nieletnich zawarte w Kodeksie postępowania karnego z 1928 r.⁷ W tym czasie pojawiło się kilka projektów ustaw, z których powszechne zainteresowanie wzbudził projekt ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich z 1968 r., projekt ustawy o ochronie młodzieży przed demoralizacją z 7 sierpnia 1971 r., projekt ustawy o ochronie przed demoralizacją i przeciwdziałaniu niedostosowaniu społecznemu dzieci i młodzieży z 23 kwietnia 1975 r., a także projekt ustawy o postępowaniu wobec nieletnich z 30 czerwca 1978 r.⁸

Z punktu widzenia prawno-karnego podstawowym aktem prawnym, który obecnie reguluje kwestie oddziaływania na osoby nieletnie, jest ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich,⁹ a w pewnym zakresie także ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny.¹⁰ Jak słusznie podkreślają T. Bojarski i E. Skrętowicz, uchwalenie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich stanowiło istotne *novum*, gdyż problematyka postępowania ze sprawcami nieletnimi po raz pierwszy uregulowana została w sposób kompleksowy. Zakres stosowania tej ustawy określony został w art. 1 § 1, który stanowi, że przepisy ustawy stosuje się w zakresie: zapobiegania i zwalczania demoralizacji, w stosunku do osób, które nie ukończyły lat 18, postępowania w sprawach o czyny karalne, w stosunku do osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu lat 13, ale nie ukończyły lat 17,

³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r., Dz. U. nr 60, poz. 571.

⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego, Dz. U. nr 33, poz. 313.

⁵ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych, Dz. U. nr 12, poz. 93.

⁶ Ustawa z dnia 22 grudnia 1969 r. o utrzymaniu w mocy na okres przejściowy niektórych dotychczasowych przepisów prawa karnego, Dz. U. z 1969 r., nr 37, poz. 311.

⁷ A. Bartha, *Nieletni przed sądem rodzinnym według ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. Stadia postępowania i praktyka orzecznicza w zakresie przeciwdziałania demoralizacji oraz w sprawach o czyny karalne*, Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka. Przemoc rówieśnicza 2018, Vol. 17, Nr 1, s. 10.

⁸ A. Strzembosz, *Model postępowania wobec nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1980, nr 3, s. 47.

⁹ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. z 2018 r., poz. 969, zwana dalej u.p.n.

¹⁰ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks Karny, Dz.U. z 2019 r., poz. 1950 z późn. zm., zwana dalej k.k.

wykonywania środków wychowawczych lub poprawczych, w stosunku do osób, względem których środki te zostały orzeczone, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez te osoby lat 21. W świetle k.k. nieletni to osoba poniżej 17 roku życia, która zasadniczo nie może ponosić odpowiedzialności karnej na zasadach określonych w tym kodeksie. Ogólne zasady odpowiedzialności karnej mogą zostać zastosowane w stosunku do nieletnich po ukończeniu 15 lat tylko w ściśle określonych przypadkach wskazanych w art. 10 § 2 k.k. – co stanowi wyjątek od zasady, że osoba do lat 17, czyli osoba nieletnia w rozumieniu prawa karnego, nie ponosi odpowiedzialności karnej. Takie rozwiązania wskazują na to, że z jednej strony, prawodawca ocenia czyny karalne nieletnich jako problem społeczny, który wymaga stosownego przeciwdziałania, ale z drugiej strony ze względów ogólnospołecznych i wykazania troski o przyszłość nieletnich zagrożonych demoralizacją, ujawnia się inny wymiar traktowania takich sprawców czynów karalnych.¹¹

Obok pojęcia „nieletni” na gruncie polskiego ustawodawstwa występują terminy takie jak „małoletni” i „młodociany”. Na gruncie nauk społecznych funkcjonuje natomiast pojęcie „młodzież”, które odnosi się do osób w młodym wieku, niedojrzałych pod względem rozwoju psychofizycznego oraz emocjonalnego. Taka różnorodność określeń jest źródłem nieporozumień na gruncie nauk, których przedmiotem zainteresowania jest właśnie młodzież, a nie nieletni, co zmusza do jednoznacznego określania zakresu semantycznego tych pojęć. Można więc wskazać, że o ile prawo i kryminologia operuje pojęciem „nieletni”, o tyle socjologia, pedagogika i psychologia, stosuje w swych analizach pojęcie „młodzież”.

„Filozofia” postępowania z nieletnimi, którzy w jakikolwiek sposób weszli w konflikt z prawem, albo przejawiają jakikolwiek stopień demoralizacji, jest zawarta w preambule u.p.n. Stanowi ona ogólną wskazówkę interpretacyjną wszystkich jej przepisów i kierowana jest do wszystkich organów i osób realizujących przepisy ustawy, a w szczególności do policji, prokuratury, sędziów rodzinnych, sądów rodzinnych, kuratorów sądowych, dyrektorów zakładów poprawczych i ich pracowników. Ustawodawca wyraźnie wskazuje w preambule, że celem regulacji jest dążenie do „przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich i stwarzania warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem bądź z zasadami współżycia społecznego, oraz w dążeniu do umacniania funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za

¹¹ T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, LexisNexis, Warszawa 2011, s. 11-13.

wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązkach członków społeczeństwa”.¹² Ustawa zmierza zatem do osiągnięcia dwóch celów. Pierwszym z nich jest przeciwdziałanie demoralizacji i przestępczości nieletnich i stworzenie warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem bądź zasadami współżycia, a drugim umocnienie funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązkach członków społeczeństwa.¹³

Należy zwrócić uwagę, że użyte przez ustawodawcę pojęcia „przeciwdziałanie demoralizacji” i „przeciwdziałanie przestępczości nieletnich” są pojęciami niedookreślonymi i wieloznacznymi. Jak słusznie wskazują P. Górecki i S. Stachowiak, w związku z tym, że pojęcie demoralizacji nie zostało w ustawie zdefiniowane, a ustawodawca traktuje je bardzo szeroko, może to prowadzić do manipulowania jego zakresem w ramach interpretacji prawa. Można przyjąć, że demoralizacja w świetle przepisów ustawy oznacza szczególnie intensywną i względnie trwałą postać nieprzystosowania społecznego. Stanowi ona pewien proces odchodzenia od obowiązujących w społeczeństwie wartości moralnych, przejawiający się niekiedy w popełnianiu czynów zabronionych. Niewątpliwie jest to termin o zdecydowanie pejoratywnym i stygmatyzującym charakterze.¹⁴ Według A. Sochackiego, do jej przejawów zaliczyć można: ucieczki z domów lub placówek opiekuńczo-wychowawczych, zachowania patologiczne (alkoholizm, narkomania, prostytutka, tworzenie się nieformalnych grup), porzucanie szkoły, brak opieki ze strony rodziców lub opiekuna, przebywanie w środowiskach kryminogennych, popełnianie czynów karalnych i innych czynów zabronionych oraz brutalizację zachowań wobec rówieśników i osób dorosłych.¹⁵ Wymienione zachowania nie obejmują jednak swym zakresem nawet części działań, które mogą świadczyć o demoralizacji nieletnich, tym bardziej, że we współczesnym, XXI-wiecznym społeczeństwie wykształciły się zupełnie nowe zachowania, które nie występowały w okresie tworzenia ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, jak na przykład zachowania świadczące o uzależnieniu behawioralnym, w tym między innymi uzależnienie od hazardu, seksu, zakupów, mass-mediów, Internetu, modyfikacji własnego wyglądu, opalania się, napojów energetyzujących, suplementów diety, adrenaliny czy też zbierania

¹² P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2007, s. 15-16.

¹³ Ibidem, s. 15-16.

¹⁴ Ibidem, s. 16.

¹⁵ A. Sochacki, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Wydawnictwo Szkoły Policji w Słupsku, Słupsk 2008, s. 8.

niepotrzebnych rzeczy.¹⁶ Podobnie jest z zachowaniami o charakterze antyspołecznym, takimi jak: stosowanie agresji i przemocy wobec rodziny oraz na terenie szkoły, w tym bójek, niszczenia mienia, zastraszania innych uczniów, akty wandalizmu, używanie narkotyków, dokonywanie ucieczek, przynależność do gangów, dokonywanie samouszkodzeń i aktów autoagresji, w tym samobójstw.¹⁷

Biorąc pod uwagę brzmienie art. 1 § 2 u.p.n. należy stwierdzić, że pod pojęciem „przestępczość nieletnich” należy rozumieć czyny zabronione przez ustawę jako przestępstwa, przestępstwa skarbowe i niektóre, ściśle określone wykroczenia, których sprawcami są osoby nieletnie. Z praktyki policyjnej wynika jednak, że policja w trakcie wykonywania swoich czynności służbowych ujawnia nieletnich sprawców czynów karalnych oraz wykazujących przejawy demoralizacji, popełniających czyny zabronione wyczerpujące nie tylko znamiona wykroczeń, które są wymienione w art. 1 § 2 pkt 2 lit. b u.p.n., ale też wykazuje inne zachowania dysfunkcyjne i społecznie niepożądane – np. używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie prostytutki, zebranie, uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, palenie wyrobów tytoniowych, używanie słów nieprzyzwoitych, przemoc w rodzinie.¹⁸ Należy zatem postawić pytanie, czy wskazany przez ustawodawcę katalog wykroczeń nie wymaga uzupełnienia, biorąc pod uwagę współczesne zachowania nieletnich.

W doktrynie już dawno zwracano uwagę na konieczność nowelizacji ustawy regulującej postępowanie w sprawach nieletnich. P. Kobes słusznie wskazywał, że motywy i cele ustawy nie uwzględniają determinantów psychospołecznego rozwoju człowieka i są współcześnie odmiennie interpretowane, a definicja pojęcia „nieletni” jest nieprecyzyjna. Autor zwraca uwagę na potrzebę znowelizowania ustawy zarówno w zakresie podmiotowym (określenie dolnej granicy wiekowej, po przekroczeniu której dopuszczalne byłoby stosowanie przepisów ustawy) oraz przedmiotowym (rozszerzenie katalogu czynów karalnych o inne wykroczenia). Ponadto zdaniem autora, ustawa powinna oddziaływać nie tylko na nieletniego, ale także na jego rodziców.¹⁹

¹⁶ Więcej na ten temat: E. Moczuk, M. Z. Jędrzejko, *Uzależnienia behawioralne we współczesnym społeczeństwie polskim. Ujęcie socjologiczne*, [w:] M. Z. Jędrzejko, M. Kowalski, B. P. Rosik (red.), *Uzależnienia behawioralne. Wybrane aspekty*, Wydawnictwo ASPRA-JR, Warszawa 2015, s. 31-56.

¹⁷ Patrz: M. Noszczyk-Bernasiewicz, *Demoralizacja i czyny karalne wśród nieletnich – dynamika i rozmiary*, „Resocjalizacja Polska” 2016, nr 11, s. 155.

¹⁸ B. Czarnicka-Działuk, K. Drapała, *Kontrowersje wokół reagowania na przejawy demoralizacji nieletnich. Opinie praktyków*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Prawo w działaniu. Sprawy karne*, Tom 23, Wydawnictwo Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2015, s. 316.

¹⁹ P. Kobes, *Prawny system przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 293-296.

Prace nad przygotowaniem projektu nowego prawa (kodeksu) nieletnich prowadzone są od dłuższego czasu.²⁰ Ponadto zgłaszane są postulaty stworzenia kodyfikacji tzw. prawa szkolnego, którego przedmiotem będą kwestie demoralizacji nieletnich, szczególnie osób w wieku szkolnym, a w szerszym ujęciu kwestie zachowań dysfunkcyjnych młodzieży.²¹ Od dawna zwracał na to uwagę L. Pytka, który wskazywał, że wyrażenie „przestępczość nieletnich” chociaż od dawna funkcjonuje w literaturze przedmiotu oraz w języku potocznym, jest wysoce metaforyczne i nieściśle, a jego faktyczne desygnaty niezależnie od nadawanych mu treści są coraz boleśniej odczuwane przez społeczeństwo.²²

Projekt ustawy o nieletnich, która ma zastąpić dotychczas obowiązującą u.p.n. został opublikowany przez Ministerstwo Sprawiedliwości w dniu 20 marca 2019 r. Z projektu wynika, że „zasadniczym założeniem, które legło u podstaw prac nad nową ustawą regulującą postępowanie w sprawach nieletnich, była konieczność stworzenia kompleksowej regulacji tego postępowania, obejmującej etap postępowania rozpoznawczego oraz postępowania wykonawczego, przy uwzględnieniu standardów konstytucyjnych i międzynarodowych. Projektowana regulacja ma na celu zapewnienie polskim dzieciom i młodzieży takich praw w postępowaniu w sprawach nieletnich, które, odpowiadając standardom międzynarodowym, gwarantują poszanowanie ich godności, a zarazem poprawiają skuteczność procesu wychowawczego, kształtują właściwe postawy społeczne i zapobiegają negatywnym tendencjom w rozwoju młodego pokolenia. (...) Obecnie obowiązujące w Polsce prawo nie spełnia tego zadania. Obecnie obowiązująca, prawie 40-letnia, ustawa (...) mimo dotychczasowych nowelizacji, nie odpowiada obecnym wymaganiom prawodawczym, zwłaszcza w zakresie konieczności regulacji określonych materii na poziomie ustawowym. Konieczne jest opracowanie całościowego aktu prawnego, który porządkuje, doprecyzowuje i systematyzuje materię dotyczącą spraw nieletnich, inkorporując te uregulowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, które mimo upływu lat nie straciły aktualności”.²³

Niniejsza praca wpisuje się w głosy postulujące nie tylko nowelizację ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, ale też ich uregulowanie w

²⁰ P. Górecki, S. Stachowiak, *op. cit.*, s. 13.

²¹ E. Moczuk. *Potrzeba prawa szkolnego. Na podstawie badań „Przemoc w tarnobrzeskich szkołach”*, „Niebieska Linia” 2007, nr 5 (52), s. 12-15.

²² L. Pytka, *Przestępczość nieletnich jako problem pedagogiczny i prawno-kryminologiczny*, [w:] S. Ćmiel (red.), *Przestępczość nieletnich – teoria i praktyka*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi, Józefów 2012, s. 136.

²³ Projekt ustawy o nieletnich miał stać się przedmiotem obrad komisji sejmowych w drugim kwartale 2019 roku. <https://bip.kprm.gov.pl/kpr/bip-rady-ministrow/prace-legislacyjne-rm-i/prace-legislacyjne-rady/wykaz-prac-legislacyjny/r35963550857>, Projekt-ustawy-o-nieletnich.html (z dnia 21.07.2019 r.).

odrębnym kodeksie, które odpowiadałoby XXI-wiecznej „filozofii” zmian zachodzących w społeczeństwie ponowoczesnym.

Należy przy tym wskazać, że w pracy dokonano analizy mechanizmów uwarunkowań powstawania czynów zabronionych, podjętej zgodnie z założeniami wpisującej się w tradycję polskiej kryminologii, Białostockiej Szkoły Kryminologicznej, o której piszą E. W. Pływaczewski, E. M. Guzik-Makaruk, W. Filipkowski.²⁴

Głównym celem niniejszej dysertacji jest dokonanie oceny polskiego prawodawstwa z punktu widzenia efektywności przepisów prawa w zakresie przeciwdziałania przejawom demoralizacji oraz przestępczości nieletnich a także przedsięwzięć profilaktycznych podejmowanych wobec nieletnich - na tle analizy przyczyn, motywacji i stanu demoralizacji nieletnich w świetle wyników badań realizowanych w kontekście społecznym, kulturowym, religijnym i prawno-kryminologicznym.

Realizując cel pracy postawiono dwie następujące hipotezy badawcze. Pierwsza z nich dotyczy zmian w polskim ustawodawstwie w zakresie profilaktyki i prewencji demoralizacji nieletnich, a druga uwarunkowań motywacji zachowań dysfunkcyjnych nieletnich.

Hipoteza pierwsza: Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, jako podstawowy akt prawny mający na celu przeciwdziałanie demoralizacji i przestępczości nieletnich, wymaga gruntownej zmiany ukierunkowanej na efektywne przeciwdziałanie zachowaniom dysfunkcyjnym nieletnich, ponieważ aktualnie obowiązujące przepisy prawne regulujące przedmiotową materię nie są adekwatne do zmieniającej się na przestrzeni lat rzeczywistości.

Hipoteza druga: Przyczyny oraz natężenie przejawów demoralizacji nieletnich: piractwo internetowe (filmy, muzyka), zranienie zwierzęcia, robienie graffiti, noszenie ze sobą broni, kradzież ze sklepu, kradzież bez przemocy, udział w bójce w miejscu publicznym, dewastacja mienia szkolnego, okradzenie samochodu, grożenie w celu odebrania pieniędzy, pobicie powodujące uszkodzenie ciała, kradzież roweru, sprzedaż narkotyków, włamanie w celu dokonania kradzieży, kradzież motoru lub samochodu, kontakt z używkami takimi jak: alkohol, marihuana/haszysz, „miękkie” narkotyki, środki nasenne i uspokajające, „twarde” narkotyki, są powiązane z oddziaływaniem czynników zróżnicowania regionalnego, społeczności lokalnej, religii i migracji, trajektorii życiowych, otoczenia rodzinnego, środowiska szkolnego, grup rówieśniczych, struktury psychicznej i stanów emocjonalnych.

²⁴ E. W. Pływaczewski, E. M. Guzik-Makaruk, W. Filipkowski, *Teoria i praktyka – inicjatywy i prace badawcze Białostockiej Szkoły Kryminologicznej*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 3, s. 96-116.

Rozważania uzasadniające konieczność zmian w polskim prawodawstwie w odniesieniu do przeciwdziałania demoralizacji nieletnich oparto na analizie krytycznej aktów prawnych i literatury przedmiotu. Natomiast rozpoznanie rozmiarów i determinantów zachowań dysfunkcyjnych zostało przeprowadzone na podstawie analizy wyników badań ankietowych *on-line* realizowanych w szkołach podstawowych i gimnazjalnych w Rzeszowie i Białymstoku, w ramach międzynarodowego projektu badawczego The International Self-Report Delinquency Study - ISRD-3, prowadzonego przez Northeastern University College of Social Sciences and Humanities w USA.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. Rozdział pierwszy ma charakter metodologiczny. Opisano w nim założenia metodologiczne przeprowadzonych badań własnych, w tym cel i przedmiot badań, problemy i hipotezy badawcze, metody, techniki i narzędzia badawcze, a także charakterystykę przebiegu badań ISRD-3.

Rozdział drugi ma charakter teoretyczny i zawiera rozważania dotyczące dolnej granicy wieku sprawców czynów karalnych oraz analizę przepisów prawnych regulujących tę kwestię. W doktrynie od dawna toczy się dyskusja na temat przesłanek uzasadniających przyjęcie określonej granicy wieku nieletniego umożliwiającej stosowanie środków reakcji prawnokarnej. Z uwagi na to, że pojęcie „nieletni” wiąże się z pojęciem „młodzież” funkcjonującym na gruncie nauk społecznych, dokonano eksplikacji tych pojęć jako kategorii prawnej i społecznej, wskazując na elementy różnicujące a także występujące podobieństwa. W rozdziale tym wskazano ponadto na niejednoznaczne rozumienie pojęcia „nieletni” na gruncie różnych gałęzi prawa.

W rozdziale trzecim, również teoretycznym, poruszono problematykę czynów zabronionych i demoralizacji nieletnich w ujęciu prawno-kryminologicznym w świetle ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich. W rozdziale tym podjęto próbę analizy przepisów prawnych, które z założenia mają zapobiegać i przeciwdziałać demoralizacji nieletnich w zakresie ich efektywności, a także sformułowano postulat *de lege ferenda* zastąpienia użytego przez prawodawcę pojęcia „demoralizacja nieletnich” określeniem „zachowania dysfunkcyjne”. W szczególności dokonano krytycznej analizy art. 4 §1 u.p.n., wskazując, że użyte w nim pojęcia są nieadekwatne do współczesnych, nieaprobowanych społecznie, wymagających interwencji, zachowań nieletnich. Należy odstąpić od wymieniać przykładów zachowań, które świadczą o demoralizacji nieletnich, na rzecz wymieniać obszarów zachowań dysfunkcyjnych osób nieletnich, co spowoduje sprawniejsze funkcjonowanie zarówno organów ścigania w ustalaniu danych zachowań nieletnich, ale także pozwoli wymiarowi sprawiedliwości na

sprawniejsze, a jednocześnie właściwsze ocenianie, czy dane zachowanie jest, czy nie jest dysfunkcyjne. Sformułowane w tym zakresie wnioski są konsekwencją dokonanej w tym rozdziale analizy wybranych zachowań nieletnich w kontekście postrzegania ich współcześnie jako problem społeczny.

W rozdziale czwartym, empirycznym dokonano analizy wyników badań ankietowych zrealizowanych w ramach programu ISRD-3 dotyczących przejawów demoralizacji nieletnich. Wskazano na determinanty i motywy popełniania czynów zabronionych przez nieletnich. Zwrócono uwagę na znaczenie zakresu i charakteru wpływów regionalnych i środowiska lokalnego, migracji i religii, relacji wewnątrzrodzinnych, traumatycznych rodzinnych i osobistych przeżyć, środowiska szkolnego i rówieśniczego oraz stanów emocjonalnych nieletnich.

Rozdział piąty poświęcono problematyce efektywnego przeciwdziałania demoralizacji nieletnich w ramach działań prewencyjnych i profilaktycznych. W ramach tych rozważań podjęto próbę oceny skuteczności zagwarantowanych przez państwo ustawowych oddziaływań prewencyjnych i profilaktycznych a także sformułowano wnioski w zakresie efektywności takich działań podejmowanych w środowisku lokalnym. Głównym postulatem sformułowanym na tle rozważań zawartych w tym rozdziale jest konieczność dostosowania tych środków do współczesnych uwarunkowań społecznych i zagrożeń skutkujących społecznym niedostosowaniem nieletnich. Zwrócono uwagę na zagadnienia dotyczące oddziaływania prewencji kryminalnej i profilaktyki wobec nieletnich zagrożonych demoralizacją, a także podjęto próbę oceny skuteczności ustawowych regulacji w zakresie oddziaływań profilaktycznych.

Dysertację wieńczą wnioski płynące z wyników badań i uwagi końcowe.

ROZDZIAŁ I

METODOLOGICZNE ASPEKTY BADAŃ EMPIRYCZNYCH

§1. Cel i przedmiot badań

Proces badawczy będący procesem poznania jest świadomą, celową i zamierzoną czynnością poznającego podmiotu, która ma prowadzić do określonego celu. Czynności badawcze sterowane metodycznie przy pomocy określonych reguł i wskazań determinujących i kontrolujących postępowanie badacza, odnoszą się do poznania danych faktów lub zjawisk w sposób zapewniający maksymalny stopień efektywności. Teoria naukowa danej dziedziny nauki rozumiana jest jako system zadań powiązanych ze sobą logicznie i rzeczowo oraz spełniających określone kryteria pragmatyczne. Jest ona rezultatem badań naukowych, gdyż musi być oparta na rzetelnej ocenie i interpretacji faktów oraz sądów, aby w ostateczności prawa nauki były należycie uzasadnione, a twierdzenia sprawdzone.

Planując przedsięwzięcia badawcze należy dokonać wyboru strategii podejmowanych badań spośród różnych typów badań naukowych: podstawowe, stosowane, diagnostyczne, weryfikacyjne, kompleksowe, przyczynkarskie, heurystyczne.²⁵ W niniejszej dysertacji przeprowadzono badania spełniające cechy diagnostyczne i weryfikacyjne. Badania diagnostyczne mają za zadanie ustalanie istniejącej struktury stanu faktycznego, stwierdzanie prawdziwych faktów lub zjawisk oraz charakterystykę ich rzeczywistych cech i zasad funkcjonowania, jak też wykrywanie zależności między zjawiskami i procesami. Efektem tych badań jest przygotowanie informacji i danych niezbędnych do optymalnego działania i prognozowania. Badania weryfikacyjne natomiast potwierdzają lub zaprzeczają dany stan badanych zjawisk i procesów poprzez ustalenie relacji pomiędzy zmiennymi niezależnymi a zmiennymi zależnymi. Efektem tego jest poznanie przyczyn dla znanych skutków lub skutków dla znanych przyczyn.²⁶

Podmiot podejmujący badania musi uświadomić sobie cel badań, po co podejmuje badania i komu mają one służyć. Do najbardziej użytecznych celów badań społecznych można zaliczyć eksplorację, opis i wyjaśnianie. Eksplorację stosuje się dla lepszego poznania i zrozumienia przedmiotu badań, by prowadzić badania w szerszym kontekście lub wypracować metody służące do dalszych badań nad danym problemem badawczym. Opis jako pierwotny cel badań pozwala w sposób naukowy trafnie i dokładnie zdiagnozować

²⁵ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Wydawnictwo Diecezji Chełmińskiej. Bernardinum, Gdynia 2002, s. 33-38.

²⁶ *Ibidem*, s. 36.

obserwowane zjawiska i procesy społeczne dając odpowiedzi na pytania co?, gdzie? kiedy? jak? W procesie wyjaśniania można poznać przyczyny badanych zjawisk dzięki postawieniu pytania: dlaczego? Wyniki badań naukowych mogą służyć praktyce lub być pomocne w weryfikacji założeń teoretycznych.²⁷

W niniejszej dysertacji postawiono cel główny, jakim jest dokonanie oceny polskiego prawodawstwa z punktu widzenia efektywności przepisów prawa w zakresie przeciwdziałania przejawom demoralizacji oraz przestępczości nieletnich a także przedsięwzięć profilaktycznych podejmowanych wobec nieletnich - na tle analizy przyczyn, motywacji i stanu demoralizacji nieletnich w świetle wyników badań realizowanych w kontekście społecznym, kulturowym, religijnym i prawno-kryminologicznym.

Cel główny realizowany jest poprzez cele pośrednie o charakterze teoretycznym i empirycznym zawierające eksplorację, opis i wyjaśnianie, a w tym mieszczą się:

- analiza krajowych rozwiązań normatywnych, w tym przede wszystkim zawartych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich, a pośrednio także w Kodeksie karnym,²⁸ Kodeksie wykroczeń,²⁹ ustawie o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi,³⁰ ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii,³¹ ustawie o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie,³² a też i w innych przepisach prawa, w kontekście profilaktyki demoralizacji nieletnich.
- wyjaśnienie na gruncie prawa i kryminologii, a pośrednio i innych nauk społecznych takich pojęć jak: „nieletni”, „małoletni”, „młodociany”, „młodzież”, „młodzież szkolna”, „dziecko” oraz operacjonalizacja następujących sformułowań: „problemy społeczne”, „patologia społeczna”, „niedostosowanie społeczne”, „zachowania dysfunkcjonalne”, „czyny zabronione”, „demoralizacja nieletnich”. Ponadto dogłębna analiza krytyczna art. 4 § 1 u.p.n.;
- próba odpowiedzi na pytania badawcze i weryfikacja hipotez badawczych interpretujących motywacje, uwarunkowania i okoliczności istnienia przejawów demoralizacji nieletnich w korelacji z ich skalą. Dokonanie analizy wyników badań młodzieży szkolnej z Rzeszowa i Białegostoku, ocena działań prewencyjnych i profilaktycznych w zakresie rozwiązywania problemów społecznych w Polsce w kontekście obowiązującego systemu prawnego, ze szczególnym zwróceniem uwagi na konieczność jego usprawnienia poprzez dalszą nowelizację stosownych ustaw albo też uchwalenie nowych przepisów prawa adekwatnych do

²⁷ E. Babbie, *Podstawy badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 107-109.

²⁸ Dz. U. z 2019 r. poz. 1950 z. późn. zm.

²⁹ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, Dz. U. z 2019 r. poz. 821 z. późn. zm.

³⁰ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, Dz. U. z 2019 r. poz. 2277.

³¹ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii, Dz. U. z 2020 r. poz. 2050. t.j.

³² Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, Dz. U. z 2020 r. poz. 218 z. późn. zm.

pojawiających się przejawów niedostosowania społecznego i zachowań dysfunkcyjnych w populacji osób nieletnich, istniejących we współczesnym społeczeństwie ponowoczesnym.

Cele te pozwalają określić ramy badawcze niniejszej pracy, a w toku prowadzonej analizy wyników badań, mających charakter danych wywołanych i zastanych, pozwolą odpowiedzieć na postawione pytania badawcze. Wyniki tych badań powinny posłużyć rodzicom, opiekunom i nauczycielom w procesie wychowawczym młodego pokolenia, dyrekcjom szkół w podejmowaniu decyzji odnoszących się do profilaktyki przejawów niedostosowania społecznego, zachowań dysfunkcyjnych, czynów zabronionych i demoralizacji nieletnich na terenie placówek szkolnych, a prawnikom i przedstawicielom władzy ustawodawczej do usprawniania systemu prawnego stymulującego zmniejszanie skali zachowań dysfunkcyjnych osób nieletnich.

Przesłanką podjęcia analizy niniejszego tematu jest wzrost przejawów niedostosowania społecznego i zachowań dysfunkcyjnych osób nieletnich we współczesnym społeczeństwie polskim. Diagnoza indywidualnych, środowiskowych, globalnych, endogennych i egzogennych motywów i uwarunkowań przejawów demoralizacji nieletnich oraz ocena skuteczności prewencji i profilaktyki pozwoli wnieść wkład do nauki kryminologii w następującym zakresie:

- zrozumienie mechanizmów kulturowych, społecznych i prawnych uwarunkowań demoralizacji nieletnich, pozwoli podjąć próbę stworzenia w polskiej kryminologii paradygmatu (modelu) profilaktyki, będącego w stanie minimalizować skalę niedostosowania społecznego i zachowań dysfunkcyjnych osób nieletnich i jego determinantów;
- poznając sposoby zapobiegania przyczynom niedostosowania społecznego i zachowań dysfunkcyjnych osób nieletnich, a także podejmując działania na rzecz profilaktyki w zakresie przejawów demoralizacji nieletnich, można dokonać próby zastosowania tej wiedzy do reinterpretacji istniejących przepisów prawa, a w szczególności w zakresie sformułowania postulatów *de lege ferenda* w obszarze postępowania z nieletnimi, w tym nie tylko nowelizacji ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, ale wypracowania całkiem nowych rozwiązań prawnych, a nawet kodeksu nieletnich, które odpowiadałyby XXI-wiecznej „filozofii” zmian zachodzących w społeczeństwie ponowoczesnym.

Przedmiotem realizowanych badań ISRD-3 były zachowania młodzieży szkolnej w wieku 12-16 lat, uczęszczającej do klas VI szkół podstawowych oraz klas I i II szkół gimnazjalnych, funkcjonujących w polskim systemie edukacji obowiązującym w okresie przeprowadzania badań w roku szkolnym 2016/2017 w szkołach w Białymstoku i w

Rzeszowie. Należy zaznaczyć, że są to ostatnie takie badania w omawianej populacji, z uwagi na likwidację szkół gimnazjalnych. Spośród określonej powyżej populacji generalnej uczniów wylosowano próbę badawczą, która uczestniczyła w przeprowadzonych badaniach empirycznych w ramach projektu ISRD-3. Kolejne podrozdziały przybliżają szczegółowo strategię badawczą zastosowaną w niniejszej dysertacji.

Postawienie celu badań i określenie przedmiotu podlegającego badaniom poprzedza wyznaczenie głównego problemu badawczego, problemów szczegółowych i pytań badawczych oraz sformułowanie głównie hipotezy badawczej i hipotez szczegółowych.

§2. Problemy i hipotezy badawcze

Problem (z jęz. grec. *problema*) to zagadnienie, zadanie, trudność, przeszkoda, sprawa sporna wymagająca wyjaśnienia, rozstrzygnięcia i rozwiązania. Problem badawczy definiowany jest natomiast jako zagadnienie, zadanie do rozwiązania, kwestia do rozstrzygnięcia, zorientowanie przedsięwzięć badawczych. Innymi słowy jest to więc problem, który chcemy odkryć. Problem naukowy (badawczy) to stan niewiedzy posiadający charakter obiektywny, stan subiektywnego odzwierciedlenia niedostatków w danej dyscyplinie (specjalności) naukowej. Rozwiązując problem naukowy za pomocą badań naukowych wzbogaca się wiedzę, tworząc nowe rozwiązania, wyjaśnia się nieznane fakty, zdarzenia i procesy, wysuwając wnioski i teorie.³³ Formułowanie problemu w badaniach empirycznych polega na określeniu i objaśnieniu obiektywnego stanu niewiedzy na gruncie dotychczasowej wiedzy. Stawiając pytanie badawcze zakłada się pewną wiedzę i udziela się odpowiedzi po to, aby się dowiedzieć, czyli poznać prawdę w obrębie niewiedzy.³⁴

Problemem badawczym jest pytanie stanowiące punkt wyjścia do badań naukowych w zakresie metody naukowej. W celu uzyskania odpowiedzi na postawiony problem badawczy nieodzowne jest studiowanie literatury, przeprowadzenie badań według przyjętych metod badawczych, analiza wyników badań i wyciąganie wniosków naukowych w odniesieniu do teorii. Naukowe problemy badawcze wyznacza dążenie do weryfikacji teorii lub zainteresowanie daną dziedziną rzeczywistości przez określone instytucje czy osoby.³⁵ Z punktu widzenia kryteriów: przedmiot, zakres, stan badań, czynniki środowiskowe wyróżnia się problemy badawcze teoretyczne, praktyczne, podstawowe, cząstkowe, ogólne i szczegółowe. Problemy teoretyczne (badania podstawowe) dotyczą wizji i szerokiej teorii

³³ J. Apanowicz, *Zarys metodologii prac dyplomowych z organizacji i zarządzania*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji i Bezpieczeństwa, Gdynia 1997, s. 44-46.

³⁴ M. Łobocki, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000, s. 23-24.

³⁵ *Ibidem*, s. 24-25.

są rozwiązywane metodami wynikającymi z myślenia twórczego, co umożliwi poczynienie ustaleń naukowo-poznawczych. Problemy praktyczne (badania stosowane) dotyczą potrzeb w działalności społeczno-gospodarczej w odniesieniu do aktualnej sytuacji lub przyszłości w konkretnych warunkach, a ich rozwiązanie może przynieść korzyści praktyczne.³⁶

Problemy szczegółowe lub pytania problemowe (robocze) wynikające z problemu badawczego (naukowego) wyrażone twierdzeniem lub pytaniem należy poznać, zbadać i udowodnić. Posiadanie większej wiedzy o badanym problemie pozwala łatwiej uzmysłowić stan niewiedzy lub zadać pytanie. Pytanie problemowe lub problem szczegółowy, czyli teza (konkluzja lub twierdzenie), którą należy udowodnić w procesie badawczym musi opierać się o wiedzę ogólną, wynikać z wiedzy ogólnej dotyczącej badanego przedmiotu, zjawiska, procesu. Pytania badawcze lub zespół pytań, na które szuka się odpowiedzi w drodze badań naukowych ukierunkowanych przez problemy badawcze, powinny spełniać następujące kryteria: określać stan niewiedzy w danej dziedzinie naukowej, zawierać sformułowania pojęć i terminów wyrażanych w języku naukowym oraz jednoznacznie formułować czynności niezbędne do poszukiwania odpowiedzi na dane pytanie. Pytania problemowe (problemy szczegółowe) mogą przybierać postać definicyjnych (opisowych), wyjaśniających i prakseologicznych.³⁷

Postawione w niniejszej dysertacji problemy badawcze weryfikowane w ramach badań stosowanych mają wymiar praktyczny. Wynikają one z potrzeb diagnozy aktualnej sytuacji w zakresie przejawów demoralizacji nieletnich, która jest niezbędna do rozwiązywania problemów społecznych w rodzinach, szkołach i środowisku zamieszkania. Wyniki analizy posłużą także do oceny skuteczności stosowanej profilaktyki i dostosowania systemu prawnego do działań prewencyjnych przynoszących praktyczne korzyści w zmniejszaniu skali zjawisk dysfunkcyjnych wśród osób nieletnich.

Wyrażane w tezach czyli problemach szczegółowych i pytaniach problemowych założenia, konkluzje lub twierdzenia o zaistnieniu związków i zależności pomiędzy faktami, zjawiskami procesami w problemach badawczych, pozwoliły na sformułowanie hipotez, będących podstawą do podejmowania decyzji o wyborze strategii, procedury badawczej w weryfikacji naukowego problemu badawczego.

Hipoteza (z jęz. grec. *hypothesis* przypuszczenie) wyznacza prawdopodobieństwo zaistnienia zdarzenia, zjawiska, procesu w danym miejscu i czasie. Hipoteza to propozycja odpowiedzi na problem badawczy. Hipoteza to zdanie nie w pełni uzasadnione, orzeczenie

³⁶ *Ibidem*, s. 25-27

³⁷ J. Apanowicz, *Zarys metodologii prac dyplomowych ...*, op. cit., s. 45-47.

niezupełnie pewne, rozważane jako racja pewnych uznanych już zdań, założenie oparte na prawdopodobieństwie, przypuszczenie wymagające sprawdzenia, mające na celu odkrycie nieznanego zjawiska lub praw. Jest to rozważana w badaniach nieprzyjęta jeszcze racja, zdanie sprawdzalne, oczekiwany wynik badań, stwierdzenie o pewnym prawdopodobieństwie prawdy, przypuszczenie pozwalające wyjaśnić niewytłumaczony dotąd problem, zespół faktów będących dotąd problemem do rozwiązania. W innym ujęciu hipotezą określa się przypuszczenie dotyczące zachodzenia pewnych zjawisk lub zależności między nimi, które pozwalają wyjaśnić jakiś niewytłumaczony dotąd zespół faktów, będących problemem, albo też hipoteza jest rozważaną racją w trakcie podejmowania próby wyjaśnienia faktu, poddawaną procedurze sprawdzania, czy jako naukowe przypuszczenie zaistnienia lub nieobecności danej rzeczy czy zjawiska w określonym miejscu lub czasie.³⁸

Hipoteza pracy badawczej ma charakter zadaniowy ponieważ jest próbą odpowiedzi na postawione tezy (pytania problemowe) i stanowi przypuszczalne rozwiązanie problemu badawczego. Hipoteza stanowi element wyjaśnienia i przewidywania faktów, zjawisk, cech, zależności. Poprawnie sformułowana hipoteza umożliwia wnioskowanie dedukcyjne, jest zgodna z obiektywnymi prawami i zasadami naukowymi. Stopień jednoznaczności, ścisłość, liczba pozytywnych wskaźników musi potwierdzać prawdziwość treści w niej zawartej. Sformułowana hipoteza na temat oczekiwanych rezultatów powinna się wywodzić z teorii. Hipotezy powinny jednoznacznie odnosić się do problematyki badawczej, posiadać uzasadnienie i warunki sprawdzalności. Hipotezy określają obszary „niewiedzy” w danej dyscyplinie naukowej, ukazują teoretyczne przesłanki wyjaśnień, wyznaczają zakres poszukiwań odpowiedzi na dane pytania. Spełniają one funkcje heurystyczne (odkrywcze, wyjaśniające, przewidystyczne), a ich rolą jest rozwój wiedzy naukowej oraz realizacja procesu poznania naukowego. Następnym funkcji ogólnych hipotez jest funkcja praktyczna, zgodnie z którą hipoteza stanowi podstawowe narzędzie ustalenia zakresu i środków działania w rozwiązywaniu problemów naukowych, operacjonalizuje problem, wyznaczając empiryczne warunki i wskaźniki jego rozwiązania. Ze względu na stopień ogólności tez (pytań problemowych) mieszczących się w problemie badawczym wyróżnia się hipotezy ogólne i szczegółowe. Hipotezy proste są uogólnieniem obserwacji, hipotezy złożone wskazują natomiast na istnienie powiązań pomiędzy zdarzeniami. Treść tez (pytań problemowych), oprócz hipotez opisowych (przewidyujących współwystępowanie lub współmienność badanych zjawisk) i przyczynowo-skutkowych (będących odpowiedzią na

³⁸ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna...*, op. cit., s. 48-49.

pytania o genezę badanych zjawisk), różnicuje hipotezy na: nomologiczne (rozwiązują problemy badawcze o charakterze wyjaśniającym), diagnostyczno-deskryptywne, prakseologiczne, probabilistyczne, statystyczne. Hipoteza jest poszukiwaniem odpowiedzi na pytania takie jak: od czego zależy, w jakich warunkach powstaje, jakie skutki wywołuje dany fakt? Nowa wiedza zawierająca się w konkretnych hipotezach stanowi próbną odpowiedź na pytania: co jest przyczyną określonego zjawiska, jakie zależności występują między zjawiskami, jaka jest struktura i organizacja zjawiska, jakie czynniki wywierają wpływ na to zjawisko, dlaczego dane zjawisko posiada dany taki charakter? Formuluje się ją zwykle w badaniach dotyczących związku zjawisk lub wielkości (parametrów) pojęciowych, by poznać przebieg i warunki powtarzających się zjawisk i procesów. Hipoteza w procedurze badawczej poddawana weryfikacji może zostać obalona (zweryfikowana negatywnie) lub przyjęta, czyli zweryfikowana pozytywnie.³⁹

Przyjęty problem badawczy brzmi:

W jakim zakresie obowiązujące w Polsce ustawowe środki prawne zapobiegające i przeciwdziałające demoralizacji i przestępczości nieletnich wymagają dostosowania do przemian społecznych?

Problem badawczy uzupełniono o pytania szczegółowe:

- jaki jest zakres koniecznych zmian ustawowych, aby podejmowane przez państwo działania profilaktyczne wobec przejawów niedostosowania społecznego i zachowań dysfunkcyjnych osób nieletnich wykazywały większą skuteczność?
- czy ustanowiona w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich cezura wieku nie budzi wątpliwości z punktu widzenia adresatów jej norm?

Tak postawiony problem badawczy posłużył do sformułowania pierwszej hipotezy badawczej, w której uznano że ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, jako podstawowy akt prawny mający na celu przeciwdziałanie demoralizacji i przestępczości nieletnich, wymaga gruntownej zmiany ukierunkowanej na efektywne przeciwdziałanie zachowaniom dysfunkcyjnym nieletnich, ponieważ przepisy prawne regulujące przedmiotową materię nie są adekwatne do zmieniającej się na przestrzeni lat rzeczywistości.

Szczegółowe hipotezy badawcze zakładają, że:

- z uwagi na anachroniczność przepisów prawa, szczególnie w zakresie postępowania w sprawach nieletnich, a także przeciwdziałania problemom alkoholowym skuteczność działań

³⁹ Na podstawie: *ibidem*, s. 47-51.

profilaktycznych i prewencyjnych stosowana wobec nieletnich zagrożonych demoralizacją jest niska. Regulacje prawne dotyczące tej materii, wprowadzone jeszcze w 1982 roku, są już nieadekwatne do zachowań współczesnej młodzieży szkolnej, a w przypadku narkomanii nie odpowiadają zmianom w sferze używania tzw. dopalaczy, a także handlowi w cyberprzestrzeni. Podobna sytuacja dotyczy przemocy w cyberprzestrzeni, a także kwestii „hejtu” w mediach, o czym nie stanowią żadne przepisy prawa. Wyjątkiem jest Kodeks karny penalizujący niektóre czyny będące konsekwencją tych zachowań i przepisy z zakresu prawa cywilnego. Brakuje także przepisów prawa w sferze przemocy w środowisku szkolnym. Pojawiające się nowe problemy społeczne dotyczące nieletnich i obserwowane zachowania dysfunkcyjne nie przekładają się na pożądane zmiany w przepisach prawa regulujących tę materię;

- w celu jasnego określenia adresatów norm zawartych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich prawodawca powinien określić dolną granicę wieku uzależniając ją od dojrzałości szkolnej.

Przedmiotem badań uczyniono również drugi problem badawczy, który brzmi: jakie są uwarunkowania i motywacje przejawów demoralizacji nieletnich oraz skali takich zachowań w dzisiejszej populacji, funkcjonującej w społeczeństwie ponowoczesnym?

Złożoność drugiego problemu badawczego wymagała uzupełnienia go o następujące szczegółowe problemy badawcze:

- w jakim stopniu czynniki wynikające ze zróżnicowania regionalnego są powiązane z poziomem i strukturą przejawów demoralizacji nieletnich? W jakim stopniu silne przywiązanie do społeczności lokalnej młodzieży w wieku szkolnym zapobiega demoralizacji na terenie miejsca zamieszkania, a bycie świadkiem lub ofiarą zachowań dysfunkcyjnych w miejscu zamieszkania i słaba ocena prac policji, stymuluje młodzież do naśladowania czynów zabronionych?

- w jakim stopniu urodzenie rodziców i dzieci poza granicami ojczystego kraju, dominacja języka używanego w środowisku dziecka, rodzaj i znaczenie religii, ma związek z powstawaniem systemu wartości, stylu życia i postaw młodzieży szkolnej w Polsce, które stymulują demoralizację nieletnich, poszerzającą zakres zachowań dysfunkcyjnych?

- czy dobre relacje z rodzicami, wspólne spędzanie czasu z rodziną, zainteresowanie rodziców miejscem pobytu poza domem, a także status społeczny i materialny rodziców, ich pozycja w środowisku są w stanie zminimalizować ryzyko demoralizacji ich dzieci w wieku szkolnym?

- w jaki sposób traumatyczne rodzinne i osobiste przeżycia związane z uczestnictwem w sytuacjach o podwyższonym ryzyku i świadomym narażaniem się na niebezpieczeństwo oraz

spowodowanych przypadkowym byciem ofiarą przemocy, współlistnieją z demoralizacją nieletnich?

- w jaki sposób wywiązywanie się szkoły z trzech zdań polegających na rozbudzaniu zamiłowania do nauki, motywowaniu do efektywnego wykorzystywania czasu wolnego i rozwijania talentów, pobudzaniu aspiracji po zakończeniu obowiązkowej edukacji oraz relacjami uczeń – nauczyciel i osiągnięciami w szkole jest współzależne z zachowaniami uczniów określanymi jako poprawne i dysfunkcjonalne?

- w jakim stopniu kontakty ze środowiskiem rówieśniczym oraz jakie formy spędzania czasu ze znajomymi i zaangażowanie w stałych grupach motywują nieletnich do demoralizacji?

- w jakim stopniu czynniki wynikające ze struktury psychicznej i stanów emocjonalnych nieletnich oraz sposób reagowania na ich zachowania dysfunkcjonalne, w tym sięganie po legalne i nielegalne środki psychoaktywne, przez rodziców, rówieśników i nauczycieli są powiązane ze skłonnościami do demoralizacji.

Tak postawiony problem badawczy posłużył do wysunięcia drugiej hipotezy badawczej, w której założono, że: przyczyny oraz natężenie przejawów demoralizacji nieletnich: piractwo internetowe (filmy, muzyka), zranienie zwierzęcia, robienie graffiti, noszenie ze sobą broni, kradzież ze sklepu, kradzież bez przemocy, udział w bójce w miejscu publicznym, dewastacja mienia szkolnego, okradzenie samochodu, grożenie w celu odebrania pieniędzy, pobicie powodujące uszkodzenie ciała, kradzież roweru, sprzedaż narkotyków, włamanie w celu dokonania kradzieży, kradzież motoru lub samochodu, kontakt z używkami takimi jak: alkohol, marihuana/haszysz, „miękkie” narkotyki, środki nasenne i uspokajające, „twarde” narkotyki, są powiązane z oddziaływaniem czynników zróżnicowania regionalnego, społeczności lokalnej, religii i migracji, trajektorii życiowych, otoczenia rodzinnego, środowiska szkolnego, grup rówieśniczych, struktury psychicznej i stanów emocjonalnych.

W kontekście tak sformułowanej drugiej hipotezy, postawiono także hipotezy szczegółowe, na gruncie których przyjęto, że:

- specyfika regionalna determinuje przejawy demoralizacji nieletnich. Patriotyzm lokalny przejawiający się silnym przywiązaniem do społeczności lokalnej młodzieży w wieku szkolnym i dobre relacje w środowisku zamieszkania demotywują ich do demoralizacji, a obserwowanie lub padanie ofiarą zachowań dysfunkcyjnych i słaba ocena prac policji w miejscu zamieszkania stymuluje nieletnich do naśladowania tych niepożądanych społecznie zachowań;

- uwarunkowania kulturowe i społeczne wynikające z urodzenia rodziców i ich dzieci poza granicami Polski, dominacji języka obcego używanego w środowisku dziecka, rodzaj wyznania religijnego i

małego znaczenia religii w życiu rodziny oraz dyskryminacji z powodu odmierności, postrzegane są jako obiektywne czynniki stymulujące motywacje do demoralizacji nieletnich poprzez wpływ doświadczeń nabywanych w różnych krajach i obcowanie z odmiennymi kulturowo i wyznaniowo osobami oraz socjalizację i wychowanie w rodzinach pochodzących spoza kraju;

- poprawne relacje z rodzicami, wspólne spędzanie czasu z rodziną, zainteresowanie rodziców miejscem pobytu dziecka poza domem, a także wyższy status społeczny i materialny rodziców zapobiegają demoralizacji ich potomstwa będącego w wieku szkolnym;

- traumatyczne osobiste przeżycia związane z trudnymi sytuacjami w rodzinie, przypadkowe stawanie się ofiarą negatywnych zjawisk społecznych oraz uczestnictwo w sytuacjach o podwyższonym ryzyku w podobnym stopniu mają związek z nasilaniem się demoralizacji nieletnich;

- wywiązywanie się szkoły z zadań polegających na rozbudzaniu zamiłowania do nauki, widocznego w wysokich osiągnięciach uczniów oraz w stymulowaniu wysokich aspiracji po zakończeniu obowiązkowej edukacji, a także kształtowaniu poprawnych relacji pomiędzy uczniami i nauczycielami jest powiązane ze wzrostem poprawnych zachowań uczniów i zmniejszaniem demoralizacji, ale nie jest w stanie zapewnić pełnego bezpieczeństwa dla uczniów w szkołach;

- kontakty nieletnich ze środowiskiem rówieśniczym uwikłanym w zachowania dysfunkcjonalne oraz formy spędzania czasu ze znajomymi z kręgów dysfunkcyjnych i zaangażowanie w stałych grupach o charakterze gangów, a także częste wychodzenie z domu późnym wieczorem i późne powroty motywują nieletnich do demoralizacji. Natomiast negatywne opinie przyjaciół i znajomych ze środowiska rówieśniczego nieletnich o ich demoralizującym zachowaniu mobilizują do zmniejszania się nasilenia tych zachowań;

- czynniki wynikające ze struktury psychicznej i stanów emocjonalnych nieletnich, wpływające na subiektywne indywidualne wybory dotyczące świadomego narażania się na niebezpieczeństwo, samoakceptacji niewłaściwych postaw oraz sposobów reagowania na ocenę ich nieodpowiedniego zachowania przez rodziców, rówieśników i nauczycieli mają związek ze skłonnościami do demoralizacji nieletnich.

§3. Metody, techniki i narzędzie badawcze

Rozwiązanie problemu badawczego poprzez zweryfikowanie hipotez badawczych wymaga zastosowania w tym zakresie odpowiednich metod badawczych. Określenie metoda (z jęz. grec. *metahodos* - droga do celu, podążanie za kimś, śledzenie) posiada wymiar interdyscyplinarny. Metoda utożsamiana jest z systematycznym i powtarzalnym

postępowaniem, a także jako powtarzalny dobór rodzaju działania.⁴⁰ K. Olechnicki i P. Załęcki wskazują, że metoda to zbiór wzajemnie spójnych dyrektyw, działań, czynności i środków, których właściwe, konsekwentne i zgodne z ustalonymi zasadami stosowanie ma prowadzić do osiągnięcia zaplanowanych i ustanowionych celów.⁴¹ Wtórzuje im J. Kawa, według którego metoda badawcza to sposób postępowania, sposób badania naukowego lub rozumowania.⁴² Prowadzenie badań naukowych polega na gromadzeniu i przetwarzaniu różnorodnych informacji o znaczeniu naukowym, za pomocą określonych metod badawczych, czyli sposobów poznania naukowego. Badania naukowe winny być realizowane poprawnie i skutecznie, a metody badawcze powinny być celowo dobrane, zaplanowane oraz świadomie zastosowane, zgodnie z treścią badań. Należy także brać pod uwagę skuteczność i możliwości zastosowania danej metody badawczej i sposobu postępowania analitycznego, wskazując, że jest ona adekwatna do koncepcji rozwiązania problemu badawczego, zakładanych celów badań i sposobu ich realizacji. Istotne jest także wprowadzenie procedury badawczej, na którą składają się czynności analityczne, w tym zdefiniowanie problemu badawczego, postawienie hipotez i pytań pomocniczych, a także dobór metody naukowej i metody badawczej.⁴³

Metody naukowe obejmują kompleksy środków i czynności ujęte w zasady i służą formułowaniu problemów, projektowaniu badań i zbieraniu danych potrzebnych do ich rozwiązania, analizie i teoretycznej interpretacji danych oraz prezentacji i praktycznemu wykorzystaniu ustaleń rzeczowych i wiedzy teoretycznej.⁴⁴ Według J. Sztumskiego, metoda naukowa to system założeń i regulacji pozwalających na takie uporządkowanie praktycznej lub teoretycznej działalności, aby można było osiągnąć cel, do jakiego się świadomie zmierza. Co istotne, różnice między poznaniem naukowym a poznaniem potocznym zawierają się w zaplanowanych, celowych, skutecznych sposobach postępowania badawczego bez dowolności czy przypadkowości, a skoordynowanych i adekwatnych do celów badań, koncepcji rozwiązania problemu badawczego. Metoda naukowa winna sprostać wymogom jasności, zrozumiałości, jednoznaczności, niezawodności, celowości, skuteczności, ekonomiczności, wykluczenia dowolności stosowania różnorodnych sposobów i zasad, zapewnienia osiągnięcia postawionego celu i uzyskania zamierzonego rezultatu.⁴⁵

⁴⁰ Na podstawie: J. Apanowicz, *Metodologia ogólna...*, *op. cit.*, s. 59-62.

⁴¹ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Wydawnictwo Graffiti BC, Toruń 1998, s. 127.

⁴² J. Kawa, *Metodologia, metodyka, metoda jako podstawa wyводу naukowego*, „*Studia Prawnoustrojowe*” 2013, nr 21, s. 173.

⁴³ *Ibidem*, s. 177.

⁴⁴ A. Sułek, *Metodologia socjologiczna*, [w:] W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia Socjologii*, Tom 2, K-N, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999, s. 209.

⁴⁵ J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2008, s. 68-69.

Metody badań to sposoby i umiejętności stosowania odpowiednich czynności składających się na pewne wariacyjne elementy schematów badawczych. Są to sposoby zbierania materiału badawczego, czyli czynności praktyczne, regulowane wypracowanymi dyrektywami, pozwalające na uzyskiwanie optymalnie sprawdzalnych informacji, opinii i faktów.⁴⁶

Spośród istniejących metod badawczych, takich jak sondaż diagnostyczny, metody statystyczne, obserwacyjne, monograficzne, eksperymentalne i heurystyczne (intuicyjne), badania dokumentów, indywidualnych przypadków, analizy i krytyki źródeł, analizy i konstrukcji logicznej, symulacji komputerowej, w procedurze badawczej niniejszej pracy zastosowano dwie pierwsze z nich.⁴⁷

Metoda sondażu diagnostycznego jest badawczym przedsięwzięciem naukowym polegającym na gromadzeniu faktów, informacji, danych statystycznych dotyczących stanu i dynamiki rozwoju zjawisk strukturalnych i funkcjonalnych, ocenie przyczyn i skutków oraz na projektowaniu nowych rozwiązań. Badania na reprezentatywnych próbach statystycznych, odzwierciedlających stan rzeczywisty, charakteryzujących populację generalną, służą opisowi i wyjaśnianiu zjawisk masowych. Wyniki badań mogą być uogólniane na populację generalną, a wysnuwane wnioski weryfikują istniejące teorie i stanowią podstawę tworzenia nowych teorii. Na wielkość losowanej próby badawczej ma wpływ zakładany stopień dokładności badań, osiągalność czasowa i terytorialna przedmiotu badań, zasoby materialne i organizacyjne przeznaczone na badania oraz stosowane techniki badań. Do technik badawczych stosowanych w metodzie sondażu diagnostycznego należą ankieta i wywiad, które mogą być uzupełniane analizą dokumentów i metodą statystyczną. Metoda statystyczna jest realizowana techniką badań sondażowych: sondaż jednorazowy na próbie nieważonej i ważonej oraz kontrastowej.⁴⁸

Techniki badań naukowych to praktyczne, szczegółowe, pojedynczo jednorodne czynności postępowania podejmowane w celu zgromadzenia i uporządkowania danych, sprawdzonych informacji, opinii i faktów uwarunkowane przez metodę. Wynikają one z postawionych problemów badawczych i sformułowanych hipotez. W sensie logicznym techniki badań naukowych są to pojęcia podrzędne wobec metod, a w sensie rzeczowym mają

⁴⁶ K. Leśniak-Moczuk, E. Moczuk, *Podstawy socjologii i psychologii społecznej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji i Zarządzania w Przemysłu, Rzeszów-Przemysł 2002, s. 189.

⁴⁷ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna...*, *op. cit.*, s. 59-95.

⁴⁸ A. Babiński, P. Lubiewski, A. Łuźniak, *Współużyteczność metod oraz technik i narzędzi badawczych w badaniu bezpieczeństwa*, [w:] A. Czupryński, B. Wiśniewski, J. Zboina (red.), *Nauki o bezpieczeństwie. Wybrane problemy badań*, Wydawnictwo Centrum Naukowo-Badawcze Ochrony przeciwpożarowej im. Józefa Tuliszkowskiego. Państwowy Instytut Badawczy, Józefów 2017, s. 74-75.

węższy zakres aniżeli metody. Techniki badań naukowych dzielą się na ilościowe (ankiety) i jakościowe (obserwacja, wywiad, badanie dokumentów osobistych i instytucjonalnych, techniki socjometryczne). Do weryfikacji postawionych w rozprawie hipotez badawczych zostaną wykorzystane zgodnie z zasadą triangulacji dane źródłowe zastane i wywołane oraz ilościowe techniki badań własnych.⁴⁹ Ankiety są techniką badawczą, w której stosuje się narzędzie kwestionariusza z pytaniami wynikającymi z celu badań wraz kafeterią proponowanych odpowiedzi, spośród których respondent samodzielnie zaznacza wybrane przez siebie. Wyróżnia się kilka rodzajów pytań ankietowych: zamknięte, półotwarte, koniunktywne, dysjunktywne. W kafeterii zamkniętej wszystkie odpowiedzi na dane pytania są wymienione i respondent podkreśla lub zaznacza wybrane odpowiedzi albo stwierdzenia tak lub nie, nie wiem, za, przeciw, wstrzymuję się. W kafeterii półotwartej umieszcza się odpowiedź „inne”, co pozwala wpisać własny pogląd na postawione pytanie. W kafeterii koniunktywnej można wybrać i napisać kilka odpowiedzi, co daje respondentowi swobodę własnej odpowiedzi na postawione pytanie. Natomiast w kafeterii dysjunktywnej spośród podanych odpowiedzi wybiera się jedną. Kafeteria umożliwia utworzenie hierarchii odpowiedzi, co ułatwia analizy statystyczne. Spójny, zwarty i logiczny zestaw pytań w kwestionariuszu ankiety, dostosowany do rozwiązania szczegółowych problemów badawczych tak, aby zweryfikować postawione hipotezy badawcze, ma być poprawny merytorycznie, sformułowany w sposób zrozumiały, uwzględniający poziom wiekowy i intelektualny respondentów, niesugerujący odpowiedzi, wyrażony formie grzecznościowej. W kwestionariuszu ankiety rozpoczynającym się od preambuły należy podać instrukcje przy poszczególnych pytaniach. Badania ankietowe posiadają zalety i wady. Zaletą jest szybkie tempo badań przy niewielkich nakładach finansowych i techniczno-organizacyjnych przy zastosowaniu ankiet pocztowych, prasowych, środowiskowych, audytoryjnych, a szczególnie internetowych. Wadami są małe możliwości stymulowania motywacji do poprawności wypełnienia ankiety, mniejsze możliwości niż przy kwestionariuszach wywiadu bezpośrednich słownych instrukcji niezbędnych niektórym respondentom do poprawnego zrozumieniu treści pytań.⁵⁰

Dla poznania mechanizmów i motywów zachowań dysfunkcyjnych młodzieży dokonano analizy literatury przedmiotu na podstawie publikacji zwartych i artykułów naukowych oraz źródeł internetowych z zakresu prawa, kryminologii, socjologii.

⁴⁹ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna...*, op. cit., s. 59-72.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 86-88.

Niezbędna była także analiza baz danych statystycznych dotyczących przedmiotu badań, dostępnych zarówno w zestawieniach statystycznych Głównego Urzędu Statystycznego, jak i w sprawozdaniach instytucji wymiaru sprawiedliwości i policji.

W technice ankietowej jako narzędzie badawcze zastosowano kwestionariusz ankiety dla uczniów, realizowany w wersji *on-line*, składający się z 67 pytań. Dokonano dostosowania zebranych danych za pomocą narzędzia badawczego do wprowadzenia w programie statystycznym Statistical Package for the Social Sciences (SPSS). Następnie przeprowadzono obliczenia statystyczne danych z ankiet w programie SPSS.

§4. Charakterystyka projektu ISRD-3 oraz dobór próby

Międzynarodowe badania o zasięgu światowym The International Self-Report Delinquency Study ISRD (Międzynarodowe Badania Zachowań Dysfunkcyjnych Młodzieży Szkolnej) realizowane są w 35 krajach świata: w Afryce na Wyspach Zielonego Przylądka, w Azji w Chinach, Indiach, Indonezji, Korei Południowej, Tajwanie, w Europie – w Krajach Europy Wschodniej i Centralnej – w Armenii, Bośni i Hercegowinie, Czechach, Estonii, Gruzji, Kosowie, Litwie, Macedonii, Polsce, Rumuni, Rosji, Serbii Słowacji, Ukrainie, w Krajach Śródziemnomorskich – w Chorwacji, Grecji, Włoszech, Portugalii, Hiszpanii, w Krajach Skandynawskich – w Danii, Finlandii, Szwecji, w Krajach Europy Zachodniej – w Austrii, Belgii, Francji, Niemczech, Szwajcarii, Holandii, Anglii, Szkocji, w Ameryce Północnej – w USA, w Ameryce Południowej – w Brazylii, Chile, Wenezueli, w Oceanii – w Australii.

Jest to projekt badawczy prowadzony przez Northeastern University College of Social Sciences and Humanities w Stanach Zjednoczonych Ameryki, prezentujący obraz uwikłania nieletnich w zachowania dysfunkcyjne, takie jak uzależnienia, czy przestępczość – zarówno w roli ofiar, jak i sprawców.⁵¹

Głównym celem projektu ISRD jest obserwowanie i porównywanie różnic, podobieństw oraz tendencji w przestępczości nieletnich i wiktymizacji nieletnich pomiędzy poszczególnymi państwami. Kolejnym, równie ważnym zadaniem, jest odkrywanie oraz badanie teorii kryminologicznych związanych z przestępczością nieletnich. Niezwykle istotne jest założenie, że wyniki badania powinny nieść ze sobą także praktyczne implikacje.

⁵¹ Wyniki badań ISRD-3 mogą być wykorzystane przez osoby uczestniczące w projekcie, zgodnie z dyspozycją zawartą w „ISRD. Agreement of collaboration in the ISRD3-project.September 2012”, który w punkcie 5 wskazuje, „If a centralized server is used for online surveys, all participants will get immediate access to their own raw data set. Additionally, there will be a centralized data set of all participating countries, managed by the SC. Every member is free to analyze and publish the results of his/her country at any time. However, any report Or publication should mention that the research was realized as part of the ISRD-3 project”.

Przeprowadzone badanie pozwoli na poziomie teoretycznym zbadać skalę przestępczości i patologii wśród nieletnich, czyli osób, które w sposób szczególny winny zostać objęte ochroną przed zachowaniami przestępnymi. Realizacja badań może stanowić realną odpowiedź na ten program oraz stwarza faktyczną możliwość informowania władzy publicznej o obszarach zagrożonych przestępczością nieletnich. Uzyskane wyniki badań stanowiące diagnozę zachowań dysfunkcyjnych nieletniej młodzieży mogą posłużyć do sprawowania efektywnego i odpowiadającego rzeczywistym potrzebom nadzoru pedagogicznego, do podejmowania decyzji wychowawczych. Docelowo projekt ten zakłada budowanie podstaw naukowych dla poprawy życia dzieci i wdrożenia działań mających na celu zapobieganie patologii społecznej. Projekt ISRD, którego historia sięga 1992 roku jest międzynarodową ankietą porównawczą dotyczącą ofiar przestępstw i przestępczości młodych ludzi.

Dotychczas przeprowadzono dwie edycje badania. Pierwsza z nich, ISRD-1 (1992-1993), wdrożona została jako badanie pilotażowe, natomiast druga – ISRD-2 (2006-2007) – stanowiła pierwszą pełnoprawną realizację projektu. Polska brała udział w tych badaniach w edycji ISRD-2. Badania były prowadzone wówczas przez warszawski ośrodek badawczy, który nie podjął współpracy w ramach trzeciej edycji. W związku z prężnym rozwojem Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku, a przede wszystkim Białostockiej Szkoły Kryminologii, a także utworzeniem Międzynarodowego Centrum Badań i Ekspertyz Kryminologicznych w Białymstoku powstały sprzyjające warunki i możliwości oraz został zidentyfikowany ciekawy przedmiot badań. Trzecia edycja badań ISRD-3 prowadzona od 2017 r. była koordynowana ze strony Polski przez prof. dr hab. E. M. Guzik- Makaruk. Podobnie przygotowywana jest już czwarta edycja, której rozpoczęcie planowane jest na 2021 lub 2022 rok (w zależności od sytuacji pandemicznej na świecie) koordynowana także przez prof. E. M. Guzik- Makaruk.

Ideą projektu jest prowadzenie w sposób ciągły badania, na porównywalnej (choć nie identycznej) próbie badawczej w kolejnych edycjach. ISRD jest to standardowe badanie samooceny prowadzone w szkołach wśród uczniów klas 7, 8 i 9 lub w równoważnym wieku 12-16 lat (w polskim systemie edukacji uczęszczających do klas odpowiadających klasom VI szkół podstawowych i I oraz II szkół gimnazjalnych), z losowo wybranych spośród szkół w dwóch średnich lub dużych miastach w wymienianych wyżej krajach. W każdym kraju powinny być więc przebadane szkoły w co najmniej dwóch średnich lub dużych miastach. Miasto „średnie” i „duże” jest definiowane przez dany kraj. W każdym państwie, w którym prowadzone są badania w ramach tego projektu, po około dwa tysiące losowo wybranych

uczniów ze szkół w wybranych dwóch miastach odpowiada na pytania, według ściśle określonych procedur. Pytania są zawarte w standaryzowanym badawczym kwestionariuszu ankiety ISRD, udostępnianym na stronie internetowej. Kwestionariusz ISRD-3 składa się z dwóch części. Pierwsza, będąca rdzeniem wspólnym dla wszystkich państw biorących udział w badaniu składa się z ustalonego zestawu pytań. Druga część ma charakter elastyczny i może różnić się w pewnym zakresie. W celach określonych w poszczególnych krajach można dodać jeden lub więcej modułów opcjonalnych na końcu kwestionariusza.

Istnieją dwie wersje kwestionariusza ISRD-3: papierowa i komputerowa (*on-line*). Wersja komputerowa jest identyczna z wersją papierową, z tym zastrzeżeniem, iż na końcu kwestionariusza dodano pytania o charakterze instrukcyjnym. Odpowiedzi na pytania o charakterze instrukcyjnym są możliwe po ustosunkowaniu się do podstawowych pytań o ofiary przestępstw i przestępczość młodych ludzi.

W Polsce została zastosowana wersja elektroniczna kwestionariusza ankiety. Kwestionariusz został przetłumaczony z wykorzystaniem procedury zwrotnego (podwójnego) tłumaczenia z języka angielskiego na język polski, dostosowanego do potrzeb respondentów będących uczniami polskich szkół oraz tłumaczenia zwrotnego tj. z języka polskiego na język angielski dla potrzeb porównawczych analiz wyników badań w skali międzynarodowej w krajach biorących udział w projekcie ISRD-3. W ramach procedury tłumaczenia występowały drobne trudności wynikające ze specyfiki i różnic językowych, co jednak nie miało wpływu na ostateczne brzmienie i sens merytoryczny zadawanych pytań. Na końcu kwestionariusza został dołączony moduł dodatkowy dotyczący zagadnień *groomingu*.

W Polsce wybrano dwa „duże” miasta, co zgodnie z krajową terminologią oznaczało miasta zamieszkiwane przez minimum 100 tysięcy osób. Polskie dane do ISRD-3 zostały zebrane w dwóch miastach wojewódzkich: Białystok i Rzeszów. Oba te miasta zostały wybrane jako miejsca badawcze ze względu na odpowiednią wielkość miasta pod względem ludnościowym, gwarantującym poziom reprezentatywności. Oba miasta położone są we wschodniej części kraju (na tzw. ścianie wschodniej), w pobliżu granicy zewnętrznej Unii Europejskiej. Ze względu na położenie geopolityczne miasta te wykazują podobne cechy. Natomiast biorąc pod uwagę przeszłość historyczną obszarów Polski, w których umiejscowione są miasta, to wpływy polityczne i kulturowe przez 123 lata zaborów Rosji (Białystok) i Austro-Węgier (Rzeszów) ukształtowały odmienne postawy społeczne oraz świadomość społeczną ludności zamieszkującej oba tereny. Należało także zwrócić uwagę na konsekwencje przygranicznego położenia obu miast w odniesieniu do wpływów religijnych przenikających z krajów ościennych Białorusi (Białystok) i Ukrainy (Rzeszów). Z kolei ruch

przygraniczny ludności stwarza sposobność dyfuzji kulturowej wpływającej na kształt życia codziennego i mentalność osób kontaktujących się prywatnie, służbowo, turystycznie, okazjonalnie lub systematycznie, jak na przykład w sytuacji łączenia rodzin. Czynniki te zaistniałe w przeszłości, dotyczące starszych pokoleń oraz zachodzące w bieżącym życiu społecznym, mają istotny wpływ na procesy socjalizacji i wychowania młodego pokolenia. Ukazane podobieństwa i różnice regionalistyczne stanowią stosowne podłoże porównawcze do badanych w projekcie ISRD-3 zmiennych, wpływających na zachowania dysfunkcyjne nieletnich wychowywanych w różnych kulturowo środowiskach społecznych. Ponadto scharakteryzowane powyżej wybrane parametry cech badanych miast mogą dać interesujący materiał porównawczy dla innych państw biorących udział w badaniu ISRD-3.

Poniżej przedstawiono wybrane na potrzeby badań parametry cech demograficznych populacji miast Białegostoku i Rzeszowa z uwzględnieniem danych ogólnopolskich niezbędnych do policzenia wskaźników procentowych. Ilustruje to tabela 1.

Tabela 1. Wybrane parametry populacji miast Białystok, Rzeszów i Polski w 2016 r.

Obszar	Polska		Białystok		Rzeszów	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Jednostki miary						
Ludność ogółem	38433000		296600		187 027	
Mężczyźni	18447840		139200		88464	
Kobiety	19985160		157400		98563	
10-14 lat	1797339		12400		7700	
15-19 lat	1977716		14200		9800	
10-19 lat	3775055	9,8	26600	9,9	17500	9,4
10-14 M	921955		6300		3800	
15-19 M	1013535		7200		4900	
10-19 M	1935490	10,5	13500	9,7	8700	9,8
10-14 K	875384		6100		3900	
15-19 K	964181		7000		4900	
10-19 K	1839565	9,2	13100	8,3	8800	8,9
M100 K		92,3		88,4		89,8
M100 K10-19		105,2		103,1		98,9

Źródło: Dane statystyczne GUS i obliczenia własne.

Oba miasta o randze miast wojewódzkich spełniają kryteria wielkości miast wymaganych w projekcie ISRD-3 i należą do miast wojewódzkich o średniej wielkości, mieszczących się w dolnej granicy przedziału miast wojewódzkich uszeregowanych według liczby ludności. Populacja Białegostoku jest o ponad 100 tysięcy mieszkańców większa aniżeli populacja Rzeszowa. Z punktu widzenia potrzeb projektu badawczego ISRD-3 dokonano wyliczeń wskaźników dotyczących struktury ludności według wieku ogółem oraz z podziałem na płeć. Uwzględniono przedział wiekowy wyodrębniany w statystyce, w którym mieści się badana młodzież szkolna. Wskaźnik procentowy umieszczony w wierszu zatytułowanym 10-19 M wynoszący w skali ogólnopolskiej 10, 5% informuje, jaki jest udział

mężczyzn w wieku 10-19 lat w populacji mężczyzn ogółem. Wskaźniki te w skali obu miast są do siebie zbliżone i przyjmują wartości niższe niż wskaźnik krajowy, w Białymstoku o 0,8%, a w Rzeszowie o 0,7%. Na tej samej zasadzie obliczone wskaźniki odnoszące się do kobiet są niższe. W skali krajowej wskaźnik ten wynosi 9,2%, a dla miast przyjmuje odpowiednio wartości 8,3% i 8,9%. Ich rozpiętość między miastami jest większa niż wynosiła rozpiętość dla mężczyzn, a w stosunku do Polski w Białymstoku wynosi ona 0,9% i jest większa niż dla mężczyzn, w Rzeszowie natomiast wynosi 0,3% i jest mniejsza niż dla mężczyzn.

Policzono także wskaźniki *gender*⁵² dla analizowanych jednostek terytorialnych. Wskaźnik o symbolu M100K pokazuje udział mężczyzn na 100 kobiet w łącznej populacji. Wskaźnik M100K10-19 ukazuje udział mężczyzn w przedziale wiekowym 10–19 lat na 100 kobiet w populacji w wieku 10–19 lat.

Młodzież w przedziale wiekowym 10-19 lat w skali Polski jest mniej sfeminizowana niż populacja ogółem, ponieważ 105,2 młodych mężczyzn przypada na 100 kobiet, a w populacji ogółem wskaźnik wynosi 92,3, czyli o 5,9% mniej mężczyzn przypada na 100 kobiet. Dla obu miast wskaźniki *gender* są niższe aniżeli w skali ogólnopolskiej. W Rzeszowie wskaźnik feminizacji młodzieży jest wyższy niż w Białymstoku, bowiem na 100 kobiet przypada tylko 98,9 mężczyzn, a w Białymstoku 103,1.

Ankietowana młodzież szkolna w ramach programu ISRD-3 stanowi przedmiot realizowanych badań. Z populacji uczniów wskazanych w programie ISRD-3 dokonany został dobór próby badawczej.

Jest to kolejny etap konceptualizacji badań empirycznych w przyjętej procedurze badawczej, w której zostaną zastosowane narzędzia badawcze stosowne do technik badawczych w ramach metod badawczych. Spośród istniejących procedur badawczych: eksperymentalnej, operacyjnej, ewaluacyjnej, diagnostycznej i korelacyjnej,⁵³ zgodnie z postawionym celem badań w niniejszej dysertacji, zastosowano dwie ostatnie.

Czynności badawcze w wybranej procedurze diagnostycznej mają za zadanie ustalenie stanu rzeczy w zachowaniach dysfunkcyjnych uczniów w wieku 12-15 lat oraz wykrycie przyczyn tego stanu. Zastosowany sondaż diagnostyczny z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety ma zapewniać rzetelny wynik, czyli właściwą diagnozę sytuacji z wyjaśnieniem genezy, faz rozwoju i wpływu zachowań dysfunkcyjnych nieletnich na otoczenie społeczne, a

⁵² Wskaźnik równouprawnienia płci służący do dokonania syntezy kwestii związanych z równouprawnieniem płci w ramach pojedynczego narzędzia.

⁵³ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna...*, op. cit., s. 38.

także prognozę niezbędnych zmian w ustawodawstwie w celu ograniczania dalszego rozwoju tych niepożądanych zachowań.

Procedurę korelacyjną przyjęto do wyznaczenia współzależności zjawisk by ustalić czynniki różnicujące zmienne niezależne ilościowe i jakościowe. Procedura korelacyjna przebiega w następujących etapach: zebranie informacji dotyczących liczby zmiennych niezależnych, przyjęcie skali pomiarowej zmiennych zależnych i zmiennych niezależnych; określenie charakteru zakładanego w hipotezach badawczych związku między zmiennymi, wylosowanie z badanej populacji generalnej wielkości reprezentatywnej próby badawczej; dokonanie pomiarów natężenia wyszczególnionych zmiennych; dobór współczynników korelacji; wykonanie obliczeń; weryfikacja hipotez.⁵⁴

Procedura badawcza będąca zespołem dyrektyw, które określają następujące po sobie sekwencje lub współwystępujące etapy badania, uwzględnia z jednej strony formalną strukturę procesu badawczego, a z drugiej strony zasady ekonomicznego i sprawnego działania według prakseologicznych reguł. Formalna poprawność i ekonomiczne działanie ma duże znaczenie przy decyzji o doborze próby badawczej.

Do rzadkości należy prowadzenie badań wyczerpujących, tzn. objęcie badaniem wszystkich jednostek wchodzących w skład populacji generalnej. Takim badaniem jest spis powszechny. Najczęściej przeprowadza się badania reprezentacyjne, tzn. według dobranej próby zgodnie z opracowanymi metodami. Skraca to czas badań i obniża koszty. Jednak wyniki takiego badania są obarczone błędem związanym z doбором próby. Na podstawie wyników badań przeprowadzonych na próbie badawczej wnioskuje się na całą populację. Jest to wnioskowanie statystyczne, które może być zawodne. Ma ono probabilistyczny charakter i polega na ocenie prawdopodobieństwa błędu przy uogólnianiu wyników na całą populację.

Celem doboru jest otrzymanie reprezentatywnej próby badawczej (miniatury populacji), na podstawie której wyniki uzyskane z badania ściśle odpowiadają wynikom, jakie by otrzymano badając całą populację.

Wyróżnia się probabilistyczne sposoby doboru próby losowej (oparte na rachunku prawdopodobieństwa, każdej jednostce losowania przyporządkowane jest określone prawdopodobieństwo znalezienia się w próbie badawczej), do których zalicza się dobór losowy (prosty, systematyczny), warstwowy (proporcjonalny, nieproporcjonalny, optymalny), grupowy, zespołowy, dwustopniowy oraz sposoby nieprobabilistyczne, jak oparty na dostępności danych dobór celowy arbitralny, kwotowy i śnieżnej kuli.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 38-42.

Decyzja o zastosowaniu określonego sposobu doboru próby badawczej jest podejmowana po określeniu celu i przedmiotu badań. Przyjęcie procedury badawczej pozwala uzasadnić, który sposób doboru próby jest trafniejszy. Podjęcie decyzji o wyborze schematu doboru próby wymaga uwzględnienia następujących kryteriów: możliwość zdobycia dostępu do potencjalnych respondentów określająca ich osiągalność, dostosowanie wysokości kosztów doboru próby i przeprowadzania badań wśród respondentów do wielkości budżetu przeznaczanego na badania oraz określenie stosunku liczby jednostek losowanych do próby badawczej z całej populacji generalnej.

Na potrzeby badań ISRD-3 zastosowano w ramach schematu probabilistycznego dobór zespołowy. Dobór zespołowy – do próby badawczej są losowane nie jednostki, ale zespoły np. klasy szkolne, rodziny. Populację generalną dzieli się na zespoły w sposób rozłączny i wyczerpujący. W wylosowanych zespołach bada wszystkie jednostki należące do danego zespołu. Gdy zespoły są jednakowo liczne, wówczas są one losowane z jednakowym prawdopodobieństwem wyboru. Gdy zespoły są zróżnicowane pod względem liczebności, to losuje się je z różnym prawdopodobieństwem wyboru proporcjonalnym do liczebności zespołu. Im zespoły są bardziej jednorodne i liczne tym ten dobór jest mniej efektywny w porównaniu do doboru prostego. Dobór zespołowy jest często stosowany ze względu na jego zalety praktyczne polegające na posiadaniu spisu zespołów, a nie wszystkich elementów populacji generalnej. Może on być stosowany również jako pierwszy etap do bardziej złożonych sposobów doboru prób badawczych.⁵⁵

Do próby badawczej losowano z populacji generalnej, składającej się ze wszystkich szkół pożądaných zgodnie z przedmiotem badań w Białymstoku i Rzeszowie, poszczególne zespoły, którymi były wszystkie klasy VI w każdej szkole podstawowej i wszystkie I, II klasy w każdej szkole gimnazjalnej. Losowano z wykazu wszystkich podanych w wykazach klas, według stworzonego do tego celu algorytmu, poszczególne klasy, a nie pojedynczych uczniów. Wszyscy uczniowie z wylosowanych klas stanowili respondentów do wypełniania ankiet.

W poniższym zestawieniu podano liczbę szkół podstawowych i gimnazjalnych w poszczególnych miastach, liczbę szkół, które odmówiły udziału w badaniach oraz procentowy wskaźnik uczestnictwa szkół w badaniach. Ilustruje to tabela 2.

⁵⁵ Opracowano na podstawie: E. Babbie, *op. cit.*, s. 206-245; H. M. Blalock, *Statystyka dla socjologów*, PWN, Warszawa 1997, s. 440-462; K. Leśniak-Moczuk, E. Moczuk, *op. cit.*, s. 207-209; G. Lissowski, *Metody ilościowe* [w:] W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia socjologii...*, *op. cit.*, s. 223-226; S. Nowak, *Metody badań socjologicznych*, PWN, Warszawa 1969, s. 13-19; R. Osborne, B. Van Loon, *Od podstaw. Socjologia*, Wydawnictwo Emblemat 2000, s. 4, 15, 129, 130.

Tabela 2. Liczba szkół uczestnicząca w badaniach ISRD-3

Wyszczególnienie	Udział szkół w badaniach		
	Polska	Białystok	Rzeszów
Liczba szkół	92	51	41
Liczba szkół rezygnujących z badań	2	0	2
Wskaźnik uczestnictwa szkół (%)	97,6	100	95,1

Źródło: opracowanie własne

Spośród 92 szkół w obu miastach (51 w Białymstoku oraz 41 w Rzeszowie) w badaniach udział wzięło 90 szkół, a pozostałe 2 szkoły odmówiły uczestnictwa.

Dobór populacji do badań uwzględniał specyfikę szkół podstawowych i gimnazjalnych, i w Białymstoku, i Rzeszowie. Z kuratorium Oświaty w Białymstoku i z Wydziału Edukacji w Urzędzie Miasta Rzeszowa otrzymano wykazy wszystkich pożądaných według przedmiotu badań klas i liczby uczniów w tych klasach. Konstrukcja próby badawczej wymagała, bowiem wygenerowania danych na temat liczby uczniów w klasach VI w każdej szkole podstawowej i w klasach I, II w każdej szkole gimnazjalnej na terenie obu miast, niezbędnych do stworzenia próby badawczej. Każda próba badawcza uzyskana w jednym mieście według założeń ISRD-3 powinna mieć co najmniej 300 uczniów na danym stopniu kształcenia, co dało co najmniej 900 uczniów na miasto (minimum: 300 na poziomie klasy 6 szkoły podstawowej, 300 na poziomie klasy 1 gimnazjum oraz 300 na poziomie klasy 2 gimnazjum). Ponieważ w każdym kraju objętym badaniami ISRD-3 uczestniczyły po dwa miasta, próbka kraju wynosiła co najmniej 1800 uczniów. Ustalając próbę badawczą z Polski uwzględniono czas przeprowadzania badania i wskaźnik zwrotności ankiet na poziomie 40%, pomimo iż podstawowa instrukcja projektowa sugerowała 50%. Ostatecznie próba dla dwóch miast wyniosła 4572 uczniów, co stanowiło po 2286 uczniów na miasto Białystok i Rzeszów. Badania objęły swym zasięgiem około 0, 5% populacji uczniów z tych szkół. W konsekwencji zakładanej absencji uczniów w ostatnim tygodniu zajęć szkolnych przed wakacjami, w wypełnianiu ankiet uczestniczyło ponad 1000 uczniów z każdego miasta. Ze względu na sporą populację badawczą, ustalono maksymalny błąd na poziomie 5,8%, przy współczynniku ufności 0,95.

W poniższym zestawieniu podano liczebności populacji generalnych w poszczególnych miastach składających się z uczniów wymienionych wyżej typów szkół, liczebności wylosowanych prób badawczych (uczniów w wylosowanych klasach), liczbę uczniów nieobecnych w szkołach podczas realizacji badań, liczbę uczniów obecnych, którzy przystąpili do badań, tych którzy nie ukończyli ankiety oraz liczbę respondentów, których ankiety zostały przyjęte, a także wskaźnik przyjętych ankiet. Prezentuje to tabela 3.

Tabela 3. Charakterystyka respondentów

Wyszczególnienie	Udział szkół w badaniach		
	Ogółem	Białystok	Rzeszów
Populacja uczniów we wszystkich szkołach	13349	8456	4893
Populacja uczniów w wylosowanych klasach	4572	2286	2286
Liczba uczniów nieobecnych z innych przyczyn	2273	1207	1066
Liczba uczniów obecnych w czasie badań	2299	1079	1220
Liczba uczniów obecnych, którzy nie ukończyli ankiety	198	76	122
Liczba respondentów – przyjętych ankiet	2101	1003	1098
Wskaźnik przyjętych ankiet od wylosowanych uczniów (w %)	46,0	43,9	48,03

Źródło: opracowanie własne

Z powyższego zestawienia wynika, iż wskaźnik ankiet kwalifikujących się do badania w stosunku do wylosowanej próby uczniów wynosił średnio dla obu miast 46, 0% co wynikało z wysokiej absencji w szkołach w tym okresie, spowodowanej zakończeniem klasyfikacji uczniów na koniec roku szkolnego. W ostatnich dniach roku szkolnego organizowane są wycieczki dla uczniów, rodzice zwalniali swoje dzieci z zajęć szkolnych, by mogli uczestniczyć w zaplanowanych wyjazdach wakacyjnych z rodziną. Z drugiej strony przeprowadzanie ankiet podczas lekcji w tym okresie nie koliduje z realizacją programu szkolnego. W Rzeszowie wskaźnik ten wyniósł 48,03 i był wyższy aniżeli w Białymstoku o 4,13%.

Badania empiryczne wykonane zostały na próbie badawczej składającej się z liczby respondentów wylosowanych z populacji generalnej. Próba badawcza stanowi próbę reprezentatywną charakteryzującą się określoną liczebnością oraz właściwościami statystycznymi całej badanej zbiorowości. Dające się zaobserwować i utrwalić cechy konstytutywne reprezentujące elementy zbioru badanych zdarzeń noszą nazwę zmiennych. Zmienna jest dowolną cechą, właściwością, czynnikiem przybierającym charakterystyczne, reprezentatywne wartości w badanej próbie. Zmienne zdefiniuje się na podstawie pojęć z literatury danej dyscypliny naukowej.

Zdefiniowanie zmiennych polega na wyodrębnieniu właściwości, cech, charakterystyki określających badane zjawisko. Ponieważ wartość zmiennej jest cechą badanego zjawiska, procesu, to zmienne są zbiorem wartości. Wartości składające się na zmienną muszą być wyczerpujące i rozłączne. Zmienna powinna klasyfikować obserwację w kategoriach składających się na nią wartości. Każda obserwacja musi być sklasyfikowana w kategoriach tylko jednej wartości. Wyróżnia się kilka typów zmiennych według następujących kryteriów podziału:

- ze względu na przyjmowaną przez badaną zmienną wielkość wyróżnia się zmienne dwuwartościowe i wielowartościowe;

- ze względu na funkcje zmiennych wyróżnia się zmienne środowiskowe, jako zjawiska występujące w środowisku społecznym, zmienne osobowościowe stanowiące cechy osobowości, zmienne behawioralne występujące w zachowaniu respondentów,
- ze względu na obejmowanie zakresu zjawisk występują zmienne globalne oraz zmienne szczegółowe (częstkowe);
- ze względu na sposób przedstawiana wyróżnia się zmienne ilościowe i jakościowe. Zmienne ilościowe są wyrażane liczbą, będącą policzalnym, mierzalnym miernikiem, który pozwala na określenie ilości, nasilenia lub częstości występowania badanego zjawiska. Zmienne jakościowe są wyrażane w miernikach jakościowych w postaci opisu słownego, charakterystyki słownej;
- ze względu na wykrywanie zależności i związków występujących pomiędzy badanymi zjawiskami w badaniach diagnostycznych wyróżnia się zmienne zależne i niezależne. Zmienne zależne podlegają zmianom i stanowią skutek w badanych zjawiskach. Zmienne niezależne oddziałują na zmienne zależne.⁵⁶

Właściwe przygotowanie procedury badań wymaga, po wyłonieniu zmiennych, ustalenia ściśle określonych wskaźników dla badanych zjawisk, czyli podstawy danych na jakich orzeka się o występowaniu poszczególnych zmiennych. Wskaźnik to charakterystyczna cecha, zdarzenie, zjawisko lub fakt na podstawie, którego wnioskujemy z określonym prawdopodobieństwem istnienie tego, co nas w danych badaniach interesuje. Wskaźniki na podstawie, których przypuszczamy o zachodzeniu badanych zjawisk mogą być zdarzeniami lub procesami badanych przedmiotów.⁵⁷ Wskaźnik jest przejawem, wyrazem określonej zmiennej wskazującej na określone zjawiska mierzalne lub obserwowalne, pozwalające stwierdzić zachodzenie danego zjawiska.

Wskaźniki mogą być empiryczne, definicyjne lub inferencyjne w zależności od charakteru wskazywanego przez nie zjawiska oraz od rodzaju związku łączącego zjawiska. Wskaźniki empiryczne ilustrują zjawiska dające się zaobserwować. Tezą empiryczną, rozstrzygalną na drodze obserwacji jest teza o zachodzeniu pewnej korelacji między wskaźnikami a zjawiskiem przezeń wskazywanym.⁵⁸

Wskaźniki definicyjne stosuje się jeśli definicja zawiera obserwowalne zjawiska będące przedmiotem badań. Wskaźniki inferencyjne ilustrują ukryte hipotetyczne zmienne,

⁵⁶ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna...*, op. cit., s. 51-54; E. Babbie, op. cit., s. 159-160.

⁵⁷ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna...*, op. cit., s. 54-57.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 54.

które są nieobserwowalne i nie zawierają się w definicjach badanych zjawisk, ale obserwowalne są ich następstwa.

Wyróżnia się także wskaźniki przedmiotowe i podmiotowe. Wskaźniki przedmiotowe określają zjawisko za pomocą cech zjawisk intersubiektywnie sprawdzalnych, zaś wskaźniki podmiotowe odwołują się do ocen i sądów respondentów. W praktyce badawczej stosuje się wskaźniki mieszane. Tak przygotowane zmienne i ich wskaźniki nadają się do opracowania opisowo-statystycznego i mają wartość poznawczą.⁵⁹

Wykaz zmiennych niezależnych i ich wskaźników w badaniach ISRD-3 zawiera tabela 4.

Tabela 4. Wykaz zmiennych niezależnych i ich wskaźników

Lp.	Zmienna niezależna	Wskaźniki zmiennych niezależnych
1	Płeć	Kobieta, mężczyzna
2	Wiek	Wpis
3	Rodzeństwo	0, 1, 2, 3, 4, więcej
4	Wykształcenie ojca	Podstawowe, zasadnicze, średnie, wyższe, doktorat, profesor
5	Wykształcenie matki	Podstawowe, zasadnicze, średnie, wyższe, doktorat, profesor
6	Zawód ojca	Wpis
7	Zawód matki	Wpis
8	Sytuacja materialna	Bardzo dobra, dobra, średnia, zła, bardzo zła
9	Warunki mieszkaniowe	Własny pokój, pokój z rodzeństwem, mieszkanie w bloku, w domu jednorodzinnym

Zródło: opracowanie własne.

Wykaz zmiennych zależnych i ich wskaźników w badaniach ISRD-3 zawiera tabela 5.

Tabela 5. Wykaz zmiennych zależnych i ich wskaźników

Lp.	Zmienna zależna	Wskaźniki zmiennych zależnych
1	Użytkowanie komputera	Do nauki, do rozrywki, narzędzie do informacji, do gier, do oglądania filmów, on-line gadu-gadu, on-line portale społecznościowe
2	Złe zdarzenia w życiu	Rozbój z groźbą, uderzenie przez kogoś, kradzież rzeczy osobistej, znęcanie psychiczne i fizyczne
3	Relacje z rodziną	Wspólne spędzanie czasu w domu na rozmowach, wspólne posiłki, wspólne wyjścia do instytucji kultury, wspólne wyjazdy, wspólne oglądanie TV, opowiadanie rodzicom o celu wyjścia z domu, reakcje rodziców na późne powroty
4	Zdarzenia w bliskiej rodzinie	Śmierć rodzica, rodzeństwa, długa choroba rodzica, twoja, problemy alkoholowe w rodzinie, rękoczynny rodziców, rozwód, separacja rodziców
5	Czas wolny	Częstotliwość wyjść do kina, teatru, filharmonii, na koncerty, eventy, spotkania z kolegami, przygotowanie do lekcji, czytanie książek, czasopism, oglądanie TV, uprawianie sportu, lekcje dodatkowe muzyczne, taneczne, językowe, korepetycje,
6	Środki transportu	Własny motocykl, rower, podwożenie przez rodziców, transport publiczny
7	Przynależność do grup	Wiek, płeć członków grupy, cele grupy, sposoby spędzania czasu, częstotliwość spotkań, czyny niezgodne z prawem
8	Znajomi rodziców	Kontakty ze znajomymi spoza kraju, z innych grup etnicznych, religii, ze środowiska zawodowego, z sąsiedztwa
9	Sposoby spędzania czasu	Koncerty, gra w zespole muzycznym, gry komputerowe, picie

⁵⁹ *Ibidem*, s. 54-57.

	ze znajomymi	piwa, wódki, używanie narkotyków, niszczenie przedmiotów, kradzież, zaczepki ludzi, uprawianie sportu
10	Przemoc przez młodych ludzi	Traktowanie jako zabawy, użycie siły, sprawdzian fizycznej sprawności, sposób na nudę
11	Życie szkolne	Stosunek do nauki, osiągnięcia, absencja, relacje z nauczycielami, z uczniami, stosunek do szkoły, zachowania uczniów w szkole, plany po jej ukończeniu
12	Sąsiedztwo	Stosunek do miejsca zamieszkania, stosunki sąsiedzkie, bezpieczeństwo w okolicy, stan zasobów mieszkaniowych, porządek w obejściach,
13	Zjawiska dysfunkcyjne	Narkotyki, alkohol, papierosy, kradzież, niszczenie mienia, włamania, nielegalne ściąganie filmów, gier książek, hacking komputerowy, noszenie ostrych narzędzi, groźenie pobiciem, grupowe bijatyki, sprzedaż narkotyków
14	Religijność	Uczestnictwo w nabożeństwach, stosowanie przykazań religii w życiu, pielgrzymki, stowarzyszenia wiernych
15	Obyczaje	Kultywowanie tradycji w rodzinie, szkole, kościele, obrzędy w uroczystościach, ostracyzm społeczny wobec osób nieprzestrzegających norm obyczajowych
16	Wartości, postawy młodzieży	Zdrowie, rodzina, wykształcenia, zawód, bogactwo, podróże, towarzystwo, kultura, rozrywka, sport, rekreacja, przygody, praca społeczna, pomoc pokrzywdzonym przez los, polityka, przestrzeganie norm moralnych, prawnych, religijnych

Zródło: opracowanie własne.

Dobór próby badawczej poprzedza zastosowanie narzędzi badawczych zgodnie z przyjętymi technikami badań w ramach określonych metod badawczych.

§5. Organizacja i przebieg badań

Organizacja i etapy badań naukowych wynikają z refleksyjnego myślenia i uwzględniają następujące przedsięwzięcia i elementy badawcze. Przygotowanie i realizacja oraz sprawozdawczość z procesu badawczego w ramach ISRD-3 wymagała przyjęcia planu następujących działań podejmowanych przez organizatorów:

- uczestnictwo w telekonferencjach z koordynatorem badań z Niemiec;
- spotkania z władzami Kuratorium Oświaty w Białymstoku i Rzeszowie oraz prezydentem miasta Rzeszowa i Wydziałem Edukacji Urzędu Miasta Rzeszowa;
- wystosowanie pism do prezydentów obu miast, dyrektora Wydziału Edukacji Urzędu Miasta Rzeszowa i Kuratorium Oświaty w Białymstoku;
- wysłanie ogólnych założeń oraz celów ISRD-3 do szkół podstawowych i gimnazjalnych w obu miastach za pośrednictwem Wydziału Edukacji Urzędu Miasta Rzeszowa i Kuratorium Oświaty w Białymstoku;
- translacja kwestionariusza ankiety i zainstalowanie go na platformie internetowej do wypełnienia *on-line*;
- wygenerowanie bazy szkół podstawowych i gimnazjalnych w Białymstoku i w Rzeszowie;

- opracowanie operatów losowania prób badawczych, dokonanie losowania próby szkół i klas do badań;
- przygotowanie list adresowych wylosowanych klas w wybranych losowo do próby badawczej szkołach;
- nadanie indywidualnych kodów ID klasom;
- opracowanie instrukcji dla nauczycieli prowadzących badania wśród uczniów w salach komputerowych;
- rozsyłanie kolejnych edycji pism drogą e-mailową do placówek edukacyjnych na poziomie podstawowym i gimnazjalnym w obu miastach w celu poinformowania o dokonanym wylosowaniu danej szkoły, ustalenia konkretnego terminu oraz przekazania linków do kwestionariusza oraz kodów ID niezbędnych do zalogowania się na platformie i wypełnienia ankiety, a także szczegółowych instrukcji i wytycznych dla dyrektorów szkół, jak i osób przez nich oddelegowanych do przeprowadzenia badania w klasach oraz dla uczniów;
- codzienne generowanie linków do kwestionariusza dostępnego w Internecie i rozsyłanie na indywidualne adresy szkół materiałów do realizacji badań;
- dostępność członków zespołu badawczego pod telefonem dla realizatorów badań w szkołach w celu udzielania pomocy w zakresie technicznym i merytorycznym, a w razie potrzeby osobista pomoc w przeprowadzeniu ankiety w miejscu badania;
- sprawowanie kontroli nad przebiegiem badań poprzez osobiste wizyty w losowo wybranych klasach w szkołach w celu monitorowania wypełniania ankiet przez uczniów;
- monitorowanie przesyłania zespołowi badawczemu ankiet SAF (Survey Administration Form) wypełnianych przez nauczycieli sprawujących w każdej klasie podczas badania nadzór nad jego poprawnością;
- opracowanie raportu technicznego z badań;
- uczestnictwo w międzynarodowej konferencji zapowiadające badania *Less Social Bonding, More Problems? An International Perspective on the Behavior of Young People* 8-9.06.2017, Amersfoort, Holandia oraz przedstawienie raportu na międzynarodowej konferencji *17th Annual Conference of the European Society of Criminology*, 13-16.09. 2017, Cardiff, Walia, Wielka Brytania.

W Polsce badania zostały przeprowadzone w czerwcu 2017 r., tzn. w ostatnim miesiącu roku szkolnego, a dokładniej w ostatnim tygodniu zajęć lekcyjnych. Zbieranie danych w ramach ISRD-3 w Polsce rozpoczęło się dnia 19 czerwca, a zakończyło się w dniu 23 czerwca 2017 r. Termin procesu ankietowania zbiegał się więc z końcem roku szkolnego. Jest to specyficzny okres w funkcjonowaniu szkół w Polsce ze względu na wystawianie ocen

uczniom i brak lekcji wyznaczanych harmonogramem. W okresie tym organizowane są wycieczki klasowe, dodatkowo wielu uczniów w tym czasie przestaje uczęszczać do szkoły, gdyż oceny końcowe są już wystawione, a absencja nie wiąże się z żadnymi negatywnymi konsekwencjami. Nauczyciele przygotowują w tym czasie zakończenie roku szkolnego. Zdaniem dyrekcji szkół okres ten sprzyjał realizacji podejmowanego zadania, ponieważ wypełnianie ankiet *on-line* przez uczniów możliwe tylko w pracowniach komputerowych nie koliduje z rozkładem zajęć. Natomiast w celu uzyskania pożądanej liczby wypełnionych kwestionariuszy ankiet zespół badawczy ustalił proporcjonalnie większą próbę badawczą.

W Polsce w momencie przeprowadzania badania ISRD-3 uczniom w tym wieku odpowiadały klasy z dwóch rodzajów szkół: podstawowej oraz gimnazjalnej. Szkoła podstawowa to klasy od 1 do 6, natomiast szkoła gimnazjalna to klasy 1 - 3. Badaniu zostali poddani uczniowie z klasy 6 szkoły podstawowej oraz klas 1 i 2 gimnazjum w Białymstoku i Rzeszowie, którzy pod nadzorem nauczycieli w salach wyposażonych w komputery szkolne z zainstalowanym Internetem wypełniali ankiety *on-line*.

W celu realizacji ISRD-3 w Polsce w obu miastach: Białymstoku i Rzeszowie zostały wystosowane do szkół stosowne pisma od rządowych władz oświatowych na szczeblu regionalnym (Kuratorium Oświaty) i samorządowych na szczeblu miejskim (Wydział Edukacji Urzędu Miasta), dotyczące wzięcia udziału tych szkół w planowanym badaniu. Poprzez tą drogę dyrektorzy szkół zostali zobowiązani do umożliwienia i stworzenia warunków technicznych do przeprowadzenia badania. Walory badania w ramach projektu ISRD-3 zostały dostrzeżone przez władze rządowe i ze względu na ich doniosły społecznie wymiar oraz powiązanie z kwestiami bezpieczeństwa, wpisały się w rządowy projekt - Krajowa Mapa Zagrożeń Bezpieczeństwa. Badanie to korelujące w sposób ścisły z wdrożonym programem „Krajowa Mapa Zagrożeń Bezpieczeństwa” jest jego istotnym, a zarazem niezbędnym uzupełnieniem. Między innymi dlatego właśnie badania w ramach ISRD-3 zostały potraktowane jako badania własne szkoły. To rozstrzygnięcie było istotne ze względu na to, że w Polsce funkcjonuje instytucja zgody rodziców na udział ich dzieci w badaniach przeprowadzanych w placówkach oświatowych.

Istnieją dwa rodzaje badań. Pierwsze z nich stanowią badania własne szkoły, a drugie to badania przeprowadzane przez osoby czy instytucje zewnętrzne. Pociąga to za sobą istotne różnice w odniesieniu do sposobu udzielania zgody przez rodziców ankietowanych dzieci. W przypadku badań zewnętrznych zgoda rodziców jest obligatoryjna w odniesieniu do udziału dzieci w badaniu. Bez niej uczestnictwo dziecka w badaniu nie jest możliwe. Natomiast w przypadku badań własnych szkoły zgoda rodziców jest dorozumiana. Szkoła, mając dzieci

pod swoją opieką, może przeprowadzać badania własne bez konieczności uzyskiwania zgody rodziców, jeśli badanie to dotyczy spraw wewnętrznych szkoły tj. np. kwestii związanych z organizacją, funkcjonowaniem, ale również co istotne z bezpieczeństwem. W związku z potraktowaniem badań ISRD-3 jako wewnętrznych, niezbędnych dla podwyższenia stopnia bezpieczeństwa uczniów, zgoda rodziców nie była wymagana.

Dyrektor Wydziału Edukacji Urzędu Miasta Rzeszowa na wniosek prezydenta miasta Rzeszowa udostępnił organizatorom badań bazę adresową wszystkich szkół podstawowych i gimnazjalnych w Rzeszowie wraz z liczbą oddziałów klas i liczebnością uczniów w klasach. W Białymstoku bazę tę pozyskano za pośrednictwem Kuratorium Oświaty.

Dyrektor Wydziału Edukacji Urzędu Miasta Rzeszowa wystosował w dniu 12.06.2017 r. pismo w sprawie Międzynarodowych Badań Zachowań Dysfunkcyjnych Młodzieży Szkolnej (ISRD-3) do dyrektorów szkół podstawowych i szkół gimnazjalnych w Rzeszowie, w którym zwrócił się z prośbą o udostępnienie uczniom z wylosowanych klas kwestionariusza w celu zakreślania odpowiedzi zawartych w kafeterii do poszczególnych pytań (w załączniku podano numery klas z rzeszowskich szkół wylosowanych do przeprowadzenia ankiet). W piśmie poinformowano, że organizatorzy badań gwarantują całkowitą anonimowość respondentom oraz szkołom, a opracowane statystycznie wyniki badań będą dostępne dla dyrekcji szkół i mogą posłużyć jako diagnoza postaw i zachowań młodzieży szkolnej. Dyrektor zapowiedział, że w odrębnym piśmie zostaną podane szczegóły techniczne i adres internetowy, pod którym uczniowie zebrani przez nauczyciela w salach komputerowych będą mogli udzielić odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszu. Czas przeznaczony do wypełnienia ankiety nie przekroczy jednej godziny lekcyjnej.

W nawiązaniu do pisma z dnia 12.06.2017 r. Dyrektor Wydziału Edukacji Urzędu Miasta Rzeszowa w dniu 16. 06.2017 r. przesłał drogą e-mailową instrukcję do procedury realizacji ankiet i harmonogram wyznaczający terminy przeprowadzenia ankiet wśród uczniów.

Do dyrekcji wszystkich szkół podstawowych i gimnazjalnych w Białymstoku i Rzeszowie, z których wylosowano klasy do realizacji badań, organizatorzy wystosowali drogą e-mailową pisma z informacjami i instrukcjami.

Zgodnie z przesłanymi pismami i instrukcjami procedura wypełniania ankiet wymagała następujących znajomości założeń organizacyjno-technicznych oraz ogólnych zasad wypełniania kwestionariusza ankiety:

- na każdym komputerze powinien być dostępny Internet;

- nauczyciel prowadzący badanie odszukał z pliku „Klasy” wykaz wylosowanych klas, daty przeprowadzenia badania, indywidualne ID klasy, link do kwestionariusza dla danej klasy na wyznaczony dzień rozpoczęcia badań. Otworzył konkretny dla danej klasy link (każda klasa w danej szkole miała odrębny link). Na jednym komputerze z jednym adresem IP link mógł być otwarty tylko jeden raz. Jeżeli liczba uczniów danej klasy była większa niż liczba komputerów w sali dostępnych jednocześnie, nauczyciel był proszony o kontakt w celu wygenerowania nowego linku;
- po uruchomieniu komputera z Internetem należało otworzyć kwestionariusz za pomocą podanego w załączeniu linku dla każdej klasy;
- każdy uczeń wpisał dziewięciocyfrowy kod ID zapisany przez nauczyciela na tablicy, odpowiedni dla danej klasy – zgodnie z wykazem w przesłanym załączniku w pliku „klasy”;
- kwestionariusz ankiety należało wypełnić do końca by wysłać go do bazy;
- nie było możliwości zamiany klasy na inną, g) w przypadku małej frekwencji w klasie, badanie przeprowadzano;
- czas wypełnienia ankiety nie przekroczył jednostki lekcyjnej;
- wymagana była poufność i stworzenie odpowiednich warunków w celu komfortowego odpowiadania na pytania przez uczniów;
- dla nauczycieli prowadzących badania podane były numery telefonów do organizatorów badań i telefon dyżurny, aby w razie jakichkolwiek problemów i pytań w sprawach technicznych i organizacyjnych mieli kontakt telefoniczny;
- jeśli dany termin podany w harmonogramie nie odpowiadał konkretnej klasie, to nauczyciel miał obowiązek niezwłocznego kontaktu z organizatorami na udostępnione numery telefonów w celu ustalenia nowego terminu z podaniem daty w harmonogramie. Nauczyciele prowadzący badania byli proszeni o przesłanie na adres zwrotny proponowanej daty i godziny wypełniania ankiet przez uczniów z danych klas;
- po zakończeniu badania nauczyciele wysłali skan wypełnionej ankiety SAF na wskazany adres.

Przeprowadzanie badań w szkołach napotykało na problemy takie jak: za mała ilość czasu na wypełnienie kwestionariusza ankiety w ramach przewidzianej 45 - minutowej jednostki lekcyjnej oraz ograniczona liczba pracowni komputerowych (zarówno pod kątem ilości jak i dostępności - w okresie przeprowadzania badania nauczyciele drukowali świadectwa szkolne). W tabeli 6. zilustrowano stan zakłóceń, jaki pojawił się podczas wypełniania kwestionariuszy ankiet *on-line*.

Tabela 6. Dane przebiegu badań ISRD-3 w Polsce (w %)

Wyszczególnienie	Udział szkół w badaniach		
	Ogółem	Białystok	Rzeszów
Obecność nauczycieli			
Obecność nauczycieli podczas całego badania	100,0	100,0	100,0
Atmosfera podczas badań: rozmowy, hałas			
Brak incydentów	64,0	61,7	66,3
Kilka incydentów	28,5	29,8	27,5
Więcej niż kilka incydentów	0,04	0,02	0,05
Dużo incydentów	0,03	0,04	0,01
Bardzo dużo incydentów	0,01	0,02	0,00
Techniczne problemy			
Brak	67,8	72,3	63,4
Kilka	29,0	25,5	32,5
Wiele	0,01	0,005	0,00
Dużo incydentów	0,005	0,00	0,01
Ciągle	0,02	0,02	0,01

Źródło: opracowanie własne

Z powyższych danych wynika, że wszyscy nauczyciele byli obecni w pracowniach komputerowych przy uczniach przez cały czas wypełniania ankiet.

We wszystkich badanych klasach w obu miastach uczniowie w skupieniu i samodzielnie odpowiadali na pytania zawarte w kwestionariuszach ankiet. W około dwóch trzecich spośród wylosowanej liczby klas nie zdarzył się żaden incydent zakłócający spokój (w Rzeszowie było to w 66, 3% klas a w Białymstoku w 61, 7%). Pojedyncze rozmowy między uczniami zdarzały się w ponad jednej czwartej placówek. Nauczyciele odnotowali tylko pojedyncze przypadki liczniejszych incydentów.

Podobny był rozkład zakłóceń technicznych dotyczący problemów z komputerami i Internetem. W jednej ze szkół w związku z brakiem łączności internetowej uczniowie wypełniali ankiety korzystając z własnych mobilnych telefonów.

Ponieważ wykorzystano dane *on-line*, oprogramowanie do wprowadzania danych nie było potrzebne do przekształcania informacji w formacie elektronicznym.

Badania zaprojektowane przez zespół badawczy w polskim systemie zbierania danych zostały zrealizowane zgodnie z planem. Spośród wszystkich szkół włączonych do próby 97, 8% zezwoliło na przeprowadzenie badania. W terminie przeprowadzania badania była bardzo wysoka absencja uczniów wynosząca w obu miastach 49, 72%. Jednak dzięki temu, iż zespół badawczy przyjął znacznie większą próbę badawczą udało się uzyskać wymaganą dla powodzenia badania liczbę ukończonych ankiet.

Pojawiły się pewne problemy dotyczące niewystarczającego czasu na wypełnienie kwestionariusza ankiety, skutkiem czego 4,3% ankietowanych nie zdążyło odpowiedzieć na

wszystkie pytania, a tym samym ich odpowiedzi nie mogą być włączone do analizy zespołu badawczego.

Pomimo zobowiązania osób odpowiedzialnych za przeprowadzenie badań w poszczególnych klasach, nie ze wszystkich szkół terminowo napłynęły ankiety SAF. Interwencja członków zespołu badawczego pozwoliła na niezwłoczne uzupełnienie braków.

ROZDZIAŁ II

GRANICE NIELETNIOŚCI W UJĘCIU PRAWNO- KRYMINOLOGICZNYM

§1. Kategoria nieletniego w świetle prawa i wiek odpowiedzialności prawnokarnej

W procesie ewolucji systemów postępowania z nieletnimi należy wyróżnić dwa etapy. Pierwszy, który istniał do końca XIX wieku, charakteryzował się wprowadzeniem całkowitej nieodpowiedzialności karnej w odniesieniu do młodszych dzieci i ustanowieniem pośredniej kategorii wieku pomiędzy całkowitą nieodpowiedzialnością a odpowiedzialnością karną, dla której przewidywano odrębne instytucje poprawcze. Jednakże, nawet te ustawy karne, które wyłączały odpowiedzialność najmłodszych i przyjęły odpowiedzialność nieletnich uzależnioną od rozeznania, zakładały stosowanie zasad prawa właściwego dla dorosłych. Przyjęte przez nie rozwiązania, dotyczące złagodzonej odpowiedzialności nieletnich, oznaczały nadal traktowanie nieletniego jako „małego dorosłego”. Zasadnicza zmiana tego sposobu widzenia odpowiedzialności nieletnich nastąpiła w drugiej połowie XX wieku, który można nazwać drugim etapem. Na tę zmianę orientacji w dziedzinie postępowania z nieletnimi miały wpływ takie czynniki jak nowe kierunki w doktrynie prawa karnego, wzrost społecznego zainteresowania dzieckiem zaniedbanym i skazanym, rozwój instytucji prawnych związanych z reakcją na przestępczość nieletnich, czyli specjalnych zakładów wychowawczych i zakładów poprawczych oraz sądów dla nieletnich.⁶⁰

Spółeczna świadomość traktowania nieletnich w sposób odrębny aniżeli dorosłych sięga czasów starożytnego Rzymu.⁶¹ Prawo rzymskie przyjmowało, że najważniejsza jest dojrzałość psychiczna człowieka, a nie dojrzałość fizyczna. Na gruncie prawa rzymskiego wypracowano podział okresów życia człowieka, który odegrał decydującą rolę w historycznym rozwoju odpowiedzialności nieletnich za popełnione czyny zabronione i jednocześnie został wykorzystany na gruncie prawa cywilnego, w zakresie zagadnienia zdolności do czynności prawnych. Rozwinięte prawo rzymskie rozróżniało cztery kategorie osób fizycznych ze względu na ich wiek, w tym: a) dzieci (*infantes*), za które początkowo uważano niemowlęta, a później i osoby do 7 roku życia, które nie ponosiły odpowiedzialności za delikty, b) niedojrzali (*impuberes*), od ukończenia 7 roku życia do osiągnięcia 12 lat przez

⁶⁰ V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2013, s. 21-27.

⁶¹ T. Bojarski, *Wprowadzenie*, [w:] T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Wydawnictwo LexisNexis, Warszawa 2011, s. 11-13.

dziewczęta i 14 lat przez chłopców, przy czym niedojrzały odpowiadał za delikty tylko wtedy, gdy rozumiał bezprawność swojego działania, c) małoletni (*minores*), czyli osoby powyżej 12 lat w przypadku dziewcząt i 14 lat w przypadku chłopców, z tym że nie dłużej niż do ukończenia 25 roku życia, które ponosiły nieograniczoną odpowiedzialność za popełnione delikty, d) pełnoletni (*puberes*), czyli osoby powyżej 25 roku życia.⁶²

Jak zauważa M. Maraszek, aż do epoki cesarza Justyniana, czyli do VI wieku n.e., dolną granicę nieletniości przyjmowano jedynie w odniesieniu do dziewcząt, oznaczając ją na poziomie 12 roku życia. Kodyfikacja Justyniańska wygenerowała wiele kryteriów różnicujących zdolność do czynności prawnych. W zakresie wieku dzielono obywateli na następujące kategorie: 1) *infantes*, czyli dzieci które nie ukończyły 7 roku życia i były zupełnie nieodpowiedzialne za swoje zachowanie, 2) *impuberes*, do których zaliczano: dziewczęta między 7 a 12 rokiem życia oraz chłopców, którzy ukończyli 7, ale nie ukończyli 14 lat. *Impuberes* uważani za niedojrzałych, cechowali się ograniczoną zdolnością do czynności prawnych, 3) *minores*, a więc osoby, które nie ukończyły 25 roku życia, dokonujące czynności prawnych formalnie ważnych, jednakże mogące uchylić się od skutków prawnych czynności obiektywnie dla nich niekorzystnych, 4) *puberes*, czyli dorośli powyżej 25 lat, cechujący się pełną zdolnością do czynności prawnych.⁶³

W prawie rzymskim dokonano także podziału mającego znaczenie z perspektywy prawa karnego. Według tego podziału, wykształcono w rzymskim prawie karnym podział sprawców czynów przestępczych na trzy grupy wiekowe: 1) *infantes* - dzieci które nie ukończyły 7 roku życia, nieodpowiadające karnie za swoje czyny, 2) *proximusinfanti* - osoby znajdujące się w przedziale wiekowym od 7 do 10 lat, uznawane za niezdolne do umyślnego popełniania czynów przestępczych, 3) *proximuspuberati*, do których zaliczano młodzież pomiędzy 10 a 14 rokiem życia, którą określano jako zdolną do działania z rozeznaniem.⁶⁴

Prawo średniowieczne uznawało za odpowiedzialnego karnie młodego człowieka zdolnego do noszenia broni. U Franków Salickich w VI wieku określono granicę nieletniości na 12 lat i tak samo u Saksonów, u Szwabów zaś na lat 14, a u Franków Rejonarskich i Wizygotów na 13 lat.⁶⁵ W Anglii przepisy z X wieku obowiązujące w Londynie stanowiły, iż rozeznanie osiąga się po ukończeniu 12 roku życia. W Bretanii prawo zwyczajowe zezwalało

⁶² P. Górecki, *Postępowanie w prawach nieletnich*, Wydawnictwo Prawnicze LEX, Gdańsk 1997, s. 17-20; M. Żolnierczuk, *Zarys prawa rzymskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 1992, s. 86-87.

⁶³ M. Maraszek, *Dolna granica odpowiedzialności karnej w prawie polskim*, Wydawnictwo LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012, s. 18-19.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 19.

⁶⁵ M. H. Yeillard-Cybulsky, *Nieletni przestępcy w świecie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, s. 115.

na uwolnienie od kary śmierci (szubienicy) czternastoletniego chłopca, który przyznał się do kradzieży. Z kolei zbiór ustaw germańskich z XII wieku, tzw. Zwierciadło Saskie nie znało odpowiedzialności karnej dziecka poniżej 12 roku życia, i to nawet w przypadku zabójstwa. Materialnie odpowiadał tylko opiekun dziecka.⁶⁶ Fakt nieletniości wpływał głównie na złagodzenie kary. W XV i XVI wieku można było skazać na tortury dzieci w wieku od 10 - 14 lat. Starano się jednak łagodzić surowość reakcji prawnej wobec nieletnich i nie stosowano wobec nieletnich kwalifikowanych kar śmierci. Najpowszechniej wymierzana była kara chłosty, jak również kara wieszania pod sklepieniem na pewien określony czas. W XVIII wieku sporadycznie pojawiał się nowy środek w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym. Zakłady takie zaczynały powstawać w szeregu państw europejskich, głównie z inicjatywy kleru.⁶⁷ Wiek Oświecenia miał zasadniczy wpływ na dalsze złagodzenie odpowiedzialności nieletnich. Kodeks karny Marii Teresy (Theresiana) z 1758 r., zgodnie ze starą tradycją, rozróżniał trzy grupy wieku: do lat 7, od 7 do 14 lat oraz powyżej 14 lat, a przed ukończeniem 20 roku życia, wykluczał przy tym generalnie karę tortur i karę śmierci w odniesieniu do dzieci. Przewidywał jednak karę chłosty wobec dzieci w wieku od 7 do 14 lat, jeżeli działały z rozeznanie.⁶⁸ W większości jednak krajów, aż do końca XIX wieku wobec nieletnich sprawców stosowano surowe kary więzienia, tortury, chłostę a także karę śmierci.⁶⁹ W rozwoju historycznym ukształtowały się trzy zasadnicze systemy odpowiedzialności nieletnich. Pierwszy, system trzech okresów, wywodzący się z prawa rzymskiego, obejmował a) okres bezwzględnej nieodpowiedzialności, b) okres odpowiedzialności warunkowej, c) okres bezwarunkowej odpowiedzialności. Kolejny system dwóch okresów z wykluczeniem bezwarunkowej nieodpowiedzialności, polegał na wprowadzeniu jednej cezury wiekowej, poniżej której odpowiedzialność była warunkowa, a powyżej bezwzględna. Trzeci system dwóch okresów z nieodpowiedzialnością. System ten wprowadzał cezurę, poniżej której nieodpowiedzialność karna była bezwarunkowa.⁷⁰

Kodeks kar głównych i poprawczych obowiązujący w Królestwie Polskim przewidywał, że wiek małoletni, do 21 roku życia, poczytuje się za okoliczność umniejszającą winę i karę.⁷¹ W Polsce międzywojennej rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 11

⁶⁶ *Ibidem*, s. 17-20.

⁶⁷ A. Walczak-Żochowska, *Systemy postępowania z nieletnimi w państwach europejskich. Studium prawno - porównawcze*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1988, s. 10.

⁶⁸ S. Salmonowicz, *Prawo karne oświeconego absolutyzmu*, Wydawnictwo TNT, Toruń 1966, s. 62.

⁶⁹ P. Górecki, *Postępowanie w prawach nieletnich*, *op. cit.*, s. 17-20.

⁷⁰ M. J. Lubelski, *Odpowiedzialność karna młodocianych. Studium nad kryteriami karania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1988, s. 37.

⁷¹ T. Szymanowski, *Młodociani w polskim prawie karnym i penitencjarnym*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1967, s. 26-28.

lipca 1932 roku - Kodeks Karny z 1932 roku,⁷² zawierało odrębne regulacje dotyczące młodocianych.⁷³ Jako granicę wiekową pełnej odpowiedzialności karnej przyjęto ukończenie w chwili czynu 17. roku życia. Sprawcy czynów zabronionych, którzy w chwili popełnienia czynu nie ukończyli 17 lat, odpowiadali na zasadach szczególnych, a także zaliczani byli do kategorii nieletnich.⁷⁴ Jak pisze T. Bojarski, „określenie reakcji prawnych na zachowania nieletnich nastąpiło dopiero w Kodeksie karnym z 1932 r. (art. 69–77). Przepisy tego Kodeksu obowiązywały w tej części do 12 maja 1983 roku. Mimo bezspornie postępowych cech tych rozwiązań nie stanowiły one jednak regulacji pełnej, były kontynuacją warstwy jurystycznej rozwiązań zawartych w projekcie z 1921 roku. Tak więc dopiero ustawę z 26 października 1982 r. trzeba traktować jako pierwszy polski kompleksowo ujęty akt prawny regulujący postępowanie z nieletnimi. Ustawa ta udoskonaliła rozwiązania prawne Kodeksu karnego z 1932 roku i wzbogaciła je o poszerzone rozwiązania o charakterze profilaktyczno-wychowawczym, nawiązujące do projektu ustawy o sądach dla nieletnich z 1921 roku”.⁷⁵ W tym zakresie rozumienie osoby nieletniej czy młodocianej nie uległo zmianie aż do czasu wydania nowego Kodeksu karnego w 1969 roku. W 1969 roku wszedł w życie nowy Kodeks karny, uchwalony 19 kwietnia 1969 roku, a obowiązujący od 1 stycznia 1970 roku.⁷⁶ W kodeksie karnym określono, że młodocianym jest sprawca, który w chwili orzekania nie ukończył 21 lat. Przy czym, za czyn na zasadach określonych w kodeksie odpowiadał sprawca, który dopuścił się czynu zabronionego po ukończeniu 17 lat. Kodeks karny zawierał także definicję pojęcia „młodociany”. Młodocianym był sprawca, który w chwili orzekania nie ukończył 21 lat.⁷⁷ Z drugiej jednak strony kodeks rozgraniczał także pojęcie nieletniości, a osoba, która popełniła czyn zabroniony przed 13 rokiem życia, nie mogła zostać ukarana.⁷⁸ Istniejący od 1997 roku Kodeks karny, wielokrotnie nowelizowany, określa sytuacje, w których nieletniego można pociągnąć do odpowiedzialności karnej oraz reguluje zasady odmiennego, łagodniejszego karania nieletnich sprawców przestępstw.⁷⁹

W obowiązującym prawie karnym do określenia kategorii młodych sprawców czynów zabronionych służą dwa terminy: nieletni i młodociany. Status nieletniego i młodocianego ma

⁷² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 11 lipca 1932 r. Kodeks Karny, Dz. U. z 1932 r., nr 60, poz. 571 z późn. zm.

⁷³ H. Kołakowska – Przełomiec, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, „Studia Prawnicze” 1988, nr 1-2.

⁷⁴ M. J. Lubelski, *op.cit.*, s. 25.

⁷⁵ T. Bojarski, *Wprowadzenie*, *op. cit.*, s. 11.

⁷⁶ Ustawa z 19 kwietnia 1969 roku Kodeks Karny, Dz. U. z 1969 r., nr 13, poz. 94 z późn. zm.

⁷⁷ Art.120 § 4.

⁷⁸ K. Buchała, *Prawo karne materialne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980, s. 362.

⁷⁹ L. Gardocki, *Prawo karne*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 1998, s. 60-61; B. Stańdo-Kawecka, *Odpowiedzialność karna nieletnich na tle nowej kodyfikacji karnej*, „Prokuratura i Prawo” 1998, nr 7-8; A. Strzembosz, *Zanim zaproponujesz – przedtem sprawdź*, „Rzeczpospolita” 1998, nr 121.

charakter szczególny ze względu na cel, jaki przewidział ustawodawca w stosunku do osób młodych, które popełniają czyny zabronione. W preambule do u.p.n., ustawodawca wymienia między innymi dążenie do przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich i stwarzania warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem bądź z zasadami współżycia społecznego. Natomiast stosownie do art. 54 §1 kk. wymierzając karę nieletniemu albo młodocianemu, sąd kieruje się przede wszystkim tym, aby sprawcę wychować.⁸⁰

Pojęcie „nieletni” występujące obecnie na gruncie nauk prawnych nie ma jednorodnego charakteru. Granice nieletniości w zakresie odpowiedzialności określa zarówno ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz przepisy Kodeksu karnego. Na gruncie przepisów ustawy u.p.n można wyróżnić dwa parametry, którymi posłużył się ustawodawca przy określaniu nieletniości. Pierwszym z nich jest wiek osoby, a drugim powód uprawniający do interwencji prawnej, czyli określone zachowanie. Połączenie tych dwóch parametrów stanowi główne kryterium, na podstawie którego wyróżnić można poszczególne grupy osób, w stosunku do których odnosi się pojęcie nieletniości. Status nieletniego przyznany został osobom, które nie ukończyły 18 lat – w zakresie zapobiegania i zwalczania demoralizacji, osobom które ukończyły 13 lat, ale nie ukończyły 17 lat – w zakresie postępowania w sprawach o czyny karalne oraz osobom w wymienionych przedziałach wiekowych, wobec których orzeczono środki wychowawcze lub poprawcze – w zakresie wykonywania tych środków, z tym że maksymalnie do ukończenia 21 roku życia.

W przypadku osób z pierwszej grupy – które wykazują przejawy demoralizacji ale nie dopuściły się jednak czynu karalnego, można zastosować przewidziane w art. 6 u.p.n. środki w celu zwalczania i zapobiegania demoralizacji, do których zalicza się:

- upomnienie;
- zobowiązanie do określonego postępowania, a zwłaszcza do naprawienia wyrządzonej szkody, do wykonania określonych prac lub świadczeń na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej, do przeproszenia pokrzywdzonego, do podjęcia nauki lub pracy, do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, do powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, do zaniechania używania alkoholu lub innego środka odurzającego;
- nadzór odpowiedzialny rodziców lub opiekuna;

⁸⁰ Ł. Iluk, *Ustalanie ekwiwalencji terminów prawnych dla celów leksykograficznych i translacyjnych na przykładzie pola terminologicznego „małoletni”, „nieletni” i „młodociany” i ich odpowiedników w języku niemieckim*, „Studia GermanicaGedanensia” 2013, nr 29, s. 116-117.

- nadzór organizacji młodzieżowej lub innej organizacji społecznej, zakładu pracy, osoby godnej zaufania;
- nadzór kuratora;
- skierowanie do ośrodka kuratorskiego a także do organizacji społecznej lub instytucji zajmujących się pracą z nieletnimi o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, po uprzednim porozumieniu się z tą organizacją lub instytucją;
- zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych;
- przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego;
- umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym albo w rodzinie zastępczej zawodowej, która ukończyła szkolenie przygotowujące do sprawowania opieki nad nieletnim.

Jak zauważał T. Bojarski, aby nie dopuścić do pojawienia się u nieletnich czynów zabronionych, ustawodawca wprowadził określenie „przejawy demoralizacji”, które można tłumaczyć jako „stopień zagrożenia nieletniego z punktu widzenia oczekiwanej społecznej wartości osobowości, jaką każdy powinien prezentować we wspólnocie narodowej. (...) Wyjaśnia się je jako stan osobowości cechujący się negatywnym nastawieniem (postawą) wobec oczekiwań społecznych, zgodnych z rolami społecznymi nieletniego jako syna (córkę), ucznia, uczestnika grupy rówieśniczej, uczestnika gry, zabawy lub innej imprezy, młodocianego pracownika, młodego obywatela, podkreśla się przy tym, że demoralizacja jest wynikiem i jednocześnie przejawem niedostosowania społecznego, wskazując (...) na typowe przejawy tego nieprzystosowania”.⁸¹ Z kolei P. Górecki i S. Stachowiak są zdania, że „demoralizacja w świetle przepisów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oznacza szczególnie intensywną i względnie trwałą postać nieprzystosowania społecznego. Demoralizacja to pewien proces odchodzenia od obowiązujących w społeczeństwie wartości moralnych, przejawiający się niekiedy przez przestępczość. Demoralizacja jako termin ustawy ma zdecydowanie pejoratywny i stygmatyzujący charakter”.⁸²

Jak podkreśla V. Konarska-Wrzosek, „niewątpliwie zawsze należy głęboko przemyśleć, jeżeli stan demoralizacji ujawnia się u bardzo małego dziecka, czy ingerować w jego wychowanie na podstawie u.p.n. czy w oparciu o kodeks rodzinny i opiekuńczy przez ingerencję w wykonywanie władzy rodzicielskiej. Co do zasady, w wypadku małych dzieci ta druga droga będzie właściwsza, gdyż ujawnianie zdemoralizowania w takim wieku świadczy

⁸¹ T. Bojarski, *Uwagi o rozwoju polskich rozwiązań prawno-karnych (projektowanych i realizowanych) w zakresie traktowania nieletnich*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, nr 19, s. 76-77.

⁸² P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2007, s. 16.

przede wszystkim o nienależytym, a niekiedy wręcz złym sprawowaniu władzy rodzicielskiej nad dzieckiem”.⁸³

Z kolei w przypadku osób z drugiej grupy nieletnich, wszczęcie postępowania wiąże się z popełnieniem przez nie czynu karalnego zdefiniowanego w art. 1 § 2 pkt 2 u.p.n. Dolna granica wieku dla tej grupy wynosi 13 lat, co oznacza, że ustawa nie łączy pojęcia „czyn karalny” z nieletnimi poniżej 13 roku życia. Górna granica wieku określona została na 17 lat, a w świetle polskiego prawa karnego stanowi ona z kolei dolną granicę odpowiedzialności karnej. W literaturze podkreśla się, że status nieletniego nabyty w związku z popełnieniem czynu karalnego przed ukończeniem 17. roku życia zachowuje się na zawsze, bez względu na to, kiedy ten czyn został ujawniony. Zmianie może ulec jedynie właściwość sądu z sądu rodzinnego na sąd karny, który we wszystkich sprawach o czyny karalne popełnione w nieletniości będzie mógł orzec wyłącznie środki wychowawcze, lecznicze lub poprawcze przewidziane w u.p.n.⁸⁴ Zgodnie z art. 10 u.p.n. tylko dla grupy nieletnich sprawców w wieku od 13 do 17 lat może być stosowany najsurowszy środek – umieszczenie w zakładzie poprawczym, jeżeli przemawiają za tym wysoki stopień demoralizacji nieletniego oraz okoliczności i charakter czynu, zwłaszcza gdy inne środki wychowawcze okazały się nieskuteczne lub nie rokują resocjalizacji nieletniego. Jeżeli nieletni, wobec którego orzeczono umieszczenie w zakładzie poprawczym, ukończył 18 lat przed rozpoczęciem wykonania orzeczenia, sąd rodzinny podejmuje decyzję, czy wykonać orzeczony środek, czy też wymierzyć sprawcy karę. Z mocy art. 94 u.p.n. wymierzając karę, sąd stosuje nadzwyczajne jej złagodzenie. W szczególnie uzasadnionych wypadkach sąd może odstąpić od wymierzenia kary, zwłaszcza gdy w zachowaniu sprawcy nastąpiła istotna poprawa. W przypadku wymierzenia kary pozbawienia wolności albo kary ograniczenia wolności czas jej trwania nie może przekroczyć okresu, jaki pozostaje do ukończenia przez sprawcę lat 21.

Trzecia grupa nieletnich w rozumieniu ustawy to osoby, wobec których zostały orzeczone środki wychowawcze lub poprawcze, z tym że wykonywanie tych środków ustaje z chwilą ukończenia 18 albo 21 lat (art. 73 § 1 u.p.n.). Jak słusznie zaznacza V. Konarska-Wrzosek, „osoby, względem których są wykonywane środki wychowawcze lub poprawcze – gdy ukończyły już lat 17 i po tym czasie dopuściły się czynu karalnego lub ukończyły lat 18 i wykazują inne przejawy demoralizacji – nie będą w związku z tymi zdarzeniami podlegały pod regulację u.p.n., choć może ona nadal mieć do nich zastosowanie w zakresie

⁸³ V. Konarska-Wrzosek, *Art. 1. Zakres podmiotowy stosowania ustawy*, [w:] *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, wyd. II, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587633574/589764/gorecki-piotr-konarska-wrzosek-violetta-postepowanie-w-sprawach-nieletnich-komentarz-wyd-ii?cm=RELATIONS>

⁸⁴ *Ibidem*.

wykonywania wcześniej orzeczonych środków, jeśli będą one kontynuowane”.⁸⁵ Wykonywanie środków o których mowa w art. 6 pkt 2, 3 i 6 oraz w art. 7 i 8 u.p.n., jak również umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, rodzinie zastępczej zawodowej, która ukończyła szkolenie przygotowujące do sprawowania opieki nad nieletnim, podmiocie leczniczym niebędącym przedsiębiorcą, albo domu pomocy społecznej, ustaje z mocy prawa z chwilą ukończenia przez nieletniego lat 18, a wykonywanie pozostałych środków – z chwilą ukończenia 21 lat. W zakresie wykonywania środków wychowawczych lub poprawczych przepisy u.p.n. będą miały także zastosowanie do osób, które dopuściły się występku, przestępstwa skarbowego lub wykroczenia skarbowego w wieku pozwalającym na pociągnięcie do odpowiedzialności karnej, tj. po ukończeniu lat 17, ale jeszcze przed ukończeniem lat 18, jeśli sąd zastosuje wobec nich zamiast kary środki wychowawcze, lecznicze albo poprawcze przewidziane dla nieletnich. Sąd może orzec takie środki wobec wymienionego sprawcy jeżeli przemawiają za tym okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste.

W tych trzech grupach wiekowych określonych wspólnym mianem „nieletnich”, górne granice wieku uzależnione są od sytuacji procesowej nieletniego, zdeterminowanej demoralizacją lub popełnieniem czynu karalnego bądź znajdowaniem się nieletniego w fazie ponoszenia konsekwencji w związku z zachowaniem”.⁸⁶ Zdaniem niektórych przedstawicieli doktryny, takie szerokie ujęcie „nieletniego” wskazuje na nadanie mu sensu „nieletni - nieprzystosowany społecznie”.⁸⁷

Przewidziane w u.p.n. środki wychowawcze, lecznicze i poprawcze wobec nieletnich, orzeka sąd rodzinny. Podstawą wszczęcia postępowania przed sądem rodzinnym może być nie tylko popełnienie przez nieletniego czynu karalnego, lecz także wystąpienie przejawów demoralizacji w postępowaniu nieletniego (art. 2 u.p.n.). Zgodnie z brzmieniem art. 1 § 2 pkt 2 u.p.n. przez czyn karalny rozumie się czyn zabroniony przez ustawę jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe, a także jedno z enumeratywnie wyszczególnionych w ustawie wykroczeń. Chodzi zatem o przestępstwa określone w Kodeksie karnym, Kodeksie karnym skarbowym oraz przestępstwa pozakodeksowe wskazane w innych ustawach, a także taksatywnie wymienione wykroczenia. W rozumieniu u.p.n. czynami karalnymi nie są zatem inne niż wymienione w art. 1 § 2 pkt 2 wykroczenia oraz wykroczenia skarbowe.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ G. Grabarczyk, *Odpowiedzialność nieletnich w polskim prawie karnym*, Studia z zakresu nauk prawnoustrojowych, Miscellanea 2008, Tom 1, s. 80.

⁸⁷ P. Kobes, *Prawny system przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 93.

Odpowiedzialność za pozostałe wykroczenia może mieć miejsce tylko w przypadku stwierdzenia występowania przejawów demoralizacji – co uzasadnia konieczność wszczęcia postępowania przed sądem rodzinnym. Tak zawężony zakres przedmiotowy czynów karalnych jest oceniany negatywnie przez przedstawicieli doktryny. Jak twierdzi V. Konarska-Wrzosek, „zabieg ten trzeba jednak ocenić jako nieudany i to co najmniej z trzech powodów. Po pierwsze, popełnienie czynu zabronionego (...) może być podstawą ingerencji sądu w życie nieletniego z uwagi na to, że zaliczone zostało przez u.p.n. do przejawów demoralizacji, będących drugą, równoprawną podstawą takiej ingerencji. Po drugie, nie tylko wymienione typy wykroczeń, ale także inne typy popełniane przez nieletnich mogą budzić obawę o ich dalszy prawidłowy rozwój. (...) Po trzecie, możliwość wszczęcia postępowania w oparciu o u.p.n. z powodu popełnienia przez nieletniego czynu karalnego tylko wówczas, gdy stanowi jakiegokolwiek przestępstwo lub jedno z enumeratywnie wymienionych wykroczeń kodeksowych zawartych w k.w. i to tylko wtedy, gdy nieletni dopuścił się go po ukończeniu lat 13, a przed ukończeniem lat 17, sprawia, że wobec nieletnich młodszych, którzy dopuścili się któregoś z takich czynów, można prowadzić postępowanie tylko z racji przejawiania demoralizacji. Celem przeciwdziałania demoralizacji można wszcząć postępowanie wobec tych młodszych (poniżej 13. roku życia) oraz starszych nieletnich (między 13. a 17. rokiem życia), gdy popełnili jakiś czyn zabroniony niezaliczony przez ustawę do czynów karalnych, mimo że tak naprawdę powodem jest naruszenie normy prawnokarnej. To bardzo zafałszowuje powód wszczęcia i prowadzenia postępowania w wielu sprawach nieletnich oraz etykietyzuje ich mianem zdemoralizowanych nieletnich także w tych wypadkach, gdy popełnienie przez nich danego czynu zabronionego nie ma nic wspólnego z demoralizacją nieletniego”.⁸⁸ Zdaniem T. Bojarskiego, pojęciem czynu karalnego należałoby objąć wszystkie wykroczenia, pozostawiając sędziemu rodzinnemu decyzję o wszczęciu postępowania i jego kontynuowaniu w związku z tym czynem”.⁸⁹

Wśród przejawów demoralizacji wymienić można: a) ucieczki z domów lub placówek opiekuńczo-wychowawczych, b) zachowania patologiczne (alkoholizm, narkomania, prostytutka, tworzenie się nieformalnych grup), c) porzucanie szkoły, d) brak opieki ze strony rodziców czy opiekuna, e) przebywanie w środowiskach kryminogennych, f) popełnianie czynów karalnych i innych czynów zabronionych, g) brutalizacja zachowań wobec

⁸⁸ V. Konarska-Wrzosek, *op. cit.*

⁸⁹ T. Bojarski, (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2016, s. 53.

rówieśników i osób dorosłych.⁹⁰ Jest to katalog skonstruowany w sposób nietaksatywny, wskazuje się jedynie na pewne przykłady zachowań, mogących stanowić przejawy demoralizacji. Przepisy u.p.n. przewidują te same zasady postępowania zarówno dla nieletnich dopuszczających się czynów karalnych jak i wykazujących inne przejawy zdemoralizowania. Zgodnie z art. 21 §1 u.p.n. postępowanie opiera się na przepisach kodeksu postępowania cywilnego właściwych w sprawach opiekuńczych. Przepisy k.p.k. mają natomiast zastosowanie w zakresie zbierania, utrwalania i przeprowadzania dowodów przez policję oraz powoływania i działania obrońcy. Sąd orzeka w sprawie nieletniego na posiedzeniu albo rozprawie. Możliwość wydania orzeczenia na posiedzeniu podlega ograniczeniom – po pierwsze, dotyczy tylko zastosowaniu środków wychowawczych o charakterze nieizolacyjnym określonych w art. 6 pkt 1 – 8 u.p.n., a po drugie, jest możliwe jeżeli okoliczności i charakter sprawy, a także celowość zastosowania i dobór tych środków nie budzą wątpliwości. W przypadku pozostałych środków wymienionych w art. 6 u.p.n. oraz środków leczniczych, o których mowa w art. 12 u.p.n. i środków wobec rodziców (art. 7 § 1 u.p.n.), sąd wyznacza rozprawę. Zarówno posiedzenie jak i rozprawa odbywają się przy drzwiach zamkniętych, chyba że jawność uzasadniona jest względami wychowawczymi.

Jak słusznie zauważa A. Bartha, istotne znaczenie w postępowaniu z „nieletnimi” mają zasady zawarte w preambule do u.p.n. oraz w przepisach działów III i IV, z których można wnioskować, że podstawą postępowania z nieletnimi są zasady: dobra nieletniego, indywidualizacji i ciągłości postępowania. Zasada dobra nieletniego nie jest tożsama z zasadą dobra dziecka wyrażoną w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym, gdzie przez dobro nieletniego należy rozumieć dążenie do właściwego rozwoju osobowości młodego człowieka, bez akcentowania jego rozwoju fizycznego jako pochodnej tej zasady. Na gruncie u.p.n. zasada ta ma na celu ustalenie, czy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub dopuścił się czynu karalnego i czy zachodzi potrzeba wszczęcia postępowania przewidzianego w ustawie. Ponadto wyrażona w art. 3 § 1 u.p.n. zasada dobra nieletniego nakazuje uwzględniać interes społeczny, oczywiście, gdy jest on zbieżny z dobrem nieletniego i nie sprzeciwia się temu dobru. Zasada indywidualizacji wyrażona została w art. 21a u.p.n. i wskazuje na cele postępowania, które dążą do ustalenia, czy istnieją okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego lub czy nieletni popełnił czyn karalny, a także, czy zachodzi potrzeba zastosowania wobec niego środków przewidzianych w ustawie, albo w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym. Należy zatem wybrać rozwiązane najkorzystniejsze dla nieletniego,

⁹⁰ A. Sochacki, *op. cit.*, s. 8.

uwzględniając, oprócz samego czynu, również cechy osobiste nieletniego, w tym osobowość, stopień rozwoju psychicznego i fizycznego oraz charakter środowiska, w którym się wychowuje, dzięki czemu można dokonać zmiany dolegliwości wobec nieletniego, zarówno poprzez złagodzenie, jak i obostrzenie. Zasada kontynuacji czy ciągłości postępowania, czyli zasada ciągłej ochrony prawnej, wyraża się natomiast w dążeniu do zatarcia różnic między postępowaniem rozpoznawczym a wykonawczym, przez ciągłość i spójność wszystkich fragmentów postępowania wobec nieletnich.⁹¹

W sprawach o demoralizację oraz czyny karalne nieletnich ustawodawca wprowadził jednolite postępowanie oparte na procedurze cywilnej. Postępowanie w sprawie nieletniego ma na celu ustalenie, czy istnieją okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego lub czy nieletni popełnił czyn karalny, a także ustalenie, czy zachodzi potrzeba zastosowania wobec nieletniego środków przewidzianych w ustawie. Zgodnie z art. 20 § 1 u.p.n., w sprawach nieletnich stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania cywilnego właściwe dla spraw opiekuńczych, a w zakresie zbierania, utrwalania i przeprowadzania dowodów przez Policję oraz powoływania i działania obrońcy stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania karnego, ze zmianami przewidzianymi w ustawie. Ponadto u.p.n. zawiera też odesłania do kodeksu postępowania cywilnego w zakresie postępowania odwoławczego oraz do Kodeksu karnego wykonawczego w zakresie postępowania wykonawczego. W doktrynie zwraca się uwagę, że w związku z tym w postępowaniu w sprawach nieletnich można odpowiednio stosować przepisy Kodeksu postępowania cywilnego w całym zakresie, chyba że na podstawie przepisów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich następuje odesłanie do innych przepisów prawa materialnego lub procesowego, co w praktyce wywołuje problemy związane z wyborem określonych regulacji, szczególnie w zakresie postępowania dowodowego.⁹² Jak zauważa P. Czarnecki, organ prowadzący postępowanie musi każdorazowo ocenić, czy i w jakim zakresie (wprost albo z modyfikacjami) będzie stosował przepisy, do których odsyła u.p.n., co z kolei może prowadzić do niejednolitego orzekania przez organy stosujące przepisy o postępowaniu w sprawach nieletnich.⁹³ Autor podkreśla, że „aktualnie postępowanie w sprawach nieletnich opiera się niemal w całości na procedurze cywilnej w trybie nieprocesowym. Z uwagi na represyjność postępowania w sprawach nieletnich nie jest to właściwy kierunek zmian, nawet jeśli nadal należy uznać prymat zasady, że wobec nieletniego należy stosować w pierwszej kolejności środki wychowawcze, dalej

⁹¹ A. Bartha, *op. cit.*, s. 12-13.

⁹² P. Czarnecki, *Status nieletniego w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Przegląd Sądowy” 2016, nr 9, s. 55.

⁹³ *Ibidem*, s. 56.

poprawcze lub nawet karne”.⁹⁴ Ponadto autor zwraca uwagę, że w u.p.n. niekiedy brakuje wyraźnej normy prawnej dla rekonstrukcji określonego uprawnienia lub obowiązku nieletniego, a w praktyce występują trudności z przewidzianą w art. 20 u.p.n. formułą odpowiedniego stosowania przepisów innych procedur.⁹⁵

Warto zwrócić uwagę, że ustawodawca nie określa dolnej granicy wieku pozwalającej na wszczęcie postępowania w sprawie nieletniego z powodu demoralizacji, co oznacza, że takie postępowanie można wszcząć nawet wobec bardzo małego dziecka. Biorąc pod uwagę, że możliwość ujawnienia się stanu demoralizacji u dziecka wiąże się z jego rozwojem fizycznym, psychicznym i społecznym, wydaje się, że ustawa wymaga w tym zakresie doprecyzowania. W doktrynie wskazuje się, że właściwa cezura dolnej granicy wieku, kiedy nieletni jest w stanie wykazywać przejawy demoralizacji to 7-9 lat.⁹⁶

Projekt nowej ustawy o nieletnich zakłada wprowadzenie dolnej granicy wieku odpowiedzialności nieletnich w sprawach o demoralizację na poziomie 10 lat. W uzasadnieniu projektu wskazuje się, że „projektowane przepisy mają na celu ochronę dzieci w wieku wczesnoszkolnym przed pewną dozą negatywnych doświadczeń i stygmatyzacji, które w sposób nieunikniony wiążą się ze wszczęciem postępowania skoncentrowanego na osobie nieletniego i z zaangażowaniem policji oraz sądu rodzinnego. W razie uznania, że w takiej sytuacji dobro dziecka jest zagrożone, możliwe będzie wydanie przez sąd opiekuńczy określonych zarządzeń adresowanych przede wszystkim do rodziców albo opiekuna dziecka”.⁹⁷ W ocenie niektórych przedstawicieli doktryny zaproponowane rozwiązanie jest optymalne i uwzględnia wskazania psychologii dziecięcej, zgodnie z którymi około 10 roku życia u dziecka następuje internalizacja obowiązujących norm moralnych i społecznych.⁹⁸ Należy jednak zadać pytanie, czy biorąc pod uwagę dolną granicę wiekową adresatów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, wobec których należy wszcząć postępowanie z powodu demoralizacji, należy mówić o osobach, które osiągnęły ściśle określony wiek, czy też bardziej istotne jest ustalenie tej granicy biorąc pod uwagę poziom umysłowy jednostki, jej rozwój osobowościowy, psychologiczny i społeczny, które pozwalają podjąć naukę. W takim wypadku dolną granicę wieku pozwalającą na zastosowanie przepisów ustawy w zakresie postępowania z powodu demoralizacji byłby wiek, po osiągnięciu którego osoba

⁹⁴ *Ibidem*, s. 60.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 61.

⁹⁶ M. Noszczyk-Bernasiewicz, *op. cit.*, s. 149; M. Paprocki, *Zjawisko przestępczości nieletnich w latach 2013-2015*, „Probacja” 2016, nr 1, s. 142.

⁹⁷ <https://bip.kprm.gov.pl/kpr/bip-rady-ministrow/prace-legislacyjne-rm-i/prace-legislacyjne-rady/wykaz-prac-legislacyjnych/r35963550857,Projekt-ustawy-o-nieletnich.html> (dostęp: 06.12.2020 r.)

⁹⁸ Opinia z 30 sierpnia 2019 r. o projekcie ustawy o nieletnich (UD 480) z dnia 8 marca 2019 r. (Minister sprawiedliwości) 2019-08-30 przy Prezesie Rady Ministrów RL-033-31/19, s. 7.

posiada odpowiedni poziom dojrzałości psychicznej, osobowościowej, społecznej i kulturowej, predestynującą ją do podejmowania nauki w szkole.

Analiza art. 10 §1 k.k, zgodnie z którym na zasadach ogólnych odpowiedzialność karną ponosi ten, kto popełnia czyn zabroniony po ukończeniu 17 lat pozwala stwierdzić, że nieletni w rozumieniu prawa karnego to osoba, która w momencie popełnienia czynu zabronionego nie ukończyła 17 roku życia. Natomiast z treści art. 10 § 2 k.k. stanowiącego *lex specialis* w stosunku do przywołanej normy generalnej wynika, że nieletni, który po ukończeniu 15 lat dopuszcza się czynu zabronionego określonego w art. 134 (zamach na życie Prezydenta), art. 148 § 1, 2 lub 3 (zabójstwo oraz jego typy kwalifikowane), art. 156 § 1 lub 3 (umyślne spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu w typie podstawowym i kwalifikowanym), art. 163 § 1 lub 3 (umyślne spowodowanie zdarzenia powszechnie niebezpiecznego w typie podstawowym i kwalifikowanym), art. 166 (porwanie statku lądowego lub powietrznego), art. 173 § 1 lub 3 (spowodowanie katastrofy w komunikacji w typie podstawowym i kwalifikowanym), art. 197 § 3 i 4 (dopuszczenie się zgwałcenia wspólnie z inną osobą, wobec małoletniego poniżej 15 lat, wobec wstępnego, zstępnego, przysposobionego, przysposabiającego, brata lub siostry lub ze szczególnym okrucieństwem), art. 223 § 2 (czynna napaść na funkcjonariusza publicznego powodująca ciężki uszczerbek na zdrowiu), art. 252 § 1 lub 2 (wzięcie zakładnika w typie podstawowym i kwalifikowanym) oraz w art. 280 (rozbój w typie podstawowym i kwalifikowanym), może odpowiadać na zasadach określonych w tym kodeksie, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają, a w szczególności, jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne. Popełnienie wymienionych przestępstw po ukończeniu 15 roku życia skutkuje zatem możliwością ponoszenia odpowiedzialności karnej na zasadach ogólnych, tak jak w przypadku osób dorosłych, z tym że podstawowym warunkiem odpowiedzialności karnej jest przypisanie winy w czasie czynu, czyli stwierdzenie zdolności do rozumienia znaczenia popełnionego czynu i kierowania swoim postępowaniem – co dotyczy również nieletnich.⁹⁹ Odpowiedzialność karna nieletniego następuje w takim przypadku na podstawie przepisów kodeksu karnego, przed sądem karnym (art. 18 u.p.n.). W takim przypadku postępowanie toczy się według przepisów Kodeksu postępowania karnego, z odrębnościami wynikającymi z art. 18 § 2 u.p.n. (np. postępowanie przygotowawcze prowadzi sąd rodzinny, nieletni musi mieć obrońcę, rodzice lub opiekun nieletniego mają prawa strony, tymczasowe aresztowanie

⁹⁹ A. Wąsek, [w:] O. Górniok (red.), Kodeks karny. Komentarz, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2004, s. 143.

może być zastosowane tylko wtedy, gdy umieszczenie w schronisku dla nieletnich byłoby niewystarczające). Z uwagi na niepełny rozwój nieletniego, prawo karne zakłada jednak, że jego wina jest z tego powodu umniejszona, ograniczając wymiar kar do dwóch trzecich górnej granicy zagrożenia przewidzianego za przypisane sprawcy przestępstwo, a także przewiduje możliwość zastosowania nadzwyczajnego złagodzenia kary (art. 10 § 3 kk).¹⁰⁰ Natomiast zgodnie z art. 10 § 4 k.k. w szczególnych sytuacjach jako nieletni może być traktowany także sprawca, który popełnił występki po ukończeniu lat 17, lecz przed ukończeniem 18 roku życia. Przepis ten daje możliwość zastosowania wobec sprawcy występku środków wychowawczych, leczniczych albo poprawczych (przewidzianych w u.p.n.) zamiast kary – pod warunkiem, że przemawiają za tym okoliczności sprawy, stopień rozwoju sprawcy oraz jego właściwości i warunki osobiste.

Kodeks karny zawiera natomiast definicję „młodocianego”. Art. 115 § 10 stanowi, że młodocianym jest sprawca, który w chwili popełnienia czynu zabronionego nie ukończył 21 lat, a w czasie orzekania w pierwszej instancji 24 lat. Z uwagi na to, że 17 rok życia stanowi dolną granicę odpowiedzialności karnej (art. 10 § 1 k.k.), młodocianym jest sprawca który ukończył 17 lat. Młodociani ponoszą zatem pełną odpowiedzialność karną. Są to więc sprawcy dorośli, jednak z uwagi na ich wiek i kształtującą się jeszcze osobowość, prawo karne przewiduje pewne modyfikacje w zakresie odpowiedzialności, kładąc akcent na wychowawcze oddziaływanie kary na młodocianego. Dotyczy to zarówno preferencji celu wychowawczego przy orzekaniu kary i środków karnych (art. 54 § 1 k.k.), jak i wykonywania orzeczonych kar, które wykazuje wiele odrębności ujętych w przepisach k.k.w. (zwłaszcza art. 84, art. 88 § 1 i art. 95).¹⁰¹ Pojęcie „młodociany” ma na przykład zupełnie inne znaczenie na gruncie prawa pracy. W rozumieniu Kodeksu pracy młodocianym jest osoba, która ukończyła 15 lat ale nie przekroczyła 18 lat. Zdolność bycia pracownikiem posiada osoba, która ukończyła 18 lat, a zatrudnianie osób, które nie ukończyły 15 lat jest zabronione. Zatrudnianie młodocianych na mocy Art. 191 § 1 k.p. jest możliwe tylko w przypadku gdy spełniają oni dwie przesłanki łącznie: ukończyli co najmniej ośmioletnią szkołę podstawową oraz przedstawią świadectwo lekarskie stwierdzające, że praca danego rodzaju nie zagraża ich zdrowiu.¹⁰²

Kodeks karny posługuje się ponadto pojęciem „małoletni”, nie wskazując jednak na znaczenie tego pojęcia. Definicja małoletniego zawarta jest natomiast w Kodeksie

¹⁰⁰ A. Marek, S. Waltoś, *Podstawy prawa i procesu karnego*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2003, s. 24-25.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 64.

¹⁰² Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. - Kodeks pracy, Dz. U. z 2020 r., poz. 1320 t.j. dalej jako k.p.

cywilnym.¹⁰³ Analiza art. 10 § 1 i 2 k.c. pozwala stwierdzić, że małoletni to osoba, która nie ukończyła 18 roku życia. Cezura wieku w prawie cywilnym wiąże się ze zdolnością do czynności prawnych, czyli możliwością nabywania praw i zaciągania zobowiązań w drodze czynności prawnych i została określona w sposób jednoznaczny. Pozycja małoletniego w zakresie zdolności do czynności prawnych zależy od tego, czy ukończył on 13 lat. Kodeks cywilny wyróżnia dwie kategorie małoletnich – tych, którzy nie ukończyli 13 lat i nie posiadają zdolności do czynności prawnych oraz małoletnich pomiędzy 13 a 18 rokiem życia. Małoletni, który ukończył 13 rok życia posiada ograniczoną zdolność do czynności prawnych, w ramach której może zawierać umowy powszechnie zawierane w drobnych bieżących sprawach życia codziennego (art. 20 k.c.), dysponować swoim własnym zarobkiem (art. 21 k.c.) oraz dysponować przedmiotami oddanymi mu do swobodnego użytku (art. 22 k.c.). Artykuł 65 k.p.c. przyznaje dziecku powyżej 13 roku życia ograniczoną zdolność procesową w sprawach wynikających z czynności prawnych, których może ono dokonać samodzielnie. W zakresie postępowania nieprocesowego art. 573 § 1 k.p.c. w związku z art. 510 k.p.c. stanowi, że dziecko od 13 roku życia może być uczestnikiem postępowania, które go dotyczy. Artykuł 573 § 2 k.p.c. umożliwia wyłączenie osobistego uczestnictwa dziecka, jeżeli ze względu na jego dobro taki udział jest niewskazany.¹⁰⁴ W przypadku osób poniżej 13 roku życia nie mających zdolności do czynności prawnych, zakłada się, że są to osoby niedojrzałe, chwiejne emocjonalnie, nieumiejące w odpowiedni sposób wchodzić w relacje osobowe i rzeczowe z innymi osobami. W przypadku osób w wieku pomiędzy 13 a 18 rokiem życia, mających ograniczoną zdolność do czynności prawnych, założono ich adolescencję, a tym samym chwiejność emocjonalną, będącą charakterystyczną dla tego okresu życia człowieka. Dopiero osoba w wieku 18 lat posiada pełną zdolność do czynności prawnych, co oznacza, że uznano, że oprócz czynników fizycznych, znaczącą rolę odgrywa czynnik emocjonalny i zdolność do wchodzenia we właściwe relacje społeczne, w tym stosunki prawne z innymi osobami.

Brak jednorodnego znaczenia pojęć takich jak nieletni, małoletni czy młodociany na gruncie różnych gałęzi prawa oraz różnice w zakresie ich granic wiekowych przyjmowanych w odniesieniu do wspomnianej kategorii podmiotów na gruncie prawa karnego, występują również w systemach prawnych innych państw.

¹⁰³ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. - Kodeks cywilny, Dz. U. z 2019 r., poz.1145 z późn. zm., dalej jako k.c.

¹⁰⁴ E. Czyż, J. Szymańczak, *Prawa dziecka w rodzinie*, [w:] M. Nowicki (red.), *Wokół Praw Dziecka. Część I*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1993, s. 9.

Przykładowo, niemiecki kodeks karny nie definiuje pojęcia „nieletni”, ani też „młodociany”, odsyłając do przepisów ustawy o sądach dla nieletnich. Zakres przedmiotowy ustawy określony został w § 1, zgodnie z którym jej przepisy znajdują zastosowanie w przypadku dokonania przez nieletniego lub młodocianego uchybienia, które na podstawie przepisów ogólnych zagrożone jest karą. Nieletnim (Jugendlicher) w świetle tej ustawy jest osoba, która w czasie popełnienia czynu zabronionego miała ukończone 14 lat ale nie ukończyła lat 18, natomiast młodocianym (Heranwachsender) osoba, która w czasie popełnienia czynu zabronionego miała ukończone 18 lat ale nie ukończyła 21 lat (§ 1 ust. 2). Sprawcą wobec którego można orzec karę bez żadnych ograniczeń jest zatem ten, który w czasie popełnienia czynu zabronionego miał ukończone 21 lat. Nieletni podlega odpowiedzialności karnej, „jeśli w chwili popełnienia czynu, ze względu na moralny i umysłowy rozwój, jest dostatecznie dojrzały, by rozumieć niegodziwości czynu i działać według tego przekonania”. Ponadto „w celach wychowawczych nieletniego, który ze względu na brak dojrzałości nie ponosi odpowiedzialności karnej, sędzia może orzec takie same środki jak sąd rodzinny”.¹⁰⁵

W przypadku terminu małoletni w Niemczech, podobnie jak w Polsce brakuje jego jednolitej definicji,¹⁰⁶ a pojęcie „młodocianego” jest nie tylko terminem prawa karnego, lecz także prawa pracy. W Niemczech dolna granica zatrudniania młodocianych wynosi 15 lat. W świetle § 2 ust. 2 ustawy o ochronie pracujących młodocianych, młodocianym jest ten, kto ma 15 lat, ale nie ukończył 18.¹⁰⁷

W Austrii, tak samo jak w Niemczech, nieletnim na gruncie prawa karnego jest osoba, która ukończyła 14 rok życia, a nie ukończyła 19 lat (§ 1 ust. 2 ustawy o wymiarze sprawiedliwości w sprawach czynów popełnionych przez osoby nieletnie). Natomiast ani kodeks karny ani ustawa o wymiarze sprawiedliwości w sprawach czynów popełnionych przez osoby nieletnie nie definiują pojęcia młodociany. Analiza § 35 austriackiego kodeksu karnego prowadzi do wniosku, że sprawcą, wobec którego można orzec katalog kar bez żadnych ograniczeń, jest ten, kto w chwili czynu ukończył 21 lat. Warto zwrócić uwagę na dolną granicę wieku pozwalającą na pociągnięcie do odpowiedzialności karnej nieletnich przyjętą w Szwajcarii. Nieletnim jest osoba, która popełniła czyn karalny po ukończeniu 10 roku życia, ale przed ukończeniem 18 lat (art. 1 ust. 1 i art. 3 ust. 1 ustawy karnej dla nieletnich), a na podstawie treści art. 9 ust. 22 kodeksu karnego można przyjąć, że

¹⁰⁵ Ł. Iluk, *op. cit.*, s. 117.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 119.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 117.

odpowiedzialności karnej podlega osoba, która w chwili czynu ukończyła 15 rok życia. W Szwajcarii podobnie jak w Austrii pojęcie młodociany nie występuje ani w kodeksie karnym, ani w ustawie karnej dla nieletnich.¹⁰⁸

§ 2. Pojęcie młodzieży na gruncie nauk społecznych

Regulacja zawarta w u.p.n. przyznaje status nieletniego różnym grupom wiekowym, w tym młodzieży. Dlatego też funkcjonujące na gruncie nauk prawnych pojęcie nieletni wiąże się z terminem młodzież występującym na gruncie nauk społecznych. Młodzież jest kategorią społeczną, która mieści się między dzieciństwem a dorosłością, czyli między kategorią „dziecko” a „dorosły”. Pojęcie młodzieży w intuicyjnym znaczeniu używane jest jako przeciwieństwo osób dorosłych.¹⁰⁹ Zakres znaczeniowy tego pojęcia jest jednak bardziej skomplikowany. Należy zauważyć, że młodzież to nie tylko zbiór statystyczny, zbiór jednostek o podobnych cechach, czy kohorta wiekowa, ale to zbiór ludzi podobnych pod względem istotnych społecznie cech, charakterystycznych dla tej kategorii osób.¹¹⁰

Podjmując analizę zagadnień związanych z młodzieżą jako kategorią społeczną, należy zwrócić uwagę na fakt, że pojęcie „młodzież” jest nie tylko niejednoznacznie traktowane na gruncie różnorodnych nauk, ale także, z uwagi na wieloaspektowość pojęcia, jest trudne do holistycznego ujmowania. W rezultacie każda z nauk, której przedmiotem badań jest młodzież, wyznacza inne ramy badawcze tej kategorii społecznej.¹¹¹ Kwestie dotyczące młodzieży można rozpatrywać praktycznie w trzech znaczeniach: jako nośnik psychologicznych zmian społecznych, jako fenomen kulturowy oraz jako element procesu zmiany pokolenia.¹¹² Na młodzież w takim przypadku należy patrzeć zarówno jak na wielką niewiadomą dla danego społeczeństwa, oraz jako nadzieję dla danego społeczeństwa, a także jak na kategorię, która może być niebezpieczeństwem dla stabilności społecznej.¹¹³

Niezależnie jednak, jak będzie patrzeć się na młodzież, reprezentuje ona ten etap w życiu każdego człowieka, w którym spełniają się doniosłe, a nawet najważniejsze zmiany w rozwoju każdej jednostki, a więc uniezależnianie się od rodziców, budowanie własnej

¹⁰⁸ E. M. Guzik-Makaruk, *Czas popełnienia przestępstwa i wiek odpowiedzialności prawnokarnej w kodeksach karnych Republiki Federalnej Niemiec, Konfederacji Szwajcarskiej i Austrii*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2010, nr 7, s. 177-179.

¹⁰⁹ A. Sokołowska, *Prawa autorskie a młodzież akademicka. Konteksty prawne i społeczno-pedagogiczne*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2013, nr 2 (4), s. 50.

¹¹⁰ M. Niezgoda, *Młodzież. Kłopotliwa kategoria socjologiczna*, „Jagiellońskie Studia Socjologiczne” 2014, nr 1, s. 21.

¹¹¹ Inaczej rozpatrują kategorię młodzieży pedagodzy, prawnicy, socjologodzy, psychologodzy, czy lekarze.

¹¹² A. I. Kowalowa, W. A. Łukow, *Socjologia młodzieży*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Szczecinie, Szczecin 2003, s. 109.

¹¹³ *Ibidem*, s. 108.

autonomii, a także konstruowanie i wykorzystanie umiejętności społecznych.¹¹⁴ Można przy tym zauważyć, że charakterystycznymi wyznacznikami zachowania się młodzieży jest pierwiastek buntu wobec wartości obowiązujących w świecie ludzi dorosłych, a także problematyka przemian w rytuałach inicjacyjnych, w tym dotyczących przechodzenia od dzieciństwa do dorosłości, które we współczesności nie są tak ostro zaznaczone, jak to było w przeszłości.¹¹⁵ Nie bez znaczenia są także zmiany fizyczne jednostki, która z dziecka przeistacza się w dorosłego człowieka.

Jak zauważa L. Myszka, młodzież jest to kategoria „oscylująca pomiędzy dzieciństwem a dorosłością i jest najbardziej podatna na wpływy otaczającej rzeczywistości. Z jednej strony sama zmienia świat i wprowadza w nim swoje udoskonalenia, stawiając opór zaistniałym czynnikom, z drugiej zaś, będąc bardzo podatna na oddziaływanie otoczenia, pozwala na swobodny rozwój ponowoczesności. Dlatego też młode jednostki stają się obiektem zainteresowania wielu naukowców. Badacze reprezentujący różne dziedziny, takie jak pedagogika, psychologia, socjologia, biologia, prowadzą rozważania na temat ich tożsamości, stylu życia, aktualnie uznawanych wartości i preferencji. Kwestia poznania strategii stosowanych przez młodzież, które umożliwiają jej przetrwanie w zmiennej i nieprzewidywalnej rzeczywistości, jest bardzo ważna, jednak równie istotne są dociekania terminologiczne oscylujące wokół kategorii pojęciowej młodzieży, co nie pozostaje bez znaczenia dla jakości poznania naukowego zjawisk związanych z młodzieńczością”.¹¹⁶

Takie ujęcie zagadnienia wynika z tego, że każdy okres rozwojowy człowieka ma swoje specyficzne cechy, które są charakterystyczne tylko dla niego. Prowadząc analizę naukową młodzieży i młodości należy ujmować tę kategorię społeczną wielowymiarowo, czyli jako zjawisko biologiczne, psychologiczne, pedagogiczne, społeczno-kulturowe, ekonomiczne i prawne jednocześnie. W takim przypadku definiując pojęcie „młodzież” i „młodość” nauka posługuje się różnymi kryteriami, w tym:

- biologicznymi - jako dojrzewanie organizmu;
- psychologicznymi - jako osiągnięcie dojrzałości emocjonalnej, intelektualnej, osobowościowej, a też tworzenia obrazu siebie;
- pedagogicznymi - jako przebieg procesu kształcenia i wychowania;

¹¹⁴ Zob. M. Braun-Gałkowska, *Którzy bez wiosny rok by mieć chcieli*, [w:] T. Ożóg (red.), *Nauki społeczne o młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 1994, s. 139-146.

¹¹⁵ K. Pospiszył, *Kilka uwag o genezie patologicznych form zachowania się współczesnej młodzieży*, [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001, s. 15-16.

¹¹⁶ L. Myszka, *Autoidentyfikacje współczesnej młodzieży – przyczynek do dyskusji na temat: Młodzież, czyli kto?*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2013, nr 2 (4), s. 143.

- społecznymi i kulturowymi - jako element dojrzałości społecznej i podejmowanie określonych ról społecznych;
- ekonomicznymi - jako osiągnięcie samodzielności w zakresie zaspokajania różnorodnych potrzeb materialnych, warunkującej start w życie dorosłe;
- prawnymi - jako osiągnięcie zdolności do wykonywania określonych czynności prawnych.¹¹⁷

Młodzież to kategoria osób, znajdująca się w przejściowym stadium rozwoju między okresem dzieciństwa a dorosłością, przygotowującym ją do przejęcia pełnej odpowiedzialności, samodzielności ekonomicznej i społecznej. Widać więc, że dokładne określenie pojęcia „młodzież” nie jest proste. W ujęciu naukowym młodzież może być traktowana jako społeczna kategoria, obejmująca młode jednostki w sensie biologicznym i chronologicznym, a termin „młodzież” może odnosić się do zbioru osobników w określonej grupie wiekowej, zaś termin „młodość” do stanu, jaki przeżywają.¹¹⁸ Charakterystycznym jest także i to, że w większości analiz, o przynależności do kategorii młodzieży decyduje kryterium biologiczne, czyli wiek. Jednak w odróżnieniu od takich elementów jak płeć, pochodzenie społeczne czy etniczne, wiek szybko ulega zmianie, przez co przynależność do tej kategorii jest nietrwała. Definicje młodzieży wskazują, że zalicza się do niej osoby w wieku 15-25 lat, dopuszczając przesunięcia tej granicy do 29 lat,¹¹⁹ ale też przyjmuje się, że dolną granicą, od której można już mówić o młodzieży jest wiek 12-14 lat.¹²⁰ W takim przypadku znaczącą rolę odgrywają mechanizmy fizjologiczne, które są fundamentalne w istnieniu kategorii młodzieży. Jednak nad nimi „wyrastają” też inne mechanizmy, które mają charakter socjokulturowy, nie mające charakteru uniwersalnego, ale zależne od danego społeczeństwa. Młodość stanowi więc kategorię socjokulturową, kształtowaną na bazie uniwersalnych mechanizmów fizjologicznych.¹²¹

Młodzież jest odrębną kategorią społeczną, nacechowaną niepełnym dostępem do społecznych uprawnień, niepodporządkowaną jeszcze całkowicie obowiązkom społecznym. Sytuacja społeczna młodzieży jest stanem przejściowym, stanem niedojrzałości, nieodpowiedzialności, jest także stanem zapewniającym otwarte perspektywy życiowe.¹²² Młodzież stanowi siłę witalną i źródło odnowy każdego społeczeństwa, ale posiada określone

¹¹⁷ E. Wysocka, *Doświadczenie życia w młodości - problemy, kryzysy i strategie ich rozwiązywania. Próba opisu strukturalno-funkcjonalnego modelu życia preferowanego przez młodzież z perspektywy pedagogiki społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010, s. 56.

¹¹⁸ M. Filipiak, *Od subkultury do kultury alternatywnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 1999, s. 24.

¹¹⁹ W. Adamski, *Młode pokolenie narzędziem zmian społecznych*, „Studia Socjologiczne” 1976, nr 4, s. 141-142.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 142.

¹²¹ A. Kłoskowska, *Socjologia młodzieży. Przegląd koncepcji*, „Kultura i Społeczeństwo” 1987, nr 2, s. 22.

¹²² M. Filipiak, *op. cit.*, s. 25-26.

potrzeby wieku młodzieńczego, do których zaliczyć można potrzebę: bezpieczeństwa, miłości, szacunku, poczucia sukcesu, odkrywania sensu świata i sensu własnego życia, a też twórczości wyrażającej się w ciągłym dążeniu do odkrywania czegoś nowego. Zaspokojenie tych potrzeb nie tylko warunkuje właściwy rozwój intelektualny, emocjonalny i biologiczny młodzieży, ale ukierunkowuje również daną osobę do podejmowania w przyszłości określonych ról społecznych.¹²³ Należy jednak zaznaczyć, że o wyróżnianiu kategorii młodzieży decyduje bardziej kryterium dojrzałości psychicznej i społecznej niż biologicznej.¹²⁴ Jak pisze J. Chałasiński, „młodość to nie jest naturalny stan fizjologiczny i hormonalny, lecz element kultury, instytucja społeczna. Młodość, podobnie jak mądrość, płeć i uroda, są społecznymi wyobrażeniami, społecznymi wartościami, które kształtują się rozmaicie, zależnie od struktury i kultury społeczeństwa”.¹²⁵ Młodzież jest taką kategorią społeczną, którą społeczeństwo zwalnia od „ciężarów życia” po to, aby przyswoiła sobie bezinteresowne ideały młodości, tworzone przez poprzednie pokolenia. To dorośli stwarzają taką młodość swym dzieciom, jakiej sami potrzebują, po to aby w społeczeństwie tętniły źródła młodości, radości życia i entuzjazmu, wiary w przyszłość, bezinteresowności, przyjaźni, romantyzmu i idealizmu. W młodości tkwi siła wiecznego odnawiania się społeczeństwa i jego kultury. Młodzież nie odczuwa potrzeby „młodości”, gdyż szuka pola do działań, do swobody i realnego życia, które krępują starsi w imię swoich ideałów młodości. Młodzież chce być traktowana poważnie i realnie, chce wyjść spod kontroli dorosłych, by móc żyć samodzielnie. Psychika dojrzewania młodzieży nie jest wynikiem naturalnego wzrastania psychiki, ale ciągłego dostosowywania pragnień młodzieży do wymagań i oczekiwań dorosłych, do obowiązujących wzorów społecznych, a okres dojrzewania zaczyna się z chwilą, gdy rodzina i dorośli tracą niepodzielny wpływ na dziecko, gdy dziecko przechodzi pod wpływ grupy rówieśniczej, by bez pomocy rodziców, czy dorosłych dostosowywać się do realnych sytuacji życiowych.¹²⁶

Dostrzec można, że młodość jest jedną z faz cyklu życia każdej jednostki. Jak twierdzi H. Worach-Kordas, „bieg życia ludzkiego jest różnie definiowany na gruncie poszczególnych nauk i dyscyplin takich jak filozofia, psychologia, medycyna, gerontologia, edukacja. (...) Człowiek jako byt biologiczny wpisuje się bowiem w rytm przyrody, zaś jako istota

¹²³ *Ibidem*, s. 26.

¹²⁴ S. Marczuk, *Wartości i ideały młodego pokolenia. Z badań nad studentami i młodymi robotnikami Rzeszowa*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1983, s. 29.

¹²⁵ J. Chałasiński, *Spoleczeństwo i wychowanie*, PWN, Warszawa 1958, s. 39.

¹²⁶ *Ibidem*, s.40-41.

społeczna podlega uwarunkowaniom społeczno-ekonomicznym”.¹²⁷ Z kolei E. Wysocka dodaje, że „metaforycznie rzecz ujmując, życie stanowi drogę, którą człowiek pokonuje w różny sposób i która może doprowadzić go w różne miejsca. Odcinki tej drogi (etapy życia) mają swoją specyfikę, ukierunkowują je specyficzne drogowskazy (determinanty), przy czym każdy odcinek zawiera w sobie przeszłość, teraźniejszość i potencjalną przyszłość”.¹²⁸

Należy przy tym zauważyć, że kryteriów analizowania kategorii młodzieży jest tak wiele, jak wielu jest uczonych, którzy zajmowali się tą tematyką. Według W. Pawliczuka, dokonując analiz związanych z młodzieżą należy brać pod uwagę co najmniej cztery podstawowe podejścia, w tym podejście jednostkowe, antropologiczno-kulturowe, pokoleniowe, a także kryterium uwzględniające wiek.¹²⁹ W innym ujęciu „młodzież” można analizować ze względu na strukturę demograficzną, na biologiczny wymiar rozwoju człowieka, na socjokulturowe ujmowanie wieku, na ujęcie pokoleniowe, na podejście związane z etapami życia ludzkiego, a też na ujęcie psychospołeczne i socjopedagogiczne, jak też juwentologiczne.

Juwentologia to dyscyplina naukowa, której przedmiotem analiz jest społeczna podmiotowość młodzieży, a metodą - kompleksowe badania młodzieży jako kategorii społeczno-kulturowej.¹³⁰ Obecnie juwentologia jest subdyscypliną pedagogiczną.¹³¹ Kategoria młodzieży różni się od innych kategorii społecznych, nie tylko wiekiem, zachowaniami, kulturą, ale także systemem wartości, czy świadomością odrębności. Młodzież wie, że tylko dzięki niej społeczeństwo może trwać, że jest źródłem społecznego i kulturowego rozwoju, a także, że jest potencjałem w społecznym rozwoju oraz źródłem społecznych innowacji.¹³² Można także stwierdzić, że mimo tego, iż ilość badań nad młodzieżą rośnie z roku na rok, to nauka o młodzieży, nosząca miano juwentologii nadal pozostaje nazwą bez desygnatu,¹³³ pomimo tego, że to właśnie juwentologia syntetyzuje wszelkie prawidłowości bytowania ludzi w okresie młodzieńczym. Problematyka młodzieży bowiem znajduje się w sferze

¹²⁷ H. Worach-Kordas, *Starość w cyklu życia. Społeczne i zdrowotne oblicza późnej dorosłości*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2015, s. 9.

¹²⁸ E. Wysocka, *op. cit.*, s. 17.

¹²⁹ W. Pawliczuk, *Definicje terminu „młodzież” – przegląd koncepcji*, „Postępy Nauk Medycznych” 2006, nr 6, s. 311-315.

¹³⁰ A. I. Kowalowa, W. A. Łukow, *op. cit.*, s. 7-10.

¹³¹ M. Czerepaniak-Walczak, *Stereotypy młodzieży. Konieczność i możliwości odczarowania młodości*, [w:] M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red.), *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, Tom 1. Istota i sens wychowania - wokół kontekstów i znaczeń, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 173-203.

¹³² E. Moczuk, *Problematyka przestępczości nieletnich w świetle juwentologii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 2003, Prawo 1, nr 7, s. 253-266.

¹³³ K. Koseła, *Młodzież*, [w:] W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia socjologii*, Tom 2, Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1999, s. 252.

zainteresowania nie tylko socjologii, ale także psychologii, pedagogiki, antropologii kulturowej, medycyny i nauk biologicznych, demografii, ekonomii, a także prawa. W zakresie zainteresowania tych nauk pozostają analizy dotyczące etapów życia człowieka, kolejnych faz rozwojowych, kryzysów tożsamości, kontaktów rodzinnych, subkultur, problemów przestępczości, powstawania pokoleń, a także zmian biologicznych.

W celu dokonania szczegółowej analizy młodzieży jako kategorii społecznej, należy przyjąć określoną koncepcję analityczną tego zagadnienia, zakładając jednocześnie, że nie istnieje jedna, zinstytucjonalizowana definicja młodzieży, a ponadto, że pojęcie „młodzież” jest wielowymiarowe, wielowątkowe i absolutnie nieostre. Dlatego też, dokonując przeglądu koncepcji „młodzieży” należy wskazać, że młodzież to:

- kategoria osób ściśle związana z czynnikami o charakterze demograficznym, precyzyjnie ustalonych w danym społeczeństwie;
- pewna faza życia społecznego, mająca charakter statusu społecznego, związanego z określonymi rolami społecznymi;
- kategoria społeczna ściśle związana z określonym wiekiem, ale mająca charakter społeczny;
- zmieniająca się grupa społeczna, mająca charakter pokoleniowy.¹³⁴

Jak twierdzą S. Głód i P. Miotła, rozkwit badań nad młodzieżą przypada na koniec lat 60-tych XX wieku, kiedy przez państwa Europy przetoczyła się fala buntów młodzieżowych. Wstrząs społeczny wywołany tymi wystąpieniami spowodował wzrost zainteresowania młodzieżą ze strony ekspertów, a to spowodowało pojawienie się koncepcji naukowych definiujących młodzież.¹³⁵ Wśród nich wymienić można:¹³⁶

1. Definicje obejmujące koncepcje pokoleniowe, których przedstawiciel, K. Mannheim uważa, że pokolenia nie są tylko kategoriami biologicznymi ustalonymi na podstawie kryterium wieku, ale są rezultatem procesów społecznych i historycznych. Decydują one o kształcie całego społeczeństwa. Ponadto młodzież jest czynnikiem dynamizującym strukturę społeczną, wnosząc do niej wartości innowacyjne, charakterystyczne i potrzebne społeczeństwom industrialnym, a zmiany pokoleń ulegają przyspieszeniu i dynamizacji tym szybciej, im szybciej zmienia się społeczeństwo, a tym samym środowisko społeczno-kulturowe i technologiczne.

¹³⁴ A. I. Kowalowa, W. A. Łukow, *op. cit.*, s. 137-138.

¹³⁵ S. Głód, P. Miotła, *Młodzież jako grupa społeczna w ujęciu definicji naukowych*, [w] M. Chraska (red.), *Trendy vevdělávání 2014. Obecné aspekty a specyfika vzdělávání v informační společnosti*, Sbornik Univerzity Palackého, Olomouc 2014, nr 1 (7), s. 323.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 323-326.

2. Definicje w ujęciu jednostkowym, ujmujące młodzież jako jednostki. E. Erikson, określa młodzież jako jednostki znajdujące się w instytucjonalizowanym stanie przejściowym między dzieciństwem a dorosłością, w trakcie którego określone zostają ostateczne ramy tożsamości człowieka. Ponadto wskazuje, że jednostka zmagą się z dojrzewaniem biologicznym, poszukiwaniem tożsamości, niepokojem, dezorientacją, wiązaniem się w grupy skupiające się wokół idei i doktryn, podatnością na ideologie i indoktrynację. Istnieje fazowy model rozwoju człowieka, a jego cechą istotną jest to, że każdą fazę charakteryzuje specyficzny poziom dojrzałości organów i systemów, co wiąże się z nowymi potrzebami, które mają charakter popędów. Każda faza rozwoju to konflikt wewnętrzny lub zewnętrzny, który jednostka musi rozwiązać po to, aby móc przejść do następnej. Fazę przypadającą na wiek młodzieńczy definiuje się jako konflikt między tożsamością a niepewnością. Pozytywne rozwiązanie tego konfliktu umożliwia tworzenie się tożsamości, czyli jaźni. Rozwiązanie negatywne skutkuje niezdolnością zdecydowania się na jakąś tożsamość i utratą własnej indywidualności.

3. Definicje w ujęciu antropologiczno-kulturowym, której prekursorem była M. Mead, określająca młodość jako pewien sposób pojmowania swojej tożsamości, zależny od kultury danego społeczeństwa. Cechą charakterystyczną najnowszych kultur jest konflikt pokoleń, w którym pokolenia socjalizują się w rodzinach dwupokoleniowych, a rodzice pozostawiają dzieciom możliwość poszukiwania własnych norm i wartości.

4. Definicje uwzględniające kryterium wiekowe, których cechą wyróżniającą jest kryterium biologiczne rozwoju człowieka, a w tym przypadku wiek. Okres dorastania rozpoczyna się w momencie rozpoczęcia dojrzewania, a jego koniec jest zależny od indywidualnych cech osoby. Wyróżnia tu trzy fazy rozwoju, okres wczesnego dorastania między 11 a 13 rokiem życia, środkową fazę dorastania między 14 a 16 rokiem życia oraz okres późnego dorastania między 17 a 19 rokiem życia.

Dokonanie analizy podstawowej klasyfikacji młodzieży, wymaga przedstawienia koncepcji periodyzacji cyklu życia jednostki. Według H. Worach-Kordas, można spotkać różne rozumienie wieku człowieka, począwszy od określenia „liczba ukończonych lat kalendarzowych”, skończywszy na pojęciu wieku funkcjonalnego i społecznego.¹³⁷ W związku z tym można mówić o następujących podziałach wieku człowieka:¹³⁸

- wiek kalendarzowy, będący wiekiem biologicznym człowieka, określa ogólną sprawność fizyczną człowieka i żywotność organizmu, mierzoną kondycją psychofizyczną, związaną z procesami dorastania i starzenia się;

¹³⁷ H. Worach-Kordas, *op. cit.*, s. 27.

¹³⁸ *Ibidem*, s. 27-28.

- wiek fizjologiczny jest zależny od dziedzicznych predyspozycji jednostki, a także od warunków środowiskowych, warunków bytowych, a także od stylu życia;
- wiek umysłowy, inaczej zwany wiekiem inteligencji, jest poziomem ogólnego rozwoju umysłowego człowieka, charakterystycznym dla wszystkich osób z danej kategorii wieku kalendarzowego;
- wiek ekonomiczny to czas w życiu człowieka, który jest związany ze społecznym podziałem pracy, a także zdolnością do wydajnej pracy, związanej z posiadaniem odpowiednich sił fizycznych i psychicznych, umożliwiających zdobywanie środków do życia. Wyróżnia się wówczas wiek przedprodukcyjny, produkcyjny i poprodukcyjny;
- wiek społeczny to okres w życiu człowieka odpowiedni do pełnienia ról społecznych, społecznej odpowiedzialności za zachowania, relacji międzypokoleniowych, w tym rodzice-dzieci.

Wiek jest więc kategorią różnicującą ludzi pod wieloma względami. Próby wyznaczania cezur między „pacholęctwem”, młodością, dorosłością i starością dokonywane były w minionych epokach ze względów prawnych. A. Bruckner w Encyklopedii staropolskiej pisze, że prawo polskie uwzględniało początkowo dwie fazy – nieletniość i dojrzałość, a później trzy fazy - nieletniość, lata sprawne i zupełna dojrzałość w rozwoju człowieka. *Minorennitas*, czyli nieletniość w XIV wieku, kończyła się początkowo wraz z 12 rokiem życia, chociaż granica ta była przesuwana w następnych stuleciach. W XVIII wieku za pełnoprawnych uznawano ludzi dwudziestoletnich, chociaż w terminologii prawniczej pojawiło się określenie *maiorennitas*, czyli lata sprawne, roztropne, które oznaczało okres wstępnej dojrzałości. Dopiero po 24 roku życia w Koronie, następowała zupełna dojrzałość (*competentia annorum*).¹³⁹ W renesansie nastąpił proces „patrzenia” na człowieka inaczej niż to było dotychczas. Dotyczyło to także dzieci i osób jeszcze nie dorosłych.¹⁴⁰

Biorąc pod uwagę granice wieku, przyjmuje się, że młodzież to osoby po 15 roku życia, niebędące już dziećmi. Jednak trudniej określić górną granicę, od której zaczyna się dorosłość. Może to być 25, 29, a nawet 39 lat. W polskim systemie prawnym osoby 18-letnie są „dorosłe”, gdyż mają pełną zdolność do czynności prawnych, odpowiadają za swoje czyny i podlegają sankcjom prawnym za naruszenie norm. W większości współczesnych państw, prawna granica dorosłości to wiek 18 lat. Są kraje, gdzie jest ona niższa, jak np. Uzbekistan - 14 lat, Iran - 15 lat, Malta - 16 lat, Holandia - 16 lat, Szkocja – 16 lat, Indonezja - 17 lat. Ale

¹³⁹ M. Pierzgańska, *Toposy „młodość” - „starość” w literaturze parenetycznej doby staropolskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Littraria Polonica” 2005, nr 7, s. 130-131.

¹⁴⁰ D. Waloszek, *Ontologia dzieciństwa*, [w:] M. Kowalski, A. Olczak (red.), *Edukacja w przebiegu życia. Od dzieciństwa do starości*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010, s. 15.

są też kraje, gdzie prawna granica dorosłości jest wyższa, w tym Korea Południowa - 19 lat, Kanada 18 lub 19 lat (w zależności od prowincji i terytorium), Japonia - 20 lat, Arabia Saudyjska - 21 lat, Stany Zjednoczone (w zależności od stanów) - 21 lat.¹⁴¹

Niektóre badania dotyczące młodzieży umiejscawiają tę kategorię w granicach od 16–17 do 24–25 roku życia (w przypadku uczniów i studentów) albo 25–30 w przypadku osób pracujących zawodowo. Tak określone granice wiekowe oznaczają, że punkt ciężkości ulega przesunięciu z okresu biopsychicznego „dojrzwania”, kojarzonego z tak zwaną pierwszą lub drugą adolescencją, na okres „wczesnej dorosłości”, stanowiący specyficzną dla współczesności „wydłużoną młodość społeczną”. Zjawisko to polega na spowolnionym procesie dojrzwania społecznego, czyli wydłużającego się okresu dochodzenia do niezależności ekonomicznej i samodzielnego pełnienia ról społecznych. Problem, jaki wiąże się z określeniem kategorii młodzieży wyłącznie na podstawie wieku, sprawia, że przyjmowane jest także drugie kryterium, jakim jest osiągnięcie dojrzałości płciowej. Czas rozpoczęcia młodzieńczego etapu życia wyznacza dojrzwanie płciowe, a za oznakę wyjścia z grupy młodzieży przyjmuje się założenie rodziny albo podjęcie pracy zawodowej. Jednakże przy takich założeniach czas przynależności do kategorii młodzieży nie jest jednakowy u różnych osób.¹⁴²

Pojawia się także kwestia adolescencji, jako istotnego zagadnienia psychologicznego jednostki w procesie rozwoju. Można wyróżnić pięć charakterystycznych faz adolescencji, a wśród nich:¹⁴³

- preadolescencję (9–11 lat), z zaznaczającą się wyraźnie dominantą dojrzwania fizycznego i wynikającym z niej narastaniem napięć popędowych, stąd możliwość pojawiania się reakcji wrogich i agresywnych;
- wczesną adolescencję (10–12 lat), w której zapoczątkowany zostaje proces oddzielania się od rodziców, co skutkuje wzmożoną lęklnością, poczuciem samotności, skłonnością do izolowania się, a także preferencją relacji rówieśniczych nad relacjami z dorosłymi;
- pełną adolescencję (12–17 lat), z wyraźnie zaznaczoną dominantą niezależności od rodziców i uzależniania własnych wyborów od grupy rówieśniczej, pojawia się labilność emocjonalna, nastawienia opozycyjno-buntownicze wobec świata dorosłych i stabilizuje się wymiar życia heteroseksualnego;

¹⁴¹ M. Niezgoda, *op. cit.*, s. 22-23.

¹⁴² W. Broszkiewicz, *Kapitał kulturowy młodego pokolenia Polski współczesnej. Studium na przykładzie wybranych społeczności Podkarpacia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2010, s. 51.

¹⁴³ Zob: H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1998; A. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju człowieka*, [w:] J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia akademicka. Podręcznik*, Tom 2, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2010, s. 95-292.

- późną adolescencję (17–20 lat), w której życie psychiczne się konsoliduje, kończy się proces identyfikacji psychoseksualnej, zaś relacje z innymi zaczynają mieć charakter dążenia do partnerstwa;

- okres poadolescencyjny (powyżej 20 lat), w którym następuje konsolidacja ról społecznych i wybór stylu życia, pojawia się poczucie siły pozwalające na realizację planów i dążeń osobistych, co powoduje stabilizację stosunku wobec siebie, poczucie osobistej godności i szacunek do własnej osoby.¹⁴⁴

Na gruncie nauk społecznych istnieją koncepcje teoretyczne przebiegu zmian zachodzących u człowieka od momentu narodzin, aż do późnej starości. Każda z nich wskazuje na różnorodne aspekty funkcjonowania człowieka w poszczególnych fazach życia. Jedną z nich jest teoria kontynuacji (*continuity theory*), która mówi o tym, że kolejne fazy życia stanowią kontynuację poprzednich, nie tylko w wymiarze biologicznym, ale też psychologicznym i społecznym. Teoria ta zakłada, że człowiek przekraczając poszczególne fazy życia nie staje się inną osobą, niż był do tej pory. Rozwijają się w nim systemy wartości, normy, zwyczaje i obyczaje, które są częścią jego osobowości i osobowości społecznej. Kontynuowanie swojej aktywności życiowej jednostki ma miejsce w różnych dziedzinach i środowiskach, przez co człowiek adaptuje się do danego otoczenia biologicznego i społecznego. Kontynuacja ta może mieć charakter wewnętrzny, jak i zewnętrzny. Kontynuacja wewnętrzna odnosi się do kształtowania i utrwalania charakteru i zachowań, zaś kontynuacja zewnętrzna związana jest z życiem w znanym sobie środowisku i wzajemnym oddziaływaniu danego osobnika na jego otoczenie zewnętrzne.¹⁴⁵

Istnieje także teoria (koncepcja) biegu życia (*life cycle approach*), która zapoczątkowana została przez B. Neugarten, wskazującą, że proces starzenia się jednostki rozpoczyna się od narodzin i trwa aż do śmierci. Proces ten ma charakter biologiczny, psychologiczny i społeczny.¹⁴⁶ Kontynuatorem tej koncepcji jest E. Erikson, którego koncepcja przytoczona będzie dalej, a także D. J. Levinson, który podzielił bieg życia ludzkiego na pięć zróżnicowanych etapów, które określał jako ery (*life-span-development*), ale niebędące stadiami w sensie biologicznym, i wymienił: a) erę przed dorosłością (do 22 roku życia), b) wczesną dorosłość (od 17 do 45 roku życia), c) średnią dorosłość (od 40 do 64 roku życia), d) późną dorosłość (od 60 do 85 roku życia), e) późniejszą późną dorosłość (80 i

¹⁴⁴ E. Wysocka, *op. cit.*, s. 66.

¹⁴⁵ E. B. Palmore, G. G. Fillenbaum, L. K. George, *Consequences of Retirement*, „Journal of Gerontology” 1984, Volume 39, nr 1, s. 109–116.

¹⁴⁶ B. L. Neugarten, *Time, Age, and the Life Cycle*, „American Journal of Psychiatry” 1979, nr 136 (7), s. 887–894.

więcej lat). Mówił także o okresie nowicjatu (17-33 rok życia), okresie kryzysu w połowie życia (40-50 lat). Autor wskazywał też na istnienie: a) fazy wczesnej dorosłości (od 17-22 lat do 40-45 lat), b) fazy średniej (od 40-45 roku życia do 60-65 lat), c) fazy dorosłości (po 60 roku życia).¹⁴⁷

Obecnie struktura wiekowa społeczeństwa stanowi jedną z zasad jego organizacji a jednostka w toku swojego życia odbywa wędrówkę poprzez role społeczne, powiązane z indywidualnym rozwojem społecznym. Jest to proces przechodzenia przez wynikające z danej fazy życia ról społecznych, odpowiednich dla danego wieku. Dziecko uczęszcza do przedszkola, potem idzie do szkoły podstawowej, młodzież idzie do szkoły średniej (ponadpodstawowej), a potem na studia lub do pracy. Każda z kategorii wiekowych pełni też swoje role społeczne. Najpierw rolę dziecka, potem ewentualnie rodzica, a następnie babci/dziadka.¹⁴⁸

Inny podział okresów życia istnieje na gruncie psychologii i pedagogiki.¹⁴⁹ Wśród różnorodnych koncepcji zajmujących się periodyzacją okresów życia człowieka, można wymienić nieco zapomniany podział dokonany przez M. Żebrowską, przedstawiający okresy życiowe, korespondujące z zasadniczymi etapami procesu socjalizacji. Periodyzacja ta nie wyodrębnia okresu młodzieńczego, zatrzymując się na wieku 18 lat, który jest granicą dorosłości, a wśród nich: a) niemowlęstwo – do ukończenia 1 roku życia, b) wiek poniemowlęcy – do ukończenia lat 3, c) wiek przedszkolny – do ukończenia lat 7, d) młodszy wiek szkolny – do ukończenia 11-12 lat, e) wiek dorastania – do ukończenia 17-18 lat.¹⁵⁰

Także zapomniany już podział periodyzacji rozwoju człowieka prezentuje E. B. Hurlock, wskazując następujące okresy życia człowieka: a) okres prenatalny – od momentu poczęcia do urodzenia, b) stadium noworodka – od narodzin do 10-14 dnia życia, c) niemowlęstwo – od 2 tygodni do 2 roku życia, d) dzieciństwo – od 2 roku życia do okresu adolescencji, który dzieli się na wczesne dzieciństwo – od 2 do 6 lat i późne dzieciństwo – od do 13 lat u dziewcząt i 14 lat u chłopców, e) dojrzewanie – od 11 roku życia do 16 lat, przy

¹⁴⁷ D. J. Levinson, *A Conception of Adult Development*, „American Psychologist” 1986, Vol. 41, No. 1, s. 3-13.

¹⁴⁸ M. L. Kohli, *Social Organization and Subjective Construction of the life Course*, [w:] A. B. Sorensen, F. E. Weiner, L. R. Sherrod (red.), *Human Development and the Life Cycle*, Erlbaum Press, Hillsdale, New Jersey 1988, 271–292.

¹⁴⁹ Zob. między innymi: A. I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *op.cit.*; M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, Tom. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014; B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia*, Tom. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014; B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Rozwój funkcji poznawczych*, Tom. 3, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.

¹⁵⁰ M. Żebrowska, *Teoria rozwoju psychicznego*, [w:] M. Żebrowska (red.), *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 186.

czym okres ten obejmuje dwa ostatnie lata dzieciństwa i dwa początkowe lata adolescencji, f) okres adolescencji, który dzieli się na:

- okres preadolescencji – między 10 a 11 rokiem życia u dziewcząt oraz 11 a 13 rokiem życia u chłopców;
- okres wczesnej adolescencji – między 12 a 16 rokiem życia u dziewcząt i między 14 a 17 rokiem życia u chłopców;
- okres późnej adolescencji – między 17 a 20-21 rokiem życia u dziewcząt oraz między 18 a 21 rokiem życia u chłopców.¹⁵¹

Granice faz rozwojowych nie są wyraźne, przez co można o nich mówić tylko w pewnych przybliżeniach, tym bardziej, że różni myśliciele traktują socjalizację jako proces przechodzący przez określone fazy rozwoju, oddzielone od siebie istotnymi punktami zwrotnymi. Model G. H. Meada - wyróżnia fazy związane z rozwojem umiejętności wchodzenia w role społeczne, które umożliwiają formowanie się umysłu i własnego „ja” jednostki. Wśród nich wymienić można:

- stadium wstępnych przygotowań (1-2 rok życia), w którym pojawia się rozwój sensoryczny jako podstawa rozwoju umysłu, własnego „ja” i wchodzenia w role społeczne, w tym uczenie się znaczenia gestów i posługiwanie się nimi do sygnalizowania swoich potrzeb oraz odczytywanie gestów innych aby zrozumieć ich reakcje;
- stadium zabawy (3-4 rok), w którym następuje przyjmowanie ról konkretnych osób, odczytywanie gestów i przyjmowanie punktu widzenia innej osoby, tylko jednej na raz, pierwsze obrazy własnego siebie i rozważania, w których bierze się pod uwagę także inne osoby;
- stadium gry (5-6 rok), w którym następuje patrzenie na siebie jako na odrębny podmiot z punktu widzenia wielu innych osób (kształtowanie koncepcji własnego „ja”), umiejętność zastanawiania się, myślenia w taki sposób, aby sprzyjało to pozytywnej samoocenie i współpracy z innymi, zdolność do przyjmowania ról kilku osób naraz w jakimś zorganizowanym układzie, wzrost samoświadomości i wypróbowywanie w swoim umyśle różnych linii postępowania;
- stadium „uogólnionego innego” (7-12 rok), w którym następuje wchodzenie w rolę „wspólnoty postaw” polegającą na przyjmowaniu nie tylko ról osób bezpośrednio obecnych, ale także uogólnioną perspektywę kulturową, która kieruje interakcjami (wartościami, przekonaniem, normami, stanami emocjonalnymi), to umiejętność włączania się w system

¹⁵¹ E. B. Hurlock, *Rozwój dziecka*, Tom I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 85.

symboli kulturowych i używania ich jako punktu odniesienia dla samooceny i kierowania swoim postępowaniem.¹⁵²

Z kolei według modelu J. Piageta periodyzacja składa się z następujących etapów:

- etap sensoryczny (1-2 rok) - czyli życie w świecie bezpośrednich wrażeń zmysłowych;
- etap przedoperacyjny (3-6 rok) - w którym następuje dostrzeżenie różnic między przedmiotami a symbolami;
- etap operacji konkretnych (7-12 rok) - to okres nauki logicznego myślenia;
- etap operacji formalnych (13-17 rok) - w którym następuje patrzenie na świat w kategoriach abstrakcyjnych, umiejętność dyskusowania na tematy etyczne, myślenie w kategoriach abstrakcyjnych o zależnościach przyczynowo-skutkowych, zastanawiania się sytuacjami w oderwaniu od osób, które się zna.¹⁵³

W modelu E. H. Eriksona składniki osobowości kształtują się pod wpływem wielu wymogów, którym człowiek podlega w ciągu całego swego życia. Wymienić można następujące etapy procesu socjalizacji:

- poczucie zaufania w opozycji do nieufności (do 2 roku życia), zakładające, że jeśli niemowlę otrzyma miłość i opiekę rozwinię się w nim poczucie zaufania do innych ludzi, a jeśli nie, to w relacjach z innymi dominuje nieufność;
- autonomia w opozycji do niepewności i poczucia wstydu (2-3 rok życia), zakładające, że jeśli dziecko odnosi sukcesy w uczeniu się, wówczas rozwija w sobie poczucie autonomii, wyrabia samokontrolę i samodzielność, w przeciwnym wypadku rodzi się w nim niewiara w siebie;
- inicjatywa i pewność siebie w opozycji do poczucia winy i niepowodzeń (4-6 rok życia), zakładające, że jeśli dziecko potrafi się cieszyć z sukcesów w poznawaniu swego otoczenia i nawiązywaniu kontaktów i rówieśnikami, wówczas rodzi się poczucie inicjatywy, wiara w siebie, duma, w przeciwnym przypadku poczucie winy i klęski;
- pilność, fachowość, chęć działania w opozycji do poczucia niższości (7-12 rok życia) zakładające, że jeśli dziecko dobrze sobie radzi w grupach i organizacjach pozarodzinnych wówczas nabiera poczucia pilności i fachowości, jeśli nie odnosi sukcesów wówczas rodzi się w nim kompleks niższości;
- tożsamość w opozycji do jej zaburzeń (13-17 rok życia), zakładające, że jeśli w okresie dojrzewania nastolatek nawiązuje więzi i odnosi sukcesy i widzi siebie jako osobę posiadającą konkretne cechy i umiejętności, wówczas utrwała się w nim poczucie tożsamości,

¹⁵² Za: K. Leśniak-Moczuk, E. Moczuk, *op. cit.*, s. 58.

¹⁵³ Za: *Ibidem*, s. 58.

natomiast, jeśli kontakty z innymi i osiągnięcia są sporadyczne i zdominowane przez niepowodzenia, wówczas tożsamość, czyli świadomość, kim się jest, cechuje niestabilność i chaotyczność;

- dojrzałość do intymności, wchodzenia w trwałe i pozytywne związki uczuciowe w opozycji do izolacji (19-35 rok życia), zakładające, że jeśli młody człowiek potrafi nawiązać te związki, wówczas ma poczucie przynależności, bezpieczeństwa, a jeśli nie, to rodzi się bolesne poczucie samotności;

- twórczość i produktywność w opozycji do koncentracji na sobie i stagnacji jako reakcja na porażkę w działaniu dla dobra innych (36-65 rok życia), zakładające, że jeśli człowiek jest aktywny i odnosi sukcesy w rodzinie, pracy, własnym środowisku, wówczas ma poczucie bycia twórczym i produktywnym, przekonanie, że robi coś dla dobra innych, a jeśli w tych sferach ma problemy i ponosi klęski, wówczas koncentruje się na osobistych problemach i ma poczucie stagnacji;

- integralność w opozycji do rozpacz (65 i więcej lat), zakładające, że jeśli ludzie starsi patrząc wstecz, odnajdują w swoim życiu ciągłość i sens, wówczas mają poczucie integralności, natomiast jeśli nie potrafią wyjść poza krąg zainteresowań własną osobą i nie zrobili nic dla innych, w miarę zbliżania się do końca życia, ogarnia ich rozpacz.¹⁵⁴

Periodyzacja okresów życia pozwala stwierdzić, jakie jest miejsce młodzieży nie tylko w danym okresie życia, ale także, jakie miejsce zajmuje w społeczeństwie. Nie bez znaczenia jest tutaj to, że młodość stanowi określony stan w życiu, w którym ogromną rolę odgrywa okres adolescencji. Młodzi chcą zachowywać się swobodnie i inaczej niż dotychczasowe pokolenia. Jedną z przyczyn nieodpowiednich zachowań młodzieży jest uleganie impulsom, a także uleganie pokusom, przy czym pokusa utożsamiana jest z pragnieniem osiągnięcia czegoś.¹⁵⁵ Pokusa to chęć działania niezgodnie z normami czy standardami, wcześniejszymi postanowieniami, planami, czy akceptowanymi systemami wartości lub wbrew zaleceniom, nakazom, rozkazom, zakazom formułowanym przez otoczenie społeczne. Można więc mówić o: a) pokusie bycia nieuczciwym, zdobycia jakiejś wartości w sposób niezgodny z przyjętymi normami moralnymi, b) pokusie doznania przyjemności kosztem poniesienia przyjętego czy narzuconego obowiązku (odrabianie lekcji – zabawa z kolegami), przekroczenia ograniczeń lub zakazów ze strony autorytetu (spróbowanie zakazanego owocu) lub własnego „ja”

¹⁵⁴ Zob: E. H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1997, s. 257-258; M. Jankowska, *Sposoby rozwiązywania kryzysów w teorii psychospołecznego rozwoju E. H. Eriksona w aspekcie rozwoju człowieka i zdrowia psychicznego oraz zaburzeń w rozwoju*, „Fides et Ratio. Kwartalnik Naukowy Towarzystwa Uniwersyteckiego Fides et Ratio. W trosce o zdrowie. Ujęcie integralne” 2017, nr 4 (32), s. 49-62.

¹⁵⁵ A. Murzyn, R. Cibor, S. Michałowski, *Dziecko w świecie pokus, Seria: Nauczyciele – Nauczycielom*, Tom 7, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000, s. 47-48.

(zachowanie wbrew „mocnemu postanowieniu”), c) pokusie ryzyka, podjęcie działania narażającego na utratę jakiejś wartości w celu zdobycia innej wartości (materialnej - duża wygrana, czy psychologicznej - dreszczyk emocji), d) pokusie ulegania własnym nieakceptowanym osobiście lub społecznie emocjom (agresji, zawiści), e) pokusie zaniechania lub ucieczki (wybór wygodny lub bezpieczeństwa kosztem realizacji powinności wobec innych), f) pokusie przeciwstawienia się autorytetom, wybór własnej drogi lub sposobu działania, mimo, że są one sprzeczne z oczekiwaniami innych (jasno sformułowanymi lub domyślnymi). Wśród pokus, na jakie może natrafić młoda osoba wyróżnić można: pokusę zmienionych stanów świadomości, pokusę oderwania się od rzeczywistości, pokusę autodestrukcji, pokusę oszustwa i kłamstwa, pokusę agresji.¹⁵⁶

Zauważyć należy jednak, że psychologowie zajmujący się okresem adolescencji stosunkowo rzadko podejmują zagadnienia odnoszące się do sytuacji zagrażających oraz reakcji młodzieży na trudności, z jakimi borykają się w swoim życiu. Jednocześnie zaznacza się, że adolescencja jest najtrudniejszym okresem rozwojowym spośród wszystkich etapów życia człowieka. Jak pokazują badania przeprowadzone przez A. Senejko, wśród typowych sytuacji zagrażających młodzieży w wieku 14-20 lat pojawiają się: a) zagrożenia w sferze aktywności szkolnej, b) problemy z sympatią, c) problemy rodzinne, d) incydenty społeczno-towarzyskie, e) problemy egzystencjalne.

Młódzież więc bardziej obawia się tego, że może nie uzyskać promocji do następnej klasy, niż problemów egzystencjalnych. Najmłodszy adolescenci nie wymienili w ogóle problemów egzystencjalnych jako zagrażających, za to wymieniali problemy społeczno-towarzyskie, takie jak bójki z kolegami, kradzieże mienia osobistego, zagrożenie ze strony subkultur młodzieżowych, a także problemy z sympatią, w tym lęk przed zerwaniem, namawianie do kontaktów seksualnych, kłótnie. Natomiast najstarsi adolescenci nie wymieniali incydentów społeczno-towarzyskich, chociaż wymieniali zagrożenia związane z aktywnością szkolną.¹⁵⁷ Widać, że w zależności od wieku pojawia się inna skala sytuacji zagrażających młodzieży. Osoby w wieku 16-20 lat za najbardziej zagrażające uznają problemy szkolne i problemy rodzinne, gdy tymczasem adolescenci młodsi - incydenty społeczno-towarzyskie.

Ze względu na wydłużający się okres młodości, co z jednej strony spowodowane jest akceleracją, a z drugiej dłużej trwającą nauką i przygotowaniem do pracy zawodowej,

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 59-70.

¹⁵⁷ A. Senejko, *Przed czym i w jaki sposób broni się współczesna młodzież*, [w:] A. Keplinger (red.), *Młódzież w zmieniającym się świecie*, Prace Psychologiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001, s. 44-50.

pojawia się wiele nieuniknionych problemów oraz trudności. Młody człowiek zaczyna coraz częściej i poważniej brać pod uwagę przyszłość, której jeszcze nie potrafi rozpoznać, będąc jednak pod wpływem terażniejszości. Młoda osoba przeżywająca tego rodzaju problemy odczuwa najczęściej dyskomfort psychiczny, który można określić jako stan psychiczny, wyrażający się w poczuciu zmian i zmienności nastroju, odczuwaniu i występowaniu emocji ujemnych, takich jak: gniew, lęk, smutek, poczucie rozczarowania, zniechęcenie, chaos, potrzeba określenia siebie z jednoczesnym poczuciem trudności w tym zakresie, poczucie dezorientacji w stosunkach z innymi ludźmi, poczucie tymczasowości aktualnego miejsca i roli w świecie.¹⁵⁸

Wydłużający się okres młodości związany jest także z wydłużaniem się procesów socjalizacji, chociaż jak zauważa E. Wysocka, człowiek socjalizowany jest przez całe życie, przy czym w każdym z etapów życia, jednostka jest kształtowana adekwatnie do wieku. Dzieciństwo traktować należy jako fazę niedojrzałości kompleksowej (we wszystkich sferach rozwoju), warunkującej brak odpowiedzialności dziecka za siebie i innych. Młodość stanowi fazę dojrzałości potencjalnej, stąd powiązana jest z przejmowaniem części odpowiedzialności (za siebie, ale jeszcze nie za innych). Dojrzałość – dorosłość to teoretycznie faza dojrzałości prawdziwej, zaktualizowanej, realnej, gdzie występuje konieczność poszerzania i przesunięcia poczucia odpowiedzialności także na obiekty „spoza ja” (odpowiedzialność za siebie i innych). W starości następuje stopniowa utrata pewnych kompetencji, a też ograniczanie odpowiedzialności, przejmowanej w różnym zakresie przez innych (najczęściej młodszych). Wśród cech głównych etapów życia wymienić można:

- w dzieciństwie - brak odpowiedzialności za siebie i za innych, całkowita zależność od otoczenia, kontrola zewnętrzna (mechanizm nagród i kar) lub wewnętrzna, sterowana z zewnątrz (identyfikacja), brak autonomii i samodzielności, egocentryzm jako wynik niezdolności lub małej zdolności do postrzegania potrzeb innych ludzi, niedojrzała osobowość;
- w młodości – przejęcie odpowiedzialności za siebie, brak odpowiedzialności za innych, dążenie do samodzielności i niezależności, bunt przeciw zewnętrznej kontroli i ograniczaniu autonomii, egocentryzm wynikający z idealizmu i koncentracji na własnej osobie, dojrzałość potencjalna;
- w życiu dorosłym – pełna odpowiedzialność, za siebie i za innych, samodzielność i autonomia, świadome ograniczanie niezależności (kompromis), prospołeczność (mniejsza

¹⁵⁸ A. Oleszkowicz, A. Senejko, *Psychologia dorastania. Zmiany rozwojowe w dobie globalizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 18-24.

koncentracja na sobie), realizm wynikający z konieczności godzenia potrzeb własnych i potrzeb innych ludzi, dojrzałość realna;

- na starość – stopniowe przejmowanie odpowiedzialności przez otoczenie, stopniowa utrata niezależności, autonomii i samodzielności, kontrola zewnętrzna (kierowanie się zewnętrznymi standardami), tendencje konserwatywne i tradycjonalizm, tendencje egocentryczne (koncentracja na sobie i niepożądanych zmianach zachodzących w życiu).¹⁵⁹

Kolejną kwestią są podstawowe reakcje adolescentów wobec różnorodnych zagrożeń społecznych, a także analiza obron stosowanych przez młodzież. Reakcje te podzielić można na dwie grupy: reakcje konstruktywne i reakcje niekonstruktywne. Do psychospołecznych obron konstruktywnych zaliczyć można:

- eksploracyjne formy aktywności obronnej, czyli reakcję na zagrożenie ukierunkowaną na przezwyciężenie zagrożenia w sposób konstruktywny, bez zmiany celu działania lub z racjonalną zmianą działania, w tym uczęszczanie na korepetycje, rozmowy z przyjaciółmi i osobami kompetentnymi w celu radzenia sobie z zagrożeniem, zmiana szkoły, gdy okazuje się, że wybrana nie spełnia pokładanych nadziei;

- afirmacyjne formy kontaktów interpersonalnych, czyli reakcja na zagrożenie, polegająca na podkreślaniu własnych i (lub) cudzych zalet, walorów relacji z obiektami społecznymi, w celu stworzenia lepszych warunków psychologicznych i społecznych radzenia sobie z zagrożeniem, w tym komplementowanie, czerpanie siły z bycia dla kogoś osobą ważną, podkreślanie swoich lub cudzych zalet;

- tymczasowe lub bardziej trwałe identyfikacje z autorytetem jednostkowym lub grupowym, polegające na identyfikacji z autorytetem w celu przezwyciężania dezintegracji i nadania własnemu życiu znamion uporządkowania, w tym naśladowanie kogoś, realizowanie celów wyznaczanych przez grupę, zaangażowane pełnienie ról grupowych;

- zintensyfikowanie rutynowych form zachowania, czyli reakcję na zagrożenie, polegające na większym niż dotychczas zaangażowaniu w realizację rutynowych czynności, w tym sprzątanie, dbałość o siebie, wizyty towarzyskie, spacer, które dostarczają poczucie bezpieczeństwa i ułatwiają psychiczne przygotowanie się do sytuacji zagrażających.¹⁶⁰

W skład psychospołecznych obron niekonstruktywnych wchodzi:

- intensywne życie chwilą, będące reakcją na zagrożenie, wyrażające się w całkowitym pochłonięciu przez aktualnie wykonywaną czynność, w celu chwilowego zapomnienia o

¹⁵⁹ E. Wysocka, *op. cit.*, s. 51.

¹⁶⁰ A. Senejko, *op. cit.*, s. 44-50.

zagrożeniach i „oderwaniu się” od trudnej sytuacji, w tym uczestnictwo w imprezach, dyskotekach, a też pracę, sport, komputer, film, a także używanie środków odurzających;

- zastępcze formy aktywności, polegające na zmianie celów działania, z właściwego na zastępczy, gdy realizacja celów właściwych jest niemożliwa do wykonania, w tym np. wyładowanie złości na osobie przypadkowej, poszukiwanie nowych kontaktów intymnych, przyjacielskich, gdy poprzednie zostały udaremnione;
- dewaluacyjne formy kontaktów interpersonalnych, polegające na deprecjacji własnej osoby, obiektu społecznego lub relacji z obiektem, w celu zmniejszenia lęku drogą zmniejszania walorów osiąganego celu, lub (i) przygotowania do ewentualnej porażki w aktywności zorientowanej na przewycięzenie zagrożenia, w tym szkalowanie innych, podważanie własnych i (lub) cudzych kompetencji, demolowanie otoczenia;
- pasywne lub unikowe formy aktywności interpersonalnej, polegające na uniknięciu konfrontacji z zagrożeniem i manifestowaniu postawy bezradności wobec zagrożenia, w tym oczekiwanie od otoczenia przewycięzenia zagrażającej sytuacji, manifestowanie bezradności w kontaktach, mniejsza dbałość o siebie, opuszczanie się w nauce.¹⁶¹

Bunt wobec zasad życia społecznego wpływa na kondycję psychiczną młodzieży. Należy więc zastanowić się, jaka zatem jest kondycja psychiczna współczesnej młodzieży? Jak pokazują badania U. Dębskiej i B. Tomaszewskiej około 41% badanej młodzieży wykazywało niedojrzałość charakteru, brak integracji osobowości, brak zasad i możliwości ich realizacji, co powoduje, że kierują się sytuacyjnością i emotywnością. Aż 46% badanych, na podstawie „Testu Drzewa” ujawniło poczucie zawieszenia, dryfowania, niemożności odniesienia się do czegoś bardziej trwałego.¹⁶² Około 27% badanych można określić jako „uciążliwych dla otoczenia”, co ujawniać się może rozhuśtaną ekstrawersją z wybuchami emocji. Około 50% badanych reaguje nadpobudliwością, wybuchami emocji, ma wysokie napięcie energetyczne, co jest konsekwencją frustracji dążeń. Na niedojrzałość emocjonalną badanych przy nastawieniu na korzyść, materialny zysk, poszukiwanie natychmiastowej

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 44-50.

¹⁶² Test Drzewa, zwany także Testem Kocha (*niem. Der Baum Test, ang. Tree-Drawing Test*), to metoda analizy rysunku, opracowana przez C. Kocha, która służy diagnozie osobowości jednostki, poprzez analizę charakterystyki rysunku drzewa. W Polsce jest narzędziem stosowanym w orzecznictwie psychologiczno-sądowym. Patrz: M. Bieniewicz-Wolak, *Wyraz przeżytej traumy w rysunku drzewa a nasilenie przeżyć dysocjacyjnych*, „Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2010, nr 5, s. 19-29; C. Koch, *Test Drzewa. Test rysunku drzewa jako metoda psychodiagnostyczna*, Wydawnictwo Erda, Warszawa 1997; B. Pastwa-Wojciechowska, *Diagnoza zaburzeń osobowości a perspektywa opiniowania sądowo-psychologicznego*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2015, vol. 20, nr 4, s. 499-513; A. Śliwerski, T. Garstka, *Ocena wartości psychometrycznej wybranych technik projekcyjnych stosowanych w orzecznictwie psychologiczno-sądowym w sprawach o przestępstwa seksualne*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Psychologica” 2017, nr 21, s. 31-48.

nagrody wskazuje aż 67% analizowanych wypowiedzi za pomocą rysunków, przy czym 46% badanych wykazuje tendencję do reagowania w sytuacjach trudnych agresją skierowaną na zewnątrz, 41% agresją skierowaną do wewnątrz. Testy ujawniły 18% osób o agresywnych sposobach reagowania, a u 29% wyraźną skłonność do ukrycia się, zamaskowania, niepokazywania prawdziwego oblicza. Poza tym 30% badanych ujawnia reakcje lękowe, przy czym „Test Drzewa” uzupełnia ten obraz u 29% badanych tendencją do maskowania się, u 32% odgradzaniem się o otoczenia i u 23% pragnieniem pozostania anonimowym. Około 24% ujawnia skłonność do manipulowania innymi osobami. Około 27% badanych to osoby o ograniczonych, praktycznych zainteresowaniach, bez fantazji, pruderyjne, prostoduszne i naiwne, przywiązane do tradycyjnych wartości. Wyniki „Testu Drzewa” pokazują, że u 52% badanych występuje prymitywizm myślenia badanych, niedojrzałość, zaburzenia myślenia i chaos myślowy, a u 11% schematyzm i sztywność myślowa. Około 15% badanych wykazuje cechy podwyższonej aktywności i dominacji, przy jednoczesnym braku zasad. Te osoby z łatwością przechodzą do działania, ale nie mają więzi z ludźmi i odporności, żeby brać odpowiedzialność za swe czyny i ich skutki, są impulsywne, chłodne i skryte. Badania pokazały także, że aż 52% badanych odczuwa silną presję otoczenia, 36% silną niewiarę w siebie i własne możliwości, ambicje, 30% ma dość znacznie obniżony nastrój, chwiejność nastrojów, a 15% łatwo poddaje się i rezygnuje z działania.¹⁶³

Wyniki badań pokazują jaka jest kondycja psychiczna młodych ludzi wtłaczanych w strukturę życia społecznego. Zmuszani są oni do tego, aby zmieniać się, kształtować, uczyć się, podnosić wiedzę i kwalifikacje kosztem swej młodości, zabawy, czasu wolnego i swobody. Nie mniej jednak psychologia, podobnie jak pedagogika, nie operuje ostrymi określeniami dotyczącymi młodości, a wyróżnienie poszczególnych okresów życia człowieka pozwala jedynie na przybliżone określenie, w jakiej fazie życia znajduje się jednostka.

Młodzież jest taka jaką ukształtowało ją społeczeństwo, mimo tego, że młodzieży przypisuje się różnorodne właściwości, wśród których wymienia się: a) krytycyzm myślenia, zorientowanie na przyszłość, skłonność do krytycznej oceny zastanych wartości i proponowanych zasad moralnych, którymi kieruje się pokolenie dorosłych (kontestacja autorytetów) oraz świadome poszukiwanie autoidentyfikacji, b) postrzeganie własnych zainteresowań i dążeń jako odrębnych od zainteresowań i dążeń osób młodszych i starszych, c) dążenie do niezależności i usamodzielnienia, d) młodzieńczy idealizm i tendencje maksymalistyczne w realizowaniu swoich zamierzeń i wyobrażeń o kształcie rzeczywistości,

¹⁶³ U. Dębska, B. Tomaszewska, *Młodzież epoki przemian*, [w:] A. Keplinger (red.), *Młodzież w zmieniającym się świecie*, Prace Psychologiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001, s. 17-19.

e) doświadczanie zjawisk kryzysowych, traktowane jako kryzys związany z tworzeniem trwałych zrębów własnej tożsamości, f) związane z kryzysem tożsamości sposoby radzenia sobie z negatywnymi doświadczeniami, przyjmujące postać negacji, oporu, buntu, czyli różnych form przeciwstawiania się, których funkcją jest zaznaczenie własnej odrębności, ale także próba konstytuowania siebie.¹⁶⁴

Z punktu widzenia nauk społecznych, młodzież jest traktowana jako ta kategoria, która jest „sprawcą” zmian społecznych i oczekuje odpowiedniego traktowania przez dorosłych. W kategoriach funkcjonalnych młodzież określa się jako tę część grupy, która nie posiada w niej określonych funkcji, a jej zadaniem jest nabywanie oraz internalizacja ról, a także wartości i norm wyznaczających pozycje w grupie w określonej przyszłości. Natomiast w kategoriach strukturalnych, młodzież nie posiada ściśle określonego miejsca w systemie zależności, stojąc niejako w sytuacji przedmiotu oddziaływania kultury, a nie jej podmiotu i współuczestnika. Proces socjalizacji jest wówczas postrzegany jako przymusowy i represyjny, kierujący się sankcjami, realizowanymi przez instytucje do tego powołane.¹⁶⁵

Jak zauważa M. Niezgoda, różni autorzy analiz dotyczących kwestii młodzieży prezentują odmienne podejścia i konteksty teoretyczne badań nad młodzieżą, wśród których wymienia się pięć sytuacji, w których młodzież występuje jako: a) kontestatorzy istniejącego porządku społecznego, b) kłopotliwy obiekt oddziaływania dorosłych (uczniowie, studenci), c) rywal w dostępie do dóbr (pozycji społecznych), d) zwierciadło epoki, kategoria, w której najbardziej są widoczne problemy danej epoki, e) niejednoznaczna kategoria socjologiczna, trudna do precyzyjnego zdefiniowania.¹⁶⁶

Dokonując szczegółowej analizy tych ujęć można wskazać, że każde z nich bierze pod uwagę inne czynniki charakterystyczne dla młodzieży. W związku z tym można uznać, że:¹⁶⁷

1. Młodzież jako kontestatorzy istniejącego porządku społecznego, kwestionują istniejący porządek społeczny, który jest uznawany przez dorosłych i utrwalony w postaci systemów wartości, chociaż nie akceptowany bezwzględnie przez młodzież, tym bardziej, że młodzież jest traktowana jako czynnik innowacyjny i potencjał, a też ukryta rezerwa, którą można wykorzystać w procesach zmian. Młodzi członkowie społeczeństwa okazują się mertonowskimi innowatorami i buntownikami, nawet jeśli podzielają istniejący system

¹⁶⁴ E. Wysocka, *op. cit.*, s. 64.

¹⁶⁵ T. Paleczny, *Grupy subkultury młodzieżowej. Próba analizy – propozycje teoretyczne*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 3, s. 183.

¹⁶⁶ M. Niezgoda, *op. cit.*, s. 16.

¹⁶⁷ *Ibidem*, s. 16-22.

wartości kulturowo zdefiniowanych celów grupowych, to nie zawsze akceptują środki ich osiągania.

2. Młodzież jako obiekt oddziaływania wychowawczego pokolenia dorosłych, jest kłopotliwą kategorią. Odnosi się to zarówno do procesów wychowania naturalnego w rodzinie i najbliższym otoczeniu społecznym, w którym często dochodzi do konfliktów (szczególnie w rodzinach typu autorytarnego charakterystycznych dla społeczeństw tradycyjnych oraz w małych wspólnotach lokalnych, gdzie ma się do czynienia z efektywną kontrolą społeczną - wszyscy wiedzą wszystko o wszystkich) jak i wychowania instytucjonalnego w szkole. Często bowiem młodzi ludzie sprawiają kłopoty wychowawcze, nie chcąc się podporządkować rygorom normatywnym, kontestując wartości, czy zadając trudne pytania. Do relacji pomiędzy młodymi i dorosłymi odnosi się koncepcja „luki pokoleniowej”, czyli różnic międzygeneracyjnych w systemach wartości, orientacjach życiowych, czy kulturze. Zgodnie z koncepcją trzech typów kultur: a) postfiguratywnej, gdy pokolenie rodziców i dziadków są nauczycielami i przewodnikami po świecie dla pokolenia młodych, b) kofiguratywnej, gdy następuje wymiana doświadczeń, czyli uczą się wzajemnie pokolenia rodziców, dziadków i dzieci, c) prefiguratywnej, w której pokolenie dzieci występuje w charakterze nauczycieli w stosunku do pokolenia rodziców i dziadków, wprowadzając je w realia świata społecznego.

3. Młodzież jako rywal w dostępie do dóbr, stanowi pewnego rodzaju zagrożenie dla istniejącego stanu równowagi społeczeństwa, rywalizując z dorosłymi nie tylko w sferze wartości, ale także o pozycję w strukturze społecznej, czy o miejsce w polityce. Ponieważ dopiero wchodzi w te sfery życia społecznego, jej pozycja jest z reguły gorsza, a dodatkowo musi doświadczać negatywnych konsekwencji zmian społecznych. Taka sytuacja może powodować to, że młodzi ludzie są pozbawieni szans na osiągnięcie standardu materialnego zdobytego przez pokolenie dorosłych. Młodzi ludzie są niecierpliwi, nie chcą czekać aż się „samo wszystko ułoży”. Chcą dobrze płatnej pracy, tym bardziej, że mają z reguły lepsze wykształcenie, większą wiedzę, wyższe kwalifikacje od pokolenia rodziców. Ponadto łatwiej się adaptują do zmieniających się wymogów rynku pracy, a też wykazują gotowość do częstszego zmieniania pracy, pracodawcy, zawodu czy miejsca zamieszkania. Nie boją się zmian, gdyż są one ich żywiołem.

4. Młodzież jako zwierciadło epoki, stanowi kategorię społeczną, w której znajdują odbicie najważniejsze procesy społeczne typowe dla stanu społeczeństwa. Wynika to z jej dwóch cech charakterystycznych: a) jest bardziej chłonna na innowacje i nowości, zarówno w sferze wartości, ideologii, przemian obyczajowych, jak i technologii, ale także łatwiej się adaptuje

do nowych sytuacji, b) wykazuje większą wrażliwość na dokonujące się zmiany, chociaż pada ofiarą zmian systemowych, podejmowanych reform, edukacyjnych i ekonomicznych, a też kryzysów. Zdolność młodzieży do wchłaniania nowości oznacza to, że bardzo szybko dostosowuje się do nowych mód, przyjmuje nowe wzory zachowania. Młodzi najszybciej i najchętniej przyjmują nowe technologie i są dominującą grupą użytkowników Internetu i jego najnowszych odmian.

5. Młodzież jako analityczna kategoria socjologiczna, stwarza problemy, „jak w języku naukowym zdefiniować młodzież i czym ona jest”. Młodzież to nie tylko zbiór statystyczny, zbiór jednostek o podobnych cechach, czy kohorta wiekowa. Jest ona czymś więcej. Jest to kategoria społeczna. Młodzież ma cechy takiej wyobrażonej wspólnoty, jest dostatecznie liczna i równocześnie stosunkowo homogeniczna (podobieństwo pozycji społecznych, pełnionych ról, systemów wartości, aspiracji życiowych, poglądów, stosunku do rzeczywistości, stylów życia czy specyficznej pokoleniowej kultury), mimo czasem dużych różnic. Tworzy liczny zbiór, charakteryzujący się zespołem cech, który wpływa na podobieństwo sytuacji społecznej i jej relacje z innymi kategoriami. „Młodość” jest właściwością decydującą o podobieństwie sytuacji życiowej, tworzy swego rodzaju więź obiektywną. Równocześnie „młodzi” są świadomi swojej odrębności w stosunku do zbiorów dzieci, czy dorosłych, dzięki czemu wytworzyły się u nich mechanizmy autoidentyfikacji, a nawet tożsamości zbiorowej.

Młodzież jest więc nie tylko kategorią społeczną, która generuje zmiany, ale także sama zmienia się i przeobraża.

ROZDZIAŁ III

DEMORALIZACJA I CZYNY ZABRONIONE NIELETNICH W UJĘCIU PRAWNO-KRYMINOLOGICZNYM

§ 1. Pojęcia „patologii społecznej” i „demoralizacji nieletnich”

Rozpoczynając rozważania dotyczące kwestii demoralizacji nieletnich, należy zwrócić uwagę na fakt, że w różnych naukach, a szczególnie w kryminologii istnieje całe *spectrum* pojęć, które służą określaniu zachowań nieakceptowanych przez członków społeczeństwa. Analiza pojęcia demoralizacja z naukowego punktu widzenia najczęściej ujmowana jest z perspektywy problemów społecznych, które obejmują wszelkie „niepożądane” zjawiska społeczne, bez względu na to, jakie są ich przyczyny i skutki. Dlatego też przedmiotem analiz są pojęcia, których wymowa ma charakter negatywny, związany z dezaprobowanymi zachowaniami społecznymi, które występują w roli synonimów „demoralizacji”. W pierwszej kolejności dokonana została analiza semantyczna takich pojęć jak „patologia społeczna”, „problem społeczny”, „dezorganizacja społeczna”, „zachowania dewiacyjne”, „naznaczenie społeczne”, „trauma społeczna”, „anomia społeczna”, „kwestia społeczna”, „niepewność społeczna”, „marginalizacja społeczna”, „dylematy społeczne”, „pułapki społeczne”. W drugiej kolejności poczyniono rozważania dotyczące sformułowania „zachowania dysfunkcjonalne” („dysfunkcje”). Określenie to „zadomowiło się” w języku naukowym, stając się „pojęciem-kluczem” do zrozumienia ludzkich zachowań negatywnych, mających wręcz charakter toposu, podobnym do określenia „patologia społeczna”. Oprócz tego dokonano analizy szeregu określeń, które dotyczą negatywnych zachowań młodzieży, w tym między innymi: „niedostosowanie społeczne”, „nieprzystosowanie społeczne”, „wykolejenie społeczne”, „zachowania ryzykowne” – funkcjonujących w pedagogice.

Co istotne, powyższe określenia traktowane jako negatywne, związane są ze społeczeństwem tradycyjnym. Jednak społeczeństwo ponowoczesne kształtuje całkowicie nową jakość zjawisk określanych dzisiaj jako patologiczne, czy dysfunkcjonalne, które „jutro” mogą albo stać się zachowaniami „normalnymi”, albo całkowicie zaniknąć, przy jednoczesnym tworzeniu się nowych zjawisk, które obecnie są jeszcze w sferze futurystycznej. Można zatem zauważyć, że społeczeństwo ponowoczesne multiplikuje problemy, z którymi może się stykać współczesna młodzież szkolna. Dlatego też przyjęta została perspektywa społeczeństwa tradycyjnego i nowoczesnego, co pozwoli na lepszą analizę zagadnienia za pomocą metod wypracowanych na gruncie prawa i kryminologii, a

jednocześnie nie będzie stwarzało możliwości podnoszenia zarzutu, że antycypuje się rzeczywistość społeczną, proponując badanie nieistniejących jeszcze zjawisk. Jak słusznie zauważa M. Z. Jędrzejko, „patologie i dewiacje, w różnych swoich przejawach, od zarania dziejów towarzyszyły człowiekowi. Wśród Ariów powszechnie praktykowano odurzanie się somą, która była wywarem z maku lub muchomora. Grecy okresu helleńskiego masowo nadużywali alkoholu, a prostytutka była częścią kultury Egiptu, Babilonii i Rzymu. Z kolei XVIII-wieczny Londyn był obszarem grasowania kilku tysięcy młodych bandytów, a warszawskie Szmulki okresu PRL to swoista współczesna stajnia Augiasza. Analizując dzieje ludzkości, nietrudno dostrzec, że na drodze postępu, zło, w różnych przejawach, zawsze towarzyszyło człowiekowi, a od czasu naukowej refleksji Emila Durkheima, dostrzegamy problem anomii i dewiacji jako nieodłączną część życia człowieka”.¹⁶⁸ Współcześnie, kwestie te również są „mocno osadzone” w rzeczywistości społecznej, wpływając negatywnie na społeczeństwo i jego wszelkie procesy społeczne.

Określenia „patologia społeczna” lub „dewiacja społeczna” to pojęcia, które stanowią wręcz kanon analiz związanych z nieakceptowanymi zachowaniami społecznymi na gruncie kryminologii i w literaturze przedmiotu wybijają się „na pierwsze miejsce”. Dotyczy to także określeń blisko związanych z tymi pojęciami. Można odnieść wrażenie, że zjawiska określane mianem „patologia społeczna” są traktowane jak „topos”, „matryca”, czy „klucz” do zrozumienia niektórych zjawisk społecznych niepokojących dane społeczeństwo. Zagadnienie „patologii społecznej”, rozpropagował A. Podgórecki, pisząc, że „jest to taki rodzaj zachowania, czy funkcjonowania jakiegoś systemu społecznego, który pozostaje w niedającej się pogodzić sprzeczności ze światopoglądowymi wartościami akceptowanymi w danej społeczności”.¹⁶⁹

Co znaczące, zakres zachowań uważanych za patologiczne ulega ciągłym zmianom wraz z rozwojem społecznym. Oznacza to, że w jednej epoce konkretne zachowania mogą być uznawane za patologiczne, czy wręcz nienormalne, zaś w innej epoce nie. W jednej społeczności mogą być one uznawane za odchylenia od normy, zaś w innej nie. Zdaniem E. Moczuka i K. Bajdy, brak solidnej wiedzy prowadzi do tego, że to co jest zjawiskiem patologicznym w jednej społeczności, może być określane innym pojęciem w innej społeczności. Autorzy trafnie też zauważają, iż często rozumienie pojęć i ocena zjawisk związanych ze sferą „patologii społecznej” są kształtowane przez środki masowego przekazu,

¹⁶⁸ M. Z. Jędrzejko, *Wstęp*, [w:] M. Jędrzejko (red.), *Patologie społeczne*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2006, s. 9.

¹⁶⁹ A. Podgórecki, *Zagadnienia patologii społecznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 24.

co przy zapotrzebowaniu społecznym na określoną wiedzę o zjawiskach dysfunkcyjnych, powoduje to, że niektóre zjawiska są bardziej eksponowane, a inne mniej, że w jednym okresie pewne zjawiska są postrzegane jako zagrażające, zaś w innym czasie nie, że przez jedne grupy społeczne zjawiska są uznawane za „patologiczne”, a przez inne nie”.¹⁷⁰

I. Pospiszyl twierdzi natomiast, że pojęcia „patologia” i „dewiacja” stosowane są najczęściej zamiennie, chociaż niegdyś istniało przekonanie, że pojęcie dewiacji odnosić się powinno do patologii jednostki lub mniejszych grup, a pojęcie patologii odnosić do zachowań grupowych.¹⁷¹ Podobnie uważa S. P. Zakrzewski, który wskazuje, że pojęcie „patologia społeczna” jest pojęciem zbiorczym dla całej klasy różnorodnych faktów, stanów oraz zjawisk, zaś pojęcie „społeczna dewiacja” odnosi się do konkretnego faktu, czy zjawiska, przejawu tej patologii.¹⁷² Według M. Jarosz pojęcie patologii społecznej jest terminem nieprecyzyjnym, zawierającym subiektywny, wysoce negatywny ładunek ocenny.¹⁷³ Według A. Nowak i E. Wysockiej, równoległe z pojęciem „patologia społeczna” występują inne terminy, w tym dewiacja, dezorganizacja, przestępczość, nieprzystosowanie społeczne, demoralizacja, dysfunkcjonalność zachowań, postaw i ról w odniesieniu do głównych celów systemu społecznego. Pojęcia te mają jednakże węższy zakres, gdyż patologia społeczna obejmuje większość z nich swym zakresem znaczeniowym, pomimo tego, iż nie każda odmiana nieprzystosowania społecznego jest patologią, a też nie każde zjawisko patologiczne stanowi przestępstwo.¹⁷⁴ Jeden z prekursorów badań nad zjawiskami patologii społecznej w Polsce, J. Kwaśniewski uważa, że patologia, dewiacja, problemy społeczne, zjawiska dysfunkcjonalne, dezorganizacja społeczna, to w gruncie rzeczy synonimy używane w celu określenia form społecznego „zła” czy też społecznych „dolegliwości”, chociaż ich różnorodność analityczną i badawczą należy zauważać podczas prowadzenia swoich badań, a także nie nadużywać w sytuacji, gdy nie jest to wskazane.¹⁷⁵

Z uwagi na niejednoznaczność pojęć związanych z określaniem społecznego zła, czy też dolegliwości społecznych, dalsza analiza obejmować będzie poszczególne pojęcia,

¹⁷⁰ E. Moczuk, K. Bajda, *Problemy i zjawiska patologiczne w społeczeństwie tradycyjnym i nowoczesnym. Analiza socjologiczno-kryminologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016, s. 13.

¹⁷¹ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne. Resocjalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 18.

¹⁷² S. P. Zakrzewski, *Zjawiska patologii społecznej. Przyczyny – przebieg – skutki*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2012, s. 26.

¹⁷³ M. Jarosz, *Patologia społeczna*, [w:] Z. Krawczyk, K. Z. Sowa (red.), *Socjologia w Polsce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1998, s. 240.

¹⁷⁴ A. Nowak, E. Wysocka, *Problemy i zagrożenia społeczne we współczesnym świecie. Elementy patologii społecznej i kryminologii*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2001, s. 12.

¹⁷⁵ J. Kwaśniewski, *Zakres pojęcia i problematyki patologii społecznej*, [w:] T. Szymanowski (red.), *Patologia społeczna. Wybrane problemy*, Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 1991, s. 23.

których przedmiotem jest „patologiczność”. Analiza dotyczy takich pojęć jak: „problem społeczny”, „dezorganizacja społeczna”, „dewiacja społeczna”, „naznaczenie społeczne”, „trauma społeczna i kulturowa”, „anomia społeczna”, „kwestia społeczna”, „niepewność społeczna”, „marginalizacja społeczna”, „dylematy społeczne”, „pułapki społeczne”. Należy zaznaczyć, że w literaturze przedmiotu pojęcia te uczyniono już przedmiotem szerszych i dogłębnych badań, dlatego też omówione one zostaną nieco ogólnie, po to, aby w dalszej części opracowania można było zaprezentować terminologię bardziej „zbliżoną” merytorycznie i badawczo do pojęcia „demoralizacja” występującego na gruncie nauk prawnych.

W związku z tym stwierdzić można, że pod pojęciem problemu społecznego, należy rozumieć dolegliwe zjawisko społeczne, wpływające negatywnie na dane społeczeństwo, które zostało dostrzeżone jako problem przez społeczeństwo, i wobec którego podjęte zostały działania mające na celu zmarginalizowanie albo wyeliminowanie tego zjawiska. Dezorganizacja społeczna jest stanem zakłócenia porządku społecznego, czy społecznej równowagi, obejmuje takie zjawiska jak zmiana społeczna, nierównomierny rozwój kultury, nieprzystosowanie społeczne, dysharmonię, konflikt, czy inne.¹⁷⁶ Zachowania dewiacyjne, to zachowania łamiące jakąś normę lub przekraczające jakieś wartości społeczne. Ważnym elementem postrzegania danego zjawiska jako dewiacyjnego jest reakcja społeczna na to zachowanie. Nie oznacza to, że jeśli brak jest reakcji na dane zachowanie, to nie jest ono dewiacyjne, jednak znając system norm społecznych, mając „inwentarz” tych norm, znając wartości społeczne, można się spodziewać, że jeśli pojawi się reakcja negatywna na dane zachowanie, to wówczas można mieć do czynienia z zachowaniem dewiacyjnym. Należy jednak podkreślić przy tym, że reakcje na zachowania dewiacyjne zależą od czasu i miejsca ich występowania. Dewiantem jest człowiek, którego społeczna rola, pozycja, funkcja i samookreślenie w sposób znaczący są determinowane przez społeczną relację i wystawianie się na nią. Status dewianta dojrzewa w ramach danej struktury społecznej, danej kultury, a rozwój samooceny dewiacyjnej zależy od reakcji społecznej, gdyż znaczenia nabierają reakcje dezaprobaty, degradacji czy izolacji ze strony społeczeństwa. Naznaczenie społeczne jest zdarzeniem, w którym jednostka zostaje przez kogoś nazwana dewiantem. Pojawia się także określenie labelingu, etykiety, a także pojęcie „stygmatu”. To społeczeństwo ustala kategorie i kompleksy cech dla każdego człowieka, które ten postrzega jako normalne i naturalne dla

¹⁷⁶ Opracowano na podstawie: E. Moczuk, K. Bajda, *op.cit.*, s. 43-68.

siebie. Określone środowisko zaś samo decyduje i ustala kategorie osób, które się do niego zaliczają.¹⁷⁷

Trauma społeczna i kulturowa to szczególny rodzaj patologii podmiotowości społecznej, do której dochodzi w wyjątkowych warunkach strukturalnych i kulturowych, pod wpływem specyficznych wcześniejszych zmian społecznych, interpretowanych jako traumatyczne. Wśród nich wymienić można: a) rewolucje zwycięskie lub przegrane, zamachy stanu, zamieszki uliczne, b) załamanie się rynku, krach na giełdzie, c) radykalne reformy gospodarcze, d) okupacje przez obce państwa, podboje, e) przymusowe migracje i deportacje, f) ludobójstwo, eksterminacja, masowe mordy, g) akty terroru lub przemocy, h) reformacje religijne, nowe doktryny religijne, i) zamachy na prezydenta, dymisje wysokich urzędników państwowych, j) ujawnienie korupcji lub skandalów na szczeblu rządowym, k) otwarcie tajnych archiwów i ujawnienie prawdy o przeszłości, l) rewizjonistyczna interpretacja bohaterskiej tradycji narodowej, m) upadek imperium, przegrana wojna. Istnieją też inne zdarzenia, które powodują traumę społeczną, a wśród nich wielkie katastrofy samolotów, statków, okrętów, trzęsienia ziemi, powodzie, wybuchy wulkanów, utrata pracy, bycie ofiarami przestępstw. Istnieje także i „trauma kulturowa”, wśród przejawów, której wymienia się: a) sytuacje związane z zderzeniem kulturowym, czy konflikcie kultur o różnej skali ostrości, od kolonializmu, polityki wynaradawiania, aż po pluralizm kulturowy i przemieszanie się kultur, b) sytuacje związane z poddawaniem się zmianom społecznym przez zbiorowości, wskutek przemieszczania się, migrację, emigrację, uchodźstwo polityczne, c) sytuacje powstałe wskutek zmian w systemie ekonomicznym, czy politycznym, wymuszającym dostosowanie reguł kulturowych i nadawanie im adekwatności w nowych, aktualnych warunkach, poprzez zmianę reguł wcześniej zakorzenionych w tradycji danego społeczeństwa, d) sytuacje związane ze zmianami percepcji, interpretacji zdarzeń, czy praktyk realnych, współczesnych lub przeszłych, a polegające na nowym interpretowaniu zjawisk historycznych, czy wręcz pisaniu nowej historii, powstawaniu nowych idei społecznych i ich rozumieniu, e) sytuacje związane ze zmianami w sferze wirtualnej.¹⁷⁸

Anomia społeczna to określenie rezerwowane dla sytuacji wiążącej się z kryzysem dominującego w społeczeństwie systemu norm i wartości, co w konsekwencji prowadzi do załamania i patologii w obrębie systemu więzi społecznych oraz wyrastających na tym podłożu problemów przystosowawczych jednostki. Anomia to załamanie zdarzające się w strukturze kulturowej, występujące zwłaszcza wtedy, kiedy istnieje silna rozbieżność między normami i

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 93-111.

¹⁷⁸ *Ibidem*, s. 111-120.

celami kulturowymi, a społecznie ustrukturuowanymi możliwościami działania członków grupy zgodnie z tymi normami. Kwestie społeczne należą do ogólniejszej klasy problemów społecznych, ich swoistą właściwość stanowi wysokie natężenie dolegliwości dla substancji biologicznej, potencjału kulturalnego i spójności społeczeństwa. Można mówić o „kwestii ubóstwa”, „kwestii mieszkaniowej”, „kwestii bezrobocia” czy też „kwestii młodzieży”. Niepewność społeczna wiąże się z tym, że życie człowieka pełne jest „niewiadomych”, stąd niepewność, którą jest podobny i występujący w określonym czasie stan ducha członków danej społeczności, powstały pod wpływem uświadomienia sobie wspólnego dla wszystkich zagrożenia. Marginalizacja społeczna jest ograniczeniem uczestnictwa jednostki, grupy społecznej lub społeczności w istniejącym porządku społecznym oraz brak dostępu do podstawowych instytucji w nim występujących, może być też pojmowana jako wyłączenie w pełni lub w jakimś zakresie z udziału w korzyściach, jakie daje dostęp do tych instytucji. Dylematy społeczne można określić jako sytuację decyzyjną czy konfliktową, w której stojące naprzeciwko siebie strony, starając się doprowadzić do optymalnego urzeczywistnienia własnych interesów, w rezultacie wychodzą na tym, zarówno każda z osobna, jak i obie razem, gorzej niż gdyby interesy te ze sobą uzgodniły. Pułapki społeczne są błędnym, niekontrolowanym przez społeczeństwo automatyzmem, który wytworzył się w wyniku złego, samolubnego rozwiązania dylematu społecznego i który prowadzi do rezultatu sprzecznego z zamiarami podejmujących decyzję: zamiast umożliwić im uzyskanie pożądanых dóbr, właśnie pozbawia ich bądź co najmniej utrudnia czy nawet uniemożliwia ich zdobycie.¹⁷⁹

Precyzyjne zdefiniowanie przedstawionych pojęć z „patologią społeczną w tle”¹⁸⁰ pozwala bez wątpienia na lepszą analizę zjawisk, które są udziałem społeczeństwa, a w szczególności jego najmłodszego pokolenia, czyli młodzieży, dopiero co wchodzącej w dorosłe życie.

Powyższa analiza wskazuje, jak bardzo wieloelementowe są określenia, których tematem są zagadnienia dotyczące „patologii społecznej”. Gdyby dokonywać analizy nieakceptowanych zachowań nieletnich, to można pokazać, że każde z tych określeń, w całości lub w części ich dotyczy. W przypadku problemów społecznych mogą to być problemy alkoholowe, narkomania, przestępczość, uzależnienia behawioralne czy też przedwczesna inicjacja seksualna. W przypadku dezorganizacji społecznej, widać jej dwuelementową „naturę”, gdyż z jednej strony zmiana społeczna powoduje to, że następują

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 120-134.

¹⁸⁰ Pojęcie „z patologią społeczną w tle” wprowadzone zostało w opracowaniu: *Ibidem*, s. 25-26.

zmiany w zachowaniu się poszczególnych pokoleń, ale także i to, że demoralizacja inicjuje dysfunkcjonalne zachowania, które mogą prowadzić do zachwiania się tkanki biologicznej i kulturowej społeczeństwa, prowadząc do dezorganizacji społecznej.

W przypadku patologii społecznej można dostrzec to, że zachowania, które odbiegają od norm społecznych, są traktowane jako zagrażające społeczeństwu, przez pozostałych członków społeczeństwa. Dewiacja społeczna ma wprawdzie charakter jednostkowy, jednak gdy dostrzega się w społeczeństwie narkomanów, alkoholików, członków subkultur młodzieżowych, prostytutkę itp., to traktuje się to jak dewiację, przy czym następuje naznaczanie takiego zachowania. Trauma społeczna i kulturowa wprawdzie nie ma charakteru jednostkowego, nie mniej jednak dotyczy zachowania całych pokoleń, co skutkuje ich negatywnym postrzeganiem przez pokolenia „odchodzące” i „wchodzące”.

W sytuacji nagłych i gwałtownych zmian systemu społecznego pojawia się lęk dezintegracyjny, co prowadzi do załamania się dotychczasowych schematów poznawczych, wzorów zachowań, strategii adaptacyjnych, a dotychczasowe zachowania stają się dysfunkcjonalne. Świat społeczny budowany w świadomości młodych ludzi staje się wówczas obcy i nieprzewidywalny. Na to nakładają się problemy młodego pokolenia i niepewność co do przyszłości, niemożności spełnienia społecznych aspiracji, ustalenia własnej drogi zawodowej i społecznej, a także obawa przed pauperyzacją oraz utratą statusu, które powodują stres i napięcia wśród młodzieży. Z drugiej strony nieletni dostrzegają płynące ze środków masowego przekazu reklamy kuszące nowoczesnością, pięknem, atrakcyjnością, które wpływają na powstawanie potrzeb, zmuszających do pracy, współzawodnictwa, niepewności własnego statusu i permanentnego sprawdzania się, co prowadzi do rekompensowania tego stresu środkami psychoaktywnymi.

W przypadku anomii społecznej, będącej mertonowską rozbieżnością między afirmowanymi w danym społeczeństwie wartościami a postulowanymi w nim normami, mającymi służyć osiągnięciu tych wartości, może dojść do dysonansu społecznego, gdy nie osiąga się założonych celów, za to możliwe jest osiąganie celów alternatywnych, za pomocą nieuznawanych w społeczeństwie metod. Kwestia społeczna jest częścią większej całości, w którym znaczenie ma to, w jaki sposób postrzegani są nieletni, jaka jest ich kondycja psychofizyczna i społeczno-kulturowa, aby nie była brana pod uwagę jako jeden z problemów społecznych. Niepewność społeczna może być traktowana jako przyczyna zachowań „problemowych”. W przypadku marginalizacji, nieletni mogą być ograniczani w uczestnictwie w danym społeczeństwie, w dostępie do podstawowych dóbr, co może skutkować pojawieniem się u nich różnorodnych problemów społecznych. W przypadku

dylematów społecznych i pułapek społecznych, nieletni są traktowani jako kategoria będąca w opozycji do innych kategorii społecznych, co może prowadzić do tego, że znajdują sobie „swoją własny świat”, wpadając w pułapkę społeczną, z której trudno się im wydostać.

Należy zauważyć, że pojęciem bardzo zbliżonym do określenia „patologia społeczna” jest termin „zachowania dysfunkcjonalne” oraz „dysfunkcja”. Rozpoczynając zatem analizę tego zagadnienia można stwierdzić, że pojęcie „zjawisko dysfunkcjonalne” lub „dysfunkcja”, pojawiło się za sprawą R. K. Mertona, W znacznej mierze stało się ono „kluczem” do rozumienia pojęć o „zabarwieniu” negatywnym.¹⁸¹ Należy przy tym zaznaczyć, że początkowo dokonania te były marginalizowane przez ówczesnych funkcjonalistów. Doprowadziło to do tego, że w naukach społecznych pojęcie to się nie „zadomowiło”, a największy wkład w jego rozpropagowanie miała pedagogika.¹⁸²

„Dysfunkcja” to zjawisko wpływające w sposób negatywny na określony system społeczny. Wskutek dysfunkcji systemy ulegają napięciom i zmianom w niewskazanym kierunku. Długotrwałe oddziaływanie dysfunkcji może doprowadzić system do stanu patologicznego, na co zwraca uwagę A. Pietruszka-Ortyl.¹⁸³ Jak twierdzi J. Pasieczny, dysfunkcją jest zjawisko wpływające negatywnie na określony system społeczny.¹⁸⁴ Autor dodaje przy tym, że „zbliżonym pojęciem do patologii jest dysfunkcja. (...) Jednak granica między dysfunkcją a patologią nie zawsze jest widoczna”.¹⁸⁵

Według definicji encyklopedycznej słowo „dysfunkcja” oznacza nieprawidłowe funkcjonowanie. R. K. Merton zastosował ten termin jako pojęcie służące opisowi systemu społecznego. W jego opinii dysfunkcja stanowi zbiór zjawisk negatywnie wpływających na zmianę systemu społecznego, jego modyfikację czy adaptację. W następstwie dysfunkcji w systemie występują napięcia, które prowadzą do deformowania, utraty wewnętrznej funkcjonalnej równowagi. Uważał on, że każdy system w jakiejś mierze charakteryzują dysfunkcje, a jego dynamika i rozwój są pochodną ścierania się jego dysfunkcji i funkcji. Dysfunkcją jest więc brak zdolności lub niedostateczna umiejętność adaptacji członków społeczeństwa, co w konsekwencji prowadzi do jego zastoju i skostnienia. System społeczny wprawdzie funkcjonuje, ale traci stopniowo swoją rozwojową moc. Dysfunkcje systemu

¹⁸¹ Patrz: R. K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 124.

¹⁸² J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 827.

¹⁸³ A. Pietruszka-Ortyl, *Dysfunkcje i patologie kultury organizacyjnej w perspektywie Polskiej*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2016, Zeszyt 46, nr 2/2016, s. 441.

¹⁸⁴ J. Pasieczny, *Źródła patologii organizacyjnych*, „Zarządzanie i Finanse. Journal of Management and Finance” 2016, vol. 14, nr 3, cz. 2, s. 174.

¹⁸⁵ J. Pasieczny, *Patologie organizacji w okresie kryzysu*, „Prace i Materiały Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Gdańskiego. Zarządzanie i Finanse” 2012, nr 4, cz. 2, s. 118.

społecznego są podobne do choroby organizmu, w porę nierozpoznane i nieleczone, z czasem prowadzą do jego trwałej degeneracji.¹⁸⁶

R. K. Merton wskazuje, że „wszystkie odchylenia (...) od panujących w grupie norm muszą być dysfunkcjonalne dla podstawowych wartości i przystosowania w grupie. Sztywne i ściśle przestrzeganie wszystkich panujących norm byłoby funkcjonalne jedynie w grupie, która nigdy nie istniała, w grupie zupełnie statycznej i niezmiennej w statycznym i niezmiennym środowisku społecznym i kulturowym”.¹⁸⁷ Zatem za dysfunkcje uznaje się rezultaty zachowań społecznych utrudniające adaptację do danego systemu społecznego i wtedy stanowią one źródło napięć i deformacji. Ale dysfunkcje to także rezultaty zachowań społecznych umożliwiające modyfikację zachowań, stając się źródłem dynamiki i zmiany społecznej.¹⁸⁸ Opisując zatem system społeczny, R. K. Merton uznał, że dysfunkcje są nie tylko zjawiskami negatywnie wpływającymi na dany system społeczny, ale także zjawiskami, które powodują zmianę tego systemu, jego modyfikację, a w następstwie tego możliwą adaptację do tego negatywnego systemu. W następstwie dysfunkcji dochodzi do „deformacji” wewnętrznej równowagi systemu społecznego, a nawet do utraty tej równowagi. Jednak każdy system społeczny potrafi utrzymać się w równowadze, mimo tego, że jego dynamika i rozwój jest pochodną ścierania się w systemie dysfunkcji z funkcjami.¹⁸⁹ Jak widać, dysfunkcja oznacza nieprawidłowe funkcjonowanie systemu, jego osłabienie spowodowane negatywnymi zjawiskami społecznymi, prowadzącymi do „zdeformowania” funkcji systemu. Z tego powodu system musi podejmować działania, które mają za zadanie albo przywrócenie stanu poprzedniego dla zachowania równowagi, albo też adaptacji nowej sytuacji, która staje się normą w społeczeństwie.

J. Pasieczny i B. Glinka twierdzą, że „dysfunkcja jest zjawiskiem wpływającym w sposób niekorzystny na konkretny system społeczny. Długotrwałe oddziaływanie dysfunkcji może doprowadzić do stanu patologicznego. Upraszczając, dysfunkcję można traktować jako mechanizm zakłócający sprawne działanie organizacji”.¹⁹⁰ Proces kształtowania się zachowań dysfunkcjonalnych nie ma charakteru nagłego i rozłożony jest w czasie. Jak zauważa R.

¹⁸⁶ J. Bober, J. Hausner, H. Izdebski, W. Lachiewicz, S. Mazur, A. Nelicki, B. Nowotarski, W. Puzyna, K. Surówka, I. Zachariasz, M. Zawicki, *Narastające dysfunkcje, zasadnicze dylematy, konieczne działania. Raport o stanie samorządności terytorialnej w Polsce*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie i Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków 2013, s. 81.

¹⁸⁷ R. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo ..., *op.cit.*, s. 243 – 244.

¹⁸⁸ G. Osika, *Analiza dysfunkcji interpersonalnych związanych z nowymi technologiami komunikacyjnymi*, [w:] I. Bieńkowska, I. Fajfer-Kruczek, M. Kitlińska - Król, I. Olszówka(red.), *Profilaktyka w przestrzeni publicznej*, Wydawnictwo Scriptum, Kraków 2013, s. 143 - 154.

¹⁸⁹ Patrz: R. K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo ..., *op.cit.*, s. 122-124.

¹⁹⁰ J. Pasieczny, B. Glinka, *Obszary dysfunkcji organizacyjnych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie” 2016, z. 93, s. 406.

Jessor, zachowania dysfunkcjonalne, zgodnie z interakcyjnym modelem zachowań, rodzą się wskutek wzajemnych interakcji zachodzących między takimi czynnikami jak: a) zmienne wyjściowe i podstawowe, mające charakter osobowościowy, b) zmienne społeczno-psychologiczne, związane z procesem socjalizacji jednostki, a także c) zmienne zachowań społecznych, które kształtują się pod wpływem innych osób, w tym rodziców, rówieśników, a które mogą prowadzić do ukształtowania się i pojawienia się skłonności do zachowań dewiacyjnych (dla przykładu jeśli rodzice palą papierosy, to dzieci mogą chętniej sięgać po papierosy, mając na to akceptację i „przyzwolenie” rówieśników). Charakterystycznym dla tych zachowań jest to, że są one nabywane w ciągu całego życia, nie mniej jednak w pewnym okresie życia, im jest większa ich koncentracja w czasie, na przykład w okresie dorastania, i im więcej z danych niekorzystnych zachowań tworzy się jeden zwarty system zachowań (na przykład do palenia papierosów dołącza się picie alkoholu, granie w karty i jest to sposób na spędzanie wolnego czasu), tym większa jest skłonność jednostki do niewłaściwego funkcjonowania i zachowań dysfunkcjonalnych.¹⁹¹

Rozpatrując zatem jakieś zachowania młodzieży w aspekcie ich funkcjonalności, należy podkreślić, że ich istotą jest systemowość i wspólnotowość, nie mniej jednak jakiegokolwiek poważniejsze, notoryczne, czy też trwałe zaburzenia zachowania powodują zapoczątkowanie procesu dysfunkcji, który w niektórych przypadkach może być zahamowany czy przerwany, ale przecież częściej czynniki dysfunkcjonalne kumulują się, powodując mniejsze lub większe problemy dla jednostki i systemu społecznego.¹⁹²

Określenie „dysfunkcja” czy „zachowanie dysfunkcjonalne” można odnosić do jego przeciwności, jakim jest określenie „normalność” lub „norma”, używając takich pojęć jak „normalność”, czy „zachowanie normalne”. Zatem określenie „zachowanie dysfunkcjonalne” jest określeniem trudnym do jednoznacznej operacjonalizacji i odpowiedniego interpretowania, tym bardziej, że można je odnosić nie tylko do zagadnień „normalności”, ale także kwestii wpływu społecznego, jakim jest konformizm, uległość, czy posłuszeństwo, a na gruncie prawa do konformizmu i legalizmu. Mówiąc zatem o zachowaniach dysfunkcjonalnych współczesnej młodzieży należy mieć na uwadze to, że niektóre jej zachowania nie „mieszczą się” w „normie” zachowań osób dorosłych, które chciałyby aby młodzież zachowywała się normalnie, standardowo, zgodnie z oczekiwaniami starszych, a

¹⁹¹ R. Jessor, *Problem Behavior Theory. A Half-Century of Research on Adolescent Behavior and Development*, [w:] R. M. Lerner, A. C. Petersen, R. K. Silbereisen, J. Brooks-Gunn (red.), *The Developmental Science of Adolescence. History Through Autobiography*, Psychology Press, New York - London 2014, s. 240-241.

¹⁹² K. P. Badora, S. Badora, *Dysfunkcje i zjawiska patologiczne we współczesnych rodzinach*, „Prace Naukowe. Pedagogika” 1999-2000-2001, Tom 8-9-10, s. 437.

jednocześnie aby była konformistyczna, uległa i posłuszna, co pozwoli jej osiągać zamierzone cele społeczne, stworzone przez poprzednie pokolenia.¹⁹³ Jeżeli młodzież z założenia buntuje się wobec wartości pokolenia poprzedniego, to musi nastąpić ten moment, gdy część z niej zinternalizuje istniejące systemy normatywne i będzie zachowywać się zgodnie z normatywami dorosłych, aczkolwiek inna część nie dostosuje się do tego paradygmatu i będzie podejmować zachowania inne od standardowych, nieodpowiednie społecznie, a zatem dysfunkcjonalne. Dosyć precyzyjnie ujmuje to G. Osika, która wskazuje, że cyfrowe technologie komunikacyjne decydują o dynamice i szybkości zachodzących współcześnie zmian społecznych i kulturowych, mających charakter kolejnego przyspieszenia społecznego. Wskazuje przy tym, że o ile przyspieszenie w XIX wieku było spowodowane rewolucją przemysłową, to przyspieszenie XXI wieku jest efektem technologii informacyjnej, a to co różni oba te przyspieszenia to ich szybkość. Zdaniem autorki, to co musi zastanawiać, to pojawienie się dysfunkcyjności interpersonalnej będącej efektem wypracowywania nowych wzorów zachowań komunikacyjnych, które są odstępstwem od obowiązującego dotychczas „paradygmatu interakcyjnego”, mającego za zadanie zapewnienie uporządkowania reguł społecznych. Jednak tym co utrudnia uporządkowanie tych reguł, a w konsekwencji adaptację do zachodzących zmian, jest szybkość z jaką te zmiany zachodzą.¹⁹⁴ Dlatego też pojęcie „zachowania dysfunkcjonalne” jest bardziej adekwatnym określeniem w analizach zjawisk zachodzących we współczesnym, ponowoczesnym społeczeństwie, tym bardziej, że technologie informacyjne spowodowały zachwianie się systemu społecznego, gdyż w procesie społecznego tworzenia się rzeczywistości należy uwzględniać cyberprzestrzeń, a nawet sztuczną inteligencję.¹⁹⁵

Zmienia się także rozumienie nie tylko dysfunkcyjności, ale także i normalności. Czym jest więc „zachowanie normalne”, a także „norma psychiczna” pozwalająca patrzeć na młodzież jako na tę kategorię, która kontynuuje dokonania poprzednich pokoleń? Nie można bowiem założyć, że część młodzieży jest „nienormalna” podejmując zachowania dysfunkcjonalne, inicjując palenie papierosów, picie alkoholu, używanie nielegalnych środków psychoaktywnych, przedwczesny seks, czy używając kompulsywnie Internetu, telefonu, gier komputerowych. Nie jest to też określenie mieszczące się w kategoriach zdrowia i choroby, ale bardziej mające charakter społeczno-kulturowy. Także prawo nie

¹⁹³ Patrz: R. K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo ..., *op. cit.*, s. 204.

¹⁹⁴ G. Osika, *op. cit.*, s. 145-146.

¹⁹⁵ Patrz: E. Moczuk, B. Płoszajczak, Artificial Intelligence – benefits and threats for society, „Humanities and Social Sciences” 2020, Vol. XXV, nr 2 (27), s. 133- 14; P. Siuda, *Spoleczności wirtualne. O wspólnotowości w społeczeństwie sieciowym*, [w:] M. Sokołowski (red.), *Oblicza Internetu. Internet w przestrzeni komunikacyjnej XXI wieku*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Elblągu, Elbląg 2006, s. 183.

delimituje wyraźnie niektórych zachowań nazwanych dysfunkcyjnymi, ustalając granice przyzwolenia na stosowanie określonych używek, czy zachowań. Należy założyć zatem, że „zachowanie normalne” jest zachowaniem najbardziej dla danej sytuacji prawdopodobnym, zaś zachowanie nienormalne takim, które ma najniższy stopień prawdopodobieństwa.¹⁹⁶ Aby zatem odnieść się do zachowań normalnych, należy dokonać analizy pojęć „normalny” i „norma”.¹⁹⁷

Rozpoczynając analizę zagadnień dotyczących „normalności” można zauważyć, że wciąż istnieje na gruncie medycyny dyskusja na temat tego, co jest normą u człowieka, a co ją już przekracza.¹⁹⁸ Według A. Kępińskiego trudno jest skonstruować odpowiednią definicję normy, tym bardziej, że nauka nie stworzyła jeszcze dobrej definicji zdrowia, ani nawet koncepcji zdrowego człowieka.¹⁹⁹ Nie mniej jednak w psychologii klinicznej „norma” oznacza idealny, bądź realny wzorzec pewnych właściwości. Może dotyczyć zachowania, przebiegu procesów psychicznych, osobowości czy rozwoju. Z kolei „normalnością” nazywa się zbiór właściwości przypisywanych osobom, grupom, społecznościom, instytucjom, które są zgodne z normą. Psychologia kliniczna proponuje trojaki rozumienie normy:

- statystyczne, które oznaczają miarę tendencji centralnej reprezentatywnej dla danej populacji, będąc użyteczną w celu interindywidualnych porównań, określając nasilenie cechy, mieszczącej się w granicach nieodbiegających od przeciętnych w danej populacji, przydatną w porównaniach czasów reakcji, ilorazu inteligencji, pojemności pamięci, poziomu reaktywności;
- społeczno-kulturowe, które określa, jakie zobowiązania ciąży na jednostce w związku z pełnieniem przez nią określonych ról społecznych (ojca rodziny, opiekuna, przyjaciela, pracownika), a za normalne uznawane są zachowania powszechne i typowe dla danej kultury, przekazywane z pokolenia na pokolenie, które mogą być skodyfikowane w formie norm moralnych lub prawnych, a naruszenie ich wiąże się z wyrzutami sumienia, czy sankcjami społecznymi w postaci potępienia czy ostracyzmu, szczególnie wówczas, gdy osoby naruszające te normy zagrażają funkcjonowaniu społeczności i rozwojowi jednostek, zachowując się patologicznie;

¹⁹⁶ Z. Czapla, *O pewnych wybranych kryteriach „normy” w psychologii i psychiatrii*, [w:] A. Malinowski, H. Stolarczyk, W. Lorkiewicz (red.), *Antropologia a medycyna i promocja zdrowia*, Tom III, Łódź 2000, s. 15.

¹⁹⁷ Literatura na ten temat jest bardzo bogata, szczególnie w psychiatrii i psychologii klinicznej. Patrz między innymi: S. J. Bartlett, *Normality does not Equal. Mental Health. The Need to Look Elsewhere for Standards of Good Psychological Health*, Praeger Publisher, Santa Barbara 2011.

¹⁹⁸ Na temat kształtowania się pojęcia „normalność” w dziejach pisali: P. Cryle, E. Stephenson, *Normality. A Critical Genealogy*, University of Chicago Press, Chicago 2017.

¹⁹⁹ A. Kępiński, *Podstawowe zagadnienia współczesnej psychiatrii*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2003, s. 8-11.

- teoretyczne, gdy odnosi się do działania jednostki w kontekście uznanych teorii naukowych, np. normy biologicznej, psychologicznej i społecznej, a także gdy można uznać, że daną osobę cechuje normalny rozwój przewidziany dla danej fazy życia, a jednostka posiada spójną osobowość, realizuje potrzeby rozwojowe charakterystyczne i typowe dla danego okresu w życiu.²⁰⁰

M. Radochoński uważa, że w tradycyjnym znaczeniu „normalność” rozumiana jest jako brak choroby. Zwolennicy tego podejścia za zachowania normalne uważają każde, w których nie występuje jakaś większa ilość patologii.²⁰¹ Dlatego też normę psychiczną analizuje się w ujęciu:

- statystycznym, gdy zachowania jednostek mogą być uznane za „nienormalne”, odchylone od normy, wówczas gdy odbiegają istotnie od typowych, najczęściej występujących w danej sytuacji zachowań, reprezentowanych przez większość populacji;
- rozwojowym, gdy „normalność” może być adekwatnie charakteryzowana jedynie z perspektywy czasowej, gdyż ocena określonego zachowania zależy od stadium rozwojowego jednostki, przy czym im bardziej odchylone jest dane zachowanie od norm rozwojowych, tym większe prawdopodobieństwo, że jest ono istotnie zaburzone;
- społeczno-kulturowym, gdy określone zachowanie jest oceniane w zależności od kontekstu społecznego w jakim występuje, czyli czy spełnia oczekiwania określonej grupy społecznej, która dane zachowanie uznaje za normalne lub zaburzone.²⁰²

Norma psychiczna jest więc bardzo skomplikowaną kwestią, szczególnie na gruncie psychiatrii, w ujęciu psychopatologicznym i ortopsychiatrycznym. Wówczas kulturowymi kryteriami normy uznaje się: a) zdrowie psychiczne, obejmujące zgodność zachowania z porządkiem kulturowym i oczekiwaniami społecznymi, b) zachowanie kulturowo konformistyczne, będące warunkiem wystarczającym dla zdrowia, c) zachowanie konformistyczne, mimo tego, że nie jest to warunek wystarczający, gdyż różne odmiany konformizmu mogą stanowić o różnych formach patologii.²⁰³

Według M. Jahoda o idealnym zdrowiu (psychicznym) można mówić wówczas, gdy: a) jednostka ma pozytywną opinię o sobie, czyli pozytywną postawę wobec siebie, b) jest zdolna do osobistego rozwoju, chęci rozwoju i samorealizacji, c) jest niezależna, zintegrowana i autonomiczna, d) posiada precyzyjny obraz rzeczywistości, postrzegając

²⁰⁰ M. Szulc, *Psychopatologia zjawisk społecznych: zmiany definicyjne*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2017, nr 18 (1), s. 13–14.

²⁰¹ M. Radochoński, *Zarys psychopatologii dla pedagogów*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1996, s. 17-18.

²⁰² *Ibidem*, s. 18-21.

²⁰³ Z. Czaplą, *op. cit.*, s. 16.

rzeczywistość takim, jakim ona jest, e) jest odporna na stres, f) jest dobrze przystosowana do społeczno-kulturowych czynników środowiska w którym żyje.²⁰⁴

Mówiąc o zdrowiu psychicznym jednostki, P-A. Tengoland wymienia sześć cech które ją charakteryzują, odnosząc się do dokonań M. Jahody, w tym:

- postawy wobec siebie, które obejmują odpowiednią samoocenę jednostki i silne poczucie tożsamości, będące podstawą dobrego zdrowia psychicznego, co oznacza, że jednostka musi mieć świadomość kim jest i jak jest postrzegana przez innych, a także jak sama postrzega otaczającą rzeczywistość (świat);
- rozwój osobisty, którym jest zakres osobistego rozwoju osoby lub postęp w kierunku samorealizacji;
- integracja, będąca „syntetyzującą funkcją psychologiczną”, która integruje postawy jednostki wobec siebie i innych, a także pozwala na rozwój osobisty, co prowadzi do tego, że tworzy odporność na stres;
- autonomia, czyli stopień, w jakim dana osoba jest wolna od wpływów społecznych i może polegać na własnych wewnętrznych możliwościach i potrzebach (zasobach);
- brak zniekształcania własnego postrzegania rzeczywistości, prowadzący do niepoddawaniu się stresom, a także wykazywanie empatii i wrażliwości społecznej;
- przystosowanie środowiskowe, czyli stopień, w jakim jednostka odnosi sukcesy i jest dobrze przystosowana do środowiska, potrafi kochać, odpowiednio sprawdza się w pracy, zabawie i relacjach międzyludzkich, jest skuteczna w rozwiązywaniu problemów i dostosowywaniu się do wymagań sytuacyjnych.²⁰⁵

Jak twierdzi Z. Czapla, człowiek normalny (potocznie nazywany zwykłym, przeciętnym, typowym) to taki, który nie odbiega od normy czyli zakładanego wzoru normalności.²⁰⁶

Ten sam autor dodaje, że najczęściej w psychiatrii i psychologii klinicznej operuje się pojęciem „norma psychiczna”, wskazując, że jest nią: a) stan jakościowy i ilościowy cech psychicznych i ich zespołów, które są spotykane najczęściej w danym społeczeństwie, albo w określonej jego populacji, b) stan jakościowy i ilościowy cech psychicznych i ich zespołów, które sprzyjają optymalnemu funkcjonowaniu i rozwojowi danej jednostki, c) stan jakościowy i ilościowy cech psychicznych i ich zespołów, które nie odbiegają „*in minus*” od normy, d)

²⁰⁴ M. Jahoda, *Current Concepts of Positive Mental Health*, Basic Books Inc. Publishers, New York 1958, s. 47-78.

²⁰⁵ P-A. Tengoland, *Mental Health a Philosophical Analysis*, Volume 9, Kluwer Academic Publisher, Dordrecht 2001, s. 48-50.

²⁰⁶ Z. Czapla, *op. cit.*, s. 11-12.

stan jakościowy i ilościowy cech psychicznych i ich zespołów, mieszczący się w pewnych granicach wokół stanu najczęściej występującego w danej populacji, nie odbiegający poniżej pewnej granicy w dół od stanu przeciętnego, stan optymalny, przeciętny.²⁰⁷

Normę psychiczną należy więc ujmować w relacjach dynamicznych a nie statycznych, gdyż to co jest uważane za normę psychiczną związane jest nie tylko z cechami osobowości jednostki, ale także z normami istniejącymi w danym środowisku społecznym i kulturowym, a odstępstwa od normy psychicznej mogą być tylko odstępstwami od norm przyjętych przez dane społeczeństwo.²⁰⁸

Dylematem dotyczącym kształtowania i wychowywania jednostki jest to, jak postępować z jednostką w procesie socjalizacji, a zatem, czy bardziej należy wzmacniać w jednostce poczucie wyjątkowości i sprawczości, czy też wpajać konieczność podporządkowania interesu własnego interesom grupowym i promować działania wspólnotowe. Dlatego też konformizm można rozpatrywać z perspektywy interesu jednostki, jak i z perspektywy interesu grupy. Przyjmując konformizm z perspektywy interesu jednostki, w psychologii społecznej ujmuje się go jako zmianę postaw jednostek na skutek realnego bądź wyobrażonego wpływu innych ludzi. Wówczas jednostka, może zinternalizować te zachowania, które polegają na przyjmowaniu stanowiska grupy ze względu na przekonanie o jego słuszności, a także na dostosowaniu się do grupy pomimo braku wewnętrznej zgody z jej stanowiskiem.²⁰⁹ Z kolei konformizm z perspektywy interesu grupy to dopasowanie swoich opinii, zachowań i poglądów do grupy, a tym samym posłuszeństwo jednostki wobec niej, które zapewniają porządek społeczny i ład aksjonormatywny, a też pozwalają uniknąć zbyt daleko posuniętego relatywizmu wartości, który mógłby doprowadzić do chaosu i anarchii w społeczeństwie.²¹⁰

Czym zatem jest konformizm?²¹¹ Według E. Aronsona konformizm jest to swego rodzaju uniformizm zachowania członków grupy, albo też uleganie naciskom grupy. Jest to zmiana zachowania lub opinii danej osoby, spowodowana rzeczywistym lub wyobrażonym naciskiem ze strony jakiejś osoby lub grupy ludzi. Człowiek żyje więc w stanie napięcia między wartościami związanymi z indywidualnością, a wartościami związanymi z

²⁰⁷ *Ibidem*, s. 13-14.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 14.

²⁰⁹ D. Borawski, *Konformizm – recepta na bezpieczne dopasowanie czy droga prowadząca do poczucia osamotnienia?*, „Fides et Ratio. Kwartalnik Naukowy” 2016, nr 1 (25), s. 167-168.

²¹⁰ *Ibidem*, s. 167.

²¹¹ Patrz między innymi: *Conformism, Non-conformism and Anti-conformism in the Culture of the United States*, A. Balasopulos, G. Mackenthun, T. Tsimponki (red.), Universitats Verlag, Heidelberg 2008; P. C. Hogan, *The Culture of Conformism. Understanding Social Consent*, Duke University Press, Durham & London 2001.

konformizmem.²¹² Można wskazać, że genealogia językowa pojęcia „konformizm” bierze swój początek od pojęć łacińskich „con”, co znaczy „razem”, oraz „forma”, która oznacza „kształt, postać lub wygląd czegoś”, chociaż też oznacza „sposób bycia, rodzaj zachowania się, pewną etykietę lub konwenans”. A zatem konformizm oznacza pewną postawę wobec świata, rodzaj takiego zachowania się jednostki wobec niego, że jej postępowanie pozostaje w zgodzie z powszechnie obowiązującymi normami postępowania, z dominującymi wartościami, poglądami.²¹³

W analizie zachowań ludzkich ważne miejsce zajmuje także wpływ społeczny, który obejmuje trzy zmienne: a) konformizm, który polega na dostosowaniu przez ludzi swoich przekonań, zachowań i postaw do przyjętych w grupie norm społecznych, który jest dostosowaniem się do otoczenia, w sposób zazwyczaj spontaniczny i mimowolny, b) uległość, który jest zmianą zachowania na skutek bezpośredniej prośby, c) posłuszeństwo, który jest szczególnym rodzajem uległości, gdyż jest zmianą zachowania na skutek polecenia wydanego przez osobę, którą uważamy za autorytet.²¹⁴

Oczywiście jedną z odmian wpływu społecznego jest manipulacja, która występuje wówczas, gdy osoba, która wywiera wpływ, robi to intencjonalnie i w pełni świadomie, natomiast osoba, na którą jest wywierany wpływ, nie zdaje sobie z tego sprawy, a po drugie, gdy osoba, która wywiera wpływ, robi to wyłącznie w swoim interesie, nie licząc się z interesem osoby, na którą jest wywierany wpływ.²¹⁵

Widać więc, że konformizm jest zagadnieniem niezwykle istotnym w analizie zachowań dysfunkcyjnych młodzieży, gdyż pozwala zauważyć to, że w wielu sytuacjach młodzież nie chce się zachowywać konformistycznie wobec norm danego społeczeństwa. Z tego też powodu wybiera zachowania alternatywne, które wprawdzie są traktowane przez ogół społeczeństwa jako zagrażające jego zdrowiu, a nawet życiu, ale które przez młodych ludzie tak nie są postrzegane, a ich potencjalne zagrożenia nie są zinternalizowane i przyswajane. Młodzież też nie postrzega legalizmu jako zagadnienia dla nich „przydatnego”, tym bardziej, że z punktu widzenia prawa znajduje się „między dzieciństwem a dorosłością”. Kolejną kwestią jest to, czy młodzież zachowuje się „normalnie”. Można na to odpowiedzieć, że i tak, i nie. Jeśli młodzież nie dostrzega zagrożeń płynących z zachowań ryzykownych, to nie oznacza wcale, że nie jest w stanie rozumieć istoty tych zagrożeń, czyli ma zdolność

²¹² E. Aronson, *Człowiek – istota społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 31-33.

²¹³ H. Szabala, *Refleksje o konformizmie*, „Folia Philosophica” 2002, nr 20, s. 161.

²¹⁴ M. Antosik, *Człowiek współczesny w obliczu manipulacji*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2014, nr 1, s. 40.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 41.

rozpoznawania swoich czynów, ale w sytuacji konformizmu grupowego nastolatków, musi się dostosować do wymagań grupy, co może skutkować zachowaniami dysfunkcjonalnymi.

Kolejnym pojęciem związanym z nieprawidłowym funkcjonowaniem w społeczeństwie jest „niedostosowanie społeczne”. W literaturze przedmiotu spotyka się różne określenia, które często są używane zamiennie, takie jak „nieprzystosowanie społeczne”, „zła adaptacja społeczna”, „zachowania aspołeczne”, „patologia zachowania”.²¹⁶ Pojęcie „niedostosowanie społeczne” wprowadziła M. Grzegorzewska,²¹⁷ która przyjmowała, że jednostki społecznie niedostosowane cechują tendencje społecznie negatywne, brak zainteresowania wartościami pozytywnymi, przy równoczesnym zwróceniu się w stronę działań destrukcyjnych, nieodpowiedni stosunek do własnych czynów, podziw i zainteresowanie czynami uchodzącymi za złe, widoczne zaburzenia w procesach emocjonalnych, nieumiejętność właściwego rozwiązywania trudnych sytuacji, cynizm i brawura w zachowaniu. Spopularyzowane przez nią pojęcie młodzieży niedostosowanej społecznie obejmuje nieletnich wymagających specjalnych metod wychowawczych, medyczno-psychologicznych i medycznych. Pojęcie to dotyczy tych wszystkich, wobec których z jednej strony pracodawca i urzędy publiczne muszą stosować metody specjalne, z drugiej zaś strony tych, wobec których to wychowawcy muszą się uciekać do sposobów specjalnych oraz tych wszystkich, dla których trzeba czegoś innego niż dla reszty zespołu, a także tych wszystkich, którzy jeśli się respektuje zasadę „równości”, potrzebują czegoś więcej niż „równości”, żeby osiągnąć poziom swoich rówieśników. Skala dzieciństwa i młodości niedostosowanej rozciąga się od sieroctwa lub bezdomności aż do przestępczości, przechodząc przez klasyfikacje takie jak: „trudny”, „upośledzony”, „anormalny”, „zagrożony moralnie”, aż do „przestępcy”.²¹⁸

M. Grzegorzewska uznała też, że na powstanie niedostosowania społecznego mają wpływ przyczyny: a) organiczne, w tym uszkodzenia o charakterze biologicznym (wewnętrzny) jednostki, szczególnie centralnego układu nerwowego, powodujące charakteropatię, b) psychiczne, które są uwarunkowane czynnikami dziedziczności, obejmującą sferę emocjonalną i wolicjonalną w zakresie popędu, co powoduje zmiany

²¹⁶ Patrz: J. Morizot, L. Kazemian, *The Development of Criminal and Antisocial Behavior. Theory, Research and Practical Applications*, Springer Publisher, New York 2014; M. Puyallaz, K. L. Bierman, *Aggression, Antisocial Behavior and Videnne Among Girls. A Developmental Perspective*, Guilford Press, New York-London 2004.

²¹⁷ Więcej: M. Grzegorzewska, *Pedagogika specjalna*, Wydawnictwo Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 1964.

²¹⁸ M. Gajewski, *Zaburzenia procesu socjalizacji. wykołejenie i nieprzystosowanie społeczne młodzieży w ujęciu psychologicznym, społecznym i pedagogicznym*, „Studia Pedagogica Ignatiana. Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii Ignatianum w Krakowie” 2013, Tom 16, s. 36-37.

psychopatyczne, c) środowiskowe, wynikające ze środowiska zewnętrznego, a w tym wadliwa struktura rodziny, zaniedbania środowiska wychowującego, błędy wychowawcze rodziny i szkoły, wpływ środków masowego przekazu na kształtowanie postaw społeczno-moralnych dzieci i młodzieży. Ważnym czynnikiem wpływającym na powstanie niedostosowania społecznego u dzieci jest także odtrącenie emocjonalne, które występuje wtedy, gdy dziecko jest niechciane, ignorowane oraz gdy rodzice nie poświęcają dziecku czasu, lekceważą jego problemy szkolne, nie dbają o jego zdrowie, naukę, ubiór, ale za to stosują kary cielesne, które są wynikiem ich nieporadności wychowawczej. Te zaburzone interakcje pomiędzy dzieckiem a rodzicami, niezaspokojenie podstawowych potrzeb dziecka, brak poczucia bezpieczeństwa w rodzinnym domu mogą prowadzić w przyszłości do zachowań nieakceptowanych przez ogół społeczeństwa.²¹⁹

Z perspektywy psychologicznej i pedagogicznej, niedostosowania społeczne jednostki ściśle wiąże się z „wadliwym” procesem socjalizacji. Niewłaściwa inkulturacja i błędne wychowanie wydatnie sprzyjają złej adaptacji społecznej młodzieży lub wręcz jej przestępczemu wykołajeniu. Kwestie niedostosowania społecznego można rozpatrywać wówczas zgodnie z:

- definicjami objawowymi, w których niedostosowanie społeczne określone jest poprzez odwołanie się do jego podstawowych i specyficznych objawów lub do elementarnych behawioralnych wskaźników;
- definicjami teoretycznymi, w których obok symptomatologicznej charakterystyki angażuje się również pewne pojęcia teoretyczne, wynikające z ogólnej teorii przystosowania lub normalnego funkcjonowania społecznego jednostki (np. motywacja, postawy, role społeczne, normy itp.);
- definicjami operacyjnymi, które wskazują na symptomy danego niedostosowania, ale przede wszystkim na sposoby jego pomiaru, odsyłając jednocześnie do konkretnego narzędzia pomiarowego (testu, skali, kwestionariusza itp.);
- definicjami utylitarnymi (zdroworozsądkowymi, administracyjnymi), które ujmują niedostosowanie społeczne od strony pewnej bezradności środowiska wychowawczego wobec jednostki sprawiającej trudności wychowawcze oraz „niedostosowania” tego środowiska do potrzeb i aspiracji, a także poziomu rozwoju dziecka zakwalifikowanego jako „zaburzone”, wobec którego powinno się zastosować odpowiednie metody i środki.²²⁰

²¹⁹ K. Żukowska-Nawrot, *Krótko o niedostosowaniu społecznym*, „Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne” 2012, nr 1, s. 189-191.

²²⁰ M. Gajewski, *op. cit.*, s. 38-39.

Proces kształtowania się niedostosowania społecznego jednostki jest długotrwały i wieloetapowy. W procesie tym można wyróżnić trzy zasadnicze etapy: a) odbiór informacji o warunkach zewnętrznych i wewnętrznych człowieka, b) przeróbkę tych informacji oraz c) zastosowaną reakcję. Podstawową przyczyną złej adaptacji są powstające zaburzenia na etapie reakcji. Zakłócenia informacji i ich niewłaściwa interpretacja odgrywają dodatkową negatywną rolę w procesie właściwej socjalizacji. Zaburzenia uwidaczniają się przede wszystkim jako niewłaściwe, nieadekwatne, nieudane pod względem adaptacyjnym reakcje osobnika w jego życiu społecznym, chociaż u podłoża tej nieodpowiedniej reakcji leży zarówno niewłaściwy odbiór bodźców, jak i zła ich interpretacja, zwłaszcza w wypadkach jednoczesnych zaburzeń emocjonalnych, tak częstych u niedostosowanych społecznie. Niezależnie od tego, podstawową przyczyną złej adaptacji jest nieadekwatna reakcja, prowadząca do konfliktu z otoczeniem pociągającego za sobą czyny przestępcze.²²¹

Jako niedostosowaną społecznie określić można osobę całkowicie niezdolną do swobodnego uczestnictwa w życiu swojej grupy i do reagowania na jej wymagania w sposób możliwy do przyjęcia. Zakłócenie równowagi pomiędzy jednostką a środowiskiem często powodowane jest wygórowanymi wymaganiami otoczenia względem dopiero rozwijającego się dziecka oraz nieuwzględnieniem jego indywidualnych różnic w możliwościach przystosowania się do wymagań otoczenia. Środowisko nie uwzględnia rozwojowych możliwości dziecka, nakłada na nie wysokie wymagania, którym ono nie jest w stanie sprostać na swym etapie rozwoju. Zależność przystosowania społecznego od wieku dziecka tłumaczy, dlaczego pewne sposoby zachowania, normalne u młodszych dzieci, występując w grupie wiekowo starszej mogą stanowić o ich wadliwym przystosowaniu. Ważne jest jednak, aby zawsze uwzględniać fakt, że rozwój dzieci w wielu wymiarach przebiega indywidualnie. Ważne jest i to, aby u rozwijającego się dziecka dominowała tendencja do przystosowania się, do realizowania nowych integracji. Niedostosowaniem społecznym określić można więc wszystkie zachowania, które naruszają porządek społeczny i godzą w interesy społeczne. Osobami społecznie niedostosowanymi określać można takie jednostki, które nie respektują przyjętych norm społeczno-moralnych. Jednostka jest tym bardziej niedostosowana, im bardziej jej zachowanie pozostaje sprzeczne z elementarnymi normami podstawowymi oraz im bardziej swym negatywnym, bardziej lub mniej utrwalonym zachowaniem się, wyklucza własne pozytywne uczestnictwo w określonych systemach społecznych. Osobą społecznie dostosowaną jest natomiast jednostka, której funkcjonowanie w grupie społecznej nie

²²¹ *Ibidem*, s. 39.

wykracza poza ramy norm i wzorów postępowania i która sama pozostaje w stanie równowagi z daną grupą społeczną.²²²

W koncepcji opartej na psychologicznej interpretacji społecznego dostosowania się jednostki, zaburzenia w zachowaniu pojawiają się w momencie przeżywania niepokoju, lęku i frustracji. Dostosowanie się polega na kształtowaniu w sobie postawy pozwalającej skutecznie zaspokajać osobiste potrzeby, dzięki czemu jednostka unika zbędnej frustracji. W ten sposób jednostka nabiera zdolności rozumienia sytuacji, w której się znajduje oraz potrafi konstruktywnie kontrolować zewnętrzny świat, zmieniając go twórczo wedle własnych potrzeb. Jednostka niedostosowana natomiast nie potrafi twórczo przekształcać świata zewnętrznego, który jawi się jej jako wrogi i nieprzyjazny. Sytuację niekontrolowanej frustracji potęguje sfera emocjonalna. Zaburzenia emocjonalne jednostki utrudniają jej adekwatne dostosowanie. Jednostka ma problemy z właściwym eliminowaniem niekorzystnych form zaspokajania własnych potrzeb. Napotykanne zewnętrzne (środowiskowe) i wewnętrzne (psychiczne) przeszkody prowadzą do destrukcyjnej frustracji. Powstające wewnętrzne konflikty kierują jednostkę do szkodliwych dla niej samej i społeczeństwa zachowań. Niedostosowanie społeczne jest rezultatem nieudanego, wadliwego społecznego dostosowania się. Ta sama jednostka może przejawiać różne rodzaje zachowania się, z których jedne można uważać za dostosowane, a inne za niedostosowane.²²³

Pojęciem wymagającym wyjaśnienia jest też „wykolejenie społeczne”. Pierwszą pracę poświęconą tej tematyce stworzyli C. R. Shaw i M. E. Moore, którzy w pracy zatytułowanej *The Natural History of a Delinquent Career*,²²⁴ zaprezentowali studium typowego przypadku społecznej demoralizacji i wykolejenia, na przykładzie więźniów ze stanu Illinois. Podkreślali w niej rolę instytucji i grup pierwotnych w zapobieganiu wykolejania się nieletnich, a także nieskuteczność metod korekcyjnych stosowanych przez system edukacyjny. Analizując społeczne czynniki wpływające na rozwój przestępczości nieletnich i rozwój przestępczych karier, wskazywali „wysoki poziom dezorganizacji obszaru”, na którym mieszka młody sprawca. Jego zachowania wynikały z braku kontroli społecznej ze strony społeczności wobec jednostki w wyniku dezorganizacji, urzędniczej korupcji w obszarze gdzie rozwinęły się kariery przestępcze nieletnich, niepewnym statusie ekonomicznym rodziny nieletniego przestępcy, w większości żyjącej ze wsparcia opieki społecznej, dezorganizacji lub

²²² *Ibidem*, s. 40-41.

²²³ *Ibidem*, s. 41.

²²⁴ C. R. Shaw, M. E. Moore, *The Natural History of a Delinquent Career*, University of Chicago Press, Chicago 1931. Za: K. Czekaj, *Socjologia szkoły chicagowskiej i jej recepcja w Polsce*, Wydawnictwo Górnośląskiej Wyższej Szkoły Handlowej im. Wojciecha Korfatego, Katowice 2007, s. 289.

dysfunkcyjności rodzin sprawcy, nieefektywności instytucji poprawczych, pracujących metodami, które nie były dostosowane do sytuacji sprawców.²²⁵

Jak wskazuje F. Kozaczuk, „wykolejenie społeczne w sferze zachowań obejmuje dość szeroki wachlarz manifestacji czynności antagonistycznych społecznie, (...) niezgodnych z normami współżycia społecznego. (...) Cechą charakterystyczną tych zachowań jest negatywne ustosunkowanie się do norm prawnych i obyczajowych. (...) Czesław Czapów wskazuje na dwa rodzaje norm, normy prawne i obyczajowe. Podkreśla przy tym, że łamanie tych norm jest wyrazem antagonizmu destruktywnego wyrażającego się w nasileniu czynów o dużej społecznej szkodliwości. W obu przypadkach jednostki wykolejone społecznie wykazują względnie stałą, a więc utrwaloną tendencję do osiągania celów egoistycznych przeciwstawnych uznawanym normom i wartościom społecznym oraz wzorom postępowania”.²²⁶ Ten sam autor dodaje, że podstawowymi kryteriami zachowań świadczących o wykolejeniu społecznym są: powszechność, duża częstotliwość czynów szkodliwych społecznie, eskalacja manifestacji, specjalizacja egoistyczno-egocentryczna, a też podkulturowe zaspokajanie potrzeb.²²⁷

Często niedostosowanie społeczne traktowane jest jako przestępcze wykolejenie. Za człowieka nieprzystosowanego społecznie uważa się osobę, której reakcje negatywne wykluczają ją z pozytywnego uczestnictwa w określonych systemach społecznych. Uważa się, że jednostka jest tym bardziej niedostosowana społecznie, im bardziej jej negatywne zachowania wykluczają ją z pozytywnego uczestniczenia w życiu społecznym. Rola społeczna, jaką jednostka pełni w danym systemie społecznym określa jej stopień dostosowania się społecznego. Wykolejenie społeczne (które jest procesem), będące przeciwstawieniem się normom społecznym, związane jest z mniej lub bardziej zaawansowanym i utrwalonym stanem osobowościowym jednostki. Obok wykolejenia społecznego, wyróżnia się wykolejenie obyczajowe (alkoholizm, narkomania, włóczęgostwo, żebractwo, prostytutka, zboczenia seksualne) oraz wykolejenie przestępcze (przestępcy zawodowi, członkowie zorganizowanych grup przestępczych i grup świadczących usługi przestępcom, tzw. przestępcy nawykowi i przestępcy w „białych kołnierzykach”, prowadzący nielegalne interesy lub dokonujący systematycznie przestępstw finansowych).²²⁸

²²⁵ *Ibidem*, s. 289-292.

²²⁶ F. Kozaczuk, *Wartości i postawy nieletnich w różnych stadiach wykolejenia społecznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006, s. 62-63.

²²⁷ *Ibidem*, s. 64.

²²⁸ M. Gajewski, *op. cit.*, s. 49.

Poza tym „wykolejenie społeczne” istnieje, gdy ktoś narusza normy prawne i obyczajowe, co powoduje reakcje opinii publicznej i wolę zastosowania środków represji, zaś „wykolejenie faktyczne” polega na obiektywnej dysfunkcjonalności wobec społeczeństwa. Wykolejenie społeczne będące określonym stanem osobowym, ma wielopoziomowy charakter. W swym teoretycznym ujęciu konstrukt ten obejmuje manifestacje czynności sprzecznych z normami prawnymi i obyczajowymi, stan osobowości stanowiący podłoże tych manifestacji, a charakteryzujący się obniżonym poziomem uspołecznienia i preferowaniem wartości egoistycznych oraz mniej lub bardziej nasilonym egocentryzmem, przyczyny tych stanów osobowościowych i manifestacji. Manifestacje wykolejenia społecznego charakteryzują się antagonizmem destruktywnym w stosunku do systemu norm powszechnie obowiązujących w danym społeczeństwie, działaniem przeciw społeczeństwu w imię partykularnych i egoistycznych wartości.

Do wykolejenia społecznego i takiego antagonizmu zazwyczaj prowadzi wadliwa socjalizacja, demoralizacja czy socjalizacja antagonistyczno-destruktywna, mająca swe miejsce w najbliższym systemie społecznym, np. w rodzinie przestępczej. Ostatecznie w procesach tych formuje się podatność na oddziaływania środowiska społeczno-kulturowego, proponującego antagonistyczno-destruktywne wzory zaspokajania potrzeb. Stan niedostosowania społecznego (wykolejenie społeczne) młodzieży jest stanem charakteru oraz egoistyczną lub dyssocjalną kontrolą, wynikającą ze związków z antagonistyczno-destruktywnymi elementami środowiska społecznego. Charakter jednostki wiąże się bezpośrednio z postawą, jaką przyjmuje ona względem społeczeństwa oraz samej siebie, w tym ustosunkowania się do własnych dokonanych już czynów oraz dokonywanych aktualnie i w przyszłości.

Młodzież wykolejoną społecznie ujmuje się w kategoriach potrzeb i dążeń, wśród których znajdują się: pragnienie lepszych warunków życia, chęć osiągnięcia i doświadczenia dobrobytu, pragnienie przeżycia przygody, zdobycia rozgłosu i bogactwa w sposób łatwy i niewymagający wysiłku, tendencja do rozładowania napięcia przez picie alkoholu, dążenie do wyładowania wrogości i zademonstrowania swej przewagi i dominacji, chęć zwrócenia na siebie uwagi innych osób, podsycane ich obojętnością i okazywanym przez nich lekceważeniem.²²⁹

Kolejnym zagadnieniem wymagającym analizy jest pojęcie „zachowań ryzykownych”, inaczej też zwanych „zachowaniami szkodliwymi” albo „zachowaniami

²²⁹ *Ibidem*, s. 49-51.

problemowymi”. Zachowania ryzykowne to takie, które powodują negatywne konsekwencje dla jednostki, chociaż ona sama postrzega te zachowania pozytywnie, nie odczuwając ich negatywnych konsekwencji, przybierających formę zachowań szkodliwych, antyspołecznych, czy buntowniczych, na co zwracają uwagę S. Moore i E. Gullone.²³⁰ Według I. Klonowskiej, zachowania ryzykowne młodzieży to działania podjęte z własnej woli, których skutki pozostają niepewne, z możliwością dającego się określić negatywnego wpływu na zdrowie. Zachowania te, wraz z rozwojem cywilizacji i pojawianiem się nowych zagrożeń i wynikających z tego zachowań aspołecznych młodzieży, wciąż zmieniają się, a katalog zachowań ryzykownych jest stale rozszerzany. Ważne jest to, że sytuacja jednostki jest wówczas subiektywnie odczuwana jako niesatysfakcjonująca, ale potrzeba szukania silnych wrażeń, przynależności, poczucia sensu życia „popychają” jednostkę do zachowań niepoprawnych.²³¹ A zatem, „zachowania ryzykowne (problemowe) można zdefiniować, jako takie, które będąc zachowaniami antynormatywnymi, pozostającymi w opozycji do porządku społecznego i prawnego, stanowią jednocześnie zagrożenie dla zdrowia i rozwoju jednostki (społeczeństwa)”.²³²

Zachowania te mają niekorzystny wpływ na daną jednostkę, nawet gdy dana osoba nie uświadamia sobie istnienia takiego ryzyka dla zdrowia i życia. Są to więc negatywne zachowania antyzdrowotne, mogące doprowadzić do uszkodzeń zdrowia nieodwracalnych i trwałych, a także zagrażające jej życiu. Dlatego nazwa się je zachowaniami ryzykownymi.²³³ A zatem istotą zachowań ryzykownych jest ich dychotomia w stosunku do zachowań zdrowotnych, którą można zdefiniować jako działania „pociągające” za sobą ryzyko negatywnych konsekwencji dla zdrowia fizycznego i psychicznego, ale też dla najbliższych osób z danego otoczenia społecznego. Można je także potraktować jako zachowania o charakterze sprzecznym z normami społecznymi, których etiologia związana jest ze stresem spowodowanym trudnościami życiowymi jednostki, a które są nieakceptowane przez otoczenie danej jednostki.²³⁴

²³⁰ S. Moore, E. Gullone, *Predicting Adolescent Risk Behavior Using a Personalized Cost-Benefit Analysis*, *Journal of Youth and Adolescence* 1996, Volume 25, nr 3, s. 343-359.

²³¹ I. Klonowska, *Psychopedagogiczne i kryminologiczne aspekty zachowań ryzykownych młodzieży*, „Resocjalizacja Polska” 2016, nr 11, s. 84.

²³² *Ibidem*, s. 85.

²³³ Patrz: H. Sęk, *Subiektywne koncepcje zdrowia, świadomość zdrowotna a zachowania zdrowotne i promocja zdrowia*, [w:] Z. Ratajczak, I. Heszten-Niejodek (red.), *Promocja zdrowia. Psychologiczne podstawy wdrożeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1997, s. 34-55.

²³⁴ R. Jessor i S. L. Jessor nazwali te zachowania „zachowaniami problemowymi” (*Problem Behavior*). Patrz: R. Jessor, S. L. Jessor, *Problem Behavior and Psychosocial Development. A Longitudinal Study of Youth*, Academic Press, New York 1977.

Zachowania ryzykowne mają charakter multielementowy, które związane są z piciem alkoholu, używaniem nielegalnych środków psychoaktywnych, wczesną inicjacją seksualną, niechcianymi ciążami, ucieczkami z domu, agresją i przemocą, wykroczeniami i zachowaniami przestępczymi, niepohamowanym obżarstwem, nadmiernym odchudzaniem się, a w skrajnych sytuacjach próbami samobójczymi, czyli zachowaniami, których skutki w czasie ich realizacji nie są możliwe do oszacowania, ale ich kumulacja wiąże się z negatywnym oddziaływaniem na zdrowie jednostki.²³⁵

Można założyć, że zachowania ryzykowne pełnią różnorodne funkcje, a w tym: a) są działaniami instrumentalnymi, skierowanymi na realizację potrzeby, której realizacja została zablokowana bądź jej realizacja w innej formie wydaje się niemożliwa do osiągnięcia, b) są formą opozycji względem autorytetów w postaci osób dorosłych, c) redukują lęk, frustrację i obawy związane z oczekiwaniami rodziców i niepowodzeniami szkolnymi, d) są sposobem na okazanie solidarności z rówieśnikami, dają możliwość udziału w grupie lub też pozwalają na identyfikację z nią, e) pozwalają zademonstrować sobie i otoczeniu ważne atrybuty swojej tożsamości, f) umożliwiają uzyskanie pozornie wyższego etapu rozwoju.²³⁶

Z punktu widzenia kryminologicznego, zachowania ryzykowne pojawiają się wskutek interakcji jednostek posiadających tendencję do zachowań aspołecznych, funkcjonujących w danym środowisku, w którym jednostka znajduje sposobność i wzorce konieczne do popełnienia przestępstwa. Wśród cech charakterystycznych dla takich zachowań wymienić można następujące cechy: a) antyspołeczne zachowania, nienawiść i agresywność, b) nadpobudliwość, impulsywność, trudności z koncentracją i skłonność do podejmowania czynów ryzykownych, c) niski poziom inteligencji i osiągnięcie słabych wyników w nauce, d) przestępczość w rodzinie, e) złe warunki socjalno-bytowe rodziny, w tym bieda, niskie dochody, duża liczebność rodziny, złe warunki mieszkaniowe, niedostateczny wpływ wychowawczy rodziców, konflikty i rozwód w rodzinie, autorytarna dyscyplina. Próba analizy zachowań ryzykownych w ujęciu kryminologicznym jest teoria zróżnicowanych powiązań E. Sutherlanda, która skupia się na zachowaniach przestępczych, a nie ryzykownych, nie mniej jednak zachowania aspołeczne poprzedzają zachowania przestępcze.²³⁷

²³⁵ Patrz: V. Igra, C. E. Irwin, *Theories of Adolescent Risk-Taking Behavior*, [w:] R. J. DiClemente, W. B. Hansen, L. E. Ponton (red.), *Handbook of Adolescent Health Risk Behavior*, Springer Publisher, New York 1996, s. 35-51.

²³⁶ I. Klonowska, *op. cit.*, s. 86.

²³⁷ *Ibidem*, s. 91-92.

Należy zaznaczyć, że przez wiele lat poszczególne zachowania ryzykowne traktowano odrębnie, uważając, że każde z nich ma swój specyficzny zestaw przyczyn. Konsekwencją takiego myślenia było ograniczenie działań profilaktycznych polegające na koncentrowaniu się na jednym wybranym zachowaniu, na picciu alkoholu albo na paleniu papierosów lub na agresji. Obecnie zakłada się, że zachowania ryzykowne najczęściej ze sobą współwystępują, czyli jedno zachowanie pociąga za sobą inne. Dla przykładu picie alkoholu czy odurzanie się nielegalnymi środkami psychoaktywnymi współwystępuje z zachowaniami agresywnymi, przestępczymi, wczesną aktywnością seksualną, albo też je wyzwała. Występująca inicjacja jednego zachowania powoduje „przekroczenie bariery” będącej złamaniem zakazu, a to ułatwia przekraczanie dalszych barier. Taka inicjacja przyspiesza i toruje drogę na przykład inicjacji alkoholowej, co powoduje podejmowanie innych zachowań ryzykownych. Osłabiona alkoholem zdolność kontrolowania własnych zachowań, umożliwia przekraczanie pozostałych jeszcze granic. Picie alkoholu toruje też drogę inicjacji agresji i przestępczości oraz inicjacji seksualnej. Poza tym zachowania ryzykowne mogą się nawzajem zastępować. Jeżeli z jakichś względów jedno zachowanie jest utrudnione lub niemożliwe, może w to miejsce pojawić się inne, z zakresu zachowań ryzykownych. Poza tym zachowania ryzykowne chodzą parami, co oznacza, że inicjacja jednego zachowania ryzykownego (na przykład alkoholowa lub seksualna) znacząco zwiększa prawdopodobieństwo wchodzenia w następne zachowania ryzykowne.²³⁸

Wspólną cechą większości zachowań problemowych podejmowanych przez młodzież są motywy ich podejmowania, a w tym: a) motywy ucieczkowe (od problemów, pustki, nudy, samotności, lęku), b) motywy konformistyczne (upodobnianie się do innych), c) motywy egzystencjalne (poczucie bezsensu, pustka życiowa), d) motywy prestiżowe, snobistyczne, e) motywy poszukiwania (ciekawość, chęć przeżycia czegoś nowego).²³⁹

Poza tym przyczyny podejmowania zachowań ryzykownych przez młodzież są interakcją wielu czynników indywidualnych i środowiskowych. W obrębie każdej grupy czynników wyróżnić można te, które zwiększają ryzyko podejmowania zachowań ryzykownych oraz te, które często pomimo występowania w środowisku nastolatków licznych czynników ryzyka chronią ich przed podejmowaniem zachowań problemowych. Zachowania ryzykowne spełniają w szczególności następujące funkcje: a) zaspokajają potrzeby życiowe (np. miłości, akceptacji), b) umożliwiają realizację zadań rozwojowych (np. określenie swojej

²³⁸ J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Ośrodek..., *op. cit.*, s. 13.

²³⁹ A. Dzielska, *Zachowania ryzykowne*, Instytut Matki i Dziecka, Warszawa 2017, s. 6.

tożsamości, uzyskanie niezależności od rodziców, przynależności do grupy rówieśników), c) mogą być sposobem radzenia sobie z trudnościami i stresem, d) stanowią formę protestu przeciwko obowiązującym zasadom.²⁴⁰

Wśród motywów skłaniających młodzież do picia alkoholu wymienia się: a) zmniejszenie zahamowań, b) nabranie śmiałości w kontaktach z ludźmi, c) nawiązanie znajomości, d) wprawienie się w stan podniecenia, e) chęć odprężenia się, f) zabawę, g) ciekawość (jak smakuje alkohol), h) wpływ reklamy, i) brak innych możliwości spędzenia wolnego czasu, k) ucieczkę przed problemami (rodzinnymi, szkolnymi), l) obniżenie lęku, m) znieczulenie dolegliwości fizycznych, n) zwrócenie na siebie uwagi rodziny i szkoły, o) prowokowanie dorosłych (przekora), p) bunt młodzieńczy.²⁴¹

Wśród motywów rozpoczynania współżycia seksualnego wymienia się: pragnienia seksualne, ciekawość, miłość, uległość wobec partnera („dowód miłości”), uległość wobec nacisków ze strony rówieśników (chęć zyskania uznania w grupie rówieśniczej), podniesienie poczucia własnej wartości, chęć przeżycia czegoś ekscytującego, litość wobec partnera, lęk przed porzuceniem przez partnera, wpływ alkoholu. Wśród motywów sięgania po nielegalne środki psychoaktywne wymienia się z kolei: a) motywy uciezkowe, a wśród nich: uciezka od problemów rodzinnych i szkolnych, uciezka od pustki, nudy i monotonii, uciezka od samotności i lęku, b) motywy konformizmu, a wśród nich upodabnianie się do innych członków grupy rówieśniczej, aby uzyskać ich uznanie, oparcie, przyjaźń, c) motywy egzystencjalne, w tym: poczucie bezsensu życia, pustka wewnętrzna (narkotyk staje się „protezą” własnych przeżyć psychicznych), d) motywy poszukiwania, w tym: ciekawość (jak działa „narkotyk”), chęć przeżycia czegoś niezwykłego, e) motywy hedonistyczne, w tym dążenie do przyjemności, f) motywy prestiżowe i snobistyczne, w tym: chęć okazania się bardziej dorosłym, pokazanie się jako osoba ważna, ciekawa, wyróżniająca się ponad przeciętność.²⁴²

Analiza przedstawionych pojęć – synonimów demoralizacji pozwala stwierdzić, że różny jest ich zakres definicyjny, ale mają też wiele „punktów stykowych”, a termin demoralizacja może zatem oznaczać zachowanie polegające na odrzucaniu obowiązujących norm i negowaniu przyjętych wartości i zasad etycznych. Definicyjne ujęcie pojęcia „demoralizacja” jest niezbędne w celu rozważenia kwestii „zachowań dysfunkcyjnych” młodzieży, w tym przestępczości nieletnich.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 6.

²⁴¹ J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Ośrodek ..., *op. cit.*, s. 14-15.

²⁴² *Ibidem*, s. 14-15.

Czym zatem jest demoralizacja?²⁴³ Na gruncie psychologii demoralizacja oznacza utratę morale rozumianego jako stan umysłu obejmujący optymizm i zaufanie.²⁴⁴ Utrata morale łączy się z doświadczaniem przez jednostkę poczucia bezsensu, beznadziei i bezcelowości życia.²⁴⁵

Pojęcie „demoralizacja” pojawiło się w literaturze naukowej w latach siedemdziesiątych XX wieku,²⁴⁶ a jego twórcą był psychiatra J. D. Frank, który postrzegał demoralizację jako stan psychiczny będący skutkiem niemożności poradzenia sobie przez jednostkę ze stresorami zewnętrznymi lub wewnętrznymi. Wśród kluczowych cech demoralizacji wymieniał poczucie bezradności, rozpacz i izolację. Wskazywał, że osoby dotknięte demoralizacją mają problemy z samooceną i czują się odrzucone z powodu braku możliwości spełnienia oczekiwań własnych i oczekiwań innych osób.²⁴⁷ Problematyką demoralizacji zajął się następnie J. de Figueiredo, który na bazie dokonań J. D. Franka postrzegał demoralizację jako jeden z głównych problemów zdrowia publicznego i zaproponował, aby stan ten rozpatrywać jako zjawisko składające się z dwóch komponentów: dystresu i subiektywnego poczucia niekompetencji. Dystres rozumiany jest jako każda forma psychologicznego cierpienia (lęk, depresja, smutek, złość), natomiast subiektywne poczucie niekompetencji definiowane jest jako stan, w wyniku którego jednostka postrzega siebie jako osobę niezdolną do podjęcia odpowiednich działań w trudnej sytuacji. O wystąpieniu demoralizacji ma decydować obecność obu tych komponentów jednocześnie.²⁴⁸

Jak twierdzi P. Tarasiewicz, filozof i etyk, demoralizację identyfikuje się z „utrata spójności charakteru jednostki, jej poczuciem frustracji i agresywnością, osłabieniem społecznej solidarności między ludźmi, lekceważeniem norm współżycia społecznego oraz z zastępowaniem norm moralnych zasadą konsumpcyjną opartą na konformizmie i pragmatyzmie życiowym”.²⁴⁹ Autor dodaje także, że zjawisko demoralizacji jest wyrazem rozbieżności między postępowaniem człowieka i jego moralnością. Niespójność ta wynika z

²⁴³ Patrz: S. Robinson, D. W. Kissane, J. Brooker, S. Burney, *A Review of the Construct of Demoralization: History, Definitions, and Future Directions for Palliative Care*, *American Journal of Hospice and Palliative Care* 2016, nr 33, Issue 6, 93–101.

²⁴⁴ N. Czyżowska, *Problematyka sensu życia u jego kresu*, „Medycyna Paliatywna w Praktyce” 2016; vol. 10, nr 2, s. 56.

²⁴⁵ Zwraca na to uwagę: D. W. Kissane, *Demoralization. A Life-Preserving Diagnosis to Make for the Severely Medically Ill*, „*Journal of Palliative Care*” 2014, nr 4 (30), s. 251–254.

²⁴⁶ Patrz: N. Czyżowska, *op. cit.*, s. 56.

²⁴⁷ Patrz: J. D. Frank, *Psychotherapy. The Restoration of Morale*, „*American Journal of Psychiatry*” 1974, Issue 3, Vol. 131, s. 271–274.

²⁴⁸ Patrz: J. M. De Figueiredo, J. D. Frank, *Subjective Incompetence, the Clinical Hallmark of Demoralization*, „*Comprehensive Psychiatry*” 1982, Volume 23, Issue 4, s. 353–363.

²⁴⁹ P. Tarasiewicz, *Istota demoralizacji w świetle realizmu filozoficznego*, „*Cywilizacja. O nauce, moralności, sztuce i religii*” 2013, nr 44, s. 21.

mniej lub bardziej świadomego odejścia od moralności, rozumianej jako wolne i odpowiedzialne aktualizowanie przez człowieka jego realnej natury. Świadoma zgoda na demoralizację wydaje się być konsekwencją przyzwolenia na fałszywy obraz ludzkiego świata, nieświadoma zgoda na demoralizację jest natomiast skutkiem przyjęcia błędnej koncepcji rzeczywistości człowieka. W obu przypadkach ostateczną przyczyną demoralizacji leży w rozminięciu się z prawdą o ludzkiej naturze jako istotnym dobru człowieka.²⁵⁰ Autor ten wskazuje, że demoralizacja jawi się jako niezgodność postępowania człowieka z jego moralnością, rozumianą jako wolne i odpowiedzialne aktualizowanie ludzkiej natury. Demoralizacja dotyczy jednak nie tylko tych niezgodności, które wynikają ze stałych dyspozycji do wadliwego działania będących pochodną zdeprawowanego sumienia, lecz także sporadycznych rozbieżności, zaistniałych w rezultacie zgody na pozorne dobro. Demoralizujące jest każde rozminięcie się z prawdą o ludzkiej naturze jako istotnym dobru człowieka. Wydaje się, że demoralizacji nie można uniknąć, z uwagi na słabość ludzkiego poznania i jego omylność, gdyż nie sposób nie „wpaść w jej sidła”, chociaż odpowiedzialność za siebie każe człowiekowi coraz bardziej wgłębiać się w istotę demoralizacji, by tym skuteczniej zapobiegać możliwości jej zaistnienia.²⁵¹ Według Słownika Języka Polskiego demoralizacja to „proces odchodzenia od obowiązujących wartości moralnych przejawiający się wzrostem przestępczości, korupcją i rozluźnieniem dyscypliny, ale też: jako działania powodujące u innych odchodzenie od takich wartości”.²⁵² W Słowniku Wyrazów Obcych demoralizacja definiowana jest, natomiast jako upadek moralności, zepsucie, brak dyscypliny, karność. Encyklopedia PWN mianem demoralizacji określa proces odchodzenia od obowiązujących wartości moralnych, przejawiający się w przestępczości, korupcji, wykolejeniu jednostek.²⁵³

Zdaniem J. Błachut, A. Gaberle i K. Krajewskiego, demoralizacją jest zachowanie nacechowane zespołem względnie trwałych symptomów świadczących o nieprzestrzeganiu podstawowych zasad i norm społecznych, powtarzające się wielokrotnie. Przejawem demoralizacji jest naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierządu, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych. Aby zatem można było mówić o

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 27.

²⁵¹ *Ibidem*, s. 31.

²⁵² Słownik języka polskiego, M. Szymczak (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, Tom I, s. 379.

²⁵³ Za: A. Sochacki, *op. cit.*, s. 7.

demoralizacji, to nie może ona wynikać z przyczyn chorobowych, czy rozwojowych jednostki, albo zaburzeń w sferze poznawczej, które prowadzą do nierespektowania norm sprzyjających łamaniu prawa.²⁵⁴ Silny wpływ na proces demoralizacji mają niekorzystne warunki środowiskowe, w których socjalizuje się dana osoba, a także środowisk, w których przebywa (rodzina, grupa rówieśnicza, środowisko szkolne). Wpływ ten jest zależny od wieku osoby i jest zróżnicowany w zależności od fazy rozwojowej osoby, a jego zakres i siła zależy od: a) panującego w środowisku systemu wartości, b) stosunku do norm społecznych - moralnych, czy prawnych, wyrażającym się w codziennym postępowaniu, c) wzajemnego stosunku członków środowiska do siebie, wyrażający się w więzi emocjonalnej i umiejętności współżycia.²⁵⁵

§ 2. Demoralizacja nieletnich w świetle ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich

Ustawa u.p.n. nie definiuje pojęcia „demoralizacja” a jedynie wymienia zachowania i okoliczności, które mogą o niej świadczyć²⁵⁶. Zgodnie z art. 4 § 1 u.p.n. każdy, kto stwierdzi istnienie okoliczności świadczących o demoralizacji nieletniego, w szczególności naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierządu, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych, ma społeczny obowiązek odpowiedniego przeciwdziałania temu, a przede wszystkim zawiadomienia o tym rodziców lub opiekuna nieletniego, szkoły, sądu rodzinnego, policji lub innego właściwego organu.²⁵⁷

W świetle art. 4 § 1 u.p.n., pierwszym z przykładów zachowań świadczących o demoralizacji nieletniego jest naruszenie „zasad współżycia społecznego”. Określenie to należy do grupy klauzul generalnych.

Jak podkreśla R. Zimmermann, klauzule generalne mające charakter kryteriów ocennych pozaprawnych, ale odwołujących się do ocen moralnych, istnieją praktycznie we wszystkich systemach prawnych świata, będąc istotnym elementem współczesnego prawa.²⁵⁸

L. Leszczyński wskazuje, że „klauzula generalna oznacza przepis, który przez użycie

²⁵⁴ J. Błachut, A. Gabrele, K. Krajewski, *Kryminologia*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2004, s. 320.

²⁵⁵ K. Gromek, *Komentarz do Ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 2001, s. 56-57.

²⁵⁶ S. Klimaszewski, *Wybrane elementy postępowania w sprawach nieletnich*, Część I. Materiały Dydaktyczne nr 121, Centrum Szkolenia Policji, Legionowo 2014, s. 7.

²⁵⁷ Dz. U. z 2018 r., poz. 969.

²⁵⁸ R. Zimmermann, *The Civil Law in European Codes*, [w:] H. L. Mc-Queen, A. Vaquer, S. E. Espiau (red.), *Regional Private Laws and Codification in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 58.

ogólnych pojęć, podlegających ocenie organu stosującego prawo, ma na celu osiągnięcie elastyczności w stosowaniu prawa. To niedookreślony znaczeniowo zwrot języka prawnego, odsyłający do ogólnie ukierunkowanych, podlegających ocenie kryteriów pozaprawnych, którego treść ustalana jest ostatecznie w procesach stosowania prawa”.²⁵⁹ Klauzule generalne, stając się kategorią prawodawczą systemu prawa stanowionego w czasach wielkich kodyfikacji prawa w Europie, pozostają konstrukcją istotną dla współczesnych porządków prawnych, nabierając dodatkowo cechy uniwersalności odnośnie do zakresu występowania w systemie regulacji normatywnych oraz roli w procesach stosowania prawa.²⁶⁰

Przedstawiciele doktryny uważają, iż „nie ulega wątpliwości, że klauzule generalne są w prawie niezbędne. Bez odwoływania się do pozaprawnych norm społecznych, moralnych czy zawodowych, których kodyfikacja lub choćby zdefiniowanie jest niemalże niemożliwe, prawo pozbawione byłoby elastyczności i nie odpowiadałoby zmieniającym się uwarunkowaniom społeczno-gospodarczym. Pozbawione sensu są próby ustawowego definiowania klauzul generalnych, zniweczyłoby to ich uelastyczniającą i adaptującą rolę. Zadanie objaśniania znaczenia klauzul generalnych powinno spoczywać (...) na sądach i doktrynie (...). Niekwestionowany jest w zasadzie pogląd, iż klauzulę generalną stanowi niedookreślony znaczeniowo zwrot, do którego odsyła przepis prawny. Istotą tego odesłania jest brak gotowej formuły pozaprawnej, którą można zidentyfikować albo która zawarta byłaby w tekście prawnym. Odesłanie dotyczy pewnych wartości i norm, pozostawiając tym samym niezwykle szeroki luz decyzyjny organowi stosującemu prawo. Tym bardziej istotne wydaje się to, by dana klauzula generalna odsyłała do jasnych i dających się łatwo zrekonstruować norm, a jednocześnie, by nie straciła swej „generalności”, to jest by nie stała się „zwykłym” odesłaniem prawnym”.²⁶¹

Użyty przez ustawodawcę niedookreślony zwrot „naruszanie zasad współżycia społecznego” jako jeden z przejawów demoralizacji przysparza trudności w zakresie jego interpretacji. Nie jest bowiem łatwym zadaniem wskazanie, jakie konkretnie zachowania nieletniego mieszczą się w ramach tego pojęcia. Jak wyraźnie podkreślił Sąd Najwyższy, treść zasad współżycia społecznego nie jest zdefiniowana, a odwołanie się do zasad współżycia społecznego oznacza odwołanie się do idei słuszności w prawie i do powszechnie

²⁵⁹ L. Leszczyński, *Właściwości posługiwania się klauzulami generalnymi w prawie prywatnym. Perspektywa zmiany trendu*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1995, nr 3, s. 289.

²⁶⁰ L. Leszczyński, *Generalne klauzule odsyłające – ujęcie teoretyczno-prawne*, „Annales, Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2016, Sectio G, Vol. LXIII, nr 2, s. 11.

²⁶¹ A. Laszczyk, M. Gajdus, *Wedle dobrych obyczajów czy zgodnie z zasadami współżycia społecznego? Uwagi na tle funkcjonowania klauzuli generalnej z Ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza” 2012, nr 1, s. 24.

uznawanych wartości w kulturze naszego społeczeństwa. W ocenie Sądu, można przyjąć, że przez zasady współżycia społecznego należy rozumieć podstawowe zasady etycznego i uczciwego postępowania²⁶². W praktyce sądowej uznanie danego zachowania za naruszające zasady współżycia społecznego opierać się będzie na dyskrecjonalnej ocenie niezawisłego sądu przy uwzględnieniu całokształtu okoliczności sprawy. Należy zauważyć jednak, że w dzisiejszych czasach znacznego liberalizmu w sferze moralnej i obyczajowej, określenie to niewątpliwie jest rozumiane inaczej niż w latach siedemdziesiątych, w których ustawa ta była kształtowana.

Kolejnym zachowaniem świadczącym o demoralizacji jest popełnienie czynu zabronionego. Pojęcie „czynu zabronionego” na gruncie prawa karnego nie budzi żadnych wątpliwości. Zgodnie z art. 115 § 1 k.k. czynem zabronionym jest zachowanie o znamionach określonych w ustawie karnej.²⁶³ Ustawa u.p.n. w art.1 § 2 pkt 2 wprowadza natomiast pojęcie czynu karalnego, którym jest (wyodrębniony z przejawów demoralizacji) czyn zabroniony przez ustawę jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo następujące wykroczenie: a) posiadanie noża, maczety lub innego podobnie niebezpiecznego przedmiotu w miejscu publicznym (art. 50a k.w.), b) zakłócenie spokoju, porządku publicznego, spoczynku nocnego albo wywołanie zgorszenia w miejscu publicznym (art. 51 k.w.), c) umyślne niszczenie, uszkodzenie, usuwanie znaków umieszczonych przez organ państwowy (art. 69 k.w.), d) niszczenie, uszkodzenie, usuwanie lub czynienie niewidocznymi znaków lub napisów ostrzegających o grożącym niebezpieczeństwie albo ogrodzeń lub innych urządzeń zapobiegających niebezpieczeństwu (art. 74 k.w.), e) rzucanie kamieniami lub innymi przedmiotami w pojazd mechaniczny będący w ruchu (art. 76 k.w.), f) samowolne ustawianie, niszczenie, uszkodzenie lub włączanie znaków, sygnałów lub urządzenia ostrzegawczego lub zabezpieczającego albo zmienianie ich położenia, zasłanianie lub czynienie niewidocznymi, a także samowolne niszczenie, uszkodzenie, usuwanie lub ustawianie znaku turystycznego (art. 85 k.w.), g) kierowanie pojazdem mechanicznym i niemechanicznym w stanie po użyciu alkoholu lub innego podobnie działającego środka (art. 87 k.w.), h) kradzież lub przywłaszczenie cudzej rzeczy ruchomej jeżeli jej wartość nie przekracza 500 złotych (art. 119 k.w.), i) paserstwo umyślne i nieumyślne (art. 122 k.w.), j) niszczenie lub uszkodzenie cudzej rzeczy (art. 124 k.w.), k) spekulacja biletami wstępu na imprezy artystyczne,

²⁶² Wyrok SN z dnia 23 maja 2013 r., IV CSK 660/12.

²⁶³ Dz. U. z 2019 r. poz. 1950 z późn. zm.

rozrywkowe i sportowe (art. 133 k.w.), 1) złośliwe utrudnianie lub uniemożliwianie korzystania z urządzeń użyteczności publicznej (art. 143 k.w.).²⁶⁴

Zgodnie z przepisami ustawy, jeżeli nieletni popełnia czyn karalny po ukończeniu 13 lat ale przed ukończeniem 17 roku życia, sąd stosuje środki przewidziane w u.p.n. Jeżeli jednak nieletni ukończył 15 lat i popełnił czyn zabroniony wymieniony w art. 10 § 2 k.k. może odpowiadać na zasadach określonych w kodeksie karnym, o ile sąd uzna, że okoliczności sprawy, stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają, a w szczególności wcześniej stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne. W takich przypadkach wymiar sprawiedliwości może karać nieletniego, jak dorosłego. Katalog tych czynów zabronionych obejmuje: zamach na życie Prezydenta RP, zabójstwo w typie podstawowym lub kwalifikowanym, umyślne spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, w tym następstw kwalifikowanych, umyślne spowodzenie zdarzenia powszechnego niebezpieczeństwa, terrorystyczny zamach na statek wodny lub powietrzny, umyślne spowodowanie katastrofy, kwalifikowane zgwałcenie, rozbój, terrorystyczne porwanie zakładnika.

Warto podkreślić, że u.p.n. preferuje działania o charakterze opiekuńczo-wychowawczym, a nie działania karno-represyjne. W związku z tym do analizy zagadnienia można zastosować terminologię *demoralization of youth*, związaną z zachowaniami dysfunkcjonalnymi młodzieży, a nie termin *juvenile delinquency*, czy sformułowanie *youth crime*, nawet przy założeniu, że istniejące terminy są zbliżone do siebie, jako określenie przestępczości - *crime* oraz zachowań karalnych - *delinquency*.²⁶⁵ Art. 3 § 1 wymienionej ustawy stanowi, że w sprawach nieletnich należy kierować się przede wszystkim ich dobrem, dążąc do osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu się nieletnich oraz zmierzając w miarę potrzeby do prawidłowego spełniania przez rodziców lub opiekuna ich obowiązków wobec nieletniego, uwzględniając przy tym interes społeczny. Z kolei z art. 3 § 2 wynika, że w postępowaniu bierze się pod uwagę osobowość nieletniego, a w szczególności wiek, stan zdrowia, stopień rozwoju psychicznego i fizycznego, cechy charakteru, a także zachowanie się oraz przyczyny i stopień demoralizacji, charakter środowiska oraz warunki wychowania nieletniego.²⁶⁶

²⁶⁴ A. Czajkowska, *Pojęcie przestępczości nieletnich w Polsce*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny” 2009, nr 1, s. 17-24.

²⁶⁵ W. Klaus, *Dziecko przed sądem, Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009, s. 12.

²⁶⁶ A. Nowak, *Zapobieganie demoralizacji i przestępczości nieletnich w świetle regulacji prawnych*, [w:] A. Nowak (red.), *Wybrane zjawiska powodujące zagrożenia społeczne (rozpoznawanie i przeciwdziałanie)*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000, s. 88.

Można to dostrzec, zapoznając się z preambułą do u.p.n., w której określone zostały cele, jakie zgodnie z założeniami ustawodawcy ma realizować omawiana regulacja.

Pełnienie przez nieletnich czynów zabronionych oraz ich zachowania świadczące o demoralizacji są przedmiotem działań policji w zakresie zapobiegania i zwalczania tego zjawiska. Działania te będą sprowadzały się do: a) ujawniania źródeł demoralizacji, a w szczególności przestępczości nieletnich, b) wykrywania popełnianych przez nieletnich czynów karalnych oraz wykonywania czynności w postępowaniu wyjaśniającym, c) rozpoznawania środowisk kryminogennych i innych mających negatywny wpływ na nieletnich, d) ujawniania nieletnich zagrożonych demoralizacją (każdy policjant po ujawnieniu zagrożenia demoralizacją ma obowiązek powiadomić o tym w formie notatki służbowej komórkę ds. nieletnich i patologii), e) ścigania sprawców czynów karalnych i innych czynów zabronionych, f) ścigania sprawców przestępstw i wykroczeń popełnianych na szkodę nieletnich i wspólnie z nimi, g) wyjaśniania okoliczności popełniania przez nieletnich czynów zabronionych oraz podejmowania działań prewencyjnych ukierunkowanych na zapobieganie demoralizacji i przestępczości nieletnich, h) przeprowadzania z nieletnimi, ich rodzicami lub opiekunem rozmów profilaktyczno-ostrzegawczych, i) przekazywania do sądu rodzinnego informacji i materiałów w sprawach nieletnich, ze wskazaniem na potrzebę wszczęcia postępowania przewidzianego w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich i kodeksie rodzinnym i opiekuńczym, j) przekazywania informacji o sytuacji nieletniego oraz przekazywania nieletniego pod opiekę instytucjom państwowym i organizacjom społecznym, które w zakresie swojego działania realizują zadania z zakresu opieki nad nieletnimi i udzielania pomocy rodzinie, k) inicjowania i prowadzenia wspólnie z organami państwowymi, samorządowymi i organizacjami społecznymi działań profilaktycznych zmierzających do minimalizacji zagrożeń wśród nieletnich, l) obejmowania programem Niebieskiej Karty rodzin, w których występuje przemoc.²⁶⁷

Według danych Policji, najczęstsze objawy demoralizacji czy nieprzystosowania społecznego nieletnich to: a) ucieczki z domów lub placówek opiekuńczo-wychowawczych, b) zachowania patologiczne (alkoholizm, narkomania, prostytutka, tworzenie się nieformalnych grup), c) porzucanie szkoły, d) brak opieki ze strony rodziców czy opiekuna, e) przebywanie w środowiskach kryminogennych, f) popełnianie czynów karalnych i innych czynów zabronionych, g) brutalizacja zachowań wobec rówieśników i osób dorosłych.²⁶⁸

²⁶⁷ A. Sochacki, *op. cit.*, s. 8-9.

²⁶⁸ *Ibidem*, s. 8.

Uchylenie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego ustawodawca również zalicza do przejawów demoralizacji nieletniego.

W celu analizy *ratio legis* takiego rozwiązania warto przedstawić jak kształtowały się przepisy prawne w tym zakresie. Otóż kontrola państwa nad osobami niepracującymi rozwinięta została w uchwalonej ustawie z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu wobec osób uchylających się od pracy.²⁶⁹ Art.1 stanowił, że obywatel polski - mężczyzna, który ukończył 18 lat, a nie ukończył 45 lat, jeżeli co najmniej przez okres trzech miesięcy nie pozostaje w stosunku pracy lub nie pobiera nauki w szkole, a także nie jest zarejestrowany w organach zatrudnienia jako poszukujący pracy w trybie pośrednictwa pracy, jest zobowiązany zgłosić się do terenowego organu administracji państwowej stopnia podstawowego, właściwego ze względu na miejsce swojego pobytu stałego lub czasowego, zwanego dalej „organem administracji” i złożyć temu organowi wyjaśnienia co do powodów pozostawania bez pracy bądź niepobierania nauki. Natomiast zgodnie z art.2 obowiązek określony w art.1 nie dotyczył: 1) emerytów i rencistów, 2) inwalidów zaliczonych do jednej z grup inwalidów, 3) rolników prowadzących indywidualne gospodarstwa rolne oraz członków ich rodzin zatrudnionych w tym gospodarstwie, a także członków rolniczych spółdzielni produkcyjnych, 4) rzemieślników wykonujących rzemiosło na podstawie wymaganego uprawnienia, a także członków ich rodzin objętych ubezpieczeniem społecznym, 5) osób prowadzących udokumentowaną działalność zarobkową na własny rachunek, 6) osób prowadzących działalność lub twórczość kulturalną, literacką, oświatową, naukową, publicystyczną, 7) osób korzystających z państwowych lub społecznych stypendiów, 8) uczestników ochotniczych hufców pracy, 9) duchownych i zakonników kościołów i związków wyznaniowych uznanych przez państwo, 10) osób pobierających zasiłki z ubezpieczenia społecznego, 11) osób ubezwłasnowolnionych całkowicie lub częściowo.²⁷⁰

W ówczesnej rzeczywistości społecznej osoby niepracujące i nieuczące się traktowane były jak tzw. pasożyty społeczne, korzystające z pracy innych ludzi i żywiące się tym, co ludzie wytworzyli. „W polskim ustawodawstwie i publicystyce społeczno-prawnej, właśnie stosunek do pracy i źródeł utrzymania stanowił podstawowe kryterium różnicujące osoby wiodące pasożytniczy tryb życia od reszty społeczeństwa. Definicję pasożytnictwa społecznego przedstawiono w 1978 roku. Za prowadzącego pasożytniczy tryb życia uważać

²⁶⁹ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu wobec osób uchylających się od pracy, Dz. U. z 1982 r. Nr 35, poz. 229.

²⁷⁰ Więcej na ten temat: E. Moczuk, K. Bajda, N. Zdeb, *Ile bezrobotnego jest w bezrobotnym? Prawno-socjologiczna analiza pojęcia bezrobotnego w przepisach polskiego prawa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria Prawnicza” 2014, Zeszyt 82, Prawo 14, s. 112-128.

należy każdego, kto nie mając przeszkód zdrowotnych lub osobistych i mogąc znaleźć zatrudnienie, nie pracuje lub nie uczy się i pozostaje na utrzymaniu innych osób lub czerpie środki utrzymania z niegodziwych źródeł”.²⁷¹ Definicja ta nawiązywała do stanowiska Sądu Najwyższego, który w uchwale z 18 października 1973 r. uznał, że „osoba prowadząca pasożytniczy tryb życia to taki sprawca przestępstwa, który - mimo możliwości - nie kontynuuje nauki lub - będąc zdolny do pracy - uchyla się od jej wykonywania, a środki na swe utrzymanie uzyskuje sprzecznie z zasadami społecznego współżycia”.²⁷²

Należy dodać, że art. 14 Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r. stanowił, że „praca jest prawem, obowiązkiem i sprawą honoru każdego obywatela. Pracą swoją, przestrzeganiem dyscypliny pracy, współzawodnictwem pracy i doskonaleniem jej metod lud pracujący miast i wsi wzmacnia siłę i potęgę Ojczyzny, podnosi dobrobyt narodu i przyspiesza całkowite urzeczywistnienie ustroju socjalistycznego. Przewodnicy pracy otoczeni są powszechnym szacunkiem narodu. Polska Rzeczpospolita Ludowa coraz pełniej wprowadza w życie zasadę: od każdego według jego zdolności, każdemu według jego pracy”.²⁷³ A. Dral zauważa, że „Konstytucja z 1952 roku traktowała prawo do pracy przede wszystkim w kategoriach ideologicznych, uznając je za jedną z podstawowych zasad ustroju społeczno-gospodarczego i politycznego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (...) oraz podstawowe prawo obywatelskie. (...) Pomimo, że ustawodawca nadał prawu do pracy rangę zasady ustrojowej oraz podstawowego prawa obywatelskiego i zobowiązał państwo do prowadzenia polityki pełnego zatrudnienia, to zatrudnienie to nie zawsze było uzasadnione z ekonomicznego punktu widzenia”.²⁷⁴

Podsumowując można stwierdzić, że określenie „uchylanie się od obowiązku szkolnego” nie miało charakteru społecznego, tylko bardzo polityczny, co związane było zarówno z tzw. moralnością socjalistyczną, jak też chęcią „zapanowania” nad bardzo niesforną młodzieżą, której pokolenie niezbyt chętnie przyjmowało systemy normatywne pokolenia rodziców i dziadków.

Współcześnie edukacja jest jednym z najważniejszych czynników wzrostu gospodarczego. Determinuje rozwój społeczeństwa przez rozwój kapitału ludzkiego, jest podstawą gospodarki opartej na wiedzy. Obejmuje wszelkie formy rozwoju, kształcenia oraz

²⁷¹ J. Malec, *Pasożytnictwo społeczne*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1978, tom 8, s. 26.

²⁷² Uchwała SN z dnia 18 października 1973 r. Sygn. VI KZP 37/73.

²⁷³ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz. U. z 1952 r. nr 33, poz. 232.

²⁷⁴ A. Dral, *Powszechna ochrona trwałości stosunku pracy. Tendencje zmian*, Oficyna a Wolters Kluwer Business, Warszawa 2009, s. 53.

uczestnictwa w kulturze. Może być realizowana zarówno przez kształcenie formalne, jak i nieformalne. Rozwój edukacji jest ważnym postulatem polityki państwa oraz Unii Europejskiej. Odkąd zdano sobie sprawę z kluczowości tego zjawiska, poczyniono wiele działań na rzecz poprawy jakości kształcenia oraz wzrostu innowacyjności.²⁷⁵

Pojęcia „obowiązek szkolny” i „obowiązek nauki” na gruncie aktów prawnych regulujących te zagadnienia są bardzo niejasne, a doktryna również nie podaje satysfakcjonujących definicji. Można stwierdzić, że taki stan rzeczy wynika z niedoskonałości języka polskiego, w którym „szkoła”, „edukacja” czy „nauka” to wyrazy bliskoznaczne oraz z pewnych uwarunkowań społecznych, gdzie uczęszczanie do szkoły, tożsame ze zdobyciem określonego wykształcenia, stało się moralnym obowiązkiem czy społecznym przymusem. Podstawowym problemem przy definiowaniu obowiązku szkolnego jest pytanie, czy „szkolny” oznacza uczęszczanie do szkoły i realizowanie prawa do nauki w zorganizowanej, nadzorowanej przez państwo strukturze, czy też „szkolny” odnosi się do zdobywania wiedzy, osiągania kolejnych poziomów wykształcenia. W takim przypadku słowo „szkolny” można rozumieć szeroko, a jego użycie tłumaczy się tym, że zdecydowana większość społeczeństwa zdobywa wiedzę w szkołach, stąd też „szkolny” używany w języku potocznym może być rozumiany jako „edukacyjny”.²⁷⁶ Obowiązek szkolny jest częścią rozważań w zakresie prawa do nauki. Uznaje się, że jest to prawo o charakterze kulturalnym, socjalnym, ekonomicznym, a także prawem obywatelskim. W ocenie Trybunału Konstytucyjnego należy je postrzegać „zarówno w kategoriach dobra i wartości indywidualnej, jak i ważnego, podstawowego dobra społecznego. Urzeczywistnienie prawa do nauki jest nie tyle jakimś szczególnym przywilejem współczesnego człowieka, ile stanowi nieodzowny warunek rozwoju społecznego i jednocześnie pełnego uczestnictwa jednostki w życiu społecznym”. Istnieje zatem wyjątkowość prawa do nauki, gdyż umieszczone jest ono zarówno w płaszczyźnie praw, jak i obowiązków. Jest to rozwiązanie szczególne, bowiem „regułą jest traktowanie praw i wolności jednostki jako możliwości (...) z jednoczesnym pozostawieniem osobom uprawnionym decyzji co do sposobu i zakresu ich wykorzystywania bądź powstrzymania się od ich wykorzystywania”.²⁷⁷

Jak twierdzą M. Czuba-Wąsowska i K. Mańko, „obowiązek szkolny (...) jest obowiązkiem administracyjnoprawnym o charakterze ciągłym. Spełnianie obowiązku

²⁷⁵ M. M. Grzelak, E. Roszko-Wójtowicz, *System edukacji w Polsce – wybrane problemy*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2017, nr 2 (57), s. 275.

²⁷⁶ M. Czuba-Wąsowska, K. Mańko, *Egzekucja obowiązków szkolnego i nauki. Zagadnienia prawne. Teoria i praktyka*, ABC a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011, s. 15.

²⁷⁷ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 listopada 2000 r., sygn. SK 18/99, OTK ZU 7/2000, poz. 258.

szkolnego odbywa się w sposób trwały, po stronie organów państwa zobowiązanych do zapewnienia odpowiednich warunków implikuje to ciągłe działanie służące poprawie funkcjonowania oświaty, zaś po stronie podmiotu uprawnionego (ale też obowiązane, bo objętego obowiązkiem szkolnym) ciągłość obowiązku wyraża się w uczęszczaniu na zajęcia w szkole określonego typu, w zdobywaniu kolejnych poziomów wykształcenia”.²⁷⁸

Prawo do nauki jest zagwarantowane zarówno w prawie międzynarodowym, jak i w prawie krajowym. Artykuł 70 ust. 1 Konstytucji RP stanowi, że każdy ma prawo do nauki. Przepis ten określa jednocześnie, że nauka do 18 roku życia jest obowiązkowa, a sposób wykonywania obowiązku szkolnego określa ustawa. Konstytucyjne prawo do nauki zostało więc zapewnione każdemu. Jego adresatem są nie tylko dzieci i młodzież, ale także osoby pełnoletnie. Istnieje jednak różnica w wykonywaniu tego prawa przez wskazane podmioty. Osoby pełnoletnie mogą wykonywać prawo do nauki w sposób dobrowolny, o ile wyrażają chęć pogłębiania wiedzy lub podnoszenia kwalifikacji. Wykonywanie tego prawa przez dzieci i młodzież jest z kolei połączone z obowiązkiem szkolnym lub obowiązkiem nauki.²⁷⁹ Trybunał Konstytucyjny uznał, że „prawo to do nauki musi być postrzegane zarówno w kategoriach dobra i wartości indywidualnej, jak i ważnego, podstawowego dobra społecznego. Urzeczywistnienie prawa do nauki jest nie tyle jakimś szczególnym przywilejem współczesnego człowieka, ale stanowi nieodzowny warunek rozwoju społeczeństwa i jednocześnie pełnego uczestnictwa jednostki w życiu społecznym”.²⁸⁰

Istnieje jednak spór w doktrynie, czy Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej nakłada obowiązek nauki czy obowiązek szkolny. Według L. Garlickiego art. 70 ust. 1, zdanie drugie Konstytucji RP wprowadza obowiązek szkolny, zaś zdanie trzecie przepisu wskazuje na konieczność jego uszczegółowienia w ustawie,²⁸¹ a według B. Banaszaka w art. 70 *expressis verbis* istnieje obowiązek nauki, którego treścią jest uczestniczenie w zajęciach szkolnych w zakresie i w czasie przewidzianych prawem, a konstytucyjny obowiązek nauki trwa do 18 roku życia.²⁸²

Zagwarantowanie prawa do nauki w ustawie zasadniczej oznacza, że po stronie organów władzy publicznej istnieje obowiązek zapewnienia powszechnego i równego dostępu

²⁷⁸ M. Czuba-Wąsowska, K. Mańko, *op. cit.*, s. 21.

²⁷⁹ J. Behr, *op. cit.*, s. 168-169.

²⁸⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 listopada 2000 r., sygn. SK 18/99, OTK ZU 7/2000, poz. 258.

²⁸¹ L. Garlicki, *Komentarz do art. 70 Konstytucji RP*, [w:] L. Garlicki, K. Działocha, P. Sarnecki, W. Sokolewicz (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Tom IV, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005, s. 4.

²⁸² B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2009, s. 358.

do nauki, a po stronie jednostek zapewnienie im stosownych warunków kształcenia, a także obowiązek kształcenia się.

Ponadto obowiązek szkolny jest prawnym nakazem uczenia się dzieci w określonych jednostkach systemu oświaty. Obowiązek ten rozpoczyna się z początkiem roku szkolnego w roku kalendarzowym, w którym dziecko kończy 7 lat oraz trwa do ukończenia szkoły podstawowej (gimnazjum), nie dłużej jednak niż do ukończenia 18 roku życia.²⁸³ Analizując zagadnienie uchylania się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, należy zastanowić się nad znaczeniem pojęcia „systematyczne” ponieważ tylko takie uchylanie się od wskazanego obowiązku stanowi przejaw demoralizacji. W Słowniku języka polskiego określenie „systematyczny” definiowany jest jako: a) robiący coś regularnie i starannie, b) o procesach - zachodzących stale od dłuższego czasu, c) o działaniach - prowadzonych w sposób uporządkowany, według pewnego systemu, a też: o efektach takich działań, planowy, metodyczny.²⁸⁴ Widać więc, że słowo „systematyczny” ma raczej konotacje pozytywne, co w kontekście zachowań dysfunkcyjnych młodzieży stanowi pewien dysonans. Wydaje się, że właściwsze byłoby użycie określenia „uporczywie”, które oznacza coś co jest trudne do usunięcia, utrzymujące się długo lub ciągle powtarzające się,²⁸⁵ a także co pozwala dostrzec aspekt złośliwości, czy celowego zaniechania. Pojęcie to wydaje się też bardziej „dosadniejsze” w odbiorze. Na gruncie języka polskiego słowo „uporczywie” oznacza z uporem, z wytrwałością, nie ustępując, zawzięcie, uparcie. Według innych ujęć oznacza zarówno stan utrzymujący się długo, ciągle trwający, jak i stan powracający, powtarzający się.²⁸⁶

Z punktu widzenia psychologicznego istota uporczywości tkwi w chęci podtrzymania sposobu postępowania lub decyzji wbrew faktom bądź argumentom słusznym, przemawiającym za potrzebą zmiany lub odwołania postanowienia, przy czym typowymi przyczynami takiego zachowania się są chęć przeciwstawienia się cudzej woli, obawa przed rzekomą kompromitacją w razie zmiany decyzji, a także w dalszej kolejności słaba inteligencja lub cechy temperamentu. Wynika z tego, że uporczywość może być motywowana zarówno złośliwością, która może niekiedy stanowić emocjonalną otoczkę chęci przeciwstawienia się cudzej woli, jak też innymi czynnikami, w tym obawą przed rzekomą

²⁸³ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, Dz. U. z 2020 r., poz. 910, t.j.

²⁸⁴ Słownik języka polskiego, W. Doroszewski (red.), Tom 3, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1996.

²⁸⁵ *Ibidem*.

²⁸⁶ K. Czichy, *O potrzebie karania za uporczywe niewpłacanie podatku w terminie*, „Prokuratura i Prawo” 2016, nr 9, s. 20.

kompromitacją. Trafny wydaje się być pogląd, że cechą działania uporczywego jest pewna jego trwałość w czasie.²⁸⁷

Dokonując analizy „uporczywości” w prawie można zauważyć istnienie co najmniej trzech nurtów interpretacji tego zagadnienia:²⁸⁸ a) pierwszy z nich, czysto obiektywistyczny statuujący, że o uporczywości decyduje jedynie czynnik obiektywny, w postaci wielokrotności, powtarzalności się zachowania. „Uporczywy” w tym znaczeniu, to ten, kto w sposób trwały, powtarzający, nie wykonuje określonych zaleceń. Przeciw takiemu rozumieniu „uporczywości” przemawia fakt, że nie obejmuje ono swoim zakresem psychicznego aspektu pojęcia, b) drugi z nich, czysto subiektywistyczny, wskazujący że pojęcie „uporczywość” jest związane z negatywnym nastawieniem psychicznym sprawcy do danego przedmiotu. Uporczywie oznacza w tym przypadku z nasileniem złej woli, negatywnym zabarwieniem emocjonalnym, c) trzeci z nich, mieszany, łączy w sobie zarówno elementy obiektywistyczne i subiektywistyczne. W doktrynie uznaje się, że o uporczywości można mówić dopiero wtedy, gdy zachowanie jest długotrwałe, powtarzalne, nacechowane złą wolą sprawcy. Pogląd taki jest również dominujący w orzecznictwie Sądu Najwyższego,²⁸⁹ a ponadto jest reprezentowany przez niektórych przedstawicieli doktryny.²⁹⁰

Kolejnym zachowaniem wskazującym na demoralizację w świetle u.p.n. jest „używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia”. Należy przy tym zaznaczyć, że o ile w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych poważnym problemem społecznym było picie i nadużywanie alkoholu, to problem narkomanii w początkowej fazie był marginalny, nie miał niewątpliwie charakteru problemu społecznego, chociaż nasilał się z roku na rok, szczególnie po wprowadzeniu „polskiej

²⁸⁷ M. Bereźnicki, *Przestępstwo uchylania się od obowiązku alimentacyjnego w kodeksie karnym z 1969 r.*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1971, nr 4 (18), s. 52.

²⁸⁸ Na podstawie: A. Błachnio, K. Rola-Stężycka, *Uporczywe niewpłacanie podatku w terminie a przedawnienie karalności*, „Prokuratura i Prawo” 2009, nr 3, s. 62-63.

²⁸⁹ Patrz: Postanowienie SN z dnia 27 lutego 1996 r. Wyrok SN z dnia 27 lutego 1996 r., II KRN 200/95, Prokuratura i Prawo 1996, Dodatek „Orzecznictwo”, nr 10, poz. 8; Wyrok SN z dnia 24 listopada 1970 r., V KRN 437/70, OSNKW 1971, nr 3, poz. 37.

²⁹⁰ Patrz: M. Szewczyk, [w:] A. Zoll, G. Bogdan, K. Buchała, Z. Cwiakalski, M. Dąbrowska-Kardas, P. Kardas, J. Majewski, M. Rodzyńkiewicz, M. Szewczyk, W. Wróbel (red.), *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz. Art. 117-277*, Tom 2, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 1999, s. 628; I. Andrejew, [w:] I. Andrejew, W. Świda, W. Wolter (red.), *Kodeks karny z komentarzem*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1973, s. 547; K. Buchała, *Prawo karne materialne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980, s. 709; A. Marek, *op.cit.*, s. 471; A. Wąsek, [w:] J. Wojciechowski, M. Fleming, B. Michalski, W. Radecki, R. A. Stefański, J. Wasylewski, J. Wojciechowska, A. Wąsek (red.), *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do art. 117-221*, C. H. Beck, Warszawa 2004, s. 1026-1027. Za: A. Błachnio, K. Rola-Stężycka, *op. cit.*, s. 62-63.

heroiny”, zwanej też „kompotem”. Zjawiska te dotyczyły także ówczesnej młodzieży, przerażając się w poważny problem społeczny.²⁹¹

Gdyby chcieć rozpocząć rozważania na temat używania różnorodnych środków psychoaktywnych, to można zauważyć, że proces zmian społecznych, jakie nastąpiły w ciągu ostatnich trzydziestu lat w Polsce stworzył nową rzeczywistość konstytuującą porządek prawny, nową rzeczywistość gospodarczą działającą w określonych realiach ekonomicznych oraz nową rzeczywistość społeczną. Pojawiające się więc nowe problemy społeczne, które nie miały precedensu w poprzednich latach, wymuszają absolutnie inne podejście analityczne do opisywanej tematyki. Pełny obraz interpretacji i oceny zjawisk wkraczających do nowej rzeczywistości, uwzględniający wielostronność i złożoność problematyki przemian, powinien być naświetlany z wielu punktów widzenia, w tym z perspektywy prawnej, ale także i społecznej.

Używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia przez młodych ludzi stanowiło problem społeczny już w czasie uchwalania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. Jednak można dostrzec, że o ile wówczas najbardziej rozpowszechnionymi środkami psychoaktywnymi były papierosy i alkohol, a później także „narkotyki”, to współcześnie „lista” takich środków uległa wydłużeniu. Analiza zagadnienia pokazuje więc ewolucję zmian zachodzących w sferze środków psychoaktywnych, chociaż współcześnie należy do tej „listy” dodać środki uzależniające o charakterze behawioralnym, a także „dopalacze”, będące „znakiem rozpoznawczym” społeczeństw XXI wieku.

Rozpoczynając analizę zagadnienia należy zwrócić uwagę na fakt, że kilkadziesiąt lat temu młodzież piła alkohol, a także paliła papierosy, gdyż były to dwa powszechnie używane w społeczeństwie polskim środki psychoaktywne. Kawa była niedostępna dla przeciętnego obywatela, a tabaka miała charakter lokalny, używana przede wszystkim przez Kaszubów. Narkotyki były słabo rozpowszechnione, chociaż istniały w obiegu w dużych miastach. „Prawdziwych” narkotyków nie można było łatwo nabyć, chociaż istniały ich zamienniki. Szczególnie rozpowszechniona była morfina, którą produkowano „domowym sposobem” od 1976 roku, a od roku 1979 weszła do użytku „polska heroina”, zwana „kompotem”, wynaleziona przez studenta chemii. To ona zmieniła oblicze ówczesnej sceny narkotykowej.²⁹² Używano też rozpuszczalników TRI, a także kleju Butapren.

²⁹¹ E. Moczuk, *Zagrożenia współczesnej młodzieży*, [w:] F. Kozaczuk (red.) *Młodzież wobec współczesnych zagrożeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003, s. 14-19.

²⁹² E. Moczuk, *Nowelizacja ustawy o zapobieganiu narkomanii – konieczność, czy potrzeba chwili*, „Magazyn Karan” 1996, nr 16, s. 34.

Niniejsza analiza nie obejmuje zagadnienia uzależnienia od środków psychoaktywnych, ale kwestie samego ich używania. Pojawia się jednak pytanie, dlaczego używa się, a także nadużywa, niektórych środków psychoaktywnych. Jak twierdzi A. Keene, wskutek łatwego dostępu do niektórych środków, używa się je, gdyż brakuje świadomości tego, że są to środki niebezpieczne i prowadzące do uzależnienia. Antybiotyki bez recepty są używane po to aby uśmierzyć chorobę, a nie leczyć, aspiryna z kiosku likwiduje ból głowy, papierosy pomagają zachować spokój w różnych sytuacjach, alkohol dostarcza przyjemności, kofeina pozwala obudzić się rano lub pokonać zmęczenie, niektóre leki wydawane bez recepty poprawiają kondycję fizyczną i psychiczną, wyroby tytoniowe pozwalają się zrelaksować, a napoje energetyzujące są środkami poprawiającymi samopoczucie.²⁹³ Jednak aktualnym problemem pozostaje to, w jaki sposób należy dokonać podziału różnorodnych środków psychoaktywnych. Był to problem nie tylko lat siedemdziesiątych, czy osiemdziesiątych, ale jest także i współcześnie.

Jeden z podziałów środków psychoaktywnych zaproponował Cz. Cekiera, którego systematyzacja oparta była nie tylko na kryteriach farmakologicznych, ale także epidemiologicznych oraz kliniczno-społecznych. Na tej podstawie wyodrębniono osiem typów środków odurzających, w tym: alkohol i barbiturany (etanol, meprobamat, elenium), amfetamina (fenmetrazyna, metylofenidan), konopie indyjskie (haszysz, marihuana), kokaina (kokaina i liście koki), halucynogeny (LSD, meskalina, psylocybina), katha (przetwory rośliny *Catha edulis*), pochodne makowca (opium, morfina, kodeina, heroina), rozpuszczalniki lotne (toluen, aceton, chloroform).²⁹⁴ Jednak w podziale tym nie uwzględniono różnorodnych „wyrobów” autorskich produkowanych amatorskim sposobem przez osoby uzależnione dla własnych potrzeb lub w celu sprzedaży.

Inną klasyfikację stosowanych środków odurzających oraz innych substancji chemicznych, niezaliczanych do „klasycznych” środków, lecz równie szkodliwie oddziałujących na organizm człowieka zaproponowali T. Dimoff i S. Carper. Wśród nich wymienili: środki tłumiące, takie jak alkohol, leki nasenne i uspokajające, środki wziewne, które działają redukująco na czynności mózgu i całego układu nerwowego; środki pobudzające, takie jak kofeina, nikotyna, amfetaminy, kokaina; halucynogeny, takie jak marihuana, haszysz, meskalina, LSD, psylocybina, PCP; opiaty, morfina, kodeina, heroina, opium, meperidyna, petydyna, hydromorfon, oksykodon, pentazocyna, propoksyfen,

²⁹³ A. Keene, *Introduction*, [w:] W. M. Cox (red.), *The Addictive Personality*. Encyclopedia of Psychoactive Drugs, Chelsea House Publisher, New York 1992, s. 7-9.

²⁹⁴ Cz. Cekiera, *Toksykomania. Narkomania. Lekomania. Alkoholizm. Nikotynizm*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 55-56.

metadon; sterydy, które nie powodują zmian w stanach euforii, ani innych specyficznych doznań psychicznych, lecz są powszechnie używane przez młodzież z uwagi na zmiany fizyczne, jakie wywołują w organizmie.²⁹⁵

Inny katalog środków, który obejmuje około sto kilkadziesiąt substancji roślinnych i chemicznych wyróżnia T. Hanausek, biorąc pod uwagę doraźny efekt oddziaływania danego środka na sferę psychiczną człowieka:

- środki pobudzające ośrodkowy układ nerwowy, którymi są środki syntetyczne (np. amfetamina, fenmetrozyna, metylofenidan i inne), których działanie polega na usuwaniu znużenia, senności, stanów depresyjnych i lękowych, a przyjmowane w stanach stresowych podnoszą nastrój, pobudzają energię oraz poprawiają samopoczucie;
- środki obniżające pobudliwość ośrodkowego układu nerwowego, którymi są klasyczne środki wywołujące odurzenie, a tym samym również znoszące uczucie lęku, niepewności, zdenerwowania, a ich działanie wyraża się w łagodzeniu napięcia nerwowego, zmniejszeniu napięcia mięśniowego, tłumieniu stresów psychicznych;
- środki halucynogenne, takie jak LSD, psylocybina, ale także haszysz, czy marihuana, które wywołują płytkie lub głębokie stany zakłócenia świadomości, w tym halucynacje, często złożone i szybko po sobie następujące, nazywane „podróżą” z angielskiego „trip”.²⁹⁶

Ustawa z dnia 24 kwietnia 1997 r. o przeciwdziałaniu narkomanii wymieniała następujące rodzaje środków:

- substancje działające opóźniająco na układ nerwowy, takie jak opium i jego pochodne, morfina i heroina, a także polskie odmiany tych środków, w tym „kompot” (makiwara), inne syntetyki z morfiny, barbiturany, leki nasenne, leki uspokajające i hipnotyczne;
- środki pobudzające ośrodkowy układ nerwowy, takie jak liście krzewu kokainowego i kokaina, crack, khat, amfetaminy, substancje i leki psychotropowe, MDA, MDM, c) substancje wywołujące zaburzenia w ośrodkowym układzie nerwowym, takie jak konopie indyjskie, marihuana, haszysz, olej haszyszowy, LSD, grzybki, meskalina, psylocybina, środki wziewne, kleje, rozpuszczalniki, paliwa, gazy.²⁹⁷

Najpełniejszą klasyfikację środków odurzających i psychotropowych zaproponowali S. A. Maisto, M. Galizio, G. J. Connors, wyróżniając kilka kryteriów ich podziału, a wśród nich: a) według pochodzenia, w którym kryterium podziału jest pochodzenie roślinne lub

²⁹⁵ T. Dimoff, S. Carper, *Jak rozpoznać czy dziecko sięga po narkotyki*, Wydawnictwo ElmaBook, Warszawa 1993, s. 35-65.

²⁹⁶ T. Hanausek, *Narkomania - studium kryminologiczno-kryminalistyczne*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1976, s. 80.

²⁹⁷ Dz. U. z 1997 r., nr 75, poz. 468, z późn. zm.

syntetyczne narkotyku, b) według działania, gdzie kryterium podziału jest skutek działania, c) według zastosowania terapeutycznego lub ze względu na podobieństwo użycia środka w celach leczniczych lub wywołania jakiejś zmiany w organizmie, gdzie kryterium podziału jest rodzaj środka dawkowanego w celach leczniczych, d) według miejsca oddziaływania na organizm wywołując zmiany fizyczne, w którym kryterium podziału jest fakt oddziaływania na ośrodkowy układ nerwowy lub związany z miejscowym znieczuleniem, e) według struktury chemicznej, gdzie kryterium podziału jest związek chemiczny wchodzący w skład danego środka, f) według mechanizmu działania, gdzie kryterium podziału jest sposób, w jaki dany środek działa na organizm, g) według nazw potocznych, w których kryterium podziału jest to, jak środki są klasyfikowane przez „ulicę”, „subkultury”, czy przez handlarzy.²⁹⁸

Jednak kwestie związane z używaniem nielegalnych środków psychoaktywnych są nadal otwarte, na co zwraca uwagę S. Matyjek pisząc, że „coraz częściej pojęcie „narkotyk” zastępuje się terminem „substancja psychoaktywna”, która wpływa na działanie ośrodkowego układu nerwowego człowieka. Jest to najbardziej neutralna i opisowa nazwa charakteryzująca całą klasę środków chemicznych wywołujących specyficzne dla siebie efekty poprzez zmianę normalnego działania układu nerwowego. Najczęściej odnosi się ona do substancji pochodzenia opiatowego, ale może również oznaczać substancje chemiczne prowadzące do uzależnienia. Natomiast w języku prawniczym termin narkotyk służy często jako określenie nielegalnej substancji farmakologicznej, niezależnie od jej właściwości chemicznej”.²⁹⁹

Mając to wszystko na uwadze, przedmiotem dalszych analiz jest zagadnienie spożycia alkoholu przez młodzież, na tle problemów alkoholowych w społeczeństwie polskim,³⁰⁰ a także używanie nielegalnych środków psychoaktywnych w obliczu problemów narkomanii. Analiza ta prowadzona jest z uwzględnieniem przepisów prawa obowiązującego w czasie tworzenia ustawy o postępowaniu wobec nieletnich, a także współcześnie.³⁰¹

²⁹⁸ S. A. Maisto, M. Galizio, G. J. Connors, *Uzależnienia. Zazywania i nadużywanie*, Wydawca Katolicka Fundacja Pomocy Osobom Uzależnionym i Dzieciom „Karan”, Warszawa 2000, s. 4-5.

²⁹⁹ S. Matyjek, *Czy chcemy legalnych narkotyków?*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 2016, Vol. 76, s. 8-9.

³⁰⁰ Bibliografia literatury poświęconej problemom alkoholowym jest bardzo obszerna, obejmująca 4308 pozycji. Patrz: M. Jasińska, *Alkoholizm. Bibliografia Tom 1. Od XVI wieku do 1969 roku*, Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy, Warszawa 1993; M. Jasińska, *Alkoholizm. Bibliografia Tom 2. 1970-1985 rok oraz uzupełnienie za lata poprzednie*, Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy, Warszawa 1993.

³⁰¹ B. Jaworska-Dębska, *Spór wokół modelu polskiej regulacji alkoholowej. Zagadnienia administracyjnoprawne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995; *Rozwiązywanie problemów alkoholowych. Regulacje prawne i programy działania*, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2001; I. Skrzydło-Niżnik, G. Zalas, *Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi. Komentarz. Doktryna. Orzecznictwo*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2002.

W latach 80-tych XX wieku, pojęcie „problemy alkoholowe”, zastąpiło powszechnie stosowane określenie „alkoholizm”, które wówczas utożsamiane było z całym spektrum kwestii społecznych, począwszy od określenia charakterystycznego stanu jednostki ludzkiej, z całym łańcuchem przyczyn i skutków z tym stanem związanych, poprzez masowe zjawisko społeczne spożywania i nadużywania alkoholu, aż po wszelkie zagadnienia związane z produkcją, reklamą, sprzedażą alkoholu, spożywaniem wszelkich napojów alkoholowych, także przyczyn i skutków używania tychże, jak również metod zapobiegania temu zjawisku. Dlatego dokonano ścisłego rozgraniczenia tych pojęć i oddzielono je. Zmiana ta związana jest z tym, że skutki używania i nadużywania alkoholu dotyczą tak samo jednostek jak i grup społecznych, mogą też mieć aspekty zarówno zdrowotne, psychologiczne, społeczne, ekonomiczne, duchowe, jak i prawne.³⁰² Pojęcie uzależnienia od alkoholu, zarezerwowane więc zostało dla określenia zjawiska z zakresu medycyny.³⁰³ Nie mniej jednak uzależnieniem od alkoholu nazywano „jakiegokolwiek picie, które prowadzi do jakiegokolwiek uszkodzenia”.³⁰⁴ Wprowadzono także określenie „problem alkoholowy”, o którym B. Habrat pisze, że „termin picie szkodliwe jest bliskie temu, co kryje się pod dość powszechnie obecnie używanymi pojęciami problemów alkoholowych i niesprawności związanej z piciem alkoholu”.³⁰⁵ Problemami alkoholowymi nazywa się zatem całokształt szkód jakie występują bezpośrednio u osób pijących alkohol, członków ich rodzin oraz pozostałych członków społeczeństwa, które wymagają specyficznych działań zmierzających do rozwiązania tego problemu i zmarginalizowania lub wyeliminowania tego zjawiska.³⁰⁶

Pierwszą ustawą poświęconą problematyce alkoholowej, uchwaloną w Polsce międzywojennej, była ustawa z dnia 23 kwietnia 1920 r. o ograniczeniach w sprzedaży napojów alkoholowych.³⁰⁷ Była ona aktem zdecydowanego przeciwstawienia się spożywaniu napojów alkoholowych i etapem do osiągnięcia pełnego zakazu sprzedaży i produkcji napojów alkoholowych. Była wielkim osiągnięciem licznych organizacji społecznych i ruchu

³⁰² J. Morawski, *Podstawy antropologiczne i aksjologiczne. Prawo o leczeniu uzależnień*, „Problemy Alkoholizmu” 1992, nr 8-9, s. 5-6.

³⁰³ E. Moczuk, *Fazy uzależnienia od alkoholu – wybrane zagadnienia*, „Problemy Alkoholizmu” 1977, nr 2-3, s. 21-24.

³⁰⁴ E. M. Jellinek, *The Disease Concept of Alcoholism*, Hillhouse Press, New Hawen 1960, s. 41.

³⁰⁵ B. Habrat, *Organizm w niebezpieczeństwie*, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1995, s. 4.

³⁰⁶ E. Moczuk, *Problemy alkoholowe oraz sposoby ich rozwiązywania (zagadnienia wstępne)*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe, Prawo – Ekonomia”, Tom XVII, Rzeszów 1995, s. 193-198.

³⁰⁷ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1920 r. o ograniczeniach w sprzedaży napojów alkoholowych, Dz. U. z 1920 r. nr 37, poz. 210, z późn. zm.

przeciwalkoholowego, wprowadzającym zakaz handlu alkoholem.³⁰⁸ Zwana była także Lex Moczydłowska, od nazwiska działaczki Ruchu Przeciwalkoholowego, posłanki na Sejm Ustawodawczy 1919-1922 Marii Moczydłowskiej. W roku 1931 Sejm uchwalił ustawę z dnia 21 marca 1931 r. o ograniczeniu sprzedaży, podawania i spożycia napojów alkoholowych,³⁰⁹ która znacznie zliberalizowała przepisy poprzedniej ustawy.³¹⁰ Po II Wojnie Światowej problemy alkoholowe były w Polsce przedmiotem regulacji wielu ustaw. W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wprowadzono szereg ustaw, których obszarem regulacji była produkcja i dystrybucja alkoholu, w tym ustawę z dnia 18 listopada 1948 r. o produkcji win, moszczów winnych i miodów pitnych oraz obrocie tymi produktami,³¹¹ a także ustawę z dnia 22 kwietnia 1959 r. o zwalczaniu niedozwolonego wyrobu spirytusu.³¹² Dopiero w roku 1956 wprowadzona została ustawa z dnia 27 kwietnia 1956 r. o zwalczaniu alkoholizmu,³¹³ którą zastąpiła ustawa z dnia 10 grudnia 1959 r. o zwalczaniu alkoholizmu.³¹⁴ W obu tych ustawach wprowadzono kontrolę sprzedaży alkoholu, a także wprowadzono przepisy dotyczące leczenia osób uzależnionych. Jednak obie te ustawy nie zawierały zagadnień dotyczących młodzieży.

Spożycie alkoholu przez młodzież w tamtych latach było badane systematycznie, chociaż dopiero od początku lat siedemdziesiątych XX w. zaczęto wprowadzać do metodologii badań 5 zasadniczych form używania alkoholu przez młodzież, w tym: a) epizodyczne używanie alkoholu bez upijania się, b) częste używanie alkoholu bez upijania się, c) częste używanie alkoholu z epizodycznym upijaniem się, d) nawykowe upijanie się, d) alkoholizm nałogowy młodzieży.³¹⁵ Problem ten zdecydowanie narastał, stając się problemem społecznym współczesnej młodzieży.

Kolejnym zagadnieniem jest używanie nielegalnych środków psychoaktywnych. Należy przy tym wskazać, że narkomania jako zjawisko społeczne nie jest wytworem XX, czy XXI wieku. Ludzie już od zarania swego istnienia używali środków odurzających,

³⁰⁸ W. Kotowski, *Ustawodawstwo o zwalczaniu alkoholizmu okresu międzywojennego*, „Palestra” 1981, nr 25/2 (278), s. 86.

³⁰⁹ Ustawa z dnia 21 marca 1931 r. o ograniczeniu sprzedaży, podawania i spożycia napojów alkoholowych (przeciwalkoholowa), Dz. U. z 1931 r. nr 51, poz. 423, z późn. zm.

³¹⁰ W. Kotowski, *op. cit.*, s. 93.

³¹¹ Ustawa z dnia 18 listopada 1948 r. o produkcji win, moszczów winnych i miodów pitnych oraz obrocie tymi produktami, Dz. U. z 1948 r. nr 58, poz. 462, z późn. zm.

³¹² Ustawa z dnia 22 kwietnia 1959 r. o zwalczaniu niedozwolonego wyrobu spirytusu, Dz. U. z 1959 r. nr 27, poz. 169, z późn. zm.

³¹³ Ustawa z dnia 27 kwietnia 1956 r. o zwalczaniu alkoholizmu, Dz. U. z 1956 r. nr 12, poz. 62.

³¹⁴ Ustawa z dnia 10 grudnia 1959 r. o zwalczaniu alkoholizmu, Dz. U. z 1959 r. nr 69, poz. 434.

³¹⁵ Patrz: Z. Poseł, J. W. Tomczak, *Projekt klasyfikacji spożywania alkoholu przez dzieci i młodzież*, [w:] J. Morawski (red.), *Studia nad zwalczaniem alkoholizmu i nadużywania alkoholu*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1974, s. 73-76.

zmieniających świadomość. Psychotropowym środkiem odurzającym jest każda substancja chemiczna, naturalnego lub syntetycznego pochodzenia, która może zostać wykorzystana do zmiany postrzegania, nastroju czy innych stanów psychicznych.³¹⁶

Znanych jest, bowiem około czterech tysięcy roślin zawierających substancje psychotropowe, a czterdzieści z nich jest regularnie wykorzystywanych dla ich właściwości odurzających. Nie ma zresztą miejsca na świecie gdzie ludzie nie wynaleźli i nie wykorzystywali środków odurzających. W Europie Północnej znane były grzyby halucynogenne, w islamskiej Hiszpanii konopie, w Starożytnej Grecji i Rzymie opium, na Bliskim Wschodzie alkohol. Stosowano nawet bufoteinę, znajdującą się w skórze niektórych ropuch. Odkrycie Nowego Świata związane było z odkryciem nieznanymi wcześniej środków, takich jak: tytoń, peyotl, kokaina, mescalina. W kilkanaście wieków później, w XIX stuleciu rozpoczęła się era narkotyków syntetycznych, takich jak: morfina, kodeina, kokaina, heroina. Początek wieku XX to epoka barbiturianów, w tym czasie odkryto barbital, luminal, ewipan, poznano działanie amfetaminy i LSD, a po II Wojnie Światowej działanie metadonu. W drugiej połowie XX wieku pojawiły się leki antydepresyjne, których rola nie polegała jedynie na „kojeniu” czy „uspokajaniu”.³¹⁷

W Polsce narkomania nie należy do zjawisk nowych, występowała na długo przed I Wojną Światową, w czasie 20-lecia międzywojennego, a także po II Wojnie Światowej. Problemem społecznym stała się w latach 90-tych XX wieku, gdy zjawisko narkomanii zaczęło osiągać znacznie większe rozmiary.³¹⁸ Wśród przyczyn, dla których ludzie sięgają po środki odurzające i psychotropowe leży bunt młodego pokolenia wobec pokolenia starszych, duża dostępność informacji o narkomanii i narkotykach, niedoskonałe prawo w zakresie przeciwdziałania narkomanii. Ogólnie więc przyczyny narkomanii w Polsce wynikają zarówno ze zmian obyczajów i postaw konsumenckich wobec tych środków, wzrostu ich dostępności na nielegalnym rynku, jak też zwiększonej atrakcyjności oferty narkotykowej, oferującej zamiast środków robionych „domowymi sposobami”, prawdziwą heroinę, kokainę, amfetaminę i inne. Zjawisko nasilało się, a negatywne skutki narkomanii coraz częściej zaczęły dotyczyć młodzież szkolną.³¹⁹

W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że narkomania to przejaw patologii społecznej, a za narkotyk uznawany jest środek stosowany do wprowadzenia się danej osoby

³¹⁶ M. Gossop, *Narkomania. Mity i rzeczywistość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1993, s. 8-9.

³¹⁷ *Ibidem*, s. 12.

³¹⁸ T. Dimoff, S. Carper, *op. cit.*, s. V-VII.

³¹⁹ E. Moczuk, *Współczesna mapa problemów narkomanii w Polsce*, „Problemy Alkoholizmu” 1996, nr 8-9, s. 16.

w stan odurzenia. Oprócz tego spotkać można inne określenia i terminy, takie jak: toksykomania, środki odurzające, środki psychotropowe, co nastręcza wiele trudności we właściwym zakreśleniu tematyki.

Pierwsze próby zdefiniowania terminu „narkomania” podejmowane były już w 1931 roku przez Komisję Narkotyków i Innych Środków Szkodliwych działającą przy Lidze Narodów. Po II Wojnie Światowej ujednolicenie terminologii dotyczącej wszelkich uzależnień powierzono Komitetowi Ekspertów, powołanemu przez Światową Organizację Zdrowia. Uznano, że toksykomania, to stan okresowej lub przewlekłej intoksykacji, przynoszącej jednostce i społeczeństwu szkodę, wywołany powtarzającym się zażywaniem środka odurzającego lub pobudzającego (naturalnego lub syntetycznego), zaś psychotropowym środkiem odurzającym jest każda substancja chemiczna, naturalnego lub syntetycznego pochodzenia, która może zostać wykorzystana do zmiany postrzegania, nastroju czy innych stanów psychicznych.³²⁰

W polskiej literaturze naukowej L. Zgirski zaproponował stosowanie terminu „toksykomania” dla przypadków uzależnienia od różnych substancji wprowadzanych do żywego organizmu. Poza tym wprowadził nazwę „toksycyzm” na określenie obyczajowego lub przypadkowego używania substancji o toksycznym wpływie na ośrodkowy układ nerwowy, mogącego wyrządzić szkody zarówno jednostce, jak i społeczeństwu, ale nie wynikającego z uzależnienia psychicznego lub fizycznego. Uznał, że nie istnieje „środek odurzający”, gdyż „odurzenie się” nie jest odpowiednim określeniem dla psychicznych skutków użycia danego środka mogącego wywołać uzależnienie, wprowadzając pojęcie „środki powodujące uzależnienie od nich”, albo „środki uzależniające”.³²¹

Z kolei Cz. Cekiera uznał, że słowo „toksykomania” może oznaczać zarówno nadmierne używanie, jak i nałogowe nadużywanie nielegalnych środków, albo też środków leczniczych, ale w celu nieleczniczym, albo też innych środków naturalnych lub syntetycznych, zarówno odurzających, jak i nieodurzających. Środki te działają pobudzająco lub relaksująco na jednostkę, chociaż są szkodliwie dla jej zdrowia. Pojęcie „toksykomania” traktował jako szersze od pojęcia „narkomania”. Narkomania dotyczyła stosowania niektórych tylko środków odurzających, które wywołują stan euforii, w tym opium, morfina, heroina, kodeina.³²² Według A. Stankowskiego można wyróżnić trzy rodzaje toksykomanii: a)

³²⁰ Patrz: T. Hanausek, W. Hanausek, *Narkomania. Studium kryminologiczno-kryminalistyczne*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1976, s. 63-67.

³²¹ L. Zgirski, *Toksykomania w praktyce lekarskiej*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1988, s. 9-10.

³²² Cz. Cekiera, *op. cit.*, s. 48-54.

narkomanię, w tym morfinizm, heroinizm, kokainizm i uzależnienie od środków halucynogennych, b) lekomanie, w tym środki pochodne kwasu barbituranowego, substancje zawarte w składzie chemicznym leków uspokajających, nasennych, aminocucących, leków przeciwgorączkowych i przeciwbólowych, c) uzależnienie od substancji chemicznych, w tym TRI, kleje, eter, rozpuszczalniki, proszki do prania.³²³ Zdaniem D. Richarda, dla farmakologa „narkotykiem jest każdy produkt, którego działanie farmakologiczne powoduje uzależnienie, niezależnie od stopnia jego ewentualnej toksyczności”.³²⁴ S. Górski uważa, że narkomania to „nałogowe, spowodowane wewnętrznym przymusem, zażywanie różnymi sposobami, rozlicznych środków chemicznych po to, aby wprowadzić się w stan odurzenia”.³²⁵ Cz. Czapów twierdził natomiast, że narkomania jest swoistą odmianą toksykomanii, szkodliwej dla jednostki i społeczeństwa, do której zalicza się też lekomanie polegającą na nadużywaniu leków, w tym także psychotropowych oraz nadużywanie używek takich jak alkohol, nikotyna, kofeina.³²⁶

Jak widać, przez wiele lat istniały problemy z wystandaryzowaną definicją określeń „narkomania” i „narkotyk”. Dlatego też E. Moczuk wskazuje, że najszerszym określeniem jest pojęcie „problemy narkomanii”, pisząc, że „problemami narkomanii, nazwiemy całokształt szkód związanych z używaniem nielegalnych środków odurzających i substancji psychotropowych, jakie występują u osób je używających, członków ich rodzin oraz całego społeczeństwa, wymagających działań, które mają na celu zmniejszanie rozmiarów lub eliminację tego zjawiska”.³²⁷ Wydaje się, że określenie „problemy narkomanii” wyczerpuje w najszerszym zakresie merytoryczną stronę zagadnienia narkomanii.

Literatura poświęcona problemom narkomanii jest obecnie bardzo bogata, chociaż u zarania problemów narkomanii w Polsce nie była zbyt rozpowszechniona. Podobnie jest z badaniami na temat rozpowszechnienia używania nielegalnych środków psychoaktywnych. Można wskazać, że niewielkie rozmiary rozpowszechnienia się zjawiska narkomanii nie powodowały zainteresowanie naukowców tym obszarem badawczym, a jednocześnie nigdy nie prowadzono w tym zakresie badań na dużą skalę, szczególnie w populacji młodzieży szkolnej, a tylko próbowano szacować jej rozmiary. Na marginesie warto wspomnieć, że

³²³ A. Stankowski, *Narkomania - narkotyki – narkomani. Wybrane zagadnienia. (Skrypt dla studentów kierunków pedagogicznych)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1988, s. 61-62.

³²⁴ D. Richard, *Narkotyki*, Wydawnictwo Książnica, Katowice 1999, s. 7-8.

³²⁵ S. Górski, *Uwaga rodzice - narkomania*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1985, s. 8.

³²⁶ Cz. Czapów, *Narkomania*, [w:] A. Podgórecki (red.), *Zagadnienia patologii społecznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986, s. 376.

³²⁷ E. Moczuk, *Młodzież końca wieku. Zjawisko używania środków odurzających i psychotropowych wśród młodzieży szkolnej. Podręcznik dla gmin*, Wydawnictwo Biura ds. Narkomanii, Rzeszów 2000, s. 15.

jedne z pierwszych badań przeprowadzono w 1972 roku w Trójmieście. Ich wyniki pozwoliły stwierdzić, że około 8,3% młodzieży szkolnej z tego regionu przynajmniej raz eksperymentowało z narkotykami.³²⁸

Analiza narkomani w Polsce w latach 1978-1989 pokazała, że zjawisko to miało ciągłą tendencję wzrostową, a jej wykres układał się w klasyczną parabolę, osiągając apogeum w 1985 roku, a więc wówczas, gdy wprowadzona została ustawa o zapobieganiu narkomanii, aby następnie osiągnąć swe minimum w roku 1987. Od tego roku zjawisko narkomanii zaczęło się zwiększać. O ile w 1978 roku zanotowano 1448 narkomanów, o tyle w 1981 już 3376, a w 1985 aż 5176.³²⁹

Można zatem dostrzec, że polskie prawo z dużym opóźnieniem zareagowało na zjawisko narkomanii. W okresie prac legislacyjnych nad ustawą o postępowaniu w sprawach nieletnich, a także po jej uchwaleniu nie było aktu prawnego *stricte* poświęconego narkomanii. Dopiero w roku 1985 uchwalona została ustawa z dnia 31 stycznia 1985 r. o zapobieganiu narkomanii,³³⁰ a w kilka miesięcy później pojawiło się Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 21 września 1985 r. w sprawie środków odurzających i psychotropowych oraz nadzoru nad tymi środkami.³³¹ Kolejnym aktem prawnym w tym zakresie była ustawa z dnia 24 kwietnia 1997 r. o przeciwdziałaniu narkomanii,³³² którą zastąpiła ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii, obowiązująca do chwili obecnej.³³³

Jak słusznie zauważa J. Konikowska-Kuczyńska, „w latach 1970-1980 zjawisko narkomanii przybrało w Polsce formę poważnego problemu społecznego. W połowie lat siedemdziesiątych pojawiła się na szerszą skalę polska heroina, czyli kompot, wytwarzana prostymi metodami. Polska stała się pierwszym krajem w Europie, w którym opiaty pochodziły z domowej produkcji. Kompot produkowano ze słomy makowej podstawowego surowca dostępnego bez żadnych ograniczeń. Należy podkreślić, że prawie każdy narkoman nauczył się go wytwarzać na użytek własny i kolegów. Ten domowy preparat był najłatwiejszy do uzyskania. Nastąpił wzrost liczby osób odurzających się, głównie dlatego, że istniała możliwość legalnego uprawiania maku i konopi. Produkty z maku wywołujące

³²⁸ M. Latoszek, A. Lemska, P. Sieliwończyk, *Badania socjologiczne nad narkomanią wśród młodzieży szkół średnich Trójmiasta*, „Studia Socjologiczne” 1974, nr 4 (55), s. 243-262.

³²⁹ O. Mejer-Zahorowski, *Młodzież zagrożona uzależnieniem*, Serwis Informacyjny Narkomania 1995, nr 2, s. 22.

³³⁰ Ustawa z dnia 31 stycznia 1985 r. o zapobieganiu narkomanii, Dz. U. z 1985 r. nr 4, poz. 15.

³³¹ Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 21 września 1985 r. w sprawie środków odurzających i psychotropowych oraz nadzoru nad tymi środkami, Dz. U. z 1985 r. nr 53, poz. 275.

³³² Ustawa z dnia 24 kwietnia 1997 r. o przeciwdziałaniu narkomanii Dz. U. z 1997 r. nr 75, poz. 468.

³³³ Dz. U. z 2019 r. poz. 852, 1655, 1818, Dz. U. z 2020 r. poz. 322, 1337, 1493, t.j.

uzależnienie były bardzo tanie. W tych latach obniżył się wiek osób zgłaszających się na leczenie, co wskazywało na obniżenie się wieku inicjacji narkotykowej. Około 70% narkomanów rozpoczynało używanie substancji psychoaktywnych przed osiemnastym rokiem życia. Wśród pacjentów hospitalizowanych w 1982 roku młodzież do lat dziewiętnastu stanowiła 16,5%, w wieku 20-24 40,3%, w wieku 25-29 29,7%, powyżej 30 lat 13,1%”.³³⁴ Dalej ta sama autorka wskazuje, że uchwalona ustawa o zapobieganiu narkomanii z 1985 roku nie przewidywała penalizacji posiadania środków odurzających i substancji psychotropowych, a uregulowanie to nie było przeoczeniem, lecz świadomym rozwiązaniem ustawodawcy, który preferował podejście profilaktyczno-lecznicze do problematyki narkomani. Ustawa nie penalizowała posiadania „narkotyku”, niezależnie od ilości substancji.³³⁵ Uregulowanie to wzbudziło kontrowersje kilka lat później, szczególnie w środowisku policyjnym. Jak zauważają A. Krawiec i E. Moczuk „ważnym elementem wpływającym na rozszerzanie się narkomanii w Polsce jest przedłużanie się w nieskończoność prac legislacyjnych nad ustawą o zapobieganiu narkomanii. Policja nie ma legitymacji do zatrzymywania osób, które posiadają „narkotyki”. Dlatego też możliwe stało się dokonanie tak wielu zmian w podaży narkotyków, w porównaniu do lat osiemdziesiątych”.³³⁶ Wiele instytucji było przeciwnych wprowadzeniu przepisów związanych z karaniem osób za posiadanie nielegalnych środków psychoaktywnych.³³⁷

Nie mniej jednak w kilkanaście lat później sprzedaż nielegalnych środków psychoaktywnych jest już traktowana jako „przestępczy przemysł”, o czym mówią policjanci i profilaktycy społeczni. M. Z. Jędrzejko i Z. Stańczak piszą, że „chcemy w tym miejscu przekazać wam swoje stanowcze zdanie wynikające z naszego udziału w przeciwdziałaniu narkomanii, przekazanie takich informacji policji i szkole nie jest „kablowaniem”, „donoszeniem”, „działaniem z niskich pobudek”. Opuśćcie sobie myślenie w takich kategoriach, popatrzcie na problem w perspektywie możliwych tragedii, których scenariusz jest łatwy do przewidzenia: w najlepszym wypadku uzależnienia, w najgorszym śmierć. I zapamiętajcie: dealerzy narkotykowi nie kierują się żadnymi zasadami moralnymi ani dobrem waszego dziecka; dealerzy nie podają narkotyków swoim dzieciom, żonom, mężom, osobom

³³⁴ J. Konikowska-Kuczyńska, *Odpowiedzialność karna za posiadanie narkotyków*, „Alkoholizm i Narkomania” 2008, Tom 21, nr 3, s. 313.

³³⁵ *Ibidem*, s. 313.

³³⁶ A. Krawiec, E. Moczuk, *Narkomania w woj. rzeszowskim w latach 90-tych na tle narkomanii w Polsce*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe Prawo-Ekonomia”, Tom XXI, Rzeszów 1997, s. 244.

³³⁷ Patrz między innymi: K. Krajewski, *Sens i bezsens prohibicji. Prawo karne wobec narkotyków i narkomanii*, Wydawnictwo Zakamycze, Kraków 2001; K. Krajewski, *Prawo karne wobec narkotyków i narkomanii: ustawodawstwo polskie na tle modeli regulacji dotyczących narkotyków*, „Alkoholizm i Narkomania” 2007, Tom 20, nr 4, s. 425-437.

bliskim, gdyż wiedzą, jakie tego będą konsekwencje; dla dealera twoje dziecko to tylko klient, on ma płacić i wracać po kolejny towar; nie ponoszą też żadnych kosztów leczenia, terapii i rehabilitacji osób uzależnionych; uważają siebie za niewinnych wobec zatruc, ciężkich uszkodzeń mózgu i śmierci ofiar narkotyków. Dlatego wobec dealerów narkotykowych nie wolno mieć żadnego współczucia, to sprzedawcy tragedii i śmierci”.³³⁸

Lata osiemdziesiąte ubiegłego stulecia były szczególne pod względem rozprzestrzeniania się narkomanii wśród nieletnich, ale także w sferze przestępczości kryminalnej i przestępczości związanej z łamaniem zapisów ustawy o zapobieganiu narkomanii. Mówiąc o tych dwóch rodzajach przestępczości można uznać, że „na podstawie obserwacji tego zjawiska wydaje się zasadne postawienie tezy, że aparat państwowy reaguje na zjawiska narkomanii na zasadzie straży pożarnej. W momencie dużego zagrożenia w jednym obszarze, kieruje się sporo sił i środków w ten rejon zagrożeń, pozostawiając samemu sobie drugi rejon, co skutkuje powstawaniem niekontrolowanego jego rozwoju. Świadczy to o braku spójnej polityki zapobiegania narkomanii, co powoduje, że powołane do tego instytucje pracują tylko na własne konto, a to pozwala na niekontrolowany wzrost zjawiska”.³³⁹

Stosowanie innych środków o charakterze psychoaktywnym przez młodzież, które nazywane są używkami, a szczególnie palenie papierosów, nadmierne picie kawy, używanie napojów energetyzujących, a także roślin o właściwościach narkotycznych nie było przedmiotem starannych analiz zarówno pod względem epidemiologii zjawiska, jak i regulacji prawnych, ale uzależnienie od niektórych używek, w tym od kawy, nikotyny, czy eteru określano jako kofeinizm, nikotynizm i eteromania.³⁴⁰

Palenie papierosów, w tym palenie przez młodzież jest jednym z największych problemów w Polsce. Nie bez znaczenia jest także wpływ palenia biernego na zdrowie człowieka.³⁴¹ Szacuje się, że problem ten dotyczy zarówno kobiet, jak i mężczyzn, a także coraz młodszych wiekowo osób, co związane jest z tym, że w okresie adolescencji niektórzy doświadczają różnorodnych trudności życiowych, czego skutkiem mogą być ryzykowne zachowania zdrowotne, w tym zapalenie pierwszego w swoim życiu papierosa. Palenie papierosów naraża osobę palącą i otoczenie na wpływ blisko 4000 szkodliwych substancji, a

³³⁸ M. Z. Jędrzejko, Z. Stańczak, Tworzenie popytu – przestępczość narkotykowa – czyli jak to dociera do naszych dzieci, [w:] M. Z. Jędrzejko, Z. Stańczak, T. Białas (red.), *Narkotyki. Dopalmace. Nowe środki psychoaktywne. Co warto wiedzieć? Jak chronić dzieci i młodzież?*, Oficyna Wydawnicza ASPRA i Oficyna Wydawnicza ASPRA von Velke, Warszawa 2018, s. 124.

³³⁹ A. Krawiec, E. Moczuk, *op. cit.*, s. 259.

³⁴⁰ W. Rusiecki, P. Kubikowski, *Toksykologia współczesna*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa, s. 316-349; L. Zgirski, *Rozważania nad systematyką toksykomanii*, „Psychiatria Polska” 1972, nr 1, s. 1-6.

³⁴¹ J. Lewandowski, *Wpływ biernego palenia na zdrowie człowieka*, „Problemy Alkoholizmu” 1994, nr 7, s. 4-6.

wszystkie z nich zawarte w dymie tytoniowym mają szkodliwy wpływ na organizm ludzki.³⁴² Jak alarmują lekarze, palenie tytoniu stanowi poważne zagrożenie dla zdrowia ludzi, a szczególnie młodzieży, którzy nie tylko popalają papierosy, a też bierne wdychają dym tytoniowy. Globalnie palenie tytoniu uważane jest za czynnik ryzyka odpowiedzialny za sześć z ośmiu najczęstszych przyczyn zgonów na świecie, z powodu choroby niedokrwiennej serca, choroby naczyń mózgowych, infekcji dolnych dróg oddechowych, przewlekłej obturacyjnej choroby płuc, raka tchawicy, oskrzeli i płuc oraz gruźlicy.³⁴³ Co ciekawe, dopiero w 1995 roku, uchwalono ustawę o ochronie zdrowia przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych.³⁴⁴ Obecnie istnieją nowe trendy związane z paleniem e-papierosów, co wzbudza niepokój w środowisku medycznym, tym bardziej, że e-papierosy palą także osoby nieletnie.³⁴⁵

Nieco inaczej przedstawia się kwestia picia kawy, tym bardziej, że nie jest to produkt objęty jakimikolwiek ograniczeniami prawnymi. Wprawdzie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. dostęp do kawy był bardzo utrudniony, dlatego używka ta była stosowana w wyjątkowych sytuacjach, przede wszystkim przez osoby dorosłe. Nie mniej jednak kawa oraz herbata są napojami niezwykle popularnymi, zwłaszcza wśród osób, które prowadzą intensywny tryb życia. Są one pite nie tylko ze względu na bogate walory smakowo-zapachowe, ale również w celu zaspokojenia pragnienia, właściwości pobudzających, czy w celach towarzyskich. Jednakże badania wykazują, że zbyt duże spożycie kawy może prowadzić do nadmiernej pobudliwości psychoruchowej, uczucia niepokoju, gonitwy myśli, napadów niemierności, kołatania serca, objawów osteoporozy na skutek wypłukiwania wapnia i magnezu, zwiększonego wydzielania kwasu solnego, a w konsekwencji stanów zapalnych przełyku, żołądka i dwunastnicy. Napoje te wywierają

³⁴² P. Kozłowski, M. Kozłowska, K. Kozłowska, *Ocena częstości palenia papierosów oraz nawyków im towarzyszących wśród młodzieży uczącej się*, „Journal of Education. Health and Sport” 2017, nr 7 (7), s. 172.

³⁴³ P. Kuźmicka, M. Jasińska, M. Grzegorzczak, B. Karakiewicz, *Palenie tytoniu a jakość życia*, „Medycyna Środowiskowa – Environmental Medicine” 2013, Vol. 16, Nr 1, s. 44.

³⁴⁴ Ustawa z dnia 9 listopada 1995 r. o ochronie przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych, Dz. U. z 2019 r. poz. 2182 z późn. zm.

³⁴⁵ Patrz: R. Z. Behar, B. Davis, Y. Wang, V. Bahl, S. Lin, P. Talbot, *Identification of toxicants in cinnamon-flavored electronic cigarette refill fluids*, „Toxicology In Vitro” 2014, Vol. 28, nr 2, s. 198-208; M. L. Goniewicz, M. Gawron, J. Nadolska, L. Balwicki, A. Sobczak, *Rise in electronic cigarette use among adolescents in Poland*, „Journal of Adolescent Health” 2014, Vol. 55, nr 5, s. 713-715; M. L. Goniewicz, W. Zielinska-Danch, *Electronic cigarette use among teenagers and young adults in Poland*, „Pediatrics. Official Journal of the American Academy of Pediatrics” 2012, Vol. 130, nr 4, s. 879-885; P. Hajek, J. F. Etter, N. Benowitz, T. Eissenberg, H. McRobbie, *Electronic cigarettes. Review of use, content, safety, effects on smokers and potential for harm and benefit*, „Addiction. Society for the Study of Addiction” 2014, Vol. 109, nr 11, s. 1801-1810; L. Neilson, C. Mankus, D. Thorne, G. Jackson, J. DeBay, C. Meredith, *Development of an in vitro cytotoxicity model for aerosol exposure using 3D reconstructed human airway tissue; application for assessment of e-cigarette aerosol*, „Toxicology In Vitro” 2015, Vol. 29, nr 7, s. 1952-1956.

wpływ na zdrowie, co uzależnione jest od ich spożywanej ilości i rodzaju, ale także od odpowiedniego sposobu ich przygotowania.³⁴⁶

Napoje zawierające kofeinę są często spożywane przez młodzież ze względu na działanie pobudzające oraz walory smakowe. Zawartość kofeiny w filiżance mocnego naparu kawy mielonej wynosi 74 mg, a taka sama ilość kawy rozpuszczalnej powoduje wprowadzenie do organizmu 117 mg kofeiny. Zawartość kofeiny w herbacie to około 14–65 mg. Napoje typu cola w 100 ml zawierają 10 mg kofeiny. Porcja czekolady do picia czy kakao to około 4–5 mg kofeiny. Dostępne badania naukowe wskazują, że umiarkowane spożycie kofeiny 100-300 mg/dobę ma korzystny wpływ na sprawność myślenia, koncentrację oraz wydolność fizyczną. Według Instytutu Żywności i Żywienia, niskie spożycie kawy to 1–2 filiżanki na dobę, 3–4 filiżanki to umiarkowane, natomiast 5 i więcej filiżanek to wysokie spożycie kawy. Wyniki badań wskazują, że osoby stosujące kofeinę wykazują większą sprawność umysłową, co wykazały różnego rodzaju testy oraz zadania polegające na zapamiętywaniu. Nie należy zatem się dziwić, że młodzież stosuje używki zawierające kofeinę podczas nauki, szczególnie nocą, która jest naturalną porą snu, zatem kiedy człowiek zmuszony jest nocą do nauki, musi liczyć się z problemem osłabionej sprawności umysłowej. Zatem potwierdza się teza, że kofeina wywiera zarówno korzystny, jak i niekorzystny wpływ na organizm człowieka, co zależy od spożytej dawki, wrażliwości organizmu oraz stanu zdrowia danej osoby.³⁴⁷

W latach powstawania wspomnianej ustawy napoje energetyzujące nie były dostępne ogółowi społeczeństwa, a ich dystrybucja w zasadzie była ograniczona do Pewexów, czyli sklepów z towarami oferowanymi za waluty obce. Do Polski *Red Bull* trafił w roku 1987.³⁴⁸ Jak zauważa M. Cichocki, napoje energetyzujące są bardzo popularną używką, zarówno wśród dorosłych, jak i młodzieży oraz dzieci w wieku szkolnym. Ze względu na fakt, że stanowią bogate źródło łatwo przyswajalnych węglowodanów oraz związków aktywnych biologicznie, głównie kofeiny, ich regularne przyjmowanie nie pozostaje obojętne dla zdrowia i może wiązać się z występowaniem uzależnień i chorób metabolicznych, w tym cukrzycy. Przy tym zwraca się uwagę na fakt, że napoje te, choć są przeznaczone do spożycia dla osób od 16-go roku życia, znajdując się w legalnym obrocie, są dostępne także dla

³⁴⁶ S. Bawa, A. Wezgraj, *Badanie spożycia kawy i herbaty oraz wykorzystania ich preparatów w aromaterapii i kosmologii przez studentów*, „Bomatologia i Chemia Toksykologiczna” 2015, Tom XLVIII, nr 3, s. 236.

³⁴⁷ K. Wójtowicz-Chomicz, E. Huk-Wieliczuk, A. Czeczuk, A. Borzęcka, P. Borzęcki, I. D. Karwat, *Analiza rozpowszechnienia spożywania kofeiny wśród młodzieży akademickiej*, „Family Medicine&Primary Care Review” 2014, Vol. 16, nr 3, s. 303.

³⁴⁸ K. Pawlas, P. Hołojda, K. Brust, *Ocena spożycia napojów energetycznych oraz ich wpływu na zdrowie człowieka na podstawie badania wśród studentów wrocławskich uczelni*, „Medycyna Środowiskowa – Environmental Medicine” 2017, Vol. 20, nr 2, s. 40.

młodszych dzieci bez żadnych ograniczeń.³⁴⁹ Napoje energetyzujące są reklamowane z uwagi na aspekt „uwalniania zwiększonej energii” przez organizm dzięki unikalnemu składowi stymulującemu procesy kataboliczne, dzięki zawartości różnego rodzaju stymulatorów i witamin. Wobec tego, mechanizm działania napojów energetyzujących, oprócz dostarczania dużych ilości energii w postaci łatwo przyswajalnych węglowodanów, polega na zastosowaniu substancji stymulujących, głównie kofeiny i tauryny, które zwiększają możliwości wysiłkowe organizmu i likwidują objawy zmęczenia. Ze względu na zawartość składników aktywnych, które mają zdolność ingerencji w procesy biochemiczne zachodzące w ludzkim organizmie i mogą niekiedy działać toksycznie, używanie napojów energetyzujących powinno odbywać się pod rygorami ostrożności i rozsądku, z uwzględnieniem, że napoje te nie są szczególnie korzystne dla dzieci i dorastającej młodzieży.³⁵⁰

Jednym z pierwszych napojów energetyzujących był wytwarzany w latach 60-tych w Japonii „Lipovitan”, zawierający w wersji „wzmocnionej” 2-3 g tauryny i 300 mg argininy. Aktualnie wytwarzane napoje energetyzujące zawierają kofeinę, guaranę, taurynę, inozytol, węglowodany, witaminy z grupy B, a także ekstrakt z korzenia żeń-szenia. Obecnie rynek tego typu napojów jest bardzo urozmaicony, a w Polsce można spotkać przynajmniej 50 marek różnych napojów energetyzujących. Bardzo często napoje te są kojarzone ze sportem i sportowcami, co ma tylko częściowe uzasadnienie i prawdopodobnie wynika z faktu, że do napojów energetyzujących błędnie zalicza się używane przez sportowców izotoniki, czyli napoje uzupełniające elektrolity i nawadniające organizm, co jest wskazane podczas intensywnego treningu.

Napoje energetyzujące są przeznaczone głównie dla osób, które ze względu na konieczność pozostawania przez dłuższy czas w stanie pełnej gotowości fizycznej i psychicznej, chcą zniwelować uczucie zmęczenia lub senności i skłonić swój organizm do maksymalnego wysiłku. Działanie pobudzające tych napojów zapewnia główny ich składnik - kofeina. Pozostałe składniki, takie jak guarana, tauryna, inozytol, witaminy z grupy B, glukuronolakton i inne, mają wzmacniać działanie kofeiny lub eliminować negatywne skutki, które mogą pojawić się wskutek wymuszonego „napędzania” wysiłonego organizmu.³⁵¹ Poza tym, jak wskazują A. Garus-Pakowska, A. Jakubowska, E. Gaszyńska, F. Szatko, coraz powszechniejszą praktyką, stosowaną zwłaszcza wśród osób młodych, jest łączenie napojów

³⁴⁹ M. Cichocki, *Napoje energetyzujące – współczesne zagrożenie zdrowotne dzieci i młodzieży*, „Przegląd Lekarski” 2012, Vol. 69, nr 10, s. 854.

³⁵⁰ *Ibidem*, s. 854.

³⁵¹ *Ibidem*, s. 854-855.

energetyzujących z alkoholem. Kwestia ta może wynikać z tego, że połączenie alkoholu z napojem energetyzującym zmniejsza odczucie bólu głowy, osłabienia i koordynacji mięśniowej, chociaż zaburzenia koordynacji ruchowej oraz opóźnienie reakcji wzrokowej pozostają niezmiennie. Ponadto spożywanie tej substancji wraz z alkoholem może maskować objawy upojenia alkoholowego, a także znosić typowe objawy intoksykacji alkoholowej. Jednak osoba będąca pod wpływem takiej mieszanki nie jest w stanie ocenić racjonalnie stanu swojej trzeźwości, co może doprowadzić to do podejmowania nieodpowiedzialnych decyzji, w tym podjęcia niebezpiecznej aktywności. Napoje energetyzujące nie powinny być również łączone z niektórymi lekami, tym bardziej, że wykazano przyspieszenie działania niektórych leków przeciwbólowych oraz zmniejszenie działania leków uspokajających.³⁵²

Kolejną kwestią jest używanie roślin o właściwościach narkotycznych, które stosowane były przez ludzi od najdawniejszych czasów. Jak piszą A. Zemanek i B. Zemanek, „w najstarszych cywilizacjach rolniczych, które pojawiły się niedługo po tzw. „rewolucji neolitycznej”, czyli przejściu z koczowniczego na osiadły tryb życia ok. 8000 r. p.n.e., istniała bogata wiedza o świecie roślinnym, związana z życiem religijnym oraz praktykami leczniczymi. Wiedzę tę ocenia się dzisiaj na podstawie przyrodniczej analizy dzieł sztuki, nielicznych zachowanych dokumentów pisanych oraz znalezisk archeobotanicznych, czyli szczątków roślinnych odkrywanych w czasie wykopalisk”.³⁵³ Jest to zatem wiedza istniejąca od tysięcy lat, chociaż nieco zapomniana we współczesnej cywilizacji. Nie mniej jednak o właściwościach narkotycznych niektórych roślin wiedziano już od dawna, co wiązało się z tym, że niektóre osoby, nie mając możliwości odurzania się różnego rodzaju nielegalnymi środkami psychoaktywnymi, sięgały do starych przepisów i odurzały się roślinami, które rosły w najbliższym otoczeniu człowieka. Wiedza o takich roślinach pozwalała na przygotowywanie środków bardzo przypominających narkotyki. W Polsce do tej grupy zaliczano lulek czarny i bielun dziedzierzawa. Lulek czarny używany był jako środek usypiający i halucynogeny, wprowadzający w trans, a bielun dziedzierzawa, zawierający alkaloidy tropanowe, wywołuje halucynacje, padaczkę, konwulsje, trudności z oddychaniem, śpiączkę i śmierć. W poszukiwaniu doznań narkotycznych nastolatki robią z liści datury

³⁵² A. Garus-Pakowska, A. Jakubowska, E. Gaszyńska, F. Szatko, *Charakterystyka spożycia napojów energetyzujących wśród studentów wybranych uczelni medycznych*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2015, nr 4 (96), s. 777.

³⁵³ A. Zemanek, B. Zemanek, *Roślina i sacrum w historii cywilizacji*, [w:] B. Domański, S. Skiba (red.), *Geografia i Sacrum*, Tom 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 472.

wywar, który wywołuje trwające przez kilka dni halucynacje, niszczy komórki mózgu i prowadzi do śmierci.³⁵⁴

Można także stwierdzić, że specyfika efektów psychoaktywnych, które są uzyskiwane po zażyciu różnorodnych roślin, wpływa na ich klasyfikację. W związku z tym rośliny można podzielić na trzy grupy: a) pierwszą, która obejmuje wszelkie zioła, rośliny i jady zwierzęce, powodujące występowanie halucynacji, omamów wzrokowych oraz słuchowych, b) drugą grupę stanowią specyfiki stymulujące, wywołujące silne pobudzenie, nasilające aktywność psychoruchową, niosące odporność na ból i wytrzymałość w trudnych, wymagających nadludzkiego wysiłku działaniach, c) trzecią, do której należą substancje o działaniu hipnotycznym, nasennym i ośpiającym.³⁵⁵

W Polsce występuje kilkadziesiąt roślin o charakterze narkotycznym, stosowanych jako namiastka narkotyku przez różne osoby.³⁵⁶

Podsumowując, należy stwierdzić, że w pierwszej połowie XXI wieku, wskutek globalizacji i otwarcia granic na eksport i import globalny, młodzież ma dostęp do substancji psychoaktywnych, które nie były znane wcześniej. Część z nich powstaje w laboratoriach chemicznych, a część jako namiastka prawdziwych” narkotyków, poprzez mieszanie różnych roślin zielnych używanych od wieków, które lokalnie istnieją w różnych zakątkach globu, inne z kolei są spreparowanym produktem odpadów komunalnych, a jeszcze inne powstają „ad hoc” przez „pomysłową” młodzież. M. M. Motyka, pisząc o nowych środkach odurzających wymienia takie jak: a) narkotyki projektowane, takie jak dopalacze, którymi są syntetyczne analogi znanych narkotyków, produkowane w nielegalnych laboratoriach, dystrybuowane przez nieznaną producentów i eksporterów, b) egzotyczne rośliny odurzające, dostępne na lokalnym rynku narkotykowym, stosowane od wieków w celach obrzędowych, c) leki o potencjale psychoaktywnym dostępne bez recepty, które zawierają efedrynę i pseudoefedrynę, d) narkotyki hybrydowe, powstałe w prymitywnych warunkach, łączące w sobie różnorodne dostępne leki ze znanymi narkotykami, e) narkotyki nietypowe, powstałe wskutek nieograniczonej ludzkiej pomysłowości, takie jak „energetyczne” pliki muzyczne, mieszanki środków organicznych, czy nawet śmieci.³⁵⁷

³⁵⁴ B. Żuraw, W. Haratym, M. Tietze, E. Weryszko-Chmielewska, *Rośliny dziko rosnące o właściwościach toksycznych*, „Alergoprofil” 2014, Vol. 10, nr 1, s. 19-20.

³⁵⁵ M. Motyka, J. T. Marcinkowski, *Dlaczego zażywali środki psychoaktywne? Cz. I. Rola i znaczenie środków psychoaktywnych w kulturze: od Pradziejów do początku XX wieku*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2014, nr 2 (95), s. 224-225.

³⁵⁶ B. Żuraw, W. Haratym, M. Tietze, E. Weryszko-Chmielewska, *op. cit.*, s. 21-27.

³⁵⁷ M. A. Motyka, *Społeczno-kulturowe uwarunkowania narkomanii. Skala i przyczyny zjawiska wśród młodzieży województwa podkarpackiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2018, s. 62-70.

Zawarte w u.p.n. określenie „używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia”, jest współcześnie określeniem zbyt uproszczonym. Okazuje się bowiem, że oprócz środków, które mają charakter nielegalny, istnieje cała grupa środków, których używanie nie jest objęte żadnymi regulacjami prawnymi. Wydaje się, że o ile w okresie tworzenia przedmiotowej ustawy wiedza o różnorodnych substytutach środków mogących wprowadzać nieletnich w stan odurzenia była nikła, o tyle współcześnie, wskutek istnienia sieci internetowej, a także rozpowszechnionego handlu internetowego, wiedza i fizyczny dostęp do jakichkolwiek środków jest bardzo znaczący, czego przykładem mogą być „dopalacze”, które są „nowością” na polskim rynku narkotykowym.³⁵⁸ Ponadto nie antycypowano możliwości pojawienia się problemów związanych z uzależnieniami behawioralnymi.³⁵⁹

Kolejnym zachowaniem wymagającym interwencji jest uprawianie nierządu przez nieletnich. Należy przy tym zaznaczyć, że określenie to jest semantycznie równoważne z pojęciem prostytutki. A zatem ustawodawca chciał zwrócić uwagę na fakt uprawiania prostytutki przez osoby nieletnie.

Rozpoczynając niniejsze rozważania należy zwrócić uwagę na to, że człowiek jest istotą seksualną, a zachowania seksualne są częścią zachowań społecznych człowieka i są one zależne od kultury danego społeczeństwa. Społeczny charakter tych zachowań wyraża się w różnych formach przyzwalania lub nieprzyzwalania na zachowania seksualne, przede wszystkim w populacji osób dojrzałych i dorosłych. Seks jest ujmowany nie tylko jako proces fizjologiczny, lecz także jako szerokie zjawisko z całością systemu dążeń i ocen, a także z towarzyszącymi uczuciami, stanowiącymi jeden z ważnych czynników więzi łączących ludzi.³⁶⁰ Zachowaniami seksualnymi są takie zachowania, które mają miejsce między dojrzałym osobami, jeśli tylko jest to przez nich wzajemnie akceptowane, zmierza do obopólnego zaspokojenia seksualnego, nie szkodzi zdrowiu i nie narusza porządku społecznego.³⁶¹ Dlatego też ważnym elementem w rozważaniach nad seksualnością jednostki

³⁵⁸ Patrz: M. Z. Jędrzejko, Z. Stańczak, *op. cit.*, s. 121-132.

³⁵⁹ Patrz: C. Guerreschi, *Nowe uzależnienia*, Wydawnictwo Salwator, Kraków 2006; M. Jędrzejko, D. Sarzała, *Człowiek i uzależnienia*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2010; M. Jędrzejko, M. Janusz, M. Walancik, *Zachowania ryzykowne i uzależnienia, zjawisko i uwarunkowania*, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa 2013; M. Jędrzejko, A. Taper, *Jak kształtować kontakt dziecka z multimediami?*, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa 2010; M. Jędrzejko, A. Taper, *Uzależnienia behawioralne (człowiek i technologie cyfrowe)*, [w:] B. Skwarek, E. Wulbach, I. Lewicka (red.), *Patologie i uzależnienia (wybrane problemy teorii i praktyki)*, Wydawca Studio Poligraficzne Edytorka, Warszawa – Łódź 2014, s. 13-38.

³⁶⁰ K. Imieliński, *Przedmowa*, [w:] K. Imieliński (red.), *Seksuologia społeczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1994, s. 5.

³⁶¹ Z. Izdebski, *Seksualizm dzieci i młodzieży w Polsce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Zielona Góra 1992, s. 12.

jest określenie „sytuacji seksualnej”, a więc sytuacji dopuszczającej do zachowań seksualnych człowieka.

Najważniejszymi czynnikami sytuacji seksualnej są: a) podłoże fizjologiczne, o odmiennej strukturze u różnych jednostek, w których bierze się pod uwagę to, że ludzie różnią się pod względem układu i siły popędów, że mają inaczej funkcjonujący aparat zmysłowy, że różnią się zdolnością przeżywania emocjonalnego, mają inny typ doznań somatycznych, b) dziedzictwo kulturowe, którego komponentem „zmiennym” jest potoczna wiedza na temat życia seksualnego, utrwalona tradycją, przekazywana wraz z wychowaniem, funkcjonująca jako oczywista, niepodważalne zasady postępowania przy organizowaniu i utrzymywaniu kontaktów seksualnych lub powstrzymywaniu się od nich, c) okoliczności życia, czyli zdarzenia, w jakie człowiek zostaje uwikłany, które wyzwalają nieoczekiwane drzemiące w nim dotąd afekty lub nie dopuszczające do przejawiania się pewnych silnych tendencji osobowościowych, które w takich przypadkach szukają ujścia pośredniego, zastępczego, d) doświadczenia związane z realizacją albo tłumieniem popędu seksualnego, z obserwacją rozgrywającego się wokół życia wraz z zachowaniami seksualnymi innych ludzi, e) własny pogląd i zespół przekonań na sprawy życia seksualnego, pozostające w różnym stosunku do poglądów przekazanych przez tradycję, zgodny z nimi albo nie, różny jakościowo, przeciwstawny, uświadamiany lub nie, f) system wartości uznawany przez człowieka, związany ściśle z własnym poglądem na życie seksualne.³⁶²

Dla wielu ludzi podejmowanie współżycia seksualnego jest związane z poszukiwaniem własnej tożsamości. Jednak wiele osób podejmuje różnego rodzaju ryzykowne zachowania, narażając się na określone konsekwencje swych czynów.

Jednym z zachowań o charakterze seksualnym, ale noszącym znamiona zachowania ryzykownego jest podejmowanie kontaktów seksualnych z osobami trudniącymi się prostytutką. Prostyucja jest jednym z najstarszych zjawisk społecznych, obejmujących zachowania związane ze sferą seksualną człowieka. Prostyucja od łacińskiego „*prostitutio*” oznacza uprawianie nierządu w celach zarobkowych.³⁶³ Jednak niektórzy wywodzą ten termin od łacińskiego słowa „*prostare*”, który oznacza stać przed czymś, wystawać, ofiarować się na sprzedaż. Pojęcie prostytutki kojarzy się zatem z faktem sprzedaży własnego ciała przypadkowemu partnerowi, który godzi się za to zapłacić.³⁶⁴

³⁶² M. Gołaszewska, *Seks w świetle antropologii filozoficznej*, [w:] K. Imieliński (red.), *Seksuologia...*, *op. cit.*, s. 76-77.

³⁶³ Słownik Wyrazów Obcych PWN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980, s. 607.

³⁶⁴ K. Imieliński, *Manowce seksu – prostytutka*, Res Polonia, Łódź 1990, s. 9.

Według Słownika języka polskiego prostytutka to uprawianie stosunków płciowych w celach zarobkowych, innymi słowy to nierząd.³⁶⁵ Zaś nierząd to czyny naruszające normy moralno-obyczajowe danego społeczeństwa w zakresie stosunków seksualnych.³⁶⁶ A zatem, aby mówić o prostytutce, muszą zaistnieć określone motywy działania, odbywać się to musi tylko dla zaspokojenia cudzych potrzeb seksualnych, bez wyboru, odpłatnie, bez zaangażowania uczuciowego. Oznacza to po pierwsze, że dana osoba oddaje do dyspozycji innej osobie własne ciało, co oznacza gotowość prostytutki nie tylko do odbycia stosunku seksualnego, ale także do innych praktyk seksualnych według życzenia klienta. Po wtóre, że istnieje motyw braku wyboru obiektu tego zachowania seksualnego, czyli ma on charakter jednostronny, gdyż to klient, na zasadzie transakcji, jest osobą wybierającą „obiekt” usługi seksualnej, czyli traktuje przedmiotowo prostytutkę. Po trzecie, że otrzymywanie zapłaty za udzielane świadczenia seksualne jest ustalane, co oznacza, że ustalany jest także zakres tych świadczeń, od „zwykłych” stosunków, po niestandardowe kontakty seksualne. Po czwarte, że istotnym elementem interakcji jest brak związku emocjonalnego między prostytutką a klientem, a zatem brak związku uczuciowego, a podstawą więzi jest pieniądz, gdyż osoba prostytuująca się kieruje się chęcią zysku, a klient chęcią rozładowania swego napięcia seksualnego. A zatem nie odgrywają roli odczucia estetyczne prostytutki, jej preferencje seksualne, czy jej preferencje dotyczące partnera seksualnego, a także jej uczucia emocjonalne, ale liczy się tylko czynnik o charakterze finansowym, który w określonej formie trafia do prostytutki.³⁶⁷ W innym ujęciu, prostytutka to oddawanie swojego ciała większej liczbie osób dla zaspokojenia ich popędu płciowego, w zamian za korzyści materialne.

Obowiązujący kodeks karny nie sankcjonuje uprawiania prostytutki. Jej uprawianie może jednak podlegać karze pośrednio. Art. 142 ustawy z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks Wykroczeń,³⁶⁸ sankcjonuje bowiem natarczywe proponowanie innej osobie dokonania z nią czynu nierządowego, mając na celu uzyskanie korzyści materialnej, narzucając się lub w inny sposób naruszający porządek publiczny. Dobrowolne uprawianie prostytutki nie jest karalne, co wynika z ratyfikowanej przez Polskę abolicjonistycznej międzynarodowej Konwencji w sprawie zwalczania handlu ludźmi i eksploatacji prostytutki (ratyfikowana na podstawie ustawy z dnia 29 lutego 1952 r.) z dnia 21 marca 1950 r.,³⁶⁹ zakazującej nie tylko penalizacji,

³⁶⁵ Słownik Języka Polskiego PWN, M. Szymczak (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, Tom 2, s. 941.

³⁶⁶ *Ibidem*, s.357.

³⁶⁷ K. Imieliński, *Manowce seksu. Prostitution, op. cit.*, s. 11; M. Kowalczyk-Jamnicka, *Społeczno – kulturowe uwarunkowania prostytutki w Polsce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Bydgoszcz 1998, s. 10-11.

³⁶⁸ Ustawa z 20 maja 1971 r. Kodeks Wykroczeń, Dz. U. z 2019 r. poz. 821 z późn. zm.

³⁶⁹ Konwencja w sprawie zwalczania handlu ludźmi i eksploatacji prostytutki, Dz. U. z 1952 r. nr 41, poz. 278.

ale również rejestracji prostytutek. Na gruncie art. 203 i 204 k.k. można natomiast mówić o penalizacji tzw. przestępstw okołoprostytucyjnych. Art. 203 penalizuje doprowadzenie drugiej osoby do uprawiania prostytucji, posługując się przemocą, groźbą bezprawną, podstępem lub wykorzystując stosunek zależności lub krytyczne położenie pokrzywdzonego. Z kolei zgodnie z art. 204 § 1. Kto w celu osiągnięcia korzyści majątkowej nakłania inną osobę do uprawiania prostytucji lub jej to ułatwia, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. § 2. Karze określonej w § 1 podlega, kto czerpie korzyści majątkowe z uprawiania prostytucji przez inną osobę. § 3. Jeżeli osoba określona w § 1 lub 2 jest małoletnim, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10. § 4. (uchylony).

Poza rozwiązaniami kodeksu karnego obecnie w polskim prawie nie ma jakiegokolwiek regulacji prawnej, która normowałaby kwestię zapobiegania prostytucji oraz obowiązku terapii osób w ten sposób pokrzywdzonych. Są jedynie pośrednie rozwiązania, które nakładają na organy samorządu terytorialnego obowiązek przeciwdziałania patologiom społecznym,³⁷⁰ takie jak Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi z dnia 26 października 1982 r.,³⁷¹ Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r.,³⁷² Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii z dnia 29 lipca 2005 r.³⁷³

Od końca lat osiemdziesiątych zmieniła się formuła prostytucji w Polsce. Jeszcze w latach sześćdziesiątych szacowano, że w Polsce było około 1000 prostytutek,³⁷⁴ jednak później trudno było ustalić ich rzeczywistą liczbę. Szacuje się, że w latach 90 tych w 840 agencjach towarzyskich i 115 salonach masażu erotycznego było zatrudnionych około 3500 osób.³⁷⁵ Spora grupa prostytutek to osoby spoza granic Polski, których szacowano na około 2000.³⁷⁶ Zatem można mówić o grupie od kilku do kilkunastu tysięcy osób trudniących się na co dzień lub okazjonalnie prostytucją. Grupę osób trudniących się prostytucją zasilają osoby wchodzące bardzo wcześnie w proceder prostytucyjny. Można bowiem było spotkać prostytutki w wieku 12-14 lat, a także uczennice szkół średnich, licealistki, zatrudniane „na czarno” w agencjach towarzyskich, a poza tym świadczące usługi seksualne uczennice różnych typów szkół.³⁷⁷ Pojawia się także i prostytucja młodzieżowa, praktycznie przez

³⁷⁰ M. Drapalska-Grochowicz, *Zjawisko prostytucji – pomiędzy koniecznością a tabu?*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 2018, nr 85., s. 40-41.

³⁷¹ Dz. U. z 2019 r., poz. 2277.

³⁷² Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz. U. z 2019 r. poz. 1507z późn. zm.

³⁷³ Dz. U. z 2019 r., poz. 852 z późn. zm.

³⁷⁴ M. Jasińska, *Problematyka prostytucji w Polsce*, [w:] A. Podgórecki (red.), *Zagadnienia patologii społecznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 438.

³⁷⁵ B. Hołyst, *Kryminologia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1999, s. 680.

³⁷⁶ *Ibidem*, s. 680-681.

³⁷⁷ *Ibidem*, s. 680.

nikogo nierejestrowana. Są to często młode dziewczyny, uczennice szkół średnich, studentki, które zarabiają na życie.³⁷⁸ Poza tym współcześnie mamy do czynienia z zupełnie nowymi zachowaniami prostytucyjnymi, takimi jak wykorzystywanie kamerek internetowych do podglądania osób, sprzedaż lub udostępnianie swoich nagich zdjęć, stosunki z dziewczynami za pieniądze, pornografia internetowa, zarówno hetero, jak i homoseksualna. Nie bez znaczenia jest także wykształcenie się zjawiska uprawiania seksu przez „galerianki”, a także ogromna podaż zdjęć wykonanych przez modelki erotyczne, zamieszczane w Internecie,³⁷⁹ a także istnienie specyficznej formy prostytucji, jaką jest „sponsoring”.³⁸⁰

Czym zatem można tłumaczyć prostytucję nieletnich? Wydaje się, że dzisiejsze czasy są nasączone ogromną erotyzacją kultury masowej, a seks jest najlepiej sprzedającym się elementem tej kultury. J. Kurzępa przedstawiając akceptowane formy zarabiania pieniędzy przez młodzież, wymienia także prostytucję, wskazując, że młode dziewczęta uprawiając prostytucję, zarabiają na modne ubrania, płyty kompaktowe czy kosmetyki.³⁸¹ Warto wskazać, że pogląd ten może być już nieco archaiczny w odniesieniu do płyt kompaktowych, które powoli wychodzą z użycia, zastępowane przez pliki mp.3 i mp.4 dostępne w sieci Internet.

Należy zastanowić się, czy stosunki seksualne młodzieży można traktować jako problem społeczny. W ankiecie przeprowadzonej w roku 1986 przez czasopismo „Teenage”, młodzi ludzie podali wzrastającą aktywność seksualną nastolatków jako ich główny dylemat. Inne problemy, narkomania, alkoholizm i samobójstwa, znalazły się według ich oceny poniżej kwestii zachowań seksualnych.³⁸² W XIX wieku rozpoczęcie życia seksualnego następowało zazwyczaj na rok lub dwa przed dorosłością, nie było wiele czasu, w którym młodzież mogła

³⁷⁸ Pomagać muszą osoby kompetentne. Rozmowa ze Zbigniewem Izdebskim, „Ośka” 1998, nr 2, s. 29.

³⁷⁹ Patrz: E. Moczuk, *Prostytucja czy sponsoring. Zagrożenia współczesnej młodzieży płynące z Internetu*, [w:] B. Bykowska, M. Szulc (red.), *Zagrożenia współczesnej młodzieży w poszukiwaniu tożsamości*, Księga jubileuszowa wydana z okazji XV-lecia istnienia Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego, Wydawca Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2006, s. 265-273.

³⁸⁰ Patrz: R. Gardian, *Zjawisko sponsoringu jako forma prostytucji kobiecej*, Oficyna Wydawnicza Impuls Kraków 2007; M. Jędrzejko, *Prostytucja jako problem społeczny, moralny i zdrowotny*, Wydawnictwo Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztor, Pułtusk-Warszawa 2006; A. Kilińska-Pękacz, *Prawne aspekty zjawiska galerianek*, „Problemy Opiekuńczo- Wychowawcze 2013”, nr 1 (3), s. 38-42; K. Klonowska, *Sponsoring seksualny - ocena binarna zjawiska*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2016, nr 30, s. 39-52; M. Kotowska, *Sponsoring – forma prostytucji czy patologii społecznej? Próba oceny zjawiska*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2009, nr 6, s. 239-249; M. Kowalewska-Łukuć, *Prostytucja i czerpanie z niej korzyści majątkowych – analiza prawno-porównawcza*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2017; R. Krajewski, *Prawnkarne aspekty dobrowolności seksualnej małoletnich*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 10, s. 5-26; P. Szota, *Prostytucja i jej nowe formy oraz zjawiska pokrewne a regulacje prawne*, „Acta Universitatis Lodzianis Folia Iuridica” 2018, nr 85, s. s. 47-61.

³⁸¹ Patrz: J. Kurzępa, *Młodzież pogranicza – świnki, czyli o prostytucji nieletnich*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2001.

³⁸² J. McDowell, *Nie! Pomóż swojemu dziecku pokonać presję seksualną*, Wydawnictwo Pojednanie, Lublin 1993, s. 11.

doznawać pokusy podjęcia aktywności seksualnej. Dzisiaj zdarza się, że mija ponad dziesięć lat od momentu osiągnięcia dojrzałości płciowej do zawarcia małżeństwa, a te lata to okres największego pragnienia seksualnego. Wywiera to ogromną presję na młodego człowieka, który nie będzie czekał do małżeństwa.³⁸³ Nikt nie neguje faktu, że najważniejszym z biologicznego punktu widzenia zadaniem zarówno kobiety, jak i mężczyzny jest reprodukcja. Upowszechniła się też opinia, że akt płciowy służy przede wszystkim przeżyciu przyjemności i rozkoszy. Sfera płci, wraz ze swą egzystencjalną głębią znalazła się w dziale rozrywki.³⁸⁴ Również przyzwyczajenie, którego człowiek pomimo chęci nie może się pozbyć, jest niczym innym jak uzależnieniem, a wśród różnorodnych uzależnień można znaleźć i uzależnienie od uprawiania seksu.³⁸⁵

Kolejnym pojęciem poddanym analizie jest „włóczęgostwo”. Pojęcie to istnieje tylko w języku potocznym, chociaż niegdyś miało odniesienia jurydyczne.

Pojęcie „włóczęgostwo” istniało w przepisach prawa, przede wszystkim okresu międzywojennego i powojennego. Co charakterystyczne niemal do połowy XX wieku ludzie którzy tak żyli, spotykali się z negatywnymi sankcjami. Jeszcze w latach pięćdziesiątych za włóczęgostwo wysyłano ludzi do PGR-ów na przymusową „rehabilitację przez pracę”. W ustawie o opiece społecznej z 16 sierpnia 1923 r.,³⁸⁶ która zgodnie z art. 59. przestała obowiązywać dopiero na mocy ustawy o pomocy społecznej z 29 listopada 1990 r.,³⁸⁷ włóczęgów definiowano jako odrębną od bezdomnych kategorię problemową. W dniu 14 października 1927 roku, weszło w życie Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o zwalczaniu żebractwa i włóczęgostwa. Rozporządzenie to obowiązywało jeszcze w 1947 r., a swoją moc utraciło ostatecznie dopiero w 1990 roku. Po II wojnie światowej zainteresowanie zjawiskiem włóczęgostwa było znikome, a sam problem był ukrywany. Po roku 1990 zagadnienie włóczęgostwa nie było już przedmiotem regulacji prawnych.³⁸⁸ Zresztą, po drugiej wojnie światowej, w konsekwencji zmian ustrojowych w Polsce, ograniczono chociaż pozornie, zjawisko włóczęgostwa i żebractwa.

Tworząc prawo dotyczące włóczęgostwa w II Rzeczypospolitej, zakładano różne formy prawnego oddziaływania na takie osoby. Po pierwsze, przewidziano środki zapobiegawcze, czyli wykorzystanie i rozbudowę istniejących domów pracy dobrowolnej, gdzie każdy, kto

³⁸³ *Ibidem*, s.21

³⁸⁴ W. Fijałkowski, *Ekologiczne podstawy prokreacji*, „Problemy Alkoholizmu” 1997, nr 10-12.

³⁸⁵ A. Dodziuk, *W stronę nałogów czy ku zdrowiu*, „Świat Problemów” 1998, nr 5, s. 17-19.

³⁸⁶ Dz. U. z 1923 r. nr 92, poz. 726.

³⁸⁷ Dz. U. z 1998 r. nr 64, poz. 414 z późn. zm.

³⁸⁸ M. Nózka, *Włóczęgostwo, zjawisko społeczne i interwencja socjalna*, „Zeszyty Pracy Socjalnej (Zeszyt Jedenasty)”, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 7-8.

chciał mógł znaleźć pracę. Po drugie, osoby niezdolne do pracy, niepełnosprawne, czy w podeszłym wieku mogły mieć zapewnioną możliwość korzystania z przytułków. Po trzecie, przewidywano środki poprawcze, poprzez umieszczanie żebraków i włóczęgów zdolnych do pracy w domach pracy przymusowej.³⁸⁹ Art. 3 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej, z dnia 14 października 1927 r. o zwalczaniu żebractwa i włóczęgostwa,³⁹⁰ stanowił, że włóczęgą jest ten, kto bez pracy i środków do życia zmienia stale miejsce swego pobytu nie w celu znalezienia pracy. Co charakterystyczne w ustawie tej połączono dwa różne zjawiska społeczne, czyli żebractwo i włóczęgostwo. A zatem nie potraktowano tych dwóch zagadnień jako różnych, zakładając, że zarówno żebractwo, jak i włóczęgostwo są traktowane jako zagrażające dla systemu społecznego. Ustawa proponowała drastyczne przeciwdziałanie temu zjawisku, czego egzemplifikacją był art. 5 ustawy, w świetle którego do walki z żebractwem i włóczęgostwem służyły: a) domy pracy dobrowolnej, b) przytułki, c) domy pracy przymusowej, które miały zwalczać żebractwo i włóczęgostwo poprzez stosowanie środków zapobiegawczych, poprawczych i karnych wobec osób, dopuszczających się tych czynów, a zwalczanie żebractwa i włóczęgostwa nieletnich do lat siedemnastu miały regulować przepisy specjalne. A zatem zjawiska te zostały potraktowane nie tylko jako zjawiska społeczne, ale także jako delikty. Do domów pracy dobrowolnej, co wynikało z art. 7, przyjmowani mieli być w miarę możliwości i na własne życzenie żebracy i włóczędzy po zwolnieniu z domu pracy przymusowej, więźniowie po odbyciu kary, osoby o niepełnej zdolności do pracy oraz wszystkie inne osoby, niemogące być zatrudnione lub nie mogące znaleźć innej pracy. Do przytułków przyjmowano osoby z tytułu opieki społecznej lub umieszczone przymusowo na mocy decyzji sądu, zupełnie niezdolnych do pracy żebraków i włóczęgi, nie posiadający środków utrzymania. Ponadto do zakładów tych przyjmowane miały być osoby zupełnie niezdolne do pracy. Z kolei w domach pracy przymusowej umieszczani mieli być żebracy i włóczędzy zdolni do pracy i nieposiadający środków utrzymania, co do których sąd orzekł umieszczenie w domu pracy przymusowej. Art. 13 stanowił, że żebracy lub włóczędzy zdolni do pracy, nieposiadający środków utrzymania, podlegają umieszczeniu w domu pracy przymusowej na czas od trzech do sześciu miesięcy. Jeżeli osoba została w ciągu dwóch lat od daty zwolnienia z domu pracy przymusowej ponownie zatrzymana na żebractwie lub włóczęgostwie, to podlegała obowiązkowemu umieszczeniu w domu pracy przymusowej na

³⁸⁹ K. Chylak, *Polityka zwalczania żebractwa i włóczęgostwa w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] P. Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej. Studia z polskiej polityki społecznej XX i XXI wieku*. Tom IV, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016, s. 19.

³⁹⁰ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej, z dnia 14 października 1927 r. o zwalczaniu żebractwa i włóczęgostwa, Dz. U. z 1927 r. nr 92, poz. 823.

czas od trzech miesięcy do dwóch lat. Art. 15 stanowił, że w sytuacji, gdy sąd uzna, że umieszczenie w domu pracy przymusowej nie jest wskazane ze względu na poprzednią niekaralność lub inne okoliczności, to zastosowanie tego środka można zawiesić na czas od jednego roku do trzech lat. W przypadku zawieszenia, sąd ustanawiał na ten czas opiekę nad skazanym, a wykonanie jej powierzał właściwemu organowi opieki społecznej.

Kwestia włóczęgostwa była w tamtym czasie dużym problemem społecznym. A. Ostrowski, odnosząc się do skali zjawiska włóczęgostwa na wsiach, wskazywał że z terenu „napływają (...) zażalenia na ustawiczny wzrost żebractwa i włóczęgostwa. Częstokroć zdarza się, że w razie odmowy jałmużny, żebracy terroryzują ludność, a nawet grożą spaleniem zabudowań. Ludność rolnicza w ustawicznej obawie o swoje życie i mienie spełnia wszystkie żądania nieraz bardzo podejrzanych jednostek. (...) Doceniając doniosłość racjonalnej walki z żebractwem i włóczęgostwem, zwraca szczególną uwagę na narastanie nowych kadr żebraków i włóczęgów, (...) która to kwestia (...) jest ściśle związana ze sprawą bezrobocia. (...) Żebractwo i włóczęgostwo szerzy się u nas w zastraszający sposób”.³⁹¹

Rozporządzenie to w niezmienionej postaci przetrwało do okresu powojennego. Dekret z dnia 22 października 1947 r. w sprawie mocy obowiązującej niektórych przepisów ustawodawstwa z zakresu opieki społecznej, wskazywał, że na podstawie art. 4 Ustawy Konstytucyjnej z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej,³⁹² a także ustawy z dnia 4 lipca 1947 r. o upoważnieniu Rządu do wydawania dekretów z mocą ustawy,³⁹³ Rada Ministrów postanowiła, a Rada Państwa zatwierdziła to, że na cały obszar Rzeczypospolitej Polskiej rozciąga się moc obowiązująca ustaw i rozporządzeń, w tym wspomniane już wyżej rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o zwalczaniu żebractwa i włóczęgostwa.

Szczególną kategorią osób, które były naznaczone terminem „włóczędzy” byli Romowie (Cyganie). Romowie zawsze przyciągali uwagę swoją innością i odmiennością, a koczowniczy tryb życia, powszechnie kojarzony z wolnością, stał się symbolem powszechnej niezależności i swobody. To od nich środowiska artystyczne przyjęły nazwę cyganeria, demonstrując w ten sposób pogardę dla konwenansów, norm społecznych i materializmu.³⁹⁴

³⁹¹ A. Ostrowski, *Walka ludności wiejskiej z żebractwem w Polsce. Referat wygłoszony na I Ogólnopolskim Zjeździe Przeciwżebractwym w Poznaniu 24 do 26 lutego 1937 roku*, Odbito w Rolniczej Drukarni i Księgarni Nakładowej, Poznań 1937, s. 4-7.

³⁹² Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U z 1947 r. nr 18, poz. 71.

³⁹³ Ustawa z dnia 4 lipca 1947 r. o upoważnieniu Rządu do wydawania dekretów z mocą ustawy, Dz. U z 1947 r. nr 49, poz. 252.

³⁹⁴ A. Sochaj, „Wielka wędrówka” - „wielki postój”. (50-lecie przymusowej akcji osiedleńczej Romów w Polsce w latach 1964 - 2014), Wydawca Związek Romów Polskich z siedzibą w Szczecinku, Szczecinek 2015, s. 10.

Po II wojnie światowej Romowie wrócili do tradycyjnego stylu życia, a ci, którzy przetrwali w taborach wyruszyli w dawne, choć ograniczone nowymi granicami szlaki. Tabor wyruszał w kwietniu, a wracał jesienią, by z nastaniem wiosny, ponownie rozpocząć wędrówkę. Po zakończeniu II wojny światowej rozpoczął się proces asymilacji i produktywizacji Romów, którzy za sprawą swej odmienności kulturowej i etnicznej, stanowili element tworzący wyłom w zamierzonej przez komunistów idei jednolitego etnicznie państwa klasy robotniczej. Wyłom ten potęgowało przywiązanie Romów do tradycji, a także wędrowny tryb życia i wykonywane zawody. Inną kwestią wzbudzającą niechętnie nastawienie do nich władz komunistycznych, były oparte na patriarchacie i feudalnym schemacie relacji panujących wewnątrz tej społeczności. Władzę niepokoił stan zdrowia oraz analfabetyzm Romów.³⁹⁵ Władze uznały wszystkich Romów za element kryminogeny i wprowadziły w stosunku do nich szereg radykalnych posunięć. Dla ówczesnych władz Romowie byli włóczęgami, niebezpiecznymi dla społeczeństwa, bo pokazywali swoją niezależność, swobodę wyboru i wolność, nie nomadami i nie diasporą, ze swoją specyficzną, wielowiekową kulturą.

Włóczęgotwo w nauce istnieje jako egzemplifikacja jednego ze sposobów przystosowania się jednostki do społeczeństwa, stworzonej przez R. K. Mertona.³⁹⁶ Także i Z. Bauman użył określenia „włóczęga”, wskazując na istnienie czterech typów wzorców osobowych istniejących w społeczeństwach ponowoczesnych, a związanych z nowoczesnymi układami społecznymi, tworzonymi w świetle relatywizmu etycznego współczesności, wymieniając wśród nich takie wzorce jak: spacerowicz, włóczęga, turysta, gracz.³⁹⁷ Jak pisze M. Nózka, „od wieków, z różnych względów, w codzienność wielu ludzi wpisana była włóczęga. Osoby, które tak żyły, określano mianem „wagantów”, „wagabundów” (łac. *vagator*, *vagus*, tj. włóczęga), „luźnych”, „swawolnych”, „hultajów”. „włóczęgów”, „wałęsów”, „bandosów”, „ludzi gościńca”, „picaro” (łotr, szelma, włóczęga, nicpoń - postać typowa dla hiszpańskiej powieści łotrzykowskiej XVI - XVII w.). Słowa, które spinają klamrą wszystkie te terminy to „luźność” i „wagabunda” (osoba lubiąca włóczęgę, wałęsający się). Wszyscy oni byli „ludźmi luźnymi”, „ludźmi gościńca” i włóczyli się. Terminy „ludzie luźni” i „włóczędzy” przez długie lata funkcjonowały w polskim ustawodawstwie i określały szeroką kategorię osób, wobec których skierowane były surowe sankcje, przewidywane na taką okoliczność przez rozbudowany aparat represji”.³⁹⁸ W Wielkiej Brytanii włóczędzy,

³⁹⁵ *Ibidem*, s. 25-26.

³⁹⁶ R. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982, s. 203.

³⁹⁷ Z. Bauman, *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2 (129), s. 7-31.

³⁹⁸ M. Nózka, *op. cit.*, s. 11.

zwani „*vagants*”, „*tramps*” są identyfikowani w środowisku osób bezdomnych jako odrębna kategoria.³⁹⁹ Na określenie tak funkcjonujących osób używa się i innych terminów, a wśród nich: „*hobo*”, „*bum*”, „*bagladies*” czy „*urbannomads*”.⁴⁰⁰ Bez względu jednak na to, jak będą takie osoby nazywane, to ich naznaczenie społeczne uświadamia, że nie są tylko wędrowcami bez domów, ale są osobami, które mogą brać czynny udział w działalności przestępczej.

Z punktu widzenia teoretycznego określenie „włóczęgostwo” i „włóczęga” związane jest z koncepcjami R. K. Mertona i Z. Baumana. Jedną z najbardziej znanych teorii funkcjonalnych jest teoria R. K. Mertona, w której ważną częścią jest istnienie dwóch pojęć: cele kulturowe oraz zinstytucjonalizowane sposoby ich osiągnięcia. Jak pisał R. K. Merton, „spośród wielu elementów struktury społecznej i kulturowej, dwa mają dla nas znaczenie bezpośrednie. Choć w konkretnych sytuacjach występują one łącznie, dla celów analizy można je od siebie oddzielić. Element pierwszy składa się z kulturowo zdefiniowanych zamierzeń i zainteresowań wytyczonych jako usankcjonowane cele dla wszystkich lub dla różnie umiejscowionych członków społeczeństwa. Cele są mniej lub bardziej zintegrowane i z grubsza uporządkowane w jakąś hierarchię wartości. Cele dominujące stanowią układ odniesienia aspiracji, z różnym natężeniem angażując emocje i znaczenie. Są to rzeczy warte zabiegów. Są one podstawowym, choć nie wyłącznym składnikiem wzorów życia grupowego. Drugi element struktury kulturowej określa, reguluje i kontroluje przyjęte sposoby zdążania do owych celów. Każda grupa społeczna nieodmiennie kojarzy swe cele kulturowe z zakorzenionymi w obyczajach bądź instytucjach przepisami, wyznaczającymi dozwolone sposoby zmierzania do tych celów”.⁴⁰¹

Teoria ta wyjaśnia stan anomii, czyli stan nieadekwatności czy też dysproporcji zachodzącej pomiędzy wartościami i celami, do których dąży jednostka, grupa społeczna czy też całe społeczeństwo z jednej strony a zinstytucjonalizowanymi środkami, jakie struktura społeczna proponuje do ich osiągnięcia z drugiej strony, jednak wyjaśniać nią można nie tylko sytuację anomii.

Jednostka ma szansę na to, aby przystosować się do grupy społecznej. Może to zrobić przez przyjęcie określonych postaw, takich jak: a) konformista, akceptujący cele i sposoby osiągnięcia tych celów, b) innowator, akceptujący cele społeczne, ale nieakceptujący sposobów

³⁹⁹ P. Koegel, *Definition and Estimates of Homelessness*, [w:] D. Levinson (red.), *Encyclopedia of Homelessness*, Vol I, Sage Publications, London 2004, s. 233-234. Na podstawie: M. Nózka, *op. cit.*, s. 26.

⁴⁰⁰ D. M. Schultz, *Vagrancy*, [w:] D. Levinson (red.), *Encyclopedia of Homelessness*, Vol I, Sage Publications, London 2004, s. 583-587. Na podstawie: M. Nózka, *op. cit.*, s. 26.

⁴⁰¹ R. K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Państwowe ..., *op. cit.*, s. 202.

ich osiągnięcia, c) rytualista, nieakceptujący celów społecznych, chociaż akceptujący sposoby osiągnięcia tych celów, d) człowiek wycofujący się, nieakceptujący celów, ani sposobów ich osiągnięcia, e) buntownik, nieakceptujący celów społecznych oraz sposobów ich osiągnięcia, ale próbujący zmieniać zastaną rzeczywistość. Zatem można mówić, że jednostka może przystosować się do społeczeństwa na wiele sposobów, a tym samym w określony sposób postrzegać grupę społeczną, w której funkcjonuje.⁴⁰²

Wśród osób wycofujących się R. K. Merton wymienia między innymi włóczęgów. Jak pisze G. Świątkiewicz, „wycofanie to zachowanie polegające na odrzuceniu zarówno celów kulturowych, jak i instytucjonalnych środków ich realizacji. Ten typ reakcji z punktu widzenia społecznego jest groźny. Brak akceptacji wartości i obowiązujących reguł neguje prawomocność całego systemu społecznego. Wśród wycofanych najczęściej lokują się psychotycy, osoby uzależnione od narkotyków lub alkoholu, włóczędzy itp. Oni są nosicielami problemów społecznych, bo zagrażają funkcjonowaniu całej społecznej struktury”.⁴⁰³ Jeszcze dosadniej definiują wycofanie P. Jabkowski i A. Kilarzka, pisząc, że „czwarty typ adaptacji, wycofanie, oznacza jednoczesne odrzucenie kulturowo określonych celów, jak i środków do realizacji tych celów. (...) Proces wycofania jest następujący: po pierwotnym zaakceptowaniu celów oraz środków do realizacji tych celów, osoba zauważa, że nie może ich osiągnąć przy legalnych środkach. Jednocześnie, ze względu na swoją wcześniejszą socjalizację, jednostka nie może zaakceptować środków sprzecznych z przyjętymi normami. Widząc to, osoba taka odrzuca kulturowo określone cele, ale jednocześnie zniechęcona, odrzuca zinstytucjonalizowane środki do realizacji tych celów. Stan taki prowadzi do całkowitego wyobcowania się jednostki ze społeczeństwa i prowadzi do zachowań dewiacyjnych, które będą miały charakter przypadkowy najczęściej wśród wyrzutków, włóczęgów, nałogowych alkoholików i narkomanów”.⁴⁰⁴ A zatem włóczędzy traktowani są jak „wyrzutki społeczne”, dla których nie ma miejsca w „normalnym społeczeństwie”. Są to osoby zmarginalizowane, wycofane, z problemami społecznymi. Jak widać „włóczęga” jest pojęciem pejoratywnym, negatywnym i silnie naznaczającym.⁴⁰⁵

W innym kontekście użył określenie „włóczęga” Z. Bauman. Według niego można mówić o istnieniu czterech typów wzorców osobowych istniejących w społeczeństwach

⁴⁰² *Ibidem*, s. 202-203.

⁴⁰³ G. Świątkiewicz, *Socjologia uzależnień – krótki przegląd najważniejszych teorii socjologii problemów społecznych*, „Psychiatria po Dyplomie” 2011, Tom 8, nr 4, s. 68.

⁴⁰⁴ P. Jabkowski, A. Kilarzka, *Poczucie bezpieczeństwa i poziom przestępczości w Poznaniu. Mieszkańcy - samorząd lokalny - instytucje państwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2013, s. 38.

⁴⁰⁵ Patrz między innymi: J. G. Bernburg, *Labeling Theory*, [w:] M. D. Krohn, A. J. Lizotte, G. P. Hall (red.), *Handbook on Crime and Deviance*, Springer Publisher, New York 2012, s. 187-207.

ponowoczesnych, a związanych z nowoczesnymi układami społecznymi, tworzonymi w świetle relatywizmu etycznego współczesności, wymieniając wśród nich takie wzorce jak: spacerowicz, włóczęga, turysta, gracz.⁴⁰⁶ Spacerowicz jest takim typem osobowości, którego można określić jako typ współczesnego konsumenta, który w erze nowoczesności przechadzał się po miejscach publicznych dużych miast, przede wszystkim po pasażach miejskich. W epoce nowoczesnej wzór spacerowicza był zarezerwowany dla członków elit społecznych, natomiast w świecie ponowoczesnym ten typ osobowości się upowszechnił. Dziś spacerowiczem może być każda osoba, która dysponuje czasem i pieniędzmi. Miejscami, w których dzisiaj najczęściej można spotkać spacerowiczów są centra handlowe i hipermarkety. W epoce ponowoczesności spacer stanowiący cel sam w sobie, co miało miejsce w społeczeństwie nowoczesnym, nie ma racji bytu. Oprócz spaceru konsument ma inny cel, jest nim konsumpcja, dokonanie zakupu w hipermarkecie czy centrum handlowym.

Drugim typem wzoru osobowego jest włóczęga. Kiedyś włóczęga był traktowany jako wróg, wzbudzał strach, albowiem łamał ład społeczny, sprzeniewierzał się normom i kontroli. Wędrował bez z góry określonej trasy, wałęsał się bez celu. Dziś, w świecie późnej nowoczesności, ludzie są w części włóczęgami. Zaczynają żyć chwilą, nie planują swej przyszłości, nie wyznaczają celu, bo przecież w ponowoczesności wszystko bez przerwy się zmienia, nic nie jest pewne. Włóczęgę charakteryzuje to, że nie tylko poddaje się on biernie zmianom, ale ponadto nieustannie ich z własnej woli poszukuje i do nich dąży. Włóczęga w zmianie widzi szansę na poprawienie swojego bytu. Aby skonstruować lepsze życie i przyszłość nie zawaha się porzucić miejsca, do którego zresztą nie jest silnie przywiązany. Turysta, to typ ponowoczesnej osobowości, można określić go jako kolekcjonera wrażeń. Turysta bardzo często opuszcza dom, aby podróżować. Co więcej, turysta płaci, a więc i wymaga tego, aby świat, który zwiedza, stał się tego wartym. Jest to możliwe tylko wtedy, kiedy spełnia on żądania turysty. Tubylcy zamieszkujący tereny, po których turysta podróżuje, muszą być świadomi jego wymagań i się im podporządkowywać. Gracz, to typ ponowoczesnej osobowości, który walczy o pozycję, o miejsce w strukturze społecznej. Istotą bycia graczem jest gotowość do podjęcia ryzyka, w grze nie ma pewności, a gracz nieustannie poszukuje zwycięstwa, choć musi liczyć się także z przegraną. Jeśli ją poniesie, to się nią nie zniechęca, podejmuje ryzyko na nowo, bo przecież, jak zakłada ponowoczesność, zawsze można zacząć od nowa.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ Z. Bauman, *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2 (129), s. 7-31.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, s. 7-31.

Widać więc, że Z. Bauman czerpie inspirację z postaci osoby bezdomnej, kłoszarda, dlatego włóczęga jest synonimem czegoś obcego, niebezpiecznego, innego, a w społeczeństwie ponowoczesnym, nie jest zbyt związany z miejscem swego przebywania. Ponadto Z. Bauman wprowadza określenie „pielgrzymki” i „pielgrzyma”, a też określenie „pątnika”, który też peregrynuje, ale w sposób celowy. Pojęcie to ma raczej konotacje pozytywne.⁴⁰⁸ Pielgrzym jest wędrowcem, który ciągłą podróżą dąży do określonego celu, a wzorzec ten projektuje życie kompleksowo, od wypracowania strategii życiowej, poprzez obranie obiektu docelowego, aż do stałego wyliczania bilansu zysku i strat.⁴⁰⁹ Istnieje także pojęcie „nomadyczności”, o którym ten sam autor pisze, że „w świecie, który zamieszkujemy, wydaje się, że odległość nie ma dużego znaczenia. Czasami wygląda na to, że istnieje jedynie po to, by można ją było zlikwidować; jakby przestrzeń ciągle zapraszała do tego, by ją zlekceważyć, obalić, zanegować. Przestrzeń przestała być przeszkodą, potrzeba tylko ułamek sekundy, by ją zdobyć”.⁴¹⁰ W encyklopedycznym ujęciu, „nomada” to członek pasterskiego i zbieracko-łowieckiego ludu prowadzącego koczowniczy tryb życia, obecnie głównie w Azji, Afryce i Australii, a ponadto w ujęciu przenośnym to człowiek zmieniający często miejsce pobytu, prowadzący nieosiadły tryb życia, to koczownik, wędrowiec, tułacz.⁴¹¹ Analizy ujęcia nowoczesnego nomadyzmu podejmują się G. Richards i J. Wilson, pisząc, że „nomada (...) reprezentuje nie tylko „innego”, który będzie odwiedzony, lecz również wyidealizowaną formę podróży jako wyzwolenie od ograniczeń nowoczesnego społeczeństwa. Globalny nomada przekracza fizyczne i kulturowe granice z oczywistą łatwością w poszukiwaniu odrębności oraz zróżnicowania, w ten sposób podróżnik jako nomada jest umieszczony w opozycji do turysty, złapanego w żelazną klatkę nowoczesnego przemysłu turystycznego”.⁴¹² A zatem cechami nomady są jego mobilność i gotowość do zmiany miejsca pobytu, a powodem tego jest chęć wyrwania się z własnej społeczności i potrzeba doświadczenia odmienności, przy czym nomada jest osobnikiem wolnym i niezależnym, w przeciwieństwie do turysty, który jest podporządkowany instytucjom społecznym.⁴¹³

Kolejnym określeniem, blisko związanym z włóczęgostwem jest bezdomność. Bezdomność to względnie trwała sytuacja człowieka pozbawionego dachu nad głową, albo

⁴⁰⁸ Z. Bauman, *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1 (200), s. 437-440.

⁴⁰⁹ Z. Bauman, *Dwa szkice moralności ponowoczesnej*, Wydawnictwo Instytut Kultury, Warszawa 1994, s. 10-13.

⁴¹⁰ Z. Bauman, *Globalizacja i co z tego wynika*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2000, s. 92.

⁴¹¹ T. Mróz, *Nomadyczność wieloznaczna, wieloznaczność nomadyczna, czyli o wzorach osobowych*, „Refleksje” 2014, nr 10, s. 191-192.

⁴¹² G. Richards, J. Wilson, *Drifting Towards the Global Nomad*, [w:] G. Richards, J. Wilson (red.), *The Global Nomad. Backpacker Travel in Theory and Practice*, Channel View Publications, Bristol 2004, s. 5.

⁴¹³ T. Mróz, *op. cit.*, s. 192.

nieposiadającego własnego mieszkania.⁴¹⁴ Według A. Przymeńskiego bezdomność to „sytuacja osób lub rodzin, które w danym czasie nie mają i własnym staraniem nie mogą zapewnić sobie takiego schronienia, które mogły by uważać za swoje i które spełniało by minimalne warunki, pozwalające uznać je za pomieszczenie mieszkalne”.⁴¹⁵ Z kolei R. Giermakowska uważa, że bezdomność jest „względnie trwałym stanem, w którym jednostka, rodzina lub część jej członków formalnie została pozbawiona lub sama zrezygnowała z możliwości korzystania z posiadanego lokalu mieszkalnego, gwarantującego zabezpieczenie potrzeb materialnych i psychicznych jednostki i aktualnie pozostaje pod stałą lub czasową opieką wybranej placówki, świadczącej pomoc na rzecz bezdomnych lub znajduje doraźne schronienie we własnym zakresie w lokalach nieprzeznaczonych do zamieszkania”.⁴¹⁶ E. M. Truskolaska określa bezdomnego jako osobę, „która czasowo lub przez dłuższy czas zamieszkuje ulice miast. Nie posiada żadnego realnego miejsca do zamieszkania, adresu oraz środków lub chęci żeby ten stan faktyczny zmienić. W konsekwencji zmuszona jest spać: „pod gołym niebem”, w miejscu zapewnionym przez sektor publiczny lub organizację charytatywną takim jak schronisko, noclegownia lub innym krótko pobytowym miejscu”.⁴¹⁷

Należy zauważyć, że bezdomność postrzegana jest jako forma wykluczenia społecznego, a fakt ten odnosi się do tego, że jednostka jest usuwana poza margines społeczeństwa, gdyż ono tworzy bariery, które powodują ograniczanie kontaktów z osobami postrzeganymi negatywnie.⁴¹⁸ W opinii E. W. Pływaczewskiego, E. M. Guzik-Makaruk i D. Dajnowicz „wykluczeniem społecznym jest sytuacja, w której jednostka ludzka lub grupa społeczna, z uwagi na wystąpienie określonych czynników, zostają wyłączone z możliwości uczestniczenia w życiu społecznym, gospodarczym, politycznym, kulturalnym i innych. Traktując o zjawisku wykluczenia społecznego, należy mieć na względzie, iż składają się na nie trzy podstawowe elementy – sytuacja wykluczająca (czyli wystąpienie pewnych okoliczności i warunków wykluczanych), jednostka wykluczona (czyli osoba bądź grupa poddawane wyłączeniu ze społeczeństwa) oraz zgodnie z prawem społeczne funkcjonowanie,

⁴¹⁴ M. Porowski, *Bezdomność - obraz zjawiska i populacji ludzi bezdomnych*, [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1995, s. 433–434.

⁴¹⁵ A. Przymeński, *Aktualny stan problemu bezdomności w Polsce. Aspekt polityczno-społeczny*, [w:] M. Dębski, K. Stachura (red.), *Oblicza Bezdomności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008, s. 18.

⁴¹⁶ R. Giermakowska, *Oblicza bezdomności. Teoria i praktyka*, [w:] J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekskluzja i inkluzja społeczna*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2005, s. 16-17.

⁴¹⁷ E. M. Truskolaska, *Kryminologiczne aspekty bezdomności*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019, s. 54.

⁴¹⁸ B. Pawlik, *Bezdomność. Modele pracy socjalnej*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2015, s. 67.

którego niektóre podmioty są wyłączone)”.⁴¹⁹ Społeczeństwo pogardza osobami bezdomnymi, naznaczając ich jako osoby brudne, śmierdzące, zaniebane, które żebrzą, a także które najczęściej są pod wpływem alkoholu. Poza tym boją się ich, uznając za osoby uzależnione od alkoholu, czy narkotyków, albo chore psychicznie.⁴²⁰ Widać zatem, że bezdomność jest traktowana jako zjawisko z zakresu patologii społecznej, co wiąże się z całą gamą zachowań negatywnych, moralnie naganych, a niekiedy również bardzo niebezpiecznych społecznie. Ale przecież rzeczywiste przyczyny wystąpienia bezdomności są bardzo indywidualne, a niejednokrotnie niesprowokowane przez osobę bezdomną.⁴²¹

Jakie są przyczyny bezdomności? Według E. Moczuka, przyczyny te wynikają z: a) sytuacji społeczno-ekonomicznej kraju, w tym wzrostu bezrobocia, postępującej likwidacji hoteli robotniczych, braku miejsc w szpitalach, zakładach opiekuńczych, domach pomocy społecznej, braku opieki nad wychowankami placówek opiekuńczo-wychowawczych po ukończeniu 18 lat, braku ośrodków dla nosicieli wirusa HIV, b) sytuacji prawnej, c) przyczyn związanych z patologiami, w tym z powodu alkoholizmu, przestępczości, odrzucenia lub braku opieki ze strony najbliższych, rozwodu lub trwałego rozpadu więzi formalnych lub nieformalnych, prostytucji kobiet, przemocy w rodzinie, d) przyczyn natury socjopsychologicznej, w tym świadomego wyboru innego sposobu życia, odrzucenia obowiązującego systemu wartości, e) przyczyn osobowościowych, w tym poczucia niższości, osamotnienia, wstydu, przekonania o złej naturze świata i ludzi.⁴²² Wśród przyczyn leżących po stronie bezdomnych ten sam autor wymienia: a) czynniki związane z zakłóconym procesem socjalizacji w grupach pierwotnych, w tym złe przygotowanie do samodzielnego życia, b) brak możliwości samodzielnego mieszkania i niemożność zamieszkania z najbliższymi po rozwodach, separacjach, powrotach z więzienia, c) przyczyny związane z nieumiejętnością przystosowania się do sytuacji społeczno-ekonomicznej kraju, w tym poddawanie się przedmiotowemu traktowaniu przez pracodawców, brakiem możliwości zatrudnienia się za godziwą płacę, d) przyczyny związane z nieprzystosowaniem się do

⁴¹⁹ E. W. Pływaczewski, E. M. Guzik-Makaruk, D. Dajnowicz, *Działania Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku na rzecz przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu*, [w:] E. M. Guzik-Makaruk, E. W. Pływaczewski (red.), *Wybrane prawne, kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego*, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2016, s. 15.

⁴²⁰ Patrz: E. Syrek, A. Tyrakowska, *Bezdomność jako problem społeczny - możliwości pomocy*, [w:] A. Radziejewicz-Winnicki (red.), *Problemy i tendencje rozwojowe we współczesnej pedagogice społecznej w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 1995, s. 247.

⁴²¹ T. Kamiński, *O społecznej odpowiedzialności za los bezdomnych*, „Seminare” 2004, nr 20, s. 297.

⁴²² E. Moczuk, *Bezdomność jako problem społeczny w świadomości osób bezdomnych*, „Polityka Społeczna” 2000, nr 10, s. 14.

sytuacji obyczajowo-kulturowej, w tym traktowanie współmałżonków jak własność, rozwody, niełożenie na rodzinę, e) przyczyny związane z piciem i nadużywaniem alkoholu.⁴²³

Należy zaznaczyć, że zgodnie z Ustawą z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej,⁴²⁴ człowiek, który nie jest „przypisany” do żadnego stałego miejsca, to osoba bezdomna. Do cech charakterystycznych takiej osoby należą: zła sytuacja życiowa, ubóstwo, brak mieszkania, chociaż ustawa ta nie uwzględniła głównego powodu, dla którego włóczędzy byli piętnowani i różnili się od bezdomnych, czyli bezcelowość wędrówki i brak stałego zajęcia, bo to nie stanowi powodu do podjęcia interwencji. Można wskazać, że w polskiej literaturze przedmiotu osoby te określane są jako „bezdomni z wyboru” lub „długotrwanie bezdomni”, chociaż termin „włóczęga” używany jest zamiennie z wyrażeniem „mobilni bezdomni”, którzy przemieszczają się z jednego miejsca na drugie, nie szukając stabilizacji i stałego zajęcia, utrzymując się natomiast między innymi z żebrania, pomocy społecznej i dorywczej pracy.⁴²⁵

Do problematyki bezdomności odniesiono się w art. 75 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.⁴²⁶, który stanowi, że władze publiczne prowadzą politykę sprzyjającą zaspokojeniu potrzeb mieszkaniowych obywateli, w szczególności przeciwdziałają bezdomności, wspierają rozwój budownictwa socjalnego oraz popierają działania obywateli zmierzające do uzyskania własnego mieszkania. Z kolei na mocy art. 6 pkt. 8 Ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej za osobę bezdomną uważa się osobę niezamieszkującą w lokalu mieszkalnym w rozumieniu przepisów o ochronie praw lokatorów i mieszkaniowym zasobie gminy i niezameldowaną na pobyt stały, w rozumieniu przepisów o ewidencji ludności, a także osobę niezamieszkującą w lokalu mieszkalnym i zameldowaną na pobyt stały w lokalu, w którym nie ma możliwości zamieszkania.⁴²⁷ W poprzedniej ustawie o pomocy społecznej z 1990 r., za osobę bezdomną uznawano osobę niezamieszkującą w lokalu mieszkalnym w rozumieniu przepisów o najmie lokali mieszkalnych i dodatkach mieszkaniowych i nigdzie niezameldowaną na pobyt stały w rozumieniu przepisów o ewidencji ludności i dowodach osobistych.⁴²⁸

Podsumowując należy stwierdzić, że osoba bezdomna to taka, która z różnych przyczyn, czasowo lub trwale nie jest w stanie zapewnić sobie schronienia spełniającego minimalne warunki pozwalające uznać je za pomieszczenie mieszkalne. Miejscem

⁴²³ *Ibidem*, s. 14.

⁴²⁴ Dz. U. z 2019 r., poz. 1507 z późn. zm.

⁴²⁵ M. Nózka, *op. cit.*, s. 25-26.

⁴²⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. z 1997 r. nr 78, poz. 483.

⁴²⁷ Dz. U. z 2019 r., poz. 1507 z późn. zm.

⁴²⁸ Dz. U. z 1998 r., nr 64 poz. 414 z późn. zm.

spełniającym warunki mieszkalne jest miejsce, które nadaje się do stałego przebywania bez narażania zdrowia, i które umożliwia zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych: noclegu, zachowania higieny osobistej, sporządzania posiłków.

Czy zatem włóczęgostwo można zaliczyć do zjawisk ze sfery bezdomności? Z jednej strony tak, gdyż dotyczy osób przemieszczających czasowo lub stale, ale z drugiej strony nie, gdyż w ustawie o postępowaniu wobec nieletnich jest mowa o nieletnich, a nie osobach pełnoletnich. A zatem pojęcie „bezdomność” nie może zostać użyte jako substytut określenia „włóczęgostwo”.

Kolejną kwestią związaną z włóczęgostwem jest jego związek z chorobami psychicznymi niektórych osób. Na gruncie psychiatrii istnieją określenia takie jak poriomania i dromomania, którymi jest popęd do włóczęgi i bezustannej podróży, przy czym dromomania leczona jest farmakologicznie.⁴²⁹ Poriomania to popęd wędrowny, istniejący przy powtarzających się zachowaniach, czyli ucieczkach o charakterze czynności impulsywnych, zaś dromomania to popęd do włóczęgostwa.⁴³⁰ Przyczyny takich zachowań związane są z procesami otępienia jednostek, którą jest postępująca i nieodwracalna przyczyna spadku możliwości poznawczych. Jednak otępienie dotyka w ostrej formie najczęściej osoby po 80 roku życia, a jego etiologię wiąże się z procesami korowymi, jak i podkorowymi. Najczęstszą przyczyną otępienia korowego jest choroba Alzheimera, której zazwyczaj towarzyszy afazja i apraksja, a do otępień podkorowych zalicza się chorobę Parkinsona oraz chorobę Huntingtona, które częściej wiążą się z zaburzeniami ruchowymi. Zaburzenia behawioralne i psychozy współwystępujące z otępieniem są przyczyną różnych zaburzeń behawioralnych u pacjentów, do których zalicza się zachowania agresywne, pobudzenie, włóczęgostwo, agresję słowną, wrogość, drażliwość i objawy psychotyczne.⁴³¹

Patologiczna potrzeba wędrowania, jako jednostka chorobowa, została odkryta pod koniec XIX wieku i weszła do kanonu psychiatrii wraz z takimi zachowaniami jak: dipsomania, kleptomania, piromania, nimfomania, czy erotomania. Określenie poriomania pochodzi od greckiego słowa „*i poreia*” – „ścieżka”. Dotyczy zatem zachowania, które związane jest z zakłóceniem pracy ośrodkowego układu nerwowego jednostki, które skutkuje specyficznym zachowaniem się, jakim jest wędrowanie bez celu.⁴³² Z kolei dromomania,

⁴²⁹ Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny, A. Bilikiewicz (red.), PZWL Wydawnictwo Lekarskie, Warszawa 2007., s. 82.

⁴³⁰ Encyklopedyczny słownik psychiatrii, L. Korzeniowski, S. Pużyński (red.) PZWL Wydawnictwo Lekarskie, Warszawa 1986, s. 136.

⁴³¹ J. D. Lochhead, M. A. Nelson, G. A. Maguire, *Terapia zaburzeń behawioralnych i psychoz towarzyszących otępieniu*, „Psychiatria Polska” 2016, Tom L (50), nr 2, s. 312.

⁴³² D. Arenz, *Poriomania chronica?*, „Der Nervenarzt” 2000, nr 7, s. 580.

oznacza potrzebę nieustannego przemieszczania się, a przy tym porzucania własnej tożsamości i osobowości. Po raz pierwszy z dromomanią zetknięto się pod koniec XIX wieku, ale z uwagi na małą liczbę przypadków, przez wiele lat trudno je było klasyfikować i diagnozować.⁴³³ Istnieją więc bariery w diagnozowaniu niektórych osób z zaburzeniami psychicznymi, jak też w komunikowaniu się pacjentów z rzadkimi chorobami z lekarzami.⁴³⁴

W polskiej psychiatrii mówi się o fudze dysocjacyjnej, którą jest zaburzenie dysocjacyjne wraz z osobowością mnogą czy zespołem depersonalizacji. Dysocjacja to podświadomy proces psychologiczny, w którym, w wyniku doświadczeń urazowych, traumatyczne składowe przeżyć zostają obronnie oddzielone od świadomości, lecz pozostają nadal aktywne, jako nieuświadomione automatyzmy psychiczne. W sytuacji stresu mogą one przejściowo przejąć u danej osoby kontrolę nad funkcjami pamięci, percepcją i aktywnością ruchową, które zaczynają funkcjonować automatycznie, niezależnie od woli. Przejawia się to w postaci różnorodnych zaburzeń psychicznych i objawów pseudoneurologicznych, których wspólną cechą jest udział przedstawionego mechanizmu dysocjacji. Do zaburzeń dysocjacyjnych należą: amnezja, fuga, osłupienie, trans i opętanie, zaburzenia ruchu, drgawki, znieczulenia i utrata czucia zmysłowego, zespół Gansera, dysocjacyjne zaburzenia identyfikacji (osobowość mnoga), zaburzenia mieszane i inne. W ujęciach współczesnych klasyfikacji cechą zaburzeń dysocjacyjnych jest częściowa lub całkowita utrata integracji wspomnień z przeszłości, poczucia tożsamości oraz funkcji percepcyjnych i ruchowych. Fuga dysocjacyjna jest nagłym i niewytłumaczalnym opuszczeniem miejsca zamieszkania lub pracy, z całkowitą lub częściową niepamięcią przeszłości, zachwianiem poczucia dotychczasowej tożsamości lub nabyciem nowej. Fuga dysocjacyjna jest wyzwolona zdarzeniem traumatycznym powodującym stan stresu przekraczający możliwości radzenia sobie z nim. Najczęściej trwa kilka godzin lub dni, rzadziej kilka tygodni lub dłużej. Z reguły ustępuje samoistnie, pozostawiając niepamięć wydarzeń z okresu jej trwania. Wędrowka w okresie fugi jest bezcelowa, ale zachowanie i wypowiedzi są zborne i raczej nie zwracają uwagi otoczenia. Niekiedy w czasie fugi pojawia się poczucie zagubienia lub świadomość utraty pamięci, skłaniające do poszukiwania pomocy medycznej. Podczas długotrwałej fugi

⁴³³ I. Hacking, *Mad Travelers. Reflections on the Reality of Transient Mental Illnesses*, University Press of Virginia, Charlottesville 1998, s. 12.

⁴³⁴ Patrz: E. M. Guzik-Makaruk, P. Mroczko, *Kategorie pacjentów w ustawie o zawodach lekarza i lekarza dentystry ze szczególnym uwzględnieniem pacjentów chorych psychicznie i upośledzonych umysłowo*, [w:] E. M. Guzik-Makaruk, N. Waszkiewicz, S. Chojnowska, S. Szajda (red.), *Wybrane prawne i medyczne aspekty zaburzeń psychicznych i ich profilaktyki*, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2019, s. 17-30; A. Włoszczak-Szubzda, M. J. Jarosz, *Pacjent-choroba-medyk. Znaczenie i rola w komunikacji*, „Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu” 2011, Tom 17, nr 2, s. 105-110.

dana osoba może podróżować, nabyć nową tożsamość i zacząć nowe życie w odległym miejscu.⁴³⁵

Niniejsze rozważania można skonstatować w ten sposób, że jeśli ktoś ma przypadłość tego typu, to oznacza, że ma określoną jednostkę chorobową, a zatem powinien być poddany terapiom medycznym, w szczególności psychiatrycznym, a nie oddziaływaniom organów ścisłania i sądowych. Jednak prawdopodobieństwo wystąpienia takiej jednostki chorobowej u osób nieletnich jest bardzo małe, gdyż w całości populacji wynosi zaledwie 0,2%, nie mniej jednak nie można wykluczyć i takiej przyczyny włóczęgostwa młodzieży.

Podsumowując, można postawić tezę, że określenie „włóczęgostwo” w ustawie miało być przeciwwagą dla ucieczek z domu młodych ludzi, czy spędzaniem wakacyjnej przygody bez opieki rodziców, zwanego „gigantem” a nie typowym włóczęgostwem. Można jednak zadać pytanie, jak to się stało, że przez prawie 30 lat obowiązywania u.p.n., nie doszukano się w tym określeniu negatywnej konotacji, a także nie dostrzeżono tego, że pojęcie to ma wyraźne konotacje polityczne i ideologiczne. Wydaje się zatem, że obecne pojęcie „włóczęgostwo” należy zastąpić bardziej adekwatnym określeniem, albo też całkowicie wyeliminować z przepisów prawa.

Ostatnim zachowaniem stanowiącym przejaw demoralizacji w świetle u.p.n. jest „udział w grupach przestępczych”. Dokonując wykładni określenia „udział w grupach przestępczych”, można dostrzec, że obecnie jest ono inaczej rozumiane niż to było w czasach uchwalenia analizowanej ustawy. Wprawdzie określenie „grupa przestępcza” przetrwało do współczesności, ale za to w tamtym czasie pojęcie „zorganizowana przestępczość” było raczej domeną „świata zachodniego”, gdyż w ówczesnej Polsce nie osiągała ona takich rozmiarów. Można przy tym założyć, że ustawodawca chciał wyeksponować udział młodzieży w gangach, a nie w zorganizowanych grupach lub związkach przestępczych. Ponadto określenie to odnosić się może do określonych subkultur młodzieżowych, a nie do udziału w przestępczości zorganizowanej.

Analizę zagadnienia należy rozpocząć od regulacji zawartej w k.k., który wyraźnie stanowi, że kto bierze udział w zorganizowanej grupie albo związku mających na celu popełnienie przestępstwa lub przestępstwa skarbowego, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5 (art. 258 k.k. § 1). Jeżeli natomiast taka grupa albo związek mają charakter zbrojny albo mają na celu popełnienie przestępstwa o charakterze terrorystycznym, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8 (art. 258 k.k. § 2).

⁴³⁵ M. Załuska, R. Żurko, M. Kuroń, G. Jakiel, A. Dudel, *Fuga dysocjacyjna u pacjentki oddziału położniczego – studium przypadku*, „Psychiatria Polska” 2011, Tom XLV, nr 4, s. 600.

Ponadto k.k. stanowi, że kto zakłada taką grupę albo związek, w tym mające charakter zbrojny lub taką grupą albo związkiem kieruje, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10 (art. 258 k.k. § 3). Z kolei kto zakłada grupę albo związek mające na celu popełnienie przestępstwa o charakterze terrorystycznym lub taką grupą lub związkiem kieruje, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3 (art. 258 k.k. § 4).⁴³⁶

Jak pisał T. Bojarski, „trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że według obowiązującego k.k. (art. 258 § 1) karalny jest sam udział w „zorganizowanej grupie”, a więc inaczej niż w „związku”, którego celem ma być „popełnianie przestępstw”. Art. 258 § 1 k.k. stanowi bowiem: „Kto bierze udział w zorganizowanej grupie albo w związku mającym na celu popełnianie przestępstw (...)”. Literalne brzmienie tego przepisu upoważnia zatem do jedynie trafnego wniosku, że cel popełniania przestępstw połączono wyłącznie ze związkiem przestępnym i świadomość tego celu związku musi zostać udowodniona. Ten „cel” nie został powiązany z udziałem w zorganizowanej grupie. Inna wykładnia tego przepisu nie jest zgodna z jego brzmieniem. W tym stanie rzeczy wolno ostatecznie przyjąć, że udział w związku tajnym może być karany jako udział w „zorganizowanej grupie” (*argumentum a maiori ad minus*). Udział w związku, nawet niemającym na celu popełniania przestępstw, jest bowiem automatycznie udziałem w zorganizowanej grupie, a dla tej formy, jak wyżej podkreślono, przepis art. 258 nie ustanawia warunku udowodnienia świadomości celu popełniania przestępstw”.⁴³⁷

Zadać należy sobie pytanie czym jest grupa przestępcza, a czym jest związek przestępczy, z uwagi na brak legalnej definicji tych pojęć. Przez przestępczość zorganizowaną rozumie się działania związków przestępczych, zorganizowanych z chęci zysku, dla dokonywania różnego rodzaju przestępstw, w tym kryminalnych, jak i gospodarczych, z prawdopodobnym użyciem siły, szantażu i korupcji, których celem jest wprowadzenie nielegalnych zysków w oficjalny obrót. Wśród cech charakteryzujących tą przestępczość są działania z chęci zysku lub żądzy władzy, o charakterze bezterminowym lub długoterminowym, podział ról, zadań i kompetencji między członków grupy, hierarchia, dyscyplina, wewnętrzna kontrola, stosowanie przemocy lub innych środków zastraszania, popełnianie przestępstw w skali międzynarodowej, a także pranie pieniędzy, wywieranie wpływu na politykę administracyjną i na organy ścigania.⁴³⁸

⁴³⁶ Dz. U. z 2019 r., poz. 1950 z późn. zm.

⁴³⁷ T. Bojarski, *Odpowiedzialność karna za niektóre formy przestępczości zorganizowanej*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2003, nr 1, s. 20-21.

⁴³⁸ E. W. Pływaczewski, *Problemy definicyjne*, [w:] E. W. Pływaczewski (red.), *Przestępczość zorganizowana*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 2011, s. 30.

A zatem przestępczość zorganizowana istnieje dzięki temu, że nielegalne struktury obejmują swoją kontrolą wiele dziedzin życia społecznego, gospodarczego i politycznego, ponadto dzięki temu, że niektóre z nich specjalizują się w popełnianiu przestępstw w najcięższych kategoriach, a pozostałe prowadzą działalność wielokierunkową, wręcz multiprzestępczą.⁴³⁹

O. Krajniak pisze, że „pojęcie zorganizowania przestępczego należy rozumieć jako pewien proces, polegający na jedno lub wielopodmiotowym, złożonym działaniu przestępczym, przyjmującym określoną formę osobową, mającym uporządkowany charakter oraz dążącym do osiągnięcia określonego celu. Tak pojęte zorganizowanie przestępcze odnosi się zarówno do podmiotów przestępstw, jak i do sposobów oraz środków ich popełnienia, inaczej do formy osobowej i metod działania przestępczego. Zorganizowanie przestępcze, rozumiane jako proces, może być realizowane przez jedną lub wiele osób, z tym że ich zachowania muszą przybrać postać zachowań złożonych, składających się z poszczególnych elementów (a nie z pojedynczej, przypadkowej czynności), które zostały uporządkowane według określonego kryterium (czasowego, terytorialnego lub rzeczowego), a wszystkie te uporządkowane elementy (zachowania) realizowane przez jedną lub kilka osób dążą do osiągnięcia określonego celu. Występowanie w działaniu przestępczym wymienionych elementów procesu zorganizowania przestępczego pozwala na stwierdzenie, że dane działanie przestępcze cechuje się zorganizowaniem przestępczym”.⁴⁴⁰

Jak zauważa E. W. Pływaczewski, przestępczość zorganizowana jest zainteresowana następującymi sferami rzeczywistości społecznej: a) sferą polityki, której aspektami jest stosowanie różnorodnych metod i sposobów oddziaływania na osoby z kręgów politycznych, za pomocą infiltracji, dyskretnego rozpracowywania, wywierania nacisku, wymuszania, przymusu oraz korumpowania, a działania takie są kierowane wobec osób ze sfer wydających i udzielających zezwoleń, czy koncesjonowanie, a także związanych z polityką finansową, czy fiskalną, a także z organów ścigania, b) sferą administracji publicznej, w której prowadzone są oddziaływania na pracowników aparatu administracyjnego wszystkich szczebli, podejmujących istotne decyzje administracyjne, a działania te realizowane są w postaci korumpowania pracowników, po to, aby stworzyć możliwość bezkolizyjnej, trwałej lub lukratywnej działalności, poza tym wśród metod działania pojawia się też przekupstwo lub wymuszanie, a także stosowanie nieszkodliwych środków, po to aby osiągnąć

⁴³⁹ K. Laskowska, *Obszary działalności zorganizowanych struktur przestępczych w Polsce*, [w:] E. W. Pływaczewski (red.), *Przestępczość zorganizowana...*, *op. cit.*, s. 83.

⁴⁴⁰ O. Krajniak, *Zorganizowane grupy przestępcze. Studium kryminalistyczne*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011, s. 38-39.

posłuszeństwo i gotowość współpracy, w tym w stosunku do nieprzekupnych urzędników fałszywe zarzuty i podejrzenia, także ze sfery obyczajowej. Osobami szczególnie zagrożonymi są pracownicy urzędów zajmujących się sprawami budowlanymi, meldunkowymi, podatkowymi, finansowymi, celnymi, sprawującymi nadzór nad zatrudnianiem, ochrony środowiska, w tym gospodarowania odpadami, wymiaru sprawiedliwości, oraz służby łączności, c) sferą gospodarki, związana z przebiegiem procesów gospodarczych, a działania zorganizowanych grup przestępczych polegają na korzystaniu z konkurencyjnej walki między jednostkami gospodarczymi, zagrożonymi plają, które w obliczu wzrastającej walki konkurencyjnej mogą nawiązywać kontakty ze zorganizowaną przestępczością, widząc w tym szansę uzyskania odpowiedniego wsparcia technicznego i handlowego i pożądaných kontraktów rynkowych, a zatem podstawą takiego działania jest maksymalizacja zysków, prowadząca do przeplatania się interesów legalnych z nielegalnymi. Najbardziej zagrożonymi branżami jest sfera finansów, przemysł farmaceutyczny, sektor gospodarowania odpadami oraz sfera pośrednictwa pracy.⁴⁴¹

T. Bojarski wymieniał następujące podstawowe cechy przestępczości zorganizowanej:

- a) grupa przestępcza stanowi solidarną wspólnotę interesów o wzajemnej zależności, współdziałającą dla osiągnięcia wspólnego celu, jakim jest zysk i władza; stanowi ona powiązanie zawodowych przestępców, których łączy lojalność przymusowa bez przymusu, b) w obrębie takiej grupy istnieje strategiczne i taktyczne planowanie i podział pracy, c) członkowie grupy przestrzegają norm subkultury, swoistego rodzaju niepisanego kodeksu, w którym najważniejszą normą jest obowiązek bezwzględnej lojalności, d) grupa ma wielostopniową i hierarchiczną strukturę organizacyjną, e) jej członków cechuje konspiracyjny sposób zachowania się, f) cechuje ją dążenie do monopolizacji rynku, g) stara się wpłynąć na opinię publiczną, m.in. przez swoich ludzi w mediach, h) grupa udziela pomocy swoim członkom będącym w otwartym konflikcie z prawem, i) dąży do powiązania swoich działań legalnych i nielegalnych, a także do stosowania nielegalnych środków (np. szantaż, korupcja) do osiągnięcia legalnych celów; umożliwia jej to legalizację środków pochodzących z przestępczości, tzw. „pranie brudnych pieniędzy”, j) doradcy i protektorzy w policji, wymiarze sprawiedliwości, polityce i gospodarce tworzą bufor ochronny wokół grupy; bez nich przestępczość zorganizowana nie mogłaby istnieć, k) przemoc jest ostatecznym środkiem osiągnięcia celów grupy; zwykle kończy się zagrożeniem jej użycia, l)

⁴⁴¹ E. W. Pływaczewski, *Przestępczość zorganizowana w RFN w świetle najnowszych badań kryminologicznych*, [w:] A. Marek, W. Pływaczewski (red.), *Kryminologiczne i prawne aspekty przestępczości zorganizowanej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie, Szczytno 1992, s. 57-66.

bierze pod uwagę najmniejsze ryzyko wykrycia i ukarania, najmniejszy nakład pracy i kosztów oraz największy, szybki i łatwy zysk; dla zmniejszenia ryzyka odpowiednio dobierane są ofiary, które często wręcz współpracują z grupą przestępczą, m) zaspokajają zapotrzebowanie części społeczeństwa na nielegalne dobra i usługi, n) stanowi rdzeń przestępczości, wokół której powstają inne jej rodzaje; otacza ją przestępczość towarzysząca, np. wywołana przez konsumentów narkotyków pod ich wpływem lub dla ich osiągnięcia, o) może mieć charakter międzynarodowy, wykorzystuje też nowoczesne środki komunikacji i porozumiewania się.⁴⁴²

Na podobne kwestie zwracał uwagę A. Marek, wskazując, następujące cechy przestępczości zorganizowanej: a) przestępstwo zorganizowane jest trwałym sprzysiężeniem o wielopoziomowej strukturze, mającym na celu planową, długofalową działalność, obejmującą zarówno naruszanie prawa, jak też osiąganie legalnych celów za pomocą nielegalnych środków, b) głównym celem działalności przestępczości zorganizowanej jest zysk, który może być osiągany albo przez dostarczanie nielegalnych dóbr i usług, albo przez monopolizację określonych sfer biznesu dla maksymalizacji zysków przy zastosowaniu różnorodnych, często wyrafinowanych metod i środków, jak wymuszone bankructwa, oszustwa kredytowe i subwencyjne, manipulacje finansowe, infiltracja struktur biznesu, korumpowanie aparatu władzy, c) organizacja przestępcza nie cofa się przed użyciem najbardziej drastycznych środków, aby osiągnąć swe cele, włączając w to bezpośrednio przemoc i zastraszanie, ponadto opiera się na bezwzględnej dyscyplinie i uzależniania jej członków, przy czym osoby pełniące role kierownicze pozostają nieznanymi bezpośrednim wykonawcom, d) jest to organizacja przestępcza o charakterze konserwatywnym, której zależy na utrzymaniu określonego politycznego i gospodarczego „*status quo*”, dzięki któremu osiąga się zyski.⁴⁴³

Przestępczość zorganizowana jest bardzo niebezpieczną społecznie przestępczością, obejmującą swoim zasięgiem wiele zjawisk, a wśród nich: a) produkcję, przemysł i dystrybucję narkotyków, b) przemysł i nielegalny handel bronią, c) płatne zabójstwa, pobicia i porwania, d) napady na osoby podróżujące samochodami, e) produkcję materiałów wybuchowych i detonowanie ich, f) przemysł alkoholu i wyrobów tytoniowych, g) nielegalny handel i przemysł metali kolorowych, h) oszustwa podatkowe, oszustwa kredytowe, oszustwa ubezpieczeniowe, oszustwa giełdowe, i) wynajem „mścicieli”, j) kradzież i przemysł

⁴⁴² T. Bojarski, *Odpowiedzialność karna za niektóre formy przestępczości zorganizowanej...*, *op. cit.*, s. 14-15.

⁴⁴³ A. Marek, *Przestępczość zorganizowana. Zarys problematyki...*, [w:] A. Marek, W. Pływaczewski (red.), *Kryminologiczne i prawne aspekty przestępczości zorganizowanej*, *op. cit.*, s.25-26.

samochodów, k) fałszowanie pieniędzy, l) przemyt dzieł sztuki, m) przemyt pierwiastków promieniotwórczych, n) przestępstwa celne i dewizowe, o) nielegalne przerzuty cudzoziemców, p) handel żywym towarem, handel organami ludzkimi, r) przestępstwa pozostające w związku z życiem nocnym, s) pranie brudnych pieniędzy, t) inne, zależne od czasu i miejsca.⁴⁴⁴

Jak twierdził A. Marek, nie należy mylić przestępczości grupowej z przestępczością zorganizowaną. Istnieje bowiem trzystopniowa analiza grupowej działalności przestępczej: a) grupa przestępcza (banda), jest luźnym organizacyjnie związkiem mającym na celu popełnienie przestępstwa lub przestępstw, b) zorganizowane przestępstwo, któremu nie towarzyszy określenie mafijnego celu ani też nie wykazuje cech struktury typowej dla organizacji mafijnej, c) mafia, która jest najwyższym szczeblem przestępstwa zorganizowanego.⁴⁴⁵ Dalej ten sam autor dodaje, że „grupa przestępcza, w tym banda, gang może się związać dla popełnienia większej lub mniejszej liczby przestępstw, z reguły związanych z wykorzystaniem pewnej okazji czy sposobności. Od zorganizowanego przestępstwa różni się trwałością struktury, stopniem planowości i zawodowości w realizowaniu celów przestępczych. Banda bowiem jest z reguły związkiem mniej trwałym, opartym na określonej wspólnotcie celów, poczuciu wzajemnej przynależności, bezpośredniości kontaktu uczestników i spontaniczności wyłaniania przywódcy. W przestępstwie zorganizowanym hierarchia jest z góry ustalona, występuje zjawisko izolacji i depersonifikacji elementów struktury, trwały mechanizm podziału ról oraz planowego realizowania zadań. Dlatego też rozpad wewnętrzny, wykrycie czy unicestwienie, możliwe w przypadku bandy, jest z reguły niemożliwe lub osiągalne nie w pełni, w przypadku rozwiniętej struktury zorganizowanej przestępczości”.⁴⁴⁶

Według A. Mrocza przestępczość zorganizowana to specyficzna kategoria przestępczości, a przestępstwo zorganizowane, to czyn o określonych znamionach, który wchodzi w skład przestępczości zorganizowanej, stanowiąc jej immamentną część. Ale chociaż związek przestępczy i zorganizowana grupa lub organizacja przestępcza są z przestępczością zorganizowaną ściśle związane, to nie są pod względem merytorycznym

⁴⁴⁴ Patrz: E. Pływaczewski, *Pranie brudnych pieniędzy*, Wydawnictwo Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierowania, Toruń 1993, s. 18-20; J. W. Wójcik, *Przestępstwa w biznesie. Zapobieganie*, Tom 1, Wydawnictwo Centrum Informacji Menedżera, Warszawa, s. 18-19.

⁴⁴⁵ A. Marek, *Przestępczość zorganizowana. Zarys problematyki*, [w:] A. Marek, W. Pływaczewski (red.), *Kryminologiczne i prawne aspekty przestępczości zorganizowanej*, *op. cit.*, s. 31.

⁴⁴⁶ A. Marek, *Ibidem*, s. 31.

równoznaczne, gdyż oznaczają przestępne ugrupowania, które nie można traktować jako przestępczość zorganizowaną.⁴⁴⁷

Według P. Łabuza, związek przestępczy jest trwałym zespołem ludzi (co najmniej 3 osoby), ma charakter zorganizowany, a zatem funkcjonują w nim zasady naboru nowych członków, dyscypliny, a także ustalony zakres kompetencji związany z programem działania związku. Związek przestępczy to organizacja oparta na trwałych podstawach, obliczona na dłuższe istnienie, mająca określone kierownictwo, porządek wewnętrzny, więź i dyscyplinę organizacyjną. Z kolei zorganizowana grupa przestępcza to zespół co najmniej 3 osób, ale zorganizowany w formie luźniejszej niż związek. Istotne jest, aby struktura zorganizowanej grupy była czymś więcej niż porozumieniem z inną osobą w celu popełnienia przestępstwa (art. 16 § 1 k.k.). Dlatego można stwierdzić, że zorganizowana grupa przestępcza stanowi *suigeneris* postać pośrednią między współsprawstwem, a związkiem przestępczym. Istotnym elementem zorganizowanej grupy przestępczej jest zmowa, której cel polega na umożliwieniu popełnienia przestępstwa, którego dokonanie przekraczałoby możliwości jednej osoby albo przynajmniej na ułatwieniu w znacznym stopniu jego dokonania lub na zmniejszeniu ryzyka ujawnienia przestępstwa.⁴⁴⁸ Związek przestępczy i zorganizowana grupa przestępcza to pojęcia wyróżnione z uwagi na wzajemną relację między członkami. Celem zawiązania związku przestępczego lub zorganizowanej grupy przestępczej jest popełnienie przestępstwa lub przestępstwa skarbowego, z tym że dla stwierdzenia popełnienia przestępstwa z art. 258 § 1 k.k. nie jest konieczny bezpośredni udział w jego popełnieniu. Z uwagi na brak znamienia „czynny”, za wystarczającą uznaje się samą gotowość do podjęcia czynności służących funkcjonowaniu takiej grupy, ułatwianiu jej działalności i pozostawanie w jej strukturze.⁴⁴⁹

Współcześnie przestępczość zorganizowana w Polsce w największej części skupia się na takich kategoriach zjawisk jak: a) czyny o charakterze kryminalnym, w tym zabójstwa, zorganizowana kradzież pojazdów, fałszerstwa środków płatniczych, rozboje lub wymuszenia rozbójnicze, handel ludźmi, handel bronią, amunicją i materiałami wybuchowymi, inne przestępstwa kryminalne, b) czyny o charakterze ekonomicznym, w tym przestępstwa przeciwko obrotowi gospodarczemu, z kodeksu karnego skarbowego, pranie pieniędzy,

⁴⁴⁷ A. Mroczek, *Zwalczanie przestępczości zorganizowanej*, [w:] K. Liedel (red.), *Transsektorowe obszary bezpieczeństwa narodowego*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2011, s. 121.

⁴⁴⁸ P. Łabuz, *Przestępczość zorganizowana w świetle polskiego prawodawstwa*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Finansów i Prawa w Bielsku Białej” 2014, nr 3, s. 51-52.

⁴⁴⁹ S. Joachimiak, *Zorganizowana grupa i związek przestępczy (art. 258 § 1 KK)*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2018, nr 3, s. 69-70.

korupcja oraz inne przestępstwa ekonomiczne, c) czyny o charakterze narkotykowym, w tym przemyt, dystrybucja, produkcja narkotyków oraz inne przestępstwa narkotykowe.⁴⁵⁰

Wydaje się, że te, przedstawione w bardzo skrótovej formie informacje, dotyczące przestępczości zorganizowanej wskazują, że w żadnym przypadku nie uprawomocniają przekonania, że udział nieletnich w grupach przestępczych dotyczy przestępczości zorganizowanej, szczególnie w okresie, gdy ta ustawa powstawała, chociaż nie można wykluczyć ich współczesnego udziału. Dlatego też dokonana jest analiza udziału młodzieży w subkulturach młodzieżowych, a także w gangach, gdyż te zagadnienia są bardziej adekwatne do omawianej tematyki.

Czym zatem jest subkultura młodzieżowa? Można wskazać, że definicji tego zagadnienia jest bardzo dużo, a z każdym rokiem liczba ich wzrasta.⁴⁵¹ Dokonując jednak analizy tego zagadnienia można stwierdzić, że subkultury młodzieżowe stanowią integralny składnik kultury alternatywnej w zakresie wzorów osobowych, wzorów zachowań, postaw życiowych oraz systemów wartości. Wybór i zaakceptowanie danego systemu wartości bądź jego części wpływa na kształtowanie sfery motywacyjnej i światopoglądowej młodego człowieka. Poprzez uczestnictwo w subkulturach młodzi ludzie wyrażają swój stosunek do wartości narzucanych im przez subkulturową grupę odniesienia (pozytywny) oraz proponowanych przez „świat dorosłych” (negatywny).⁴⁵² Dalej zauważa się, że młodzież posiada swoisty system cenionych wartości, związany z byciem członkiem danych subkultur, a wśród nich: a) tolerancja, której hasła pozwalają przeciwstawić się ideologiom nakazującym młodym ludziom jak mają żyć, b) wyobraźnia, która rozbudza krytycyzm i wpływa na kształtowanie się osobowości, kreując wartości wspólnotowe, weryfikująca wiedzę poprzez odwołanie się do własnych uczuć, c) podmiotowość, którą młodzież ceni, dążąc do bycia w grupie rówieśniczej, będącej dla niej grupą odniesienia, a którą może osiągać w grupie subkulturowej, gdzie panuje wzajemna otwartość, d) alternatywny styl życia, wyrażający się w spontanicznej ekspresji, a który wyraża szczególną wartość łączącą młodzież, w tym symbole i wyobrażenia nadające sens życiu młodego człowieka, e) równość, gdyż nierówne traktowanie młodzieży w ramach społeczeństwa staje się wezwaniem do buntu, a młodzież szuka „sojuszników” w grupie subkulturowej, będąc dla nich zastępczą formą równego

⁴⁵⁰ E. W. Pływaczewski, *Główne tendencje rozwojowe przestępczości zorganizowanej w Polsce*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2009, nr 6, s. 119.

⁴⁵¹ Więcej o pojęciu „subkultura” można przeczytać w: M. Jędrzejewski, *Subkultury a samorealizacja w perspektywie edukacji i socjalizacji młodzieży*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013; M. Pęczak, *Subkultury w PRL. Opór, kreacja, imitacja*, Wydawnictwo Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013; W. Wrzesień, *Krótką historią młodzieżowej subkulturowości*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2013.

⁴⁵² W. Tankielun, *Subkultury młodzieżowe - ujęcie kategorialne, definicyjne i faktograficzne*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2012, nr 3, s. 14.

traktowania, wobec „świata dorosłych”, f) wolność, związana z poszukiwaniem różnego rodzaju obszarów wolności, gdyż swoista wolność w młodzieżowym odbiorze i ocenie, jest wartością, dla której młodzi ludzie gotowi są zerwać więzi, przynależności i zależności od kogoś lub czegoś.⁴⁵³

Dokonując analizy subkultur młodzieżowych, M. Jędrzejewski wymienia następujące typy: a) subkultury alternatywne, w ramach których istnieją subkultury religijno-terapeutyczne, stawiające sobie za cel indywidualne doskonalenie osobowości i podnoszenie na wyższy poziom stanu świadomości, subkultury ekologiczno-pacyfistyczne, działające na rzecz środowiska naturalnego, zdrowia ludzkiego i idei pokoju, b) subkultury buntu i ucieczki, w tym subkultury buntu społeczno-obyczajowego, zakładającego szacunek dla indywidualności i dążenia do realizowania określonego stylu życia (beatnicy, hippisi, punki, poppersi), subkultury izolacji od społeczeństwa, które odwołują się do kultu siły i podległości, a ich doświadczenia wynikają z bycia w poprawczak, czy więzieniu, stosujący swoisty żargon i specyficzne formy komunikacji, a w warunkach wolnościowych rządne przygody i ryzyka (gitowcy, rockersi, killersi, skinheadzi), c) subkultury kreacyjne, skupiające młodzież wybierającą twórczą drogę rozwoju, taką jak undergroundowa muzyka rockowa, czy działalność para dziennikarska w fanzinach, a w tym subkultury autokreacji artystycznej, istniejące w trzecim obiegu kulturowym w zespołach muzycznych, subkultury kultury dziania się, bycia w drodze, na szlaku, uczestnicząc w imprezach i festiwalach młodzieżowych, subkultury działalności happeningowej, w tym uczestniczące w różnego rodzaju akcjach, pikietach, manifestacjach, itp.⁴⁵⁴ Subkultury, zwane też podkulturami, są więc grupami mającymi własne, często odmienne od obowiązujących, wzorce i zasady zachowania, symbole, wygląd i styl bycia. Ich istotą jest sprzeciw wobec wyznawanych norm społecznych.⁴⁵⁵

Zagadnieniami definicyjnymi subkultury zajmowało się wiele osób. Jak wskazuje M. Flipiak, subkultura to „wyodrębniony według jakiegoś kryterium (etnicznego, zawodowego, religijnego, demograficznego) segment życia społecznego i jego kulturę”.⁴⁵⁶ Z kolei M. Pęczak pisze, że subkultura „to względnie spójna grupa społeczna pozostająca na marginesie dominujących w danym systemie tendencji życia społecznego, wyrażająca swoją odrębność

⁴⁵³ *Ibidem*, s. 14-15.

⁴⁵⁴ M. Jędrzejewski, *Młodzież a subkultury. Problematyka edukacyjna*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1999, s. 86-87.

⁴⁵⁵ B. Prejs, *Subkultury młodzieżowe*, Wydawnictwo KOS, Katowice 2010, s. 9.

⁴⁵⁶ M. Filipiak, *op. cit.*, s. 13.

poprzez zanegowanie lub podważanie utrwalonych i powszechnie akceptowanych wzorów kultury”.⁴⁵⁷

Poszukiwanie adekwatnej definicji subkultury, pozwala stwierdzić, że w jej skład wchodzi takie elementy jak: a) jest to względnie spójna grupa społeczna, w której na gruncie wspólnych zainteresowań i dążeń, również norm, wartości i wzorów odpowiadających członkom grupy i ich obowiązujących, wytwarzają się dość trwałe więzi między jej członkami, b) jest to grupa wyrażająca swoją odrębność poprzez zanegowanie danego systemu kulturowego lub niektórych jego elementów, ale zaproponowanie kultury alternatywnej, która sytuuje się równolegle do kultury dominującej, c) jest to grupa subkulturowa, która z racji swojej odrębności pozostaje na marginesie dominujących w danym systemie tendencji życia społecznego.⁴⁵⁸ Cechami subkultury są: spójność grupy, element negacji oraz lokalizacja grupy na marginesie dominujących tendencji życia społecznego, czyli subkultura młodzieżowa nie jest wyłącznie podgrupą, stanowiącą część składową społeczeństwa, ale spełnia funkcję integralnej, odróżnialnej od otoczenia całości, która negując pewne aspekty kultury, wysuwa równocześnie własne propozycje co do pożądanego stanu rzeczy.⁴⁵⁹

W Polsce subkultury pojawiły się już na przełomie lat 40-tych i 50-tych XX wieku. Pierwszą z nich była subkultura nazwana „bikiniarze” lub „dżollerzy”, którzy z uwagi na naśladownictwo zachodniego stylu bycia, w tym bujne fryzury, wąskie spodnie z krótkimi nogawkami, buty na grubej gumie, koszule z kołnierzykami, kolorowe skarpety w pasy oraz czerwone krawaty z rysunkiem wybuchu bomby atomowej, byli negatywnie postrzegani przez ówczesne władze.⁴⁶⁰ Inną subkulturą, istniejącą od lat 70-tych XX wieku, byli „git-ludzie”. Była to subkultura złożona z osób, które miały za sobą doświadczenia wyniesione z zakładów karnych, domów poprawczych, schronisk dla nieletnich. Posiadali oni swoisty żargon rozumiany tylko przez swoich członków. Byli niebezpieczni dla otoczenia, tworząc wręcz grupy bandyckie.⁴⁶¹ W tym okresie pojawiła się także subkultura anarchistów, zwana także Ruchem Społeczeństwa Alternatywnego. Ich istotą działania był sprzeciw wobec ówczesnej polityki, gdyż ich ideą była wolność jednostki i jej prawo do robienia wszystkiego, na co ma

⁴⁵⁷ M. Pęczak, *Mały słownik subkultur młodzieżowych*, Wydawnictwo Semper, Warszawa 1992, s. 4.

⁴⁵⁸ M. Śmiałek, *Subkultury młodzieżowe w Polsce. Wybrane zagadnienia*, Centrum Szkolenia Policji, Legionowo 2015, s. 7-8.

⁴⁵⁹ K. Adamowicz, *Od subkultury do postsubkultury. Zmiany w obszarze dzisiejszej kultury alternatywnej*, „Estetyka i Krytyka” 2013, nr 2 (29), s. 18.

⁴⁶⁰ B. Prejs, *op. cit.*, s. 21.

⁴⁶¹ M. Jędrzejewski, *Subkultury a przemoc*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001, s. 131-132.

ochotę.⁴⁶² Istniała też subkultura „popersów”, którzy wzorowali się na popowej muzyce zachodniej, uprawiając styl muzyczny „newromantic”,⁴⁶³ a także subkultura „hipisów”, która została implementowana ze Stanów Zjednoczonych do Polski. Jej celem istnienia był pacyfizm, manifestowany zewnętrznie przez duży znak zwany „pacyfą” a nie agresja i przemoc. Hipisi „odsuwali się” od społeczeństwa, propagowali palenie marihuany i stosowanie haszyszu, wiedli „wolny” styl życia, ubierali się niestandardowo, z dużą ilością ozdób, jak wisioriki, bransoletki, nosząc kolorowe, luźne ubrania, a także długie włosy.⁴⁶⁴ Wobec tej subkultury stosowana była całkowita cenzura medialna, a długie włosy były przyczyną licznych oddziaływań milicji wobec nich.⁴⁶⁵

Dlaczego zatem w Polsce pojawiły się takie subkultury? Otóż wydaje się, że młodzież czerpała wzory z zewnątrz, ze stylu życia młodzieży amerykańskiej, tworząc własne grupy protestujące i poszukujące „prawdy”, szukając dróg wyjścia z tej rzeczywistości, której nie akceptowali, od której chcieli uciec, przeciw której kontestowali. Z czasem w grupach tych wytworzyła się swoista więź i podkultura, przyjmująca określone zasady, zwyczaje postępowania, styl życia, wraz z nazwą nadaną im przez innych czy przez siebie. Wśród takich subkultur młodzieżowych, oprócz wymienionych wyżej, pojawiają się i chuligani, punki, skinhaedzi, metalowcy, rastafarianie, szpanerzy, szalikowcy, a także mniej znane, jak skwatersi, czarne anioły, młodzież asfaltowej jezdni, rewolucjoniści, anarchiści, popersi. W późniejszym czasie pojawili się depeszowcy, goci, skejci, emo, rastamani, dresiarze, grunge`owcy, raperzy, graficiarze, rude boy, antyfaszyści, a też kibole. Można dodać, że zachowania niektórych członków subkultur, który istniały niegdyś, mogły mieć wpływ na zapisy ustawowe.

Na koniec, z uwagi na fakt, że literatura przedmiotu na temat subkultur młodzieżowych jest bardzo rozległa, omówiona zostanie jeszcze jedna kategoria, jaką są gangi młodzieżowe.

Należy stwierdzić, że nie ma jednej, powszechnej definicji gangu, chociaż początki badań nad tą formą przestępczości sięgają jeszcze lat dwudziestych XX wieku. F. M. Thrasher zdefiniował gang jako grupę osób działającą w określonej przestrzeni miasta, która jest sformowana w początkowej fazie spontanicznie, by w drugiej kolejności, poprzez

⁴⁶² B. Prejs, *op. cit.*, s. 12-13.

⁴⁶³ M. Jędrzejewski, *Młodzież a subkultury. Problematyka edukacyjna...*, *op. cit.*, s. 164-165

⁴⁶⁴ B. Prejs, *op. cit.*, s. 48-65.

⁴⁶⁵ Na ten temat więcej przeczytać można między innymi w: K. Sipowicz, *Hipisi w PRL-u*, Wydawnictwo Baobab, Warszawa 2008; T. Strzeszewski, *Wielka księga cenzury PRL w dokumentach*, Wydawnictwo Prohibita, Warszawa 2015; B. Tracz, *Hippiesi, kudłacze, chwasty. Hipisi w Polsce w latach 1967-1975*, Wydawnictwo Instytutu Pamięi Narodowej i Wydawnictwo Libron, Katowice-Kraków 2014.

zintegrowanie się, wskutek konfliktu z innymi gangami, tworzy wspólnotę, cechującą się kontaktami interpersonalnymi o charakterze osobowym (twarzą w twarz), a także planowaniem i wspólnym działaniem o charakterze przestępczym oraz walką z innymi gangami.⁴⁶⁶ Już w roku 1912, J. A. Puffer wskazywał, że gang jest jedną z grup społecznych, które powstały w celu zaspokojenia głęboko zakorzenionych, ale nieświadomych potrzeb.⁴⁶⁷ Można wręcz powiedzieć, że zachowania się osób w gangu kształtowały w grupie tradycję, strukturę wewnętrzną, poczucie solidarności, grupową świadomość oraz przywiązanie do lokalnego terytorium.⁴⁶⁸ Według M. R. Haskell'a i L. Yablonsky'ego, gang to grupa przestępcza o charakterze zorganizowanym, działająca w sferze przestępczości, przemocy i innych działań nielegalnych.⁴⁶⁹ Z kolei W. B. Miller twierdzi, że gang jest to zbiorowość o charakterze zorganizowanym, złożona z rówieśników, powiązanych nielegalnymi interesami, mający jednoosobowe przywództwo, działający pojedynczo lub w większej całości, w celu osiągnięcia określonych celów, jakimi jest nielegalna działalność, funkcjonujący na danym terenie.⁴⁷⁰ Według G. D. Curry i I. A. Spergela, gangi są grupami kompleksowo zorganizowanymi, będąc bardzo spójnymi, mającymi ustalonych przywódców i zasady postępowania. Są grupami angażującymi się w najbardziej brutalne przestępstwa, konkurując z innymi gangami, a też demonstrując własne tradycje, broniąc posiadanego terytorium, a także mając określone barwy i znaki na rękach.⁴⁷¹

Jak pisze B. Lockyer, gangi to trwałe zrzeszenia, organizacje lub grupy, złożone z co najmniej trzech osób, mających charakter nieformalny, zajmujące się nielegalnymi działaniami przestępczymi, a w tym a) napadami z bronią w ręku, b) rozbojami, c) zabójstwami, d) produkcją, sprzedażą i kontrolą obrotu nielegalnymi substancjami i

⁴⁶⁶ F. M. Thrasher, *The Gang. A Study of 1313 Gangs in Chicago*, University of Chicago Press, Chicago 1936, s. 101.

⁴⁶⁷ J. A. Puffer, *The Boy and his Gang*, Houghton Mifflin Company. The Riverside Press Cambridge, Boston – New York – Chicago 1912, s. XI.

⁴⁶⁸ T. Young, M. Fitzgerald, S. Hallsworth, I. Joseph, *Groups, Gangs and Weapons. A Report for the Youth Justice Board of England and Wales*, Youth Justice Board of England and Wales, London 2007, s. 27; Za: W. Andrzejczyk, *Młode kobiety w gangach. Między wiktyimizacją a maskulinizacją*, „Studia Edukacyjne” 2017, nr 44, s. 231.

⁴⁶⁹ M. R. Haskell, L. Yablonsky, *Juvenile Delinquency*, Rand McNally College Publishing Company, Chicago 1978.

⁴⁷⁰ W. B. Miller, *Crime by Youth Gangs and Groups in the United States. Report*, U.S. Department of Justice. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, Washington 1982, s. V.

⁴⁷¹ G. D. Curry, I. A. Spergel, *Gang Homicide, Delinquency and Community*, „Criminology” 1988, Vol. 26, Issue 3, s. 381-406.

nielegalnymi usługami, e) zastraszaniem, f) kradzieżami pojazdów, przyczep, i innych środków transportu, g) podpaleniami, h) zastraszaniem świadków i ofiar.⁴⁷²

Gang to grupa złożona z trzech lub więcej osób, której członkowie wzajemnie identyfikują się ze sobą, przyjmując grupową tożsamość, wykorzystywaną do wytworzenia atmosfery strachu lub zastraszania innych osób, względnie całych społeczności, używającą do tego celu jednego lub więcej środków, takich jak wspólna nazwa, znak, symbol, slogan lub tatuaż, styl lub kolor noszonych ubrań, fryzura, gest czy graffiti oraz zorientowanych na pokazanie siły, działań. Celem gangu jest podejmowanie aktywności uznawanych powszechnie za przestępstwa kryminalne, zwykle z użyciem przemocy. Przy tym, nieletni członkowie gangu dopuszczają się czynów karalnych, które w przypadku popełnienia przez osoby dorosłe, uznane byłyby za poważne przestępstwa. Zamiarem gangu jest „zwiększanie lub zachowanie siły, reputacji i środków finansowych pozostających w dyspozycji grupy”. Ponadto gang charakteryzuje się tym, że jego członkowie posługują się jasnymi zasadami, które stanowią podstawę funkcjonowania organizacji, spotykają się cyklicznie, grupa zapewnia fizyczną ochronę swoim członkom przed innymi przestępcami i konkurującymi gangami, ponadto grupa dąży do przejęcia kontroli nad konkretnym miejscem lub terytorium oraz broni swoich interesów przed rywalami, a też gang posiada zawsze określoną strukturę.⁴⁷³

F-A. Esbensen wskazuje na pięć podstawowych cech gangu: a) w jego składzie znajduje się więcej niż dwóch członków, b) w przypadku gangów młodzieżowych są oni w przedziale wiekowym od 12 do 24 lat i mają wspólną tożsamość, wyrażoną przez nazwę grupy, odnoszącą się do położenia geograficznego, c) wspólne symbole lojalności, w tym kolory lub stroje, d) trwałość w czasie, e) zaangażowanie członków w działalność kryminalną.⁴⁷⁴

Zgodnie z informacją wydaną przez Wydział Edukacji w New Jersey, w sprawie bezpieczeństwa i działań antynarkotykowych w szkołach, członkowie gangu komunikują się ze sobą niewerbalnie, za pomocą graffiti, znaków na dłoniach, tatuaży, kolorów i rodzajów ubiorów. Młodzi ludzie, którzy chcą być w gangach, znajdują dla tej decyzji różne powody, w tym z potrzeby własnego bezpieczeństwa, ochrony, poczucia przynależności do jakiejś grupy, ponadto z powodu braku wsparcia we własnej rodzinie, a także zbyt dużej swobody w czasie

⁴⁷² B. Lockyer, *Street Gangs*, [w:] B. Lockyer, P. N. Lunney, R. Onles (red.), *Organized Crime In California. Annual Report to the Legislature 2003*, Office of the Attorney General. California Department of Justice, Los Angeles 2003, s. 18-22.

⁴⁷³ W. Andraszcyk, *op. cit.*, s. 232.

⁴⁷⁴ F-A. Esbensen, *Preventing Adolescent Gang Involvement*, *Juvenile Justice Bulletin* 2000, s. 2-3; Za: W. Andraszcyk, *op. cit.*, s. 232.

wolnym. Często są to osoby z niską samoocena, statusem i szacunkiem, który dzięki przynależności do gangu, mogą podnieść. Nie bez znaczenia jest także możliwość zarobienia sporych środków finansowych, uczestnicząc w dystrybucji narkotyków, a także nielegalnych usług. Istnieje także presja rówieśników na bycie w gangu, a też poszukiwanie mocnych wrażeń. W Stanach Zjednoczonych, szczególnie na Zachodnim Wybrzeżu, można spotkać takie gangi jak Bloods, Crips, Latino Cings, Neta, „Ms 13”. Każdy z tych gangów ma swoisty sposób zachowania, a także zajmuje się różnymi dziedzinami przestępczości.⁴⁷⁵

W USA w roku 2011 było około 29 900 gangów, co oznacza wzrost w porównaniu do roku 2010, gdy rejestrowano 29 000 gangów, w których było około 782 500 osób, co oznacza wzrost w stosunku do 2010 roku, gdy było w nich 756 000 osób. W roku 2011 wszczęto 3300 spraw sądowych, co oznacza spadek, w stosunku do roku 2010, gdy wszczęto 3500 spraw. W tym czasie gangi popełniły wiele przestępstw, w tym zabójstw - 1824 zabójstw, co oznacza spadek w stosunku do 2010, gdy było ich 2020. Gangi działają w największych miastach USA, aż 56% gangów i 75% członków gangu funkcjonowało w metropoliach, a ponadto aż 87% zabójstw miało miejsce na tych obszarach. Podstawowym działaniem gangów jest sprzedaż narkotyków, a też związana z tym procederem przemoc, w tym zabójstwa, a też konflikty między gangami, szczególnie o strefy wpływu.⁴⁷⁶

Gangi działają także i w Europie. Szczególnie niebezpieczne są „bandy latynoskie” w Hiszpanii, takie jak *Latin Kings*, czy *Las Netas*.⁴⁷⁷ W Polsce działają w zasadzie gangi motocyklowe. Jak pisze W. Pływaczewski, „należy zauważyć, że amerykańskie gangi znalazły w Europie podatny grunt do rozwijania swojej przestępczej działalności. Potwierdzeniem tego spostrzeżenia może być fakt, że europejskie struktury przestępcze to współcześnie jedna trzecia światowych gangów motocyklowych. Według ocen policyjnych głównym obszarem ich aktywności jest rynek narkotykowy. Motocyklowe gangi dotychczas kojarzone z zachodnią częścią Europy w ostatnich latach mocno zakorzeniły także w nowych państwach Unii Europejskiej. W raporcie Międzynarodowej Organizacji Policji Kryminalnej INTERPOL wymienia się Czechy i Estonię jako kraje szczególnie zagrożone działalnością motocyklowej przestępczości. Jej obraz dopełnia także Rosja, w której wspomniane struktury

⁴⁷⁵ *Gang Awareness Guide*, Federal Safe and Drug-Free Schools and Communities Act, New Jersey Department of Education, s. 4-12.

⁴⁷⁶ A. Egley, J. C. Howell, *Highlights of the 2011 National Youth Gang Survey*, Juvenile Justice Fact Sheet. U.S. Department of Justice, Washington 2013, s. 1-4.

⁴⁷⁷ Patrz: A. Maciuszek, *Latynosczy królowie, nie-żartujący Dominikańczycy i inni transnarodowi bractwowie - społeczne i kulturowe implikacje fenomenu band latynoskich w Hiszpanii*, Ośrodek Badań nad Migracjami, „CMR Working Papers” 96/154, Warszawa 2017, s. 7.

zaczynają dominować w wielu obszarach przestępczości zorganizowanej, takich jak handel narkotykami oraz bronią”.⁴⁷⁸

Można mówić także o działalności przestępców i chuliganów stadionowych, wywodzących się z subkultury szalikowców. Według T. Łataka „szalikowcy to grupy młodzieżowe, które charakteryzuje przestępczość związana ze sportem. Rozszerzanie się agresji młodych ludzi jest spowodowane poczuciem bezkarności, psychologią tłumu. Emocje i narastanie agresji są wzmagane przez picie alkoholu oraz zażywanie narkotyków. Wyładowanie agresji następuje pod wpływem bodźców, które dopingują jednostkę w zbiorowisku skumulowanych, przeciwstawnych emocji. W takim środowisku zarówno kontrola, jak i hamulce, zredukowane są do minimum”.⁴⁷⁹ Najgroźniejszą jednak grupą są chuligani, pseudokibice, *official hooligan* - inaczej *hools*. Grupy te składają się z młodych skinheadów. Członkowie tych grup traktują mecz wyłącznie jako okazje do walki z innymi chuliganami i policją, a też prowadzenia działalności przestępczej.⁴⁸⁰

Zaprezentowana analiza nie wyczerpuje w całości zagadnień wynikających z „udziału w grupach przestępczych”, nie mniej jednak widać, że jest to zagadnienie bardzo rozległe i wielowątkowe. Nie omówiono jednak w tym przypadku zagadnień związanych z funkcjonowaniem jednostek w sektach, których niektóre odmiany mogą być nastawione na działalność przestępczą. Odnosząc się do tych zagadnień w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich, można dostrzec, że ustawodawca nie przewidział, że powstanie dobrze rozwinięta przestępczość zorganizowana, skupiając się wyłącznie na udziale w grupach przestępczych. Można także zaznaczyć, że w czasach tworzenia ustawy, a także przez pewien okres jej funkcjonowania istniało przekonanie, że wśród najczęstszych objawów demoralizacji czy nieprzystosowania społecznego nieletnich wymienia się: a) ucieczki z domów lub placówek opiekuńczo-wychowawczych, b) zachowania patologiczne (alkoholizm, narkomania, prostytutka, tworzenie się nieformalnych grup), c) porzucanie szkoły, d) brak opieki ze strony rodziców czy opiekuna, e) przebywanie w środowiskach kryminogennych, f) popełnianie czynów karalnych i innych czynów zabronionych, g) brutalizacja zachowań wobec rówieśników i osób dorosłych.⁴⁸¹ Jednak współcześnie takie ujmowanie przejawów demoralizacji wydaje się być w kontekście nowej ustawy o nieletnich wręcz anachroniczne.

⁴⁷⁸ W. Pływaczewski, *Gangi motocyklowe – konglomerat motocyklowych pasji, skrajnej ideologii i przestępczości*, [w:] W. Pływaczewski, P. Lubiewski (red.), *Współczesne ekstremizmy. Geneza, przejawy, przeciwdziałanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2014, s. 126-127.

⁴⁷⁹ T. Łatak, *Polscy kibice-chuligani*, Wydawnictwo Szkoły Policji w Katowicach, Katowice 2011, s. 6.

⁴⁸⁰ *Ibidem*, s. 9-11.

⁴⁸¹ A. Sochacki, *op. cit.*, s. 8.

Warto rozważyć, czy użyte przez ustawodawcę określenie „udział w grupach przestępczych” powinno obejmować oprócz udziału w typowej grupie przestępczej także udział nieletnich w gangach, w subkulturach młodzieżowych, a nawet sektach.

Podsumowując rozważania dotyczące zachowań dysfunkcyjnych nieletnich można stwierdzić, że największy wzrost różnorodnych zjawisk dysfunkcyjnych miał miejsce po roku 1990, gdy pojawiły się liczne, znane w świecie nielegalne środki psychoaktywne. Z kolei w latach 80-tych XX wieku w Polsce ryzykowne zachowania seksualne, czy udział w grupach przestępczych miały w zasadzie wielkość marginalną, a środkami odurzającymi używanym przez nieletnich był alkohol i tytoń, natomiast w niewielkiej skali używane były inne środki, takie jak opium i morfina, heroina i amfetamina. Dopiero pod koniec XX wieku nieletni zetknęli się na dużą skalę z erzacami „prawdziwych narkotyków”. Z kolei w XXI wieku pojawił się problem uzależnień behawioralnych, których różnorodność i skala zjawiska jest obecnie niemożliwa do oszacowania. Istotne jest także, że w przypadku problematyki narkomanii, stosowanie dopalaczy przybiera formę problemu społecznego, a marihuana, haszysz, amfetamina, kokaina, ekstazy nie są „narkotykami”, tylko „używkami”, dzięki którym można się lepiej bawić, nawiązywać kontakty z innymi. Poza tym nieletni wiedzą bardzo dużo o stosowaniu „narkotyków”, mając dostęp do Internetu, a także umieją przygotować dla siebie stosowny środek psychoaktywny. I wcale nie muszą łamać w tym zakresie prawa, gdyż znają różnorodne leki bez recept, rośliny, z których można, „domowym sposobem” wyprodukować specyfik, mający charakter narkotyku.

Przedstawiona analiza pokazuje z jak rozległym zagadnieniem spotyka się współczesne społeczeństwo w sferze zachowań dysfunkcyjnych młodzieży, a także z jak różnorodnymi, niezwykle skomplikowanymi kwestiami muszą się „zmierzyć” organy ścigania i wymiaru sprawiedliwości. Jednak dla dobra całego systemu prawnego należy dokonać zdecydowanej zmiany nie tylko poszczególnych przepisów prawa w omawianej ustawie, której przepisy powinny być bardziej dostosowane do współczesności. Jak twierdzą M. Z. Jędrzejko i A. Szwedzik, „niemal w każdej dekadzie powstaje co najmniej jedno wielkie nowe zagrożenie, którego koszty obciążają wiele sfer życia: ekonomiczną, społeczną, moralną, zdrowotną. Cechą charakterystyczną reakcji państwa i jego instytucji na te zagrożenia jest ewidentnie opóźnione działanie - tak było z dopalaczami, tak jest z cyberzagrożeniami”.⁴⁸²

⁴⁸² M. Z. Jędrzejko, A. Szwedzik, *Wprowadzenie. Pedagogika i profilaktyka społeczna w epoce przyśpieszenia i wielkich zmian. Czy i jak możemy sprostać wyzwaniom przyszłości?*, [w:] M. Z. Jędrzejko, A. Szwedzik (red.),

Użyte w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich określenie „demoralizacja nieletnich” nie odzwierciedla rzeczywistych zmian społecznych zachodzących w społeczeństwie ponowoczesnym i jest zbyt wąskie w stosunku do zjawiska niekorzystnych zachowań nieletnich. Pojęcie to nie jest określeniem, które oddaje współcześnie istotę zachowań nieaprobowanych społecznie, i jednoznacznie wskazuje, że dane zachowanie zasługuje na szczególne potraktowanie. Jak słusznie zauważa P. Kobes, „ustawodawca, posługując się pojęciem demoralizacji jako podstawy ingerencji w proces wychowawczy nieletniego, w znacznym stopniu opóźnia możliwość instytucjonalnej reakcji na niepożądane społecznie zachowania nieletnich. Tym samym ogranicza możliwości zapobiegania demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz ich resocjalizacji”.⁴⁸³ Autor proponuje zastąpienie pojęcia „demoralizacja” zwrotem „niedostosowanie społeczne”. Jego zdaniem pojęcie to obejmuje „bowiem z jednej strony stan niekorzystnych uwarunkowań rozwojowych dziecka, które mogą mieć charakter zewnętrzny (...) oraz wewnętrzny (...), a z drugiej strony przejawy negatywnych, społecznie niepożądanych zachowań, określanych mianem demoralizacji. Takie rozwiązanie będzie zgodne z celem profilaktycznym omawianej ustawy, gdyż będzie istniała możliwość podjęcia odpowiednich kroków prawnych w momencie, gdy zaistnieją tylko okoliczności wskazujące na to, że jeśli dziecka nie obejmie się w porę odpowiednią opieką prawną, to mogą powstać symptomy demoralizacji. (...) W przypadku przyjęcia koncepcji niedostosowania społecznego nie trzeba będzie czekać, aż któreś z nich przejawia symptomy zachowania społecznie nagannego, nieakceptowanego. Tak więc istota pojęcia „niedostosowania społecznego” lepiej oddaje koncepcję „dziecka w niebezpieczeństwie”, na której powinny zasadać się rozwiązania ustawowe”.⁴⁸⁴

Wydaje się jednak, że ustawodawca powinien ponadto wprowadzić pojęcie „zachowania dysfunkcjonalne”. Można przyjąć, że pojęcie to ma o wiele szerszy zakres znaczeniowy i jest też bardziej adekwatne do współczesnych zachowań nieletnich. Szczególnie widać to w sytuacji, gdy ma się do czynienia z osobą „normalną”, zdrową, o wysokim współczynniku inteligencji, ale np. z powodu uzależnienia od określonej czynności, trudno jest akceptować jej postępowanie, pomimo tego, że nie czyni nikomu krzywdy, nie popełnia żadnych czynów zabronionych, ani nie przejawia żadnych zachowań, które ustawowo wskazują, że może być zdemoralizowana. W związku z tym należy postulować, aby te dwa określenia pojawiły się w nowej ustawie, gdyż pierwsze z nich dobrze

Pedagogika i profilaktyka społeczna. Nowe wyzwania. Konteksty. Problemy, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Milanówek-Warszawa 2018, s. 12.

⁴⁸³ P. Kobes, *op. cit.*, s. 115.

⁴⁸⁴ *Ibidem*, s. 113-115.

charakteryzuje przyczyny danych zachowań, a drugie z nich jest bardziej adekwatne do zmieniającej się rzeczywistości.

Postulat ten jest tym bardziej aktualny, że w badaniach ISRD-3 wyróżniono takie przejawy demoralizacji i czyny zabronione nieletnich jak: piractwo internetowe (filmy, muzyka), zranienie zwierzęcia, zrobienie graffiti, noszenie ze sobą broni, kradzież ze sklepu, kradzież bez przemocy, udział w bójce w miejscu publicznym, niszczenie mienia szkolnego, okradzenie samochodu, groźenie w celu odebrania pieniędzy, pobicie powodujące uszkodzenie ciała, kradzież roweru, sprzedaż narkotyków, włamanie w celu dokonania kradzieży, kradzież motoru lub samochodu, kontakt z używkami takimi jak: alkohol, marihuana/haszysz, „miękkie narkotyki”, środki uspokajające i nasenne, „twarde narkotyki”.

Ponadto należy odstąpić od enumeratywnego wymieniania zachowań, które stanowią przykładowe przejawy demoralizacji nieletnich, na rzecz wymienienia obszarów zachowań dysfunkcyjnych osób nieletnich. Spowoduje to sprawniejsze funkcjonowanie, zarówno organów ścigania w ustalaniu danej kategorii zachowań nieletnich, ale także pozwoli wymiarowi sprawiedliwości na sprawniejsze, a jednocześnie właściwsze ocenianie, czy dane zachowanie jest, czy nie jest dysfunkcyjne. Ustawodawca nie przewidział, a nawet nie dokonał należytej antycypacji przyszłych zachowań nieletnich, co nieco utrudnia podjęcie działań w sferze dysfunkcyjnych zachowań młodzieży. Należy też dokonać dokładniejszej eksplikacji określenia „nieletni”, a jednocześnie bardziej „zbliżyć” je do określenia „młodzież”, z przymiotnikiem „szkolna” lub „pozaszkolna”, tym bardziej, że określenia takie funkcjonują na gruncie nauk społecznych i są powszechnie stosowane i rozumiane, zarówno na gruncie nauki, jak i języka potocznego. Pozwoli to na jednoznaczne rozumienie pojęcia nieletni.

ROZDZIAŁ IV.

MOTYWACJE I UWARUNKOWANIA PRZEJAWÓW DEMORALIZACJI NIELETNICH NA PODSTAWIE WYNIKÓW BADAŃ

§ 1. Determinanty regionalne i lokalne w analizie zachowań dysfunkcyjnych nieletnich

Regionalizm za przyczyną wielu czynników egzogenicznych i endogenicznych powoduje zróżnicowanie kraju w dziedzinie gospodarczej, politycznej, społecznej, kulturowej, religijnej, historycznej, ekologicznej i geograficznej. Urodzenie, wychowanie, kształcenie, aktywność zawodowa i społeczna w danym regionie może wpływać znacząco na kształtowanie postaw życiowych. Przestrzeń fizyczna określa miejsce zamieszkania, a w przestrzeni społecznej instytucje lokalne umożliwiają załatwianie większości potrzeb życiowych. Stosunek do swojej społeczności lokalnej jest ilustrowany poprzez zainteresowanie sąsiadów zachowaniem dzieci z sąsiedztwa, czy też sposobem reakcji rówieśników z okolicy na niepożądane zachowania kolegów. Typ dzielnicy noszący miano „patologicznej”, „ekskluzywnej” stwarza bodźce do stosownych zachowań społecznych. Ocena organów porządku publicznego zapewniających bezpieczeństwo lokalne skłania nieletnich do rozważenia przy podejmowaniu czynów zabronionych. Środowisko lokalne może zapewnić więc więzi społeczne, pomoc sąsiedzką, dobre stosunki społeczne i zaufanie wzajemne, ale może też wiązać się z popełnianiem lub padaniem ofiarą patologii społecznych w postaci przestępczości, bijatyk, alkoholizmu, narkotyków, czy niepożądanych zachowań, takich jak np. niszczenie mienia publicznego za pomocą graffiti lub dopuszczanie się czynów społecznie szkodliwych w pustostanach.

Problem badawczy mieszczący się w obrębie regionalnych i lokalnych uwarunkowań zachowań młodego pokolenia pozwala na postawienie hipotezy badawczej, która będzie weryfikowana na podstawie wyników badań ISRD-3. Przedmiotowa hipoteza zakłada, że specyfika regionalna determinuje przejawy demoralizacji nieletnich. Patriotyzm lokalny objawiający się silnym przywiązaniem do społeczności lokalnej młodzieży w wieku szkolnym i dobre relacje w środowisku zamieszkania zapobiegają demoralizacji nieletnich, a obserwowanie lub padanie ofiarą patologii społecznej i słaba ocena pracy policji w miejscu zamieszkania stymuluje nieletnich do naśladowania tych niepożądanych społecznie zdarzeń.

Należy wskazać, że opracowane statystycznie wyniki badań ukazują rozmiary i strukturę przejawów demoralizacji nieletnich według kryterium regionu, gdzie umiejscowione są szkoły, do których uczęszczają respondenci. Według założeń międzynarodowego projektu ISRD-3 wybrano na terenie Polski dwa regiony podlaski i podkarpacki. Badania przeprowadzono w określonych w badaniach szkołach funkcjonujących w stolicach tych regionów, a mianowicie w Białymstoku i w Rzeszowie.

Do badań wylosowano próby badawcze w poszczególnych miastach, których wielkości założono w projekcie badawczym. Należy także zaznaczyć, że w celu oceny, czy różnice pomiędzy porównywanymi grupami są znamienne statystycznie zastosowano odpowiedni test statystyczny.⁴⁸⁵ Ponieważ porównywane cechy mierzone były na skali nominalnej, to właściwym narzędziem do analiz jest test niezależności chi-kwadrat.⁴⁸⁶

Ponadto, z powodu bardzo dużej liczby prowadzonych porównań, dane z przeprowadzonych badań ankietowych dobrano metodą analizy statystycznej w taki sposób, aby wyniki dały się zestawić w syntetycznych, zbiorczych tabelach. W tym celu, w zależności od porządkowego bądź dychotomicznego charakteru czynnika niezależnego, wyznaczano współczynniki korelacji.

Jeśli czynnik niezależny miał charakter porządkowy, wyznaczano tzw. *point-biserial correlation coefficient*, – oznaczony r_{pb} (metodologicznie, jest to współczynnik korelacji liniowej Pearsona, zastosowany do cechy dychotomicznej i porządkowej). Jeśli czynnik niezależny miał charakter dychotomiczny, wtedy wyznaczano współczynnik Φ , który jest

⁴⁸⁵ Testy statystyczne służą do oceny, czy zależności i relacje zaobserwowane w próbie są efektem ogólniejszej prawidłowości panującej w całej populacji czy tylko przypadkowym rezultatem. Wynikiem testu statystycznego jest tzw. prawdopodobieństwo testowe (p), którego niskie wartości świadczą o istotności statystycznej rozważanej zależności. Przyjmuje się przy tym najczęściej następujące reguły: a) gdy $p \geq 0,05$ mówi się o braku podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej, co oznacza, że testowana różnica (zależność, efekt) nie jest znamienna statystycznie, b) gdy $p < 0,05$ mówi się o statystycznie istotnej zależności (oznacza się ten fakt za pomocą *), c) $p < 0,01$ to wysoce istotna zależność (**), d) $p < 0,001$ to bardzo wysoko istotna statystycznie zależność (***). Więcej na temat idei testowania hipotez statystycznych: A. Sokołowski, *Estymacja i testowanie hipotez*, [w:] STATISTICA w badaniach naukowych i nauczaniu statystyki, Wydawnictwo StatSoft Polska, Kraków 2010, s. 25-60; P. Francuz, R. Mackiewicz, *Liczby nie wiedzą skąd pochodzą. Przewodnik po metodologii i statystyce*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2007, s. 245-275.

⁴⁸⁶ Test niezależności chi-kwadrat jest najpopularniejszym testem statystycznym służącym do badania zależności między dwiema cechami zmierzonymi na skali nominalnej. W teście tym stawiana jest hipoteza zerowa, że wystąpienie wariantu jednej cechy nie zależy od wariantu przyjmowanego dla drugiej cechy (cechy są niezależne). W hipotezie alternatywnej zakładane jest, iż cechy są ze sobą powiązane. Niskie wartości prawdopodobieństwa testowego p pozwalają hipotezę zerową odrzucić i wnioskować o istnieniu zależności w całej populacji pomiędzy dwiema rozważanymi cechami. Szczegółowe procedury obliczeniowe można znaleźć w wielu pozycjach z zakresu statystyki. Patrz: A. D. Aczel, *Statystyka w zarządzaniu*, PWN, Warszawa 2000, s. 757-766. Opis wykorzystania testu za pomocą programu STATISTICA: P. Hydzik, M. Sobolewski, *Komputerowa analiza danych społeczno-gospodarczych*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2007, s. 89.

miarą zależności pomiędzy dwiema cechami dychotomicznymi i ma podobne zasady interpretacji jak współczynnik korelacji liniowej Pearsona⁴⁸⁷.

Oba współczynniki (Φ i r_{pb}) mogą przyjmować wartości z zakresu od -1 do +1, przy czym wartości skrajne świadczą o silnych zależnościach, ujemne o powiązaniu niezgodnym (jeśli jedno zjawisko się nasila, wtedy drugie słabnie), dodatnie o powiązaniu zgodnym (jeśli jedno zjawisko się nasila, wtedy drugie także się nasila). Wartości współczynnika r_{pb} bliskie 0, oznaczają brak zależności. Przy czym, w badaniach społecznych trudno oczekiwać bardzo wysokich korelacji, nie mniej jednak interpretacji mogą podlegać tylko zależności istotne statystycznie.

Z uwagi na bardzo dużą złożoność prezentowanych wyników, w tabelach nie podano wartości prawdopodobieństwa testowego p dla każdej zależności, a jedynie oznaczono symbolami korelacje istotne statystycznie ($p < 0,05$). Najsilniejszym korelacjom (p bliskie 0,000) nadano symbol „***”, korelacjom najsłabszym (p bliskie 0,05) symbol „*”, a korelacjom na poziomie średnim symbol „**”.

W tabelach podano wartości współczynników korelacji r_{pb} i Φ wraz z oceną istotności statystycznej oznaczoną symbolem „*” dla wartości równych i większych od (0,05), a także wartości prawdopodobieństwa testowego p obliczonego za pomocą testu niezależności chi-kwadrat oraz RR – ryzyko względne wystąpienia niepożądanych zachowań.

Wielkość i strukturę badanych uczniów ze względu na miejsce szkoły, do której uczęszczają prezentuje tabela 7.

Tabela 7. Wielkość i struktura próby badawczej według miasta

Miasto	Liczba	%
Białystok	1033	47,4
Rzeszów	1146	52,6
Razem	2179	100,0

Źródło: opracowanie własne

Jak widać z zamieszczonych danych, w badaniach uczestniczyło 52,6% uczniów z Rzeszowa i 47,4% z Białegostoku, a zatem populacje badane są porównywalne.

Kolejną kwestią jest analiza badanej populacji ze względu na płeć, co prezentuje tabela 8.

⁴⁸⁷Współczynnik Φ (f_i) – to jedna z miar zależności, będąca współczynnikiem korelacji liniowej Pearsona dla dwóch zmiennych, z których obydwie są nominalne oraz dychotomiczne. Współczynnik f_i można policzyć na dwa sposoby: używając wzoru na współczynnik f_i albo (podobnie jak ma to miejsce w przypadku korelacji punktowo-dwuseryjnej) zrekodować zmienne nominalne, żeby przyjmowały wartości 0 i 1 (*dummy coding*), a następnie policzyć dla nich współczynnik korelacji liniowej. Patrz: K. S. Bordens, B. B. Abbott, *Research Design and Methods. A Process Approach*, McGraw-Hill, New York 2008, s. 408.

Tabela 8. Wielkość i struktura próby badawczej według płci

Płeć	Miasto		Razem
	Białystok	Rzeszów	
Dziewczeta	502 (48,6%)	601 (52,4%)	1103 (50,6%)
Chłopcy	531 (51,4%)	545 (47,6%)	1076 (49,4%)
Razem	1033	1146	2179

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zaprezentowanych danych, próba badawcza ogółem jest praktycznie jednorodna pod względem płci, natomiast w poszczególnych miastach widać niewielkie zróżnicowanie. W Rzeszowie jest większy odsetek uczennic (52,4%), zaś w Białymstoku jest więcej uczniów (51,4%).

Wielkość i strukturę badanej populacji ze względu na wiek ilustruje tabela 9.

Tabela 9. Wielkość i struktura próby badawczej według wieku

Wiek	Miasto		Razem
	Białystok	Rzeszów	
12 lat	143 (13,8%)	216 (18,8%)	359 (16,5%)
13 lat	282 (27,3%)	385 (33,6%)	667 (30,6%)
14 lat	333 (32,2%)	308 (26,9%)	641 (29,4%)
15 lat	275 (26,6%)	237 (20,7%)	512 (23,5%)
Razem	1033	1146	2179

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że badana populacja pod względem wieku przedstawia się następująco. Najmniejszy jest udział uczniów w wieku 12 lat (16,5%), a największy w wieku 13 lat (30,6%). Udział uczniów w wieku 14 lat wynosi 29,4%, a w wieku 15 lat - 23,5%. Pod względem wieku zaznacza się zróżnicowanie próby badawczej w badanych miastach, gdyż większy jest odsetek uczniów młodszych (12-13 lat) w Rzeszowie, zaś starszych (14-15 lat) w Białymstoku.

Dokonano analizy skali zachowań dysfunkcyjnych nieletnich, będących uczniami badanych klas ze szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych w Białymstoku i Rzeszowie. Skalę tego zjawiska w badanej populacji przedstawia tabela 10.

Tabela 10. Zachowania dysfunkcyjne popełnione przez nieletnich

Zachowania dysfunkcyjne	Liczba	%
zrobienie graffiti	115	5,3
dewastacja mienia szkolnego	67	3,1
kradzież ze sklepu	101	4,6
włamanie w celu dokonania kradzieży	22	1,0
kradzież roweru	25	1,1
kradzież motoru lub samochodu	16	0,7
okradzenie samochodu	30	1,4
groźenie w celu odebrania pieniędzy	27	1,2
kradzież w szkole bez przemocy	91	4,2
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	108	5,0
udział w bójce w miejscu publicznym	69	3,2
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	27	1,2
piractwo internetowe	588	27,0
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	23	1,1
znęcanie się nad zwierzętami	120	5,5

żadna z wyżej wymienionych	1378	63,2
----------------------------	------	------

Źródło: opracowanie własne

Z uwagi na możliwość wyboru większej liczby odpowiedzi, zachowania dysfunkcyjne w tabeli 4 nie sumują się do 100%. Jak widać na podstawie danych zamieszczonych w tabeli, około dwie trzecie respondentów nie popełniło żadnego zaprezentowanych czynów (63,2%). Jednak spośród tych, które były wymienione, badane osoby wymieniają najczęściej piractwo internetowe, czyli nielegalne ściąganie filmów i muzyki, na co wskazuje 27,0% respondentów. Z kolei takie zachowania, jak: znęcanie się nad zwierzętami, robienie graffiti, noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia, są udziałem około 5% respondentów. Do drobnych kradzieży bez przemocy ze sklepu przyznaje się ponad 4% badanych, do bójek w miejscach publicznych i dewastacja mienia szkolnego około 3%. Pozostałe zachowania są udziałem mniejszego odsetka nieletnich, rzędu 1%. Pozostałe czyny są udziałem nieznacznego odsetka nieletnich.

Aby dowiedzieć się, czy istnieje związek zachowań dysfunkcyjnych nieletnich ze zmienną niezależną, jaką jest płeć, zestawiono poniższe dane w tabeli 11.

Tabela 11. Zachowania dysfunkcyjne nieletnich według płci (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcyjne	Płeć				<i>p</i>
	Dziewczęta		Chłopcy		
	N	%	N	%	
zrobienie graffiti	42	3,8	73	6,9	0,0016**
dewastacja mienia szkolnego	24	2,2	43	4,1	0,0125*
kradzież ze sklepu	42	3,8	59	5,6	0,0567
włamanie w celu dokonania kradzieży	4	0,4	18	1,7	0,0021**
kradzież roweru	7	0,6	18	1,7	0,0213*
kradzież motoru lub samochodu	4	0,4	12	1,1	0,0376*
okradzenie samochodu	7	0,6	23	2,2	0,0024**
groźenie w celu odebrania pieniędzy	7	0,6	20	1,9	0,0088**
kradzież w szkole bez przemocy	40	3,7	51	4,8	0,1723
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	16	1,5	92	8,7	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	17	1,6	52	4,9	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	7	0,6	20	1,9	0,0088**
piractwo internetowe	263	24,1	325	31,0	0,0004***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	10	0,9	13	1,2	0,4707
znęcanie się nad zwierzętami	38	3,5	82	7,8	0,0000***

Źródło: opracowanie własne

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że wszystkie zachowania dysfunkcyjne, popełnione przez osoby nieletnie są w większym stopniu udziałem chłopców, niż dziewcząt. Wskaźnik wartości prawdopodobieństwa testowego – *p*. wskazuje, że płeć w sposób istotny statystycznie ale ze zróżnicowanym nasileniem determinuje te zależności.

W podobny sposób dokonano analizy zachowań dysfunkcyjnych popełnianych przez nieletnich, w korelacji z wiekiem respondentów. Prezentuje to tabela 12.

Tabela 12. Zachowania dysfunkcyjne nieletnich według wieku (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcyjne	Wiek								<i>p</i>
	12 lat		13 lat		14 lat		15 lat		
	N	%	N	%	N	%	N	%	
zrobienie graffiti	13	3,7	28	4,2	36	5,7	38	7,6	0,0345*
dewastacja mienia szkolnego	5	1,4	21	3,2	24	3,8	17	3,4	0,2062
kradzież ze sklepu	17	4,8	30	4,5	30	4,8	24	4,8	0,9958
włamanie w celu dokonania kradzieży	1	0,3	5	0,8	11	1,7	5	1,0	0,1298
kradzież roweru	1	0,3	8	1,2	8	1,3	8	1,6	0,3517
kradzież motoru lub samochodu	2	0,6	5	0,8	4	0,6	5	1,0	0,8767
okradzenie samochodu	3	0,8	11	1,7	7	1,1	9	1,8	0,5627
groźenie w celu odebrania pieniędzy	7	2,0	7	1,1	6	1,0	7	1,4	0,5232
kradzież w szkole bez przemocy	15	4,2	29	4,4	23	3,7	24	4,8	0,8231
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	15	4,2	23	3,5	40	6,4	30	6,0	0,0683
udział w bójce w miejscu publicznym	9	2,5	13	2,0	24	3,8	23	4,6	0,0554
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	4	1,1	10	1,5	7	1,1	6	1,2	0,9182
piractwo internetowe	66	18,7	154	23,4	199	31,7	169	33,8	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	3	0,8	4	0,6	6	1,0	10	2,0	0,1300
znęcanie się nad zwierzętami	8	2,3	30	4,5	33	5,3	49	9,8	0,0000***

Źródło: opracowanie własne

Analiza powyższych danych pozwala stwierdzić, że zachowania dysfunkcyjne w większości nie mają istotnych statystycznie korelacji z wiekiem. Wartości prawdopodobieństwa testowego – *p* wskazują, że tylko zmienne „piractwo internetowe” i „znęcanie się nad zwierzętami” są skorelowane z wiekiem w sposób istotny statystycznie z najwyższą siłą tej zależności (0,0000***), a zrobienie graffiti ze słabą siłą (0,0345*).

W dalszej analizie danych zamieszczono wyniki badań wyjaśniających związki korelacyjne między zachowaniami dysfunkcyjnymi dokonanymi przez nieletnich z miejscem ich nauki szkolnej. Ilustruje to tabela 13.

Tabela 13. Zachowania dysfunkcyjne nieletnich według miasta (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcyjne	Miasto				<i>p</i>
	Białystok		Rzeszów		
	N	%	N	%	
zrobienie graffiti	51	5,0	64	5,7	0,4980
dewastacja mienia szkolnego	31	3,0	36	3,2	0,8451
kradzież ze sklepu	31	3,0	70	6,2	0,0006***
włamanie w celu dokonania kradzieży	6	0,6	16	1,4	0,0566
kradzież roweru	5	0,5	20	1,8	0,0056**
kradzież motoru lub samochodu	3	0,3	13	1,2	0,0209*
okradzenie samochodu	9	0,9	21	1,9	0,0534
groźenie w celu odebrania pieniędzy	8	0,8	19	1,7	0,0606
kradzież w szkole bez przemocy	30	2,9	61	5,4	0,0044**
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	57	5,6	51	4,5	0,2623
udział w bójce w miejscu publicznym	33	3,2	36	3,2	0,9631
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	11	1,1	16	1,4	0,4760

piractwo internetowe	280	27,6	308	27,4	0,9454
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	4	0,4	19	1,7	0,0036**
znęcanie się nad zwierzętami	70	6,9	50	4,4	0,0147*

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zamieszczonych danych, kwestia zamieszkiwania w danym regionie kraju w powiązaniu z popełnianiem danych zachowań dysfunkcyjnych pozwala stwierdzić istnienie jedynie sześciu związków korelacyjnych istotnych statystycznie, ale o słabej sile. Wartości prawdopodobieństwa testowego – p wskazują, że zachowaniami, które mają związek ze zmienną „miejsce zamieszkania” są: kradzieże ze sklepu (0,0006***) jedyna korelacja o najwyższej sile, kradzieże roweru, kradzieże w szkole bez przemocy oraz sprzedaż i używanie narkotyków w szkole od (0,0036**) do (0,0056**) – średnia siła korelacji, kradzież motoru lub samochodu (0,0209*) i znęcanie się nad zwierzętami (0,0147*) – słaba siła korelacji.

Kolejną poruszaną kwestią jest używanie przez respondentów legalnych i nielegalnych środków psychoaktywnych. Należy przy tym zaznaczyć, że w ankiecie użyto określeń związanych ze środkami psychoaktywnymi, które miały być zrozumiałe dla wszystkich respondentów z różnych krajów, którzy uczestniczyli w badaniach ISRD-3. Dlatego w analizie użyto takich określeń jak: marihuana i haszysz (w ankiecie oznaczonej *cannabis*), „miękkie” narkotyki (*soft drugs*), „twarde” narkotyki (*hard drugs*), a także środki uspokajające i nasenne (*relewin*), co związane jest z jednolitym tłumaczeniem na język polski takich pojęć, chociaż określenia te nie do końca mają swoich odpowiedników w polskim prawie i literaturze naukowej. Legalnym środkiem psychoaktywnym jest alkohol, chociaż w świetle obowiązującego prawa dostęp do niego osób poniżej 18 roku życia jest prawnie niemożliwy. Dla klarowności analizy tych danych, użyto określenia „środki psychoaktywne”. W poniższych tabelach zestawiono informacje o liczbie i procentowym udziale uczniów, którzy deklarowali kontakt z wyszczególnionymi środkami psychoaktywnymi, o częstotliwości korzystania z nich, chęci przyznawania się do tych czynów oraz korelacjach tych zmiennych ze strukturą płci i wieku oraz regionu. W tabeli 14 zaprezentowano ogólne dane dotyczące tej tematyki.

Tabela 14. Kontakt nieletnich ze środkami psychoaktywnymi

Kontakt ze środkami psychoaktywnymi	Liczba	%
alkohol	366	16,8
marihuana/haszysz	74	3,4
„miękkie” narkotyki	29	1,3
środki uspokajające i nasenne	23	1,1
„twarde” narkotyki	23	1,1
brak kontaktu ze środkami psychoaktywnymi	1739	79,8

Źródło: opracowanie własne.

Z uwagi na możliwość wyboru większej liczby odpowiedzi, nie sumują się one do 100%. Analiza danych wskazuje, że 79,8% badanych respondentów deklaruje brak kontaktu ze środkami psychoaktywnymi, chociaż 16,8% badanych wskazuje na picie alkoholu (czyli co 6 uczniów w wieku 12-15 lat, co należy uznać za naruszanie norm społecznych, 3,4% wskazuje na kontakt z marihuaną/haszyszem, 1,3% z „miękkimi” narkotykami, 1,1% z środkami uspokajającymi i nasennymi i tyle samo z „twardymi” narkotykami.

Aby odpowiedzieć na pytanie, czy kontakt respondentów z wymienionymi środkami psychoaktywnymi ma jakikolwiek związek ze zmiennymi niezależnymi, dokonano porównania obu zmiennych. W tabeli 15 zaprezentowano dane dotyczące kontaktu ze środkami psychoaktywnymi w korelacji z płcią.

Tabela 15. Kontakt nieletnich ze środkami psychoaktywnymi według płci (wartości współczynnika - *p*)

Kontakt ze środkami psychoaktywnymi	Płeć				<i>p</i>
	Dziewczęta		Chłopcy		
	N	%	N	%	
alkohol	198	18,2	168	16,0	0,1837
marihuana/haszysz	25	2,3	49	4,7	0,0027**
„miękkie” narkotyki	6	0,6	23	2,2	0,0010**
środki uspokajające i nasenne	6	0,6	17	1,6	0,0162*
„twarde” narkotyki	5	0,5	18	1,7	0,0049**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że w badanej populacji nie dostrzega się istotnych statystycznie różnic w częstości spożycia alkoholu przez chłopców i dziewczęta (a nawet minimalnie większy odsetek dziewcząt niż chłopców spożywa alkohol), nie mniej jednak w przypadku marihuany/haszyszu, „miękkich” narkotyków, środków uspokajających i nasennych oraz „twardych” narkotyków istnieje relatywnie związek korelacyjny o niskiej i średniej sile, a ich „użytkownikami” są najczęściej chłopców.

Podobna analiza dokonana jest ze względu na wiek, co prezentuje tabela 16.

Tabela 16. Kontakt nieletnich ze środkami psychoaktywnymi według wieku (wartości współczynnika - *p*)

Kontakt ze środkami psychoaktywnymi	Wiek								<i>p</i>
	12 lat		13 lat		14 lat		15 lat		
	N	%	N	%	N	%	N	%	
alkohol	35	9,9	74	11,2	113	18,1	144	28,8	0,0000***
marihuana/haszysz	3	0,8	13	2,0	18	2,9	40	8,0	0,0000***
„miękkie” narkotyki	2	0,6	7	1,1	8	1,3	12	2,4	0,1041
środki uspokajające i nasenne	4	1,1	3	0,5	6	1,0	10	2,0	0,0906
„twarde” narkotyki	2	0,6	6	0,9	8	1,3	7	1,4	0,6246

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zamieszczonych danych, najwięcej respondentów przyznaje się do kontaktów z alkoholem, przy czym wśród osób w wieku 12 lat mówi o tym 9,9% respondentów, wśród 13-latków 11,2%, wśród 14-latków 18,1%, a wśród 15-latków aż

28,8%. Także relatywnie wysoki jest związek korelacyjny między zmienną zależną i niezależną, co oznacza, że im jest wyższy wiek badanych osób, tym większe prawdopodobieństwo picia alkoholu (w tym przypadku aż co 3 uczeń w wieku 15 lat). Istotne statystycznie korelacje wieku dotyczą tylko picia alkoholu i używania marihuany/haszyszu, gdzie wartości prawdopodobieństwa testowego – p , wskazują ich najwyższą siłę.

Dokonano także analizy porównawczej z miejscem badań, co przedstawia tabela 17.

Tabela 17. Kontakt nieletnich ze środkami psychoaktywnymi według miasta (wartości współczynnika - p)

Kontakt ze środkami psychoaktywnymi	Miasto				p
	Białystok		Rzeszów		
	N	%	N	%	
alkohol	187	18,4	179	16,0	0,1433
marihuana/haszysz	37	3,6	37	3,3	0,6670
„miękkie” narkotyki	13	1,3	16	1,4	0,7720
środki uspokajające i nasenne	10	1,0	13	1,2	0,6982
„twarde” narkotyki	9	0,9	14	1,2	0,4204

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że nie ma statystycznie istotnych różnic (p przekracza 0,05) w częstości spożywania alkoholu (kiedykolwiek w życiu) oraz innych środków psychoaktywnych pomiędzy nieletnimi z Rzeszowa i Białegostoku. Jedynie większy o 2,4% odsetek nieletnich z Białegostoku pije częściej alkohol w stosunku do osób badanych w Rzeszowie. Nie mniej jednak badania wskazują, że można stwierdzić podobny poziom zagrożenia kontaktem z alkoholem i z „narkotykami” wśród nieletnich z obu miast.

Następne pytanie dotyczyło kwestii częstotliwości stosowania przez respondentów różnorodnych środków psychoaktywnych. Prezentuje to tabela 18.

Tabela 18. Częstość stosowania środków psychoaktywnych przez nieletnich

Kontakt ze środkami psychoaktywnymi	Liczba	%
nigdy	1991	92,2
czasem	97	4,5
często	71	3,3
Razem	2159	100,0

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych zawartych w tabeli pokazuje, że aż 92,2% respondentów nigdy nie miało osobistego kontaktu z jakimkolwiek legalnymi i nielegalnymi środkami psychoaktywnymi. Czasem po używki sięga 4,5% badanych, a często 3,3%, co jest bardzo pozytywną informacją. Nie mniej jednak można dostrzec niekonsekwencję odpowiedzi, tym bardziej, że w tabeli 8 na brak kontaktu z używkami zwraca uwagę 79,8% badanych. Istotnym z punktu widzenia badawczego jest to, że odpowiedzi dotyczące częstotliwości kontaktu, w korelacji ze zmiennymi niezależnymi, nie wskazują na istotne statystycznie różnice, a wartość prawdopodobieństwa testowego p obliczonego za pomocą testu niezależności chi-kwadrat nie wykazuje jakichkolwiek związków, przy 95% przedziału ufności.

Aby zweryfikować powyższe dane, zdecydowano się na analizę tego, czy respondenci nie fałszują odpowiedzi w tym zakresie. W związku z tym zapytano ich o to, czy gdyby faktycznie używali „narkotyków”, to czy przyznaliby się do tego w ankiecie. Analizę danych prezentuje tabela 19.

Tabela 19. Przyznanie się nieletnich do kontaktu ze środkami psychoaktywnymi

Przyznanie się do używania „narkotyków” w ankiecie	Liczba	%
tak	549	25,2
raczej tak	683	31,3
raczej nie	453	20,8
nie	447	20,5
brak odpowiedzi	47	2,2

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z danych zaprezentowanych w niniejszej tabeli, rozkład odpowiedzi na to pytanie jest bardzo równomierny. Jednak dominującą postawą wobec tego zagadnienia jest scalenie wypowiedzi tak i raczej tak, co wskazuje, że 56,5% respondentów jest zdania, że przyzna się do używania środków psychoaktywnych w ankiecie, chociaż aż 41% jest przeciwnego zdania (wypowiedzi nie i raczej nie).

W tabeli 20. zaprezentowano związek zachodzący między powyższym pytaniem a płcią.

Tabela 20. Przyznawanie się nieletnich do zażywania „narkotyków” według płci

Przyznanie się do używania „narkotyków” w ankiecie	Płeć		Razem
	Dziewczęta	Chłopcy	
tak	254 (23,4%)	295 (28,2%)	549
raczej tak	416 (38,3%)	267 (25,6%)	683
raczej nie	229 (21,1%)	224 (21,4%)	453
nie	188 (17,3%)	259 (24,8%)	447
Razem	1087	1045	2132

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zaprezentowanych danych, chłopcy są bardziej zdecydowani w udzielaniu odpowiedzi sprawdzających ich prawdomówność. Większy odsetek (53,0%) odpowiada „tak” lub „nie”, niż dziewczęta (40,7%). Dziewczęta są niezdecydowane i przeważają w obszarze odpowiedzi „raczej tak” lub „raczej nie” (59,4%), a chłopcy (47,0%).

Związek istniejący między przyznawaniem się nieletnich do zażywania „narkotyków” a wiekiem ilustruje tabela 21.

Tabela 21. Przyznawanie się nieletnich do zażywania „narkotyków” według wieku

Przyznanie się do używania „narkotyków” w ankiecie	Wiek ($p = 0,1171$)				Razem
	12 lat	13 lat	14 lat	15 lat	
tak	90 (25,6%)	178 (27,0%)	138 (22,2%)	143 (28,6%)	549
raczej tak	112 (31,9%)	216 (32,8%)	194 (31,2%)	161 (32,2%)	683
raczej nie	66 (18,8%)	137 (20,8%)	142 (22,8%)	108 (21,6%)	453
nie	83 (23,6%)	128 (19,4%)	148 (23,8%)	88 (17,6%)	447
Razem	351	659	622	500	2132

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że wiek nie różnicuje w sposób istotny statystycznie odpowiedzi dotyczących stopnia przyzwania się do używania narkotyków przez nieletnich biorących udział w badaniu. A zatem bez względu na wiek, respondenci w podobnym zakresie są prawdopodobni w przyznaniu się do stosowania „narkotyków”.

Kolejną zmienną poddaną analizie jest miejsce nauki respondentów. Przedstawia to tabela 22.

Tabela 22. Przyznawanie się nieletnich do zażywania „narkotyków” według miejsca szkoły

Przyznanie się do używania „narkotyków” w ankiecie	Miasto ($p = 0,1522$)		Razem
	Białystok	Rzeszów	
tak	255 (25,2%)	294 (26,3%)	549
raczej tak	307 (30,3%)	376 (33,6%)	683
raczej nie	219 (21,6%)	234 (20,9%)	453
nie	231 (22,8%)	216 (19,3%)	447
Razem	1012	1120	2132

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z analizy danych, przyznanie się respondentów do używania „narkotyków” nie zależy także od regionu, w którym mieszkają. Wskazuje na to brak istotnej statystycznie zależności, chociaż stopień prawdopodobności badanych uczniów odnoszący się do przyznania się do zażywania narkotyków jest nieco większy w Rzeszowie niż w Białymstoku. Nie mniej jednak zmienna „miejsce zamieszkania” nie wpływa w znaczącym stopniu na rozkład odpowiedzi.

Następną tematyką poruszaną w badaniach jest analiza wpływów regionalnych na popełnianie czyny w czasie wolnym, przez znajomych respondentów, o których mają wiedzę. Ilustruje to tabela 23.

Tabela 23. Negatywne zachowania obserwowane u znajomych badanych nieletnich według miasta (wartości współczynnika - p)

Negatywne zachowania obserwowane u znajomych	Miasto				p
	Białystok		Rzeszów		
	N	%	N	%	
kradzież w sklepie	178	17,3	209	18,4	0,4927
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	152	14,8	142	12,5	0,1274
groźenie w celu odebrania pieniędzy	50	4,9	49	4,3	0,5498
udział w bójce w miejscu publicznym	46	4,5	49	4,3	0,8690
włamanie w celu dokonania kradzieży	34	3,3	42	3,7	0,6143

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zaprezentowanego zestawienia, dla żadnej z wyszczególnionych negatywnych form zachowań znajomych osób badanych nie stwierdzono istotnych statystycznie różnic w częstości ich występowania pomiędzy Rzeszowem i Białymstokiem. Zatem bez względu na miejsce zamieszkania, wiedza o wymienionych czynach zabronionych, popełnianych przez znajomych respondentów jest na podobnym poziomie.

Kolejnym zagadnieniem poddanym analizie są zachowania dysfunkcyjne związane ze środowiskiem szkolnym skorelowane z miejscem szkół. Przedstawia to tabela 24.

Tabela 24. Negatywne zachowania obserwowane przez uczniów w szkole według miasta (wartości współczynnika - p)

Negatywne zjawiska w szkole	Miasto				p
	Białystok		Rzeszów		
	N	%	N	%	
dewastacja mienia szkolnego	369	35,8	341	29,8	0,0030**
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	280	27,1	292	25,5	0,4026
kradzież w szkole bez przemocy	188	18,2	177	15,5	0,0907
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	94	9,1	106	9,3	0,8935

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że spośród negatywnych czynów popełnianych przez nieletnich w środowisku szkolnym, a zaobserwowanych przez respondentów, tylko dewastacja mienia szkolnego jest w istotny statystycznie sposób skorelowana z miejscem funkcjonowania szkoły. Wartość prawdopodobieństwa testowego – p (0,0030**) wskazuje, że siła tej korelacji jest na średnim poziomie.

Następnym zagadnieniem jest analiza obserwowanego przez respondentów zjawiska używania „narkotyków” przez znajomych w szkole w korelacji z miejscem usytuowania szkoły. Ilustruje to tabela 25.

Tabela 25. Obserwowanie używania „narkotyków” w szkołach w ocenie uczniów według miasta

Obserwowanie używania „narkotyków” w szkołach, w ocenie respondentów	Miasto		Razem
	Białystok	Rzeszów	
zdecydowanie istnieje	38 (3,7%)	62 (5,4%)	100 ($p = 0,0147^*$)
raczej istnieje	56 (5,4%)	44 (3,8%)	100
raczej nie istnieje	130 (12,6%)	113 (9,9%)	243
zdecydowanie nie istnieje	809 (78,3%)	925 (80,9%)	1734
Razem	1033	1144	2177

Źródło: opracowanie własne.

Analiza zaprezentowanych danych pokazuje, że respondenci z obu miast w podobnym zakresie obserwują używanie „narkotyków” przez kolegów w szkole, chociaż w Rzeszowie jest więcej odpowiedzi „zdecydowanie”, co mogłoby świadczyć o większym zagrożeniu narkotykami w tym regionie, zaś w Białymstoku odpowiedzi „raczej”. Nie mniej jednak suma odpowiedzi potwierdzających w sposób zdecydowany i częściowy stosowanie „narkotyków” w szkołach z obu miast jest prawie identyczna (łącznie zdecydowanie istnieje i raczej istnieje 9,1% i 9,2%).

Wartość prawdopodobieństwa testowego p (0,0147*) wskazuje na istnienie słabych związków korelacyjnych istotnych statystycznie, zachodzących między badaną zmienną zależną a niezależną.

Zróznicowania regionalne mogą przejawiać się w każdej sferze życia społecznego, zarówno na poziomie społeczności lokalnych jak i w wymiarze mikrospołecznym. W lokalne

środowisko społeczne nieletni są bowiem wprowadzani poprzez proces socjalizacji prowadzony przez grupy pierwotne, w tym środowisko rodzinne, jak i najbliższe otoczenie sąsiedzkie, czy wpływ rówieśników. Dlatego istotne znaczenie ma powiązanie sytuacji rodzinnej z zachowaniami nieletnich, a szczególnie wychowanie w domu rodzinnym. W związku z tym w tabeli 26 zaprezentowano informacje o sytuacji rodzinnej respondentów.

Tabela 26. Informacje o składzie rodziny respondentów według miasta

Informacje o rodzinie	Miasto		Razem
	Białystok	Rzeszów	
rodzina pełna	860 (83,3%)	1022 (89,2%)	1882 (86,4%) ($p = 0,0002^{***}$)
jeden rodzic	143 (13,8%)	98 (8,6%)	241 (11,1%)
inna sytuacja	30 (2,9%)	26 (2,3%)	56 (2,6%)
Razem	1033	1146	2179

Źródło: opracowanie własne.

Jak pokazują dane zawarte w tabeli, 86,4% badanych pochodzi z rodziny pełnej, 11,1% z rodziny niepełnej, a 2,6% ma inną sytuację rodzinną. Więcej respondentów z Rzeszowa deklaruje to, że pochodzi z rodzin pełnych, a różnica pomiędzy oboma badanymi regionami wynosi 5,9%. Wartość prawdopodobieństwa testowego p ($0,0002^{***}$) wskazuje na istnienie silnych związków korelacyjnych istotnych statystycznie, zachodzących między badaną zmienną zależną, a niezależną.

Kolejną kwestią są informacje o statusie zawodowym rodziców. W tabeli 27 zaprezentowano status zawodowy ojców w powiązaniu z miejscem szkoły ich dzieci.

Tabela 27. Informacje o statusie zawodowym ojca respondentów według miasta

Status zawodowy ojca	Miasto		Razem
	Białystok	Rzeszów	
bezrobotny	23 (2,2%)	26 (2,3%)	49 (2,3%)
pracujący	950 (92,4%)	1064 (92,9%)	2014 (92,7%)
inny	55 (5,4%)	55 (4,8%)	110 (5,1%)
Razem	1028	1145	2173

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że status zawodowy ojca zdecydowanej większości respondentów dotyczy osoby pracującej (92,7%), bez względu na zmienną „miasto”. Niewielu respondentów z obu populacji badawczych zgłasza status ojca jako bezrobotny (2,3%), a także inny (5,1%). Struktura statusu zawodowego ojców nie jest zróżnicowana ze względu na zmienną „miasto” więc istotny statystycznie związek korelacyjny między zmienną zależną i niezależną nie istnieje.

W podobnym zakresie zbadano status zawodowy matki, co ilustruje tabela 28.

Tabela 28. Informacje o statusie zawodowym matki respondentów według regionu

Status zawodowy matki	Miasto		Razem
	Białystok	Rzeszów	
bezrobotna	49 (4,8%)	77 (6,7%)	126 (5,8%)
pracująca	933 (90,5%)	1013 (88,4%)	1946 (89,4%)
inny	49 (4,8%)	56 (4,9%)	105 (4,8%)

Razem	1031	1146	2177
-------	------	------	------

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie, jak w poprzedniej analizie status zawodowy matki nie jest zróżnicowany ze względu na zmienną „miasto”. Wśród matek zdecydowanie dominują osoby pracujące (prawie 90%), chociaż w Rzeszowie istnieje nieco wyższy wskaźnik bezrobotnych matek. Nie mniej jednak nie można mówić o istnieniu związków korelacyjnych między tymi zmiennymi.

W dalszej kolejności przedstawione zostaną kwestie związane z postrzeganiem instytucji policji przez respondentów. Związane jest to z tym, że konsekwencją przejawów demoralizacji nieletnich, którzy pochodzą z rodzin dysfunkcyjnych, może być konieczność interwencji policji. W związku z tym zapytano badanych nieletnich czy mieli kiedykolwiek kontakt z policją, w wyniku interwencji związanej z ich dysfunkcyjnym zachowaniem w domu lub poza domem. Przedstawia to tabela 29.

Tabela 29. Kontakt nieletnich z policją

Kontakt z policją	Liczba	%
nie	2053	94,2
tak	84	3,9
brak odpowiedzi	42	1,9
Razem	2179	100

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że kontakt z policją, spowodowany dysfunkcyjnym zachowaniem deklaruje 3,9% respondentów, z kolei 1,9% badanych uczniów nie udzieliło odpowiedzi na to pytanie. Ale pozytywnym aspektem badań jest to, że 94,2% badanych nie miało nigdy takiego kontaktu.

Aby dowiedzieć się, czy ten szczególny kontakt z policją ma związki korelacyjne ze zmiennymi niezależnymi, porównano je ze sobą. W tabeli 30 zaprezentowano taki związek z płcią badanych.

Tabela 30. Kontakt nieletnich z policją według płci

Kontakt z policją	Płeć		Razem
	Dziewczęta	Chłopcy	
nie	1057 (96,9%)	996 (95,2%)	2053
tak	34 (3,1%)	50 (4,8%)	84 ($p = 0,0479^*$)
Razem	1091	1046	2137

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że częściej taki kontakt deklarują chłopcy (4,8%) niż dziewczęta (3,1%), chociaż siła tego związku jest na niskim poziomie $p = 0,0479^*$.

Dokonano także analizy powiązania kontaktu z policją z wiekiem badanych nieletnich. Ilustruje to tabela 31.

Tabela 31. Kontakt nieletnich z policją według wieku

Kontakt z policją	Wiek				Razem
	12 lat	13 lat	14 lat	15 lat	
Nie	349 (98,9%)	639 (97,0%)	602 (96,0%)	463 (93,0%)	2053

Tak	4 (1,1%)	20 (3,0%)	25 (4,0%)	35 (7,0%)	84 ($p = 0,0001^{***}$)
Razem	353	659	627	498	2137

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zamieszczonych danych, czynnikiem wyraźnie determinującym występowanie kontaktów z policją jest wiek, przy czym szczególnie wyróżnia się grupa osób w wieku 15 lat (około 7% w stosunku do 3-4% w młodszych kategoriach wiekowych). Jest to widoczne w wartości prawdopodobieństwa testowego – p (0,0001^{***}) o największej sile, czyli wiek w sposób istotny statystycznie determinuje takie związki.

Kolejną zmienną niezależną poddaną analizie w omawianym zakresie jest miasto w którym respondenci uczęszczają do szkół. Prezentuje to tabela 32.

Tabela 32. Kontakt nieletnich z policją według regionu

Kontakt z policją	Miasto		Razem
	Białystok	Rzeszów	
nie	963 (94,7%)	1090 (97,3%)	2053
tak	54 (5,3%)	30 (2,7%)	84 ($p = 0,0018^{**}$)
Razem	1017	1120	2137

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że częstszy kontakt z policją mają nieletni z Białegostoku, w stosunku do osób z Rzeszowa (o 2,6% punktu procentowego). Wartości prawdopodobieństwa testowego – p (0,0018^{**}) o średniej sile korelacji, co świadczy, że miejsce szkoły w sposób istotny statystycznie determinuje badaną zależność

Dokonano także analizy zależności między oceną funkcjonowania nieletniego w społeczności lokalnej, doświadczaniem dobrych relacji w środowisku zamieszkania i oceną pracy policji w lokalnym środowisku a podejmowaniem zachowań dysfunkcyjnych i stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich.

W pierwszej kolejności zaprezentowano analizę korelacyjną związaną z oceną funkcjonowania danej społeczności lokalnej przez nieletnich na tle zachowań dysfunkcyjnych, co przedstawia tabela 33.

Tabela 33. Zależność między oceną funkcjonowania społeczności lokalnej a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Zachowania dysfunkcyjne	Ocena funkcjonowania danej społeczności lokalnej										
	Jest wielu sąsiadów w miejscu zamieszkania	Ludzie w okolicy często robią coś razem	W okolicy jest wiele przestępstw	W okolicy jest dużo narkotyków	Jest wiele bójek w okolicy	W okolicy są opuszczone budynki	W okolicy jest wiele budynków	Ludzie w okolicy są chętni do pomocy	Jest żyte sąsiedztwo	Ludzie w okolicy są godni zaufania	Ludzie w okolicy dobrze się dogadują
zrobienie graffiti	0,00	0,00	0,13*	0,16*	0,17*	0,14*	0,16*	0,00	0,02	0,04	0,04
dewastacja mienia szkolnego	0,01	0,00	0,10*	0,12*	0,14*	0,13*	0,11*	0,03	0,02	0,04	0,06*
kradzież ze sklepu	0,01	0,03	0,04	0,06*	0,07*	0,05*	0,08*	0,03	0,03	0,03	0,02

włamanie w celu dokonania kradzieży	0,03	0,05*	0,11*	0,16*	0,13*	0,16*	0,13*	0,00	0,03	0,01	0,00
kradzież roweru	0,00	0,01	0,12*	0,15*	0,13*	0,15*	0,11*	0,01	0,02	0,01	0,04
kradzież motoru lub samochodu	0,01	0,03	0,14*	0,19*	0,15*	0,16*	0,11*	0,01	0,04	0,01	0,01
okradzenie samochodu	0,00	0,04	0,10*	0,14*	0,14*	0,12*	0,11*	0,01	0,01	0,03	0,02
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,01	0,03	0,14*	0,16*	0,16*	0,14*	0,11*	0,01	0,01	0,00	0,03
kradzież w szkole bez przemocy	0,02	0,02	0,10*	0,08*	0,08*	0,07*	0,10*	0,05*	0,01	0,05*	0,05*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,00	0,01	0,12*	0,16*	0,14*	0,11*	0,12*	0,02	0,01	0,02	0,02
udział w bójce w miejscu publicznym	0,01	0,01	0,10*	0,16*	0,16*	0,10*	0,13*	0,02	0,02	0,02	0,06*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,00	0,03	0,08*	0,10*	0,12*	0,10*	0,09*	0,00	0,04	0,03	0,02
piractwo internetowe	0,08*	0,12*	0,02	0,01	0,04	0,05*	0,10*	0,09*	0,11*	0,09*	0,05*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,05*	0,02	0,12*	0,18*	0,13*	0,12*	0,10*	0,03	0,03	0,01	0,02
znęcanie się nad zwierzętami	0,01	0,01	0,16*	0,19*	0,19*	0,15*	0,16*	0,00	0,03	0,03	0,03

Źródło: opracowanie własne.

Do analizy związków pomiędzy dużą liczbą cech mających charakter dychotomiczny i porządkowy użyto współczynnik korelacji r_{pb} . Można dokonać podziału zmiennych oceny funkcjonowania danej społeczności lokalnej na kategorie związane ze skojarzeniami pozytywnym i tak: jest wielu sąsiadów w miejscu zamieszkania, ludzie w okolicy często robią coś razem, ludzie w okolicy są chętni do pomocy, jest żyte sąsiedztwo, ludzie w okolicy są godni zaufania, ludzie w okolicy dobrze się dogadują.

W każdej z tych pozytywnych kategorii, istotnie statystycznie wartości współczynnika korelacji r_{pb} dotyczą jednego, dwóch, najwyżej trzech zachowań dysfunkcyjnych. W każdej z sześciu pozytywnych kategorii ocen środowiska lokalnego występowała korelacja z piractwem internetowym- wartość współczynnika korelacji r_{pb} od (0,05) do (0,12). Powiązania tych pozytywnych kategorii z innymi zachowaniami dysfunkcyjnymi przyjmowały następujące wartości współczynnika korelacji r_{pb} : dewastacja mienia szkolnego i udział w bójce w miejscu publicznym po (0,06), sprzedaż i używanie narkotyków w szkole, włamanie w celu dokonania kradzieży i kradzież w szkole bez przemocy po (0,05). Pozostałe zachowania dysfunkcyjne mają niższy współczynnik r_{pb} , a zatem można stwierdzić, że nieletni obserwujący pozytywne cechy swojego otoczenia, w którym żyją, mogą w mniejszym stopniu zachowywać się dysfunkcyjnie.

Następujące kategorie cech środowiska mają wyraźnie negatywne odniesienia: w okolicy jest wiele przestępstw, w okolicy jest dużo narkotyków, jest wiele bójek w okolicy, w okolicy są opuszczone budynki, w okolicy jest wiele budynków.

Dla negatywnych kategorii istotne statystycznie wartości współczynnika korelacji r_{pb} dotyczą prawie wszystkich zachowań dysfunkcyjnych. Jednie w kategoriach „w okolicy jest wiele przestępstw” były dwa czyny mające niższy współczynnik r_{pb} , (o słabej sile) w kategoriach „w okolicy jest dużo narkotyków” i „jest wiele bójek w okolicy”, było tylko po jednym takim czynie, a w dwóch kategoriach „w okolicy są opuszczone budynki” i „w okolicy jest wiele budynków” relatywnie wysokie wartości współczynnika korelacji r_{pb} od (0,05) do (0,19) dotyczą wszystkich wymienionych w tabeli zachowań dysfunkcyjnych. Dlatego można stwierdzić, że nieletni obserwujący negatywne cechy swojego otoczenia, w którym żyją, mogą w większym stopniu zachowywać się dysfunkcyjnie.

Analiza danych zamieszczona w niniejszej tabeli wskazuje, że wyliczony współczynnik korelacji r_{pb} wraz z oceną jego istotności statystycznej, związany jest z istnieniem części stwierdzeń o charakterze pejoratywnym, które to czynniki mają niewątpliwe powiązanie z występowaniem, a nawet z nasileniem się niektórych zachowań dysfunkcyjnych. Z kolei stwierdzenia o charakterze pozytywnym, nie skłaniają do negatywnych zachowań. A zatem można stwierdzić, że negatywne czynniki środowiskowe w znacznym stopniu generują powstawanie wielu zachowań dysfunkcyjnych, zaś czynnikami chroniącymi w tym zakresie są te, które związane są z dobrymi relacjami międzyludzkimi na poziomie lokalnym.

W podobny sposób dokonano analizy korelacyjnej związanej z oceną funkcjonowania danej społeczności lokalnej a stosowaniem środków psychoaktywnych. Ilustruje to tabela 34.

Tabela 34. Zależność między oceną funkcjonowania społeczności lokalnej a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Środki psychoaktywne	Ocena prawdziwości stwierdzeń dotyczących społeczności lokalnej										
	Jest wielu sąsiadów w miejscu zamieszkania	Ludzie w okolicy często robią coś razem	W okolicy jest wiele przestępstw	W okolicy jest dużo narkotyków	Jest wiele bójek w okolicy	W okolicy są opuszczone budynki	W okolicy jest wiele budynków	Ludzie w okolicy są chętni do pomocy	Jest żyte sąsiedztwo	Ludzie w okolicy są godni zaufania	Ludzie w okolicy dobrze się dogadują
alkohol	0,05*	0,08*	0,06*	0,11*	0,11*	0,06*	0,10*	0,08*	0,08*	0,11*	0,08*
marihuana/haszysz	0,01	0,01	0,16*	0,21*	0,18*	0,13*	0,18*	0,07*	0,04	0,06*	0,07*
„miękkie” narkotyki	0,00	0,02	0,11*	0,15*	0,10*	0,10*	0,10*	0,01	0,00	0,00	0,02
środki uspokajające i nasenne	0,00	0,04	0,18*	0,21*	0,17*	0,12*	0,14*	0,01	0,02	0,00	0,01
„twarde” narkotyki	0,00	0,03	0,14*	0,17*	0,13*	0,11*	0,11*	0,00	0,01	0,00	0,01

Źródło: opracowanie własne.

Przy pozytywnych ocenach respondentów określających cechy społeczności lokalnej, statystycznie istotne wartości współczynnika korelacji r_{pb} dotyczą tylko sięgania po alkohol i

marihuanę/haszysz. W każdej z tych sześciu pozytywnych kategorii występował kontakt z alkoholem, który przyjmował wartości współczynnika korelacji r_{pbOd} (0,05), do (0,11), a kontakt z marihuaną/haszyszem w korelacji z trzema pozytywnymi cechami środowiska - od (0,06) do (0,07). Pozostałe środki psychoaktywne mają niższy współczynnik r_{pb} , a zatem można stwierdzić, że nieletni obserwujący pozytywne cechy swojego otoczenia, rzadziej sięgają po większość typów środków psychoaktywnych, w tym „twardych” narkotyków

Dla pięciu negatywnych kategorii, spośród wskazanych ocen społeczności lokalnej, statystycznie istotne wartości współczynnika korelacji r_{pb} , o słabej sile, wynoszące od (0,06) do (0,21) dotyczą kontaktu ze wszystkimi środkami psychoaktywnymi.

Kolejnym zagadnieniem poddanym analizie jest ocena bezpieczeństwa w miejscu zamieszkania, która może być czynnikiem determinującym postępowanie nieletnich. Kontakty interpersonalne w środowisku społecznym zagrożonym patologią mogą kształtować poczucie bezkarności i skłaniać nieletnich do zachowań dysfunkcyjnych, a zachowania takie, występujące w środowisku lokalnym mogą być powodem interwencji policji. Dlatego istotne jest zbadanie wpływu oceny przez nieletnich pracy policji, mającej na celu zapewnianie bezpieczeństwa w miejscu zamieszkania, na przejawy demoralizacji nieletnich w ich lokalnych środowiskach. Jednym z czynników wpływających na postrzeganie pracy policji w tym zakresie jest szybkość reakcji policji, po wezwaniu do interwencji w danym środowisku lokalnym. Ilustruje to tabela 35.

Tabela 35. Zależności między czasem przyjazdu policji po wezwaniu a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Zachowania dysfunkcyjne	Czas przyjazdu policji po wezwaniu
zrobienie graffiti	0,10*
dewastacja mienia szkolnego	0,03
kradzież ze sklepu	0,01
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,06*
kradzież roweru	0,14*
kradzież motoru lub samochodu	0,08*
okradzenie samochodu	0,08*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,06*
kradzież w szkole bez przemocy	0,05*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,08*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,11*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,00
piractwo internetowe	0,06*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,01
znęcanie się nad zwierzętami	0,18*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że szybkość przyjazdu wezwanej policji na miejsce zdarzenia, w miejscu zamieszkania respondenta, ma związek z podejmowaniem zachowań dysfunkcyjnych przez nieletnich. Im wyższa ocena szybkości reakcji policji na wezwanie,

tym mniejsze ryzyko podejmowania zachowań dysfunkcyjnych. Istotnie statystycznie, ale o słabej sile wartości współczynnika korelacji r_{pb} , dotyczące szybkości reakcji policji na wezwanie, powodują powstrzymanie się nieletnich od podejmowania następujących czynów zabronionych: znęcanie się nad zwierzętami (0,18), kradzież roweru (0,14), udział w bójce w miejscu publicznym (0,11), zrobienie graffiti (0,10), kradzież motoru lub samochodu, okradzenie samochodu i noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia po (0,08).

Jak widać, dobre relacje międzyludzkie na poziomie lokalnym są czynnikami chroniącymi przed kontaktem ze środkami psychoaktywnymi, za wyjątkiem alkoholu i marihuany/haszyszu, zaś negatywna ocena najbliższej okolicy wpływa na zwiększanie się ryzyka kontaktu ze wszystkimi środkami psychoaktywnymi.

W podobnym zakresie dokonano analizy zagadnienia w związku ze stosowaniem środków psychoaktywnych. Prezentuje to tabela 36.

Tabela 36. Zależności między czasem przyjazdu policji po wezwaniu a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Środki psychoaktywne	Czas przyjazdu policji po wezwaniu
alkohol	0,14*
marihuana/haszysz	0,11*
„miękkie” narkotyki	0,01
środki uspokajające i nasenne	0,13*
„twarde” narkotyki	0,09*

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zamieszczonych danych istnieje związek między szybkością reakcji policji na wezwanie o czynie zabronionym, a stosowaniem przez respondentów środków psychoaktywnych. Czyli im jest gorsza ocena szybkości reakcji policji na wezwanie, tym większe ryzyko użycia środków psychoaktywnych. Statystycznie istotne wartości współczynnika korelacji r_{pb} , wynoszą: dla picia alkoholu (0,14), dla środków uspokajających i nasennych (0,13) marihuany/haszyszu (0,11).

A zatem można stwierdzić, że wysoka ocena szybkości reakcji policji na wezwanie, w znacznym stopniu jest powiązana z poniechaniem sięgania po alkohol i nielegalne środki psychoaktywne.

Kolejną kwestią jest to, w jaki sposób policja traktuje młodych ludzi, gdy wchodzi oni w konflikt z prawem, co związane jest z postrzeganiem pracy policji przez nieletnich. Jeśli policja postrzegana jest pozytywnie, a równocześnie policja podchodzi do nieletnich profesjonalnie, z pewną dozą szacunku, nie mając wobec nich uprzedzeń, to działania takie mogą mieć charakter oddziaływań profilaktycznych, powodujących powstrzymanie się od podejmowania czynów zabronionych. Analizę zależności między odpowiednim traktowaniem

nieletnich przez policję, a nielegalnymi zachowaniami przez nich podejmowanymi ilustruje tabela 37.

Tabela 37. Zależności między traktowaniem nieletnich przez policję z szacunkiem a zachowaniami dysfunkcjonalnymi podejmowanymi przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Zachowania dysfunkcjonalne	Traktowanie nieletnich przez policję z szacunkiem
zrobienie graffiti	0,18*
dewastacja mienia szkolnego	0,13*
kradzież ze sklepu	0,00
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,04
kradzież roweru	0,06*
kradzież motoru lub samochodu	0,03
okradzenie samochodu	0,06*
grożenie w celu odebrania pieniędzy	0,06*
kradzież w szkole bez przemocy	0,09*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,09*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,13*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,04
piractwo internetowe	0,05*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,09*
znęcanie się nad zwierzętami	0,19*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że odpowiednie traktowanie nieletnich przez policję, ma związek z podejmowaniem zachowań dysfunkcjonalnych przez nieletnich. Lepsze traktowanie nieletnich przez policję może łączyć się z mniejszym ryzykiem podejmowania nielegalnych zachowań. Wyliczony współczynnik korelacji r_{pb} wraz z oceną jego słabej siły, ale na poziomie istotności statystycznej, związany traktowaniem nieletnich przez policję, ukazuje związki korelacyjne dotyczące: znęcania się nad zwierzętami(0,19), zrobienia graffiti (0,18), dewastacji mienia szkolnego i udziału w bójce w miejscu publicznym po (0,13), kradzieży bez przemocy i sprzedaży i używania narkotyków w szkole, noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia po (0,09).

W podobnym zakresie dokonano analizy zagadnienia w związku ze stosowaniem środków psychoaktywnych. Prezentuje to tabela 38.

Tabela 38. Zależności między traktowaniem nieletnich przez policję z szacunkiem a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Środki psychoaktywne	Traktowanie nieletnich przez policję z szacunkiem
alkohol	0,15*
marihuana/haszysz	0,16*
„miękkie” narkotyki	0,04
środki uspokajające i nasenne	0,09*
„twarde” narkotyki	0,04

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zamieszczonych danych istnieje związek istotny statystycznie, ale o słabej sile, między odpowiednim traktowaniem nieletnich przez policję a stosowaniem przez nich niektórych środków psychoaktywnych. Wartość współczynnika korelacji r_{pb} jest istotna

statystycznie dla stosowania marihuany/haszyszu (0,16), picia alkoholu (0,15) i środków uspokajających i nasennych (0,09). Czyli można stwierdzić, że podejście policjantów do nieletnich ma związek z ich kontaktem z wymienionymi wyżej nielegalnymi środkami psychoaktywnymi.

Także istotnym problem badawczym jest także to, czy policja sprawiedliwie traktuje nieletnich, którzy mają kontakt z zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Rozkład odpowiedzi przedstawia tabela 39.

Tabela 39. Zależności między sprawiedliwym traktowaniem przez policję nieletnich a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Zachowania dysfunkcjonalne	Sprawiedliwe traktowanie przez policję nieletnich
zrobienie graffiti	0,12*
dewastacja mienia szkolnego	0,10*
kradzież ze sklepu	0,01
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,04
kradzież roweru	0,08*
kradzież motoru lub samochodu	0,06*
okradzenie samochodu	0,09*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,09*
kradzież w szkole bez przemocy	0,05*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,07
udział w bójce w miejscu publicznym	0,13*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,03
piractwo internetowe	0,04
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,09*
znęcanie się nad zwierzętami	0,18*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że sprawiedliwe traktowanie przez policję nieletnich, ma związek o słabej sile korelacji z podejmowaniem zachowań dysfunkcjonalnych przez nich. Sprawiedliwsze traktowanie nieletnich przez policję wiąże się z mniejszym ryzykiem podejmowania nielegalnych zachowań. Wyliczony współczynnik korelacji r_{pb} wraz z oceną jego istotności statystycznej, związany jest ze sprawiedliwym traktowaniem nieletnich przez policję wskazuje na związki korelacyjne dotyczące: znęcania się nad zwierzętami (0,18), udziału w bójce w miejscu publicznym (0,13), zrobienia graffiti (0,12), dewastacji mienia szkolnego (0,10), kradzieży roweru, okradzenia samochodu, groźenia w celu odebrania pieniędzy oraz sprzedaży i używania narkotyków w szkole po (0,09).

W podobnym zakresie dokonano analizy zagadnienia w związku ze stosowaniem środków psychoaktywnych. Prezentuje to tabela 40.

Tabela 40. Zależności między sprawiedliwym traktowaniem przez policję nieletnich a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Środki psychoaktywne	Sprawiedliwe traktowanie przez policję młodych ludzi
alkohol	0,09*
marihuana/haszysz	0,14*
„miękkie” narkotyki	0,03

środki uspokajające i nasenne	0,10*
„twarde” narkotyki	0,05*

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zamieszczonych danych istnieje związek o słabej sile korelacji między sprawiedliwym traktowaniem nieletnich przez policję a stosowaniem przez respondentów środków psychoaktywnych. Wartość współczynnika korelacji r_{pb} jest istotna statystycznie dla stosowania marihuany/haszyszu (0,14), środków uspokajających i nasennych (0,10) i picia alkoholu (0,09).

Zależności istniejące między tłumaczeniem nieletnim decyzji i zachowań policji wobec osób podejmujących zachowania dysfunkcjonalne ilustruje tabela 41.

Tabela 41. Zależności między tłumaczeniem nieletnim decyzji i zachowań policji wobec osób podejmujących zachowania dysfunkcjonalne a tymi zachowaniami (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Zachowania dysfunkcjonalne	Tłumaczenie nieletnim decyzji i zachowania policji
zrobienie graffiti	0,12*
dewastacja mienia szkolnego	0,05*
kradzież ze sklepu	0,03
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,08*
kradzież roweru	0,05*
kradzież motoru lub samochodu	0,07*
okradzenie samochodu	0,10*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,08
kradzież w szkole bez przemocy	0,04
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,11*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,12*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,01
piractwo internetowe	0,07*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,05*
znęcanie się nad zwierzętami	0,08*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że tłumaczenie nieletnim decyzji i zachowań policji wobec osób podejmujących zachowania dysfunkcjonalne, ma związek o słabej sile korelacji z podejmowaniem prawie wszystkich zachowań dysfunkcjonalnych przez badanych nieletnich. Relatywnie silniejsze związki korelacyjne na tle innych zmiennych dotyczą: zrobienia graffiti (12), udziału w bójce w miejscu publicznym (0,12), noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia (0,11), okradzenia samochodu (0,10), włamania w celu dokonania kradzieży i znęcania się nad zwierzętami po (0,8).

W podobnym zakresie dokonano analizy badanego wyżej zagadnienia w związku ze stosowaniem środków psychoaktywnych. Prezentuje to tabela 42.

Tabela 42. Zależności między tłumaczeniem nieletnim decyzji i zachowań policji wobec osób podejmujących zachowania dysfunkcjonalne a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Środki psychoaktywne	Tłumaczenie młodym ludziom decyzji i zachowania policji
alkohol	0,10*
marihuana/haszysz	0,09*

„miękkie” narkotyki	0,00
środki uspokajające i nasenne	0,07
„twarde” narkotyki	0,02

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zamieszczonych danych istnieje istotny statystycznie związek korelacyjny, zachodzący między tłumaczeniem nieletnim decyzji i zachowań policji wobec osób podejmujących zachowania dysfunkcjonalne a stosowaniem przez respondentów dwóch środków psychoaktywnych. Dla zmiennej „picie alkoholu” wartość współczynnika korelacji r_{pb} wynosi (0,10) podobnie jak przy stosowaniu marihuany/haszyszu (0,09).

Kolejną kwestią badawczą jest obowiązek podporządkowania się poleceniom policji. I nie dotyczy to kwestii dobrych rad, jakie mogą nieletnim przekazywać funkcjonariusze policji, w tym policjanci dzielnicowi, ale kwestii podporządkowania się poleceniom wydawanym przez policjantów w sytuacji, gdy nieletni zachowują się niezgodnie z systemami normatywnymi, w tym przepisami prawa. Prezentuje to tabela 43.

Tabela 43. Zależności między obowiązkiem podporządkowania się poleceniom policji w każdej sytuacji przez nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Zachowania dysfunkcjonalne	Obowiązek podporządkowania się poleceniom policji w każdej sytuacji
zrobienie graffiti	0,17*
dewastacja mienia szkolnego	0,19*
kradzież ze sklepu	0,04
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,04
kradzież roweru	0,08*
kradzież motoru lub samochodu	0,04
okradzenie samochodu	0,10*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,09*
kradzież w szkole bez przemocy	0,10*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,12*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,12*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,02
piractwo internetowe	0,06*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,15*
znęcanie się nad zwierzętami	0,22*

Źródło: opracowanie własne.

Współczynnik korelacji r_{pb} wraz z oceną jego istotności statystycznej, związany z wyższą wiedzą o obowiązku nieletnich słuchania poleceń policji wskazuje na relatywnie silniejsze, o wartości dwucyfrowej, związki korelacyjne (na tle innych zmiennych) ze: znęcaniem się nad zwierzętami (0,22), dewastacją mienia szkolnego (0,19), zrobieniem graffiti (0,17), sprzedażą i używaniem narkotyków w szkole (0,15), noszeniem ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia i udziału w bójce w miejscu publicznym po (0,12) i okradzeniem samochodu (0,10).

W podobnym zakresie dokonano analizy korelacji ze stosowaniem środków psychoaktywnych. Prezentuje to tabela 44.

Tabela 44. Zależności między obowiązkiem podporządkowania się poleceniom policji w każdej sytuacji przez nieletnich a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Środki psychoaktywne	Obowiązek słuchania policji w każdej sytuacji
alkohol	0,18*
marihuana/haszysz	0,23*
„miękkie” narkotyki	0,02
środki uspokajające i nasenne	0,09*
„twarde” narkotyki	0,07*

Zródło: opracowanie własne.

W przypadku stosowania marihuany/haszyszu istotna statystycznie, o stosunkowo słabej sile, wartość współczynnika korelacji r_{pb} wynosi (0,23), dla picia alkoholu (0,18), środków uspokajających i nasennych (0,09), „twardych” narkotyków (0,07). Można więc stwierdzić, że niższa wiedza o obowiązku podporządkowania się poleceniom policji w określonych sytuacjach, może mieć związek z sięganiem nieletnich po wymienione wyżej środki psychoaktywne.

Zależności zachodzące między postawami badanych nieletnich wobec policji, a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi ilustruje tabela 45.

Tabela 45. Zależności między postawami nieletnich wobec policji a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Zachowania dysfunkcjonalne	Policja ma takie same poczucie dobra i zła jak inni ludzie	Policja rozumie młodych ludzi	Respondenci popierają działania policji
zrobienie graffiti	0,16*	0,17*	0,23*
dewastacja mienia szkolnego	0,18*	0,17*	0,19*
kradzież ze sklepu	0,04	0,01	0,06*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,09*	0,09*	0,14*
kradzież roweru	0,10*	0,06*	0,09*
kradzież motoru lub samochodu	0,09*	0,04	0,06*
okradzenie samochodu	0,07*	0,06*	0,05*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,09*	0,12*	0,15*
kradzież w szkole bez przemocy	0,08*	0,08*	0,07*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,17*	0,17*	0,17*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,13*	0,09*	0,17*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,00	0,06*	0,10*
piractwo internetowe	0,25*	0,28*	0,17*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,06*	0,09*	0,16*
znęcanie się nad zwierzętami	0,10*	0,08*	0,10*

Zródło: opracowanie własne.

O sile istotnej statystycznie korelacji zmiennej „policja ma takie same poczucie dobra i zła jak inni ludzie” świadczą wartości współczynnika r_{pb} dotyczące piractwa internetowego (0,25), dewastacji mienia szkolnego (0,18), noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia (0,17) zrobienia graffiti (0,16), udziału w bójce w miejscu publicznym (0,13). Z innymi sześcioma czynami, wartości współczynnika korelacji r_{pb} są relatywnie niższe i sięgają od (0,08) do (0,10), a zatem korelacje są słabsze. O sile istotnej statystycznie korelacji

zmiennej „policja rozumie młodych ludzi” świadczą wartości współczynnika korelacji r_{pb} dotyczące: piractwa internetowego (0,28), zrobienia graffiti, dewastacji mienia szkolnego i noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia po (0,17) i grożenia w celu odebrania pieniędzy (0,12). Z pięcioma innymi czynami analizowana zmienna ma niższy współczynnik r_{pb} , od (0,8) do (0,9) o niższej sile korelacji. Z kolei dla zmiennej „respondenci popierają działania policji” dwucyfrowe wartości współczynnika r_{pb} istotnych statystycznie korelacji o słabej sile dotyczą wszystkich wymienionych w tabeli czynów: zrobienia graffiti (0,23), dewastacji mienia szkolnego (0,19), noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia, udziału w bójce w miejscu publicznym i piractwa internetowego po (0,17), sprzedaży i używania narkotyków w szkole (0,16), grożenia w celu odebrania pieniędzy (0,15), włamania w celu dokonania kradzieży (0,14), pobicia w szkole powodującego uszkodzenie ciała i znęcania się nad zwierzętami (0,10).

Wskaźniki korelacji analizowanych wyżej postaw wobec badanych nieletnich wobec policji ze stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych prezentuje tabela 46.

Tabela 46. Zależności między postawami nieletnich wobec policji a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Środki psychoaktywne	Policja ma takie same poczucie dobra i zła jak inni ludzie	Policja rozumie młodych ludzi	Respondenci popierają działania policji
alkohol	0,15*	0,15*	0,16*
marihuana/haszysz	0,08*	0,01	0,15*
„miękkie” narkotyki	0,03	0,00	0,04
środki uspokajające i nasenne	0,03	0,03	0,11*
„twarde” narkotyki	0,00	0,00	0,10*

Źródło: opracowanie własne.

Relatywnie wyższe wartości współczynnika korelacji r_{pb} dotyczące picia alkoholu, w porównaniu do innych środków psychoaktywnych wynoszą od: 0,15, do 0,16 i są powiązane z wszystkimi trzema typami postaw respondentów wobec policji. Niższa siła istotnych statystycznie korelacji z dwoma postawami wobec policji występuje przy używaniu marihuany/haszyszu (0,08) i (0,15). Zmienna „popieranie działań policji przez respondentów” jest skorelowana istotnie statystycznie, z niewielką siłą, ze zmienną „środki uspokajające i nasenne(0,11) oraz „twarde” narkotyki (0,10).

Zainteresowano respondentów także tematyką szeroko rozumianej korupcji w policji. Analizę związków zachodzących między przekonaniem o tym, że policja bierze łapówki a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich przedstawia tabela 47.

Tabela 47. Zależności między braniem łapówek przez policję a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Zachowania dysfunkcjonalne	Branie łapówek przez policję
zrobienie graffiti	0,13*
dewastacja mienia szkolnego	0,16*
kradzież ze sklepu	0,05*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,08*
kradzież roweru	0,09*
kradzież motoru lub samochodu	0,08*
okradzenie samochodu	0,10*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,17*
kradzież w szkole bez przemocy	0,08*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,18*
udział w bójkę w miejscu publicznym	0,15*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,13*
piractwo internetowe	0,12*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,13*
znęcanie się nad zwierzętami	0,11*

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że istnieją istotne statystycznie korelacje, o słabej sile między opinią respondentów o braniu przez funkcjonariuszy policji łapówek, a wszystkimi zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich. Oznacza to, że osoby, które uważają, że policja jest skorumpowana, mają jednocześnie większą skłonność do podejmowania wszystkich rodzajów zachowań dysfunkcyjnych. Wartość współczynnika korelacji r_{pb} jest relatywnie wyższa w przypadku takich czynów jak noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia (0,18), czy groźenie w celu odebrania pieniędzy (0,17), dewastacja mienia szkolnego (0,16).

Związki zachodzące między przekonaniem badanych nieletnich o tym, że policja może brać łapówki, a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 48.

Tabela 48. Zależności między braniem łapówek przez policję a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Środki psychoaktywne	Branie łapówek przez policję
alkohol	0,12*
marihuana/haszysz	0,14*
„miękkie” narkotyki	0,06*
środki uspokajające i nasenne	0,06*
„twarde” narkotyki	0,05*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje na słabe zależności, istotne statystycznie dla wszystkich zmiennych. A zatem przekonanie nieletnich, że policjanci biorą łapówki jest powiązane w relatywnie wyższym stopniu ze zwiększaniem się stosowania alkoholu i marihuany/haszyszu (0,16) i alkoholu (0,12) niż pozostałych środków psychoaktywnych.

Korelacje istotne statystycznie w zakresie czynników sprzyjających demoralizacji nieletnich, zróżnicowanych według kryterium regionów podlaskiego i podkarpackiego, w

których położone są badane miasta: Białystok, Rzeszów, mają niskie nasilenie, a część tych korelacji jest nieistotna statystycznie.

Nieistotne statystycznie są następujące badane wskaźniki dotyczące nieletnich z: status zawodowy rodziców, większość czynów zabronionych, kontakt ze środkami psychoaktywnymi, przyznawanie się badanych do używania narkotyków, negatywne zachowania znajomych, większość negatywnych zachowań w szkole.

Pozytywne cechy społeczności lokalnej w opiniach nieletnich nie skłaniają raczej do nielegalnych zachowań, a do zachowań takich mogą motywować negatywne cechy najbliższego otoczenia. Zależności pomiędzy wszystkimi parametrami oceny policji, a większością przejawów demoralizacji nieletnich są na poziomie istotności statystycznej o słabej sile. Pozytywne opinie badanych nieletnich o pracy policji może demotywować ich do popełniania większości czynów zabronionych i kontaktu ze środkami psychoaktywnymi, a negatywne postrzeganie policji może skłaniać do łamania przepisów prawa, a nawet popełniania przestępstw.

Biorąc pod uwagę brak istotności statystycznej większości przejawów demoralizacji nieletnich w obu badanych regionach i słabą siłę korelacji o znamionach istotności statystycznej, należy stwierdzić, że hipoteza o wpływie zróżnicowania regionalnego na demoralizację nieletnich nie została potwierdzona. Na podstawie przeprowadzonych analiz potwierdzone zostały związki współzycia społecznego, zapewniania bezpieczeństwa publicznego w społeczności lokalnej i dobrej oceny pracy policji przez nieletnich z poziomem ich demoralizacji.

Zatem postawiona hipoteza została potwierdzona jedynie w części odnoszącej się do środowiska lokalnego, natomiast nie wykazano istotnych statystycznie zależności pomiędzy zróżnicowaniem regionalnym a przejawami demoralizacji nieletnich.

§ 2. Konteksty migracyjne i religijne w zakresie zachowań dysfunkcyjnych nieletnich

Procesy globalizacji, a także zmiany społeczno-gospodarcze w Polsce stworzyły możliwości swobodnego przemieszczania się ludzi nie tylko na kontynencie europejskim, ale także i w skali świata. Wiele rodzin z dziećmi skorzystało z takiej możliwości, poszukując „lepszego życia” dla siebie. Dla wielu osób otwarcie granic pozwoliło na wyjazdy do innych państw w celu zdobywania wykształcenia, podejmowania zatrudnienia, czasowej zmiany miejsca zamieszkania, wyjazdów studyjnych i turystycznych. Wyjazdy rodziców i ich dzieci poza granice swego państwa pozwoliło adoptować się do nowego środowiska społeczno-kulturowego. Poza tym młodzi ludzie, w ramach współpracy międzynarodowej między

szkołami, wyjeżdżali na kilkutygodniowe pobyty w rodzinach, w których byli ich rówieśnicy. Pojawiały się także osobiste kontakty młodych ludzi z osobami ze środowisk obcokrajowców przebywających w Polsce, które wpływały na kształtowanie się otwartości młodego pokolenia wobec odmienności kulturowej, społecznej, religijnej. Ze społeczeństwa zamkniętego, charakteryzującego pokolenia rodziców i dziadków, wyewoluowało pokolenie otwarte, skone do zmian.

Spośród nieletnich z badanych terenów Podlasia i Podkarpacia wyłania się obraz osób, które żyją na pograniczu kultur. Osoby z Podlasia mają kontakty z szeroko rozumianą kulturą białoruską, a osoby z Podkarpacia, z kulturą ukraińską i słowacką, a to rodzi szacunek dla innych kultur, dla odmienności, dla współpracy z otaczającym środowiskiem kulturowo-społecznym.⁴⁸⁸ Miejsce zamieszkania rodzin na Podlasiu i Podkarpaciu wpływa na proces socjalizacji jednostki, która wychowywać się może w środowiskach o odmiennych uwarunkowaniach historycznych, z wpływami kulturowymi i wyznaniowymi krajów ościennych. Styczności jednostek z obcokrajowcami, kontakty podczas świąt, uczestnictwo w obrzędach religijnych, reakcje na obecność obcokrajowców, ale także ich wyśmiewanie, obrażanie, zagrożenie lub stosowanie przemocy fizycznej, odmienne traktowanie z powodu kraju pochodzenia, wyznania, przynależności do wspólnot religijnych, koloru skóry i języka, języka komunikacji, wpływają na kształtowanie tożsamości społecznej respondentów.

⁴⁸⁸ Więcej na ten temat przeczytać można w: G. Babiński, *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność. Zróżnicowanie religijne. Tożsamość*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 1997; M. Dębicki, *Stosunek Polaków wobec Słowaków a inne aspekty wspólnego sąsiedztwa*, [w:] A. Kasperek (red.), *Pogranicze – Sąsiedztwo – Stereotypy. Przypadek polsko-słowackich relacji. Grupy etniczne i etnograficzne na polskim Podkarpaciu*, Polska Akademia Nauk, Stowarzyszenie Rozwoju i Współpracy Regionalnej „Olza”, Cieszyn – Katowice 2013, s. 11-34; M. Gniazdowski, T. Strażay, *Stosunki polsko-słowackie. Tło historyczne i kontekst regionalny*, [w:] M. Gniazdowski, P. Samerka, T. Strażay (red.), *Współczesne stosunki polsko-słowackie*, Research Center of the Slovak Foreign Policy Association i Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Bratysławie, Bratysława 2016, s. 7-24; E. Krekovicová, *Obraz Poliaka z pośladu Slovakov*, [w:] A. Kasperek (red.), *Pogranicze – Sąsiedztwo – Stereotypy... op. cit.*, s. 35-54; A. Sadowski, *Harmonia i konflikty na pograniczach*, [w:] (red.) K. Krzysztofek, A. Sadowski, *Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2001; A. Sadowski, *Identyfikacja narodowa na pograniczu polsko-białoruskim*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1997, nr 1, s. 115-127; A. Sadowski, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Trans Humana, Białystok 1995; A. Sadowski, *Spółczesność wielokulturowa z perspektywy pogranicza*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2019; A. Sadowski, M. Czerniawska, *Tożsamość Polaków na pograniczach*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1999; M. Stępa, *Konflikt ukryty a integracja europejska. Trudne relacje polsko-ukraińskie w perspektywie społeczności pogranicza*, [w:] D. Niedźwiedzki (red.), *Pamięć i integracja społeczna na pograniczach. Przypadek pogranicza polsko-niemieckiego i polsko-ukraińskiego*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2015, s. 137-159; L. A. Suchomłynow, *Specyfika polsko-ukraińskiego dyskursu pogranicza*, „Rocznik Wschodni” 2007/2008, nr 13, s. 183-191; D. Wojakowski, *Polacy i Ukraińcy. Rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2002; D. Wojakowski, *Swojskość i obcość w zmieniającej się Polsce*, Wydawnictwo PAN, Warszawa 2007; M. Zubek, *Pamięć jako podłoże konfliktu na pograniczu polsko-ukraińskim*, [w:] D. Niedźwiedzki (red.), *Pamięć i integracja społeczna ...*, op. cit., Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2015, s. 160-186.

Aby zatem zweryfikować hipotezę, która uwzględnia szerszy kontekst przejawów demoralizacji nieletnich, dokonano analizy zmiennych zależnych, wśród których wymienić można: uwarunkowania kulturowe i społeczne wynikające z: urodzenia rodziców (jak i ich dzieci) poza granicami Polski, dominacji języka obcego używanego w środowisku respondentów, rodzaju wyznania religijnego. Dyskryminacja z powodu odmienności może być postrzegana jako obiektywny czynnik stymulujący motywację do demoralizacji nieletnich, poprzez wpływ doświadczeń nabywanych w różnych krajach i obcowanie z odmiennymi kulturowo i wyznaniowo osobami oraz socjalizację i wychowanie w rodzinach pochodzących spoza kraju. Kraj urodzenia rodziców i ich dzieci, z uwzględnieniem długości okresu przebywania w nim po urodzeniu, stanowi odniesienie kulturowe, odwołujące się do korzeni rodzinnych. Rzutuje to w zróżnicowany sposób na losy dalszego życia ludzi.⁴⁸⁹

W międzynarodowych badaniach ISRD-3 zwrócono uwagę na powszechność procesów migracyjnych w dobie globalizacji i zadano pytania dotyczące kraju urodzenia respondentów, jego matki i ojca. W celu weryfikacji hipotezy nr 2 zbadano wpływ cech związanych z przynależnością etniczną i wyznaniową na występowanie nielegalnych zachowań i stosowanie używek. Analizując wyniki badań ankietowych należy wskazać, że zdecydowana większość ankietowanych urodziła się w Polsce (96,7%), podobnie jak ich rodzice (97,8% matek i 96,7% ojców). Wobec dość nielicznej grupy będącej przedmiotem porównań, szansa otrzymania wyników istotnych statystycznie jest niewielka. Analiza przeprowadzona dla takich pytań polegała na zestawieniu występowania zachowań dysfunkcyjnych w porównywanych grupach i ocenie istotności różnic pomiędzy nimi za pomocą testu niezależności chi-kwadrat. Dodatkowo wyznaczono współczynnik ryzyka względnego wystąpienia zachowań dysfunkcyjnych w grupie osób pochodzących z innych krajów lub mających rodziców pochodzących z innych krajów, względem osób urodzonych w Polsce lub mających rodziców urodzonych w Polsce.

Aby odpowiedzieć na pytanie, czy istnieją zależności między urodzeniem się respondentów poza Polską a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi, porównano obie zmienne. Ilustruje to tabela 49.

⁴⁸⁹ Należy zwrócić uwagę na to, że słaba asymilacja migrantów do kultury europejskiej może powodować powstanie zachowań podobnych do *Home grown terrorism*. Patrz: M. Adamczuk, *Rodzimy terroryzm jako zjawisko zagrażające bezpieczeństwu w Europie*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, Vol. I, nr 17, s. 61-80; K. Izak, *Ograniczenia i problemy w zwalczaniu terroryzmu i przestępczości imigrantów w Europie*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2017, nr 17, s. 104-137; R. Machnikowski, *Muzułmanie w Europie Zachodniej. Między integracją, a radykalizacją?*, Centrum Europejskie Natalion, Warszawa 2010; A. Rusinek, *Nurt radykalny wśród społeczności muzułmańskich w wybranych państwach Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.

Tabela 49. Zależności między urodzeniem się nieletnich poza Polską a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcyjne	Miejsce urodzenia			P
	Polska	inny kraj		
	%	%	RR	
zrobienie graffiti	5,3	5,6	1,04	0,9376
dewastacja mienia szkolnego	3,1	4,2	1,35	0,6018
kradzież ze sklepu	4,8	2,8	0,58	0,4335
włamanie w celu dokonania kradzieży	1,0	1,4	1,37	0,7549
kradzież roweru	1,1	4,2	3,93	0,0157*
kradzież motoru lub samochodu	0,6	4,2	6,65	0,0006***
okradzenie samochodu	1,3	4,2	3,20	0,0416*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	1,2	2,8	2,30	0,2396
kradzież w szkole bez przemocy	4,2	4,2	0,98	0,9741
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	4,9	8,3	1,69	0,1933
udział w bójce w miejscu publicznym	3,2	4,2	1,31	0,6422
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,2	2,8	2,30	0,2407
piractwo internetowe	27,3	31,9	1,17	0,3891
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	1,0	4,2	4,31	0,0096**
znęcanie się nad zwierzętami	5,7	4,2	0,74	0,5900

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między faktem urodzenia się poza Polską osób nieletnich a zachowaniami dysfunkcyjnymi, które odzwierciedlone są wartościami prawdopodobieństwa testowego – p dla trzech czynów: kradzież motoru lub samochodu (0,0006***) z wysoką siłą korelacji, sprzedaż i używanie narkotyków w szkole (0,0096**) ze średnią siłą korelacji i kradzież roweru (0,0157*) ze słabą siłą korelacji. Wartości relatywnego ryzyka - RR wystąpienia zachowań dysfunkcyjnych wynoszą dla: kradzieży motoru lub samochodu RR=6,65, sprzedaży i używania narkotyków w szkole 4,31, kradzieży roweru RR=3,93 oraz okradzenia samochodu RR=3,20.

Podobną analizę przeprowadzono w odniesieniu do stosowania przez respondentów środków psychoaktywnych. Ilustruje to tabela 50.

Tabela 50. Zależności między urodzeniem się nieletnich poza Polską a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Miejsce urodzenia			P
	Polska	inny kraj		
	%	%	RR	
alkohol	16,8	25,0	1,48	0,0709
marihuana/haszysz	3,2	11,1	3,48	0,0003***
„miękkie” narkotyki	1,1	1,4	1,30	0,7944
środki uspokajające i nasenne	1,3	4,2	3,31	0,0361*
„twarde” narkotyki	1,1	1,4	1,30	0,7933

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne korelacje między faktem urodzenia się poza Polską badanych nieletnich a stosowaniem dwóch środków psychoaktywnych. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p marihuany/haszyszu(0,0003***) o dużej sile korelacji oraz środków uspokajających i

nasennych(0,0361*)o słabej sile korelacji. Wartości relatywnego ryzyka – RR wystąpienia niepożądanych zachowań wynoszą dla używania marihuany/haszyszu RR=3,48 i środków uspokajających i nasennych RR=3,31.

Związek urodzenia się matki respondenta poza Polską z jego zachowaniami dysfunkcyjnymi przedstawia tabela 51.

Tabela 51. Zależności między urodzeniem się matki poza Polską a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcyjne	Miejsce urodzenia matki			P
	Polska	inny kraj		
	%	%	RR	
zrobienie graffiti	5,2	11,8	2,25	0,0930
dewastacja mienia szkolnego	3,0	8,8	2,90	0,0552
kradzież ze sklepu	4,6	5,9	1,29	0,7161
włamanie w celu dokonania kradzieży	1,0	2,9	2,94	0,2665
kradzież roweru	1,1	2,9	2,69	0,3113
kradzież motoru lub samochodu	0,7	2,9	4,41	0,1153
okradzenie samochodu	1,3	2,9	2,29	0,4001
grożenie w celu odebrania pieniędzy	1,2	5,9	4,93	0,0153*
kradzież w szkole bez przemocy	4,2	5,9	1,39	0,6393
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	4,8	20,6	4,27	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	3,1	11,8	3,80	0,0046**
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,2	5,9	4,92	0,0154*
piractwo internetowe	27,6	29,4	1,07	0,8141
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	1,0	5,9	5,86	0,0064**
znęcanie się nad zwierzętami	5,5	8,8	1,59	0,4084

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między faktem urodzenia się matki poza Polską a zachowaniami dysfunkcyjnymi. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p tylko do pięciu zmiennych: „noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia” (0,0000***) silna korelacja, „sprzedaż i używanie narkotyków w szkole” (0,0064**) i „udział w bójce w miejscu publicznym” (0,0046**) średnia siła korelacji, „pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała” (0,0154*) i „grożenie w celu odebrania pieniędzy” (0,0153*) słabe korelacja. Wartości relatywnego ryzyka - RR wystąpienia zachowań dysfunkcyjnych wynoszą dla: sprzedaży i używania narkotyków w szkole RR=5,86, grożenia w celu odebrania pieniędzy RR=4,93, pobicia w szkole powodujące uszkodzenie ciała RR=4,92, kradzieży motoru lub samochodu RR=4,41, noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia RR=4,27, udziału w bójce w miejscu publicznym RR=3,80.

W podobnym zakresie dokonano analizy związku urodzenia się matki respondenta poza Polską ze stosowaniem przez niego środków psychoaktywnych, co przedstawia tabela 52.

Tabela 52. Zależności między urodzeniem się matki poza Polską a stosowaniem używek przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Miejsce urodzenia matki			P
	Polska	inny kraj		
	%	%	RR	
alkohol	16,9	32,4	1,91	0,0181*
marihuana/haszysz	3,3	17,6	5,43	0,0000***
„miękkie” narkotyki	1,1	2,9	2,79	0,2920
środki uspokajające i nasenne	1,2	8,8	7,09	0,0002***
„twarde” narkotyki	1,1	2,9	2,79	0,2912

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne różnice między faktem urodzenia się matki nieletniego poza Polską a stosowaniem przez niego trzech środków psychoaktywnych. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p w stosunku do marihuany/haszyszu (0,0000***) i środków uspokajających i nasennych (0,0002***) o silnej korelacji i alkoholu (0,0181*) o słabej korelacji. Wartości relatywnego ryzyka – RR wystąpienia niepożądanych zachowań wynoszą dla: używania środków uspokajających i nasennych RR=7,09 i marihuany/haszyszu RR=5,43.

Zbadany związek korelacyjny między urodzeniem się ojca respondenta poza Polską a jego zachowaniami dysfunkcjonalnymi zawarto w tabeli 53.

Tabela 53. Zależności między urodzeniem się ojca poza Polską a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Miejsce urodzenia ojca			P
	Polska	inny kraj		
	%	%	RR	
zrobienie graffiti	5,2	10,2	1,95	0,1277
dewastacja mienia szkolnego	3,0	8,2	2,69	0,0420*
kradzież ze sklepu	4,6	4,1	0,88	0,8596
włamanie w celu dokonania kradzieży	1,0	2,0	2,02	0,4817
kradzież roweru	1,1	2,0	1,84	0,5410
kradzież motoru lub samochodu	0,7	2,0	3,03	0,2586
okradzenie samochodu	1,3	2,0	1,57	0,6530
groźenie w celu odebrania pieniędzy	1,2	6,1	5,29	0,0022**
kradzież w szkole bez przemocy	4,2	6,1	1,44	0,5209
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	4,9	14,3	2,93	0,0030**
udział w bójce w miejscu publicznym	3,1	8,2	2,60	0,0497*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,2	6,1	5,28	0,0022**
piractwo internetowe	27,4	38,8	1,41	0,0790
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	1,0	6,1	6,34	0,0006***
znęcanie się nad zwierzętami	5,6	8,2	1,46	0,4430

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między faktem urodzenia się ojca nieletniego poza Polską a sześcioma zachowaniami dysfunkcjonalnymi, Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p dla: sprzedaży i używania narkotyków w szkole (0,0006***) o silnej korelacji, noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia (0,0030**) oraz groźenie w celu odebrania pieniędzy i pobicie w

szkole powodujące uszkodzenie ciała po (0,0022**) o średniej sile korelacji, a także udział w bójce w miejscu publicznym (0,0497*) i dewastacja mienia szkolnego (0,0420*) o słabej korelacji. Wartości relatywnego ryzyka - RR wystąpienia zachowań dysfunkcyjnych wynoszą dla: sprzedaży i używania narkotyków w szkole RR=6,34, grożenia w celu odebrania pieniędzy RR=5,29, pobicia w szkole powodujące uszkodzenie ciała RR=5,28, kradzieży motoru lub samochodu RR=3,03.

Wskaźniki dotyczące związków między urodzeniem się ojca respondenta poza Polską a stosowaniem przez niego środków psychoaktywnych przedstawia tabela 54.

Tabela 54. Zależności między urodzeniem się ojca poza Polską a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Środki psychoaktywne	Miejsce urodzenia ojca			<i>P</i>
	Polska	inny kraj		
	%	%	RR	
alkohol	16,9	26,5	1,57	0,0782
marihuana/haszysz	3,3	10,2	3,10	0,0087**
„miękkie” narkotyki	1,0	4,1	4,21	0,0339*
środki uspokajające i nasenne	1,2	8,2	6,75	0,0000***
„twarde” narkotyki	1,0	4,1	4,22	0,0337*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne między faktem urodzenia się ojca badanego nieletniego poza Polską a przez niego stosowaniem czterech środków psychoaktywnych. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – *p* dla środków uspokajających i nasennych (0,0000***) o najwyższej sile korelacji, marihuany/haszyszu (0,0087**) o średniej sile korelacji, „miękkich” narkotyków (0,0339*) i „twardych” narkotyków (0,0337*) o słabej korelacji. Wartości relatywnego ryzyka – RR wystąpienia niepożądanych zachowań wynoszą dla: używania środków uspokajających i nasennych RR=6,75, „twardych” narkotyków RR=4,22, „miękkich” narkotyków RR=4,12 i marihuany/haszyszu RR=3,10.

Aby uzupełnić powyższe analizy, w badaniach ankietowych ISRD-3 zwrócono uwagę na język komunikowania się badanych nieletnich w ich rodzinach. Ilustruje to tabela 55.

Tabela 55. Język używany w rodzinach nieletnich

Język używany w rodzinie	Miasto (<i>p</i> = 0,3020)		Razem
	Białystok	Rzeszów	
polski	1019 (98,6%)	1124 (98,1%)	2143 (98,3%)
inny	14 (1,4%)	22 (1,9%)	36 (1,7%)
Razem	1033	1146	2179

Źródło: opracowanie własne.

Językiem komunikacji w rodzinach badanej młodzieży jest, w przeważającej mierze, język polski. Jedynie 1,65% badanej populacji posługuje się w rodzinach językiem innym niż język polski, w tym częściej ma to miejsce w Rzeszowie (1,9%), niż w Białymstoku (1,4%).

Pod tym względem badana zbiorowość jest niemal jednorodna, dlatego ta zmienna nie ma wpływu na uwarunkowania zachowań dysfunkcyjnych badanych nieletnich.

Kolejną kwestią jest to, czy w opiniach respondentów, ofiary czynów zabronionych są traktowane odpowiednio przez organy ścigania, bez względu na pochodzenie, czy grupę etniczną. Należy jednak zwrócić uwagę na trudności w odpowiedzi na pytanie, o czym świadczy fakt, że odpowiedzi udzieliło zaledwie 663 osoby, czyli 30,4% badanej populacji, z czego 531 osób (80,1%) udzieliło odpowiedzi, że są traktowane odpowiednio, a 132 (19,9%) że nie są odpowiednio traktowane.

Związki korelacyjne zachodzące między brakiem odpowiedniego traktowania ofiar czynów zabronionych, bez względu na wyznanie, kraj pochodzenia, kolor skóry czy języka, a występowaniem zachowań dysfunkcyjnych u respondentów ilustruje tabela 56.

Tabela 56. Zależności między brakiem odpowiedniego traktowania ofiar czynów zabronionych a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcyjne	Odpowiednie traktowanie ofiar czynów zabronionych			P
	tak	nie		
	%	%	RR	
zrobienie graffiti	5,2	9,1	1,76	0,0905
dewastacja mienia szkolnego	2,9	8,1	2,81	0,0036**
kradzież ze sklepu	4,4	10,1	2,28	0,0093**
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,9	4,0	4,60	0,0023**
kradzież roweru	1,0	5,1	5,17	0,0002***
kradzież motoru lub samochodu	0,6	3,0	4,78	0,0068**
okradzenie samochodu	1,2	5,1	4,14	0,0015**
groźenie w celu odebrania pieniędzy	1,1	5,1	4,70	0,0005***
kradzież w szkole bez przemocy	4,1	8,1	1,99	0,0524
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	4,4	18,2	4,13	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	2,8	11,1	3,92	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,2	3,0	2,58	0,1062
piractwo internetowe	26,7	44,4	1,67	0,0001***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	1,0	3,0	3,09	0,0532
znęcanie się nad zwierzętami	5,1	15,2	2,95	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między faktem braku odpowiedniego traktowaniem ofiar czynów zabronionych, bez względu na wyznanie, kraj pochodzenia, kolor skóry czy język a zachowaniami dysfunkcyjnymi, które odzwierciedlone są wartościami prawdopodobieństwa testowego – p dla prawie wszystkich czynów. Siła tych korelacji jest bardzo zróżnicowana. Wartości relatywnego ryzyka – RR wystąpienia niepożądanych zachowań wynoszą dla: kradzieży roweru RR=5,17, kradzieży motoru lub samochodu RR=4,78, groźenia w celu odebrania pieniędzy RR=4,70, włamania w celu dokonania kradzieży RR=4,60, okradzenia samochodu RR=4,14, noszenia ze sobą noża

lub niebezpiecznego narzędzia RR=4,13, udziału w bójce w miejscu publicznym RR=3,92, sprzedaży i używania narkotyków w szkole RR=3,09.

Podobna analiza dotyczy stosowania środków psychoaktywnych. Przedstawia to tabela 57.

Tabela 57. Zależności między brakiem odpowiedniego traktowania ofiar czynów zabronionych a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Środki psychoaktywne	Odpowiednie traktowanie ofiar czynów zabronionych			<i>P</i>
	tak	nie		
	%	%	RR	
alkohol	16,6	27,3	1,64	0,0060**
marihuana/haszysz	3,1	10,1	3,22	0,0002***
„miękkie” narkotyki	0,8	6,1	7,26	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	1,2	5,1	4,29	0,0011**
„twarde” narkotyki	1,0	2,0	1,96	0,3509

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne różnice między brakiem odpowiedniego traktowaniem ofiar czynów zabronionych, bez względu na wyznanie, kraj pochodzenia, kolor skóry czy język, a stosowaniem środków psychoaktywnych, które odzwierciedlone są wartościami prawdopodobieństwa testowego – *p* dla prawie wszystkich środków. Wartości relatywnego ryzyka – RR wystąpienia niepożądanych zachowań wynoszą dla: stosowania „miękkich” narkotyków RR=7,26, środków uspokajających i nasennych RR=4,29 i marihuany/haszyszu RR=3,22.

W tabeli 58. zamieszczono wskaźniki oceny przez badanych nieletnich istnienia dyskryminacji przez organy ścigania osób, które mają inne wyznanie, kraj pochodzenia, kolor skóry, czy język w korelacji z zachowaniami dysfunkcjonalnymi respondentów.

Tabela 58. Zależności między dyskryminacją ze strony policji a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Zachowania dysfunkcjonalne	Dyskryminacja ze strony policji			<i>P</i>
	Nie istnieje	Istnieje		
	%	%	RR	
zrobienie graffiti	4,9	15,2	3,09	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	1,3	10,6	8,03	0,0000***
kradzież ze sklepu	2,8	11,4	4,02	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,8	3,0	4,02	0,0320*
kradzież roweru	0,8	3,0	4,02	0,0320*
kradzież motoru lub samochodu	0,6	1,5	2,68	0,2588
okradzenie samochodu	0,8	3,8	5,03	0,0070**
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,6	3,8	6,70	0,0024**
kradzież w szkole bez przemocy	3,4	9,1	2,68	0,0048**
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	4,5	15,2	3,35	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	2,6	12,1	4,60	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,8	3,8	5,03	0,0070**
piractwo internetowe	27,1	56,1	2,07	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,9	3,0	3,22	0,0635

znęcanie się nad zwierzętami	6,0	16,7	2,77	0,0001***
------------------------------	-----	------	------	-----------

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między przekonaniami respondentów, że istnieje dyskryminacja przez organy ścigania osób, które mają inne wyznanie, kraj pochodzenia, kolor skóry, czy język, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich. Zależności te odzwierciedlone są wartościami prawdopodobieństwa testowego – p dla prawie wszystkich czynów. A siła korelacji jest zróżnicowana. Wartości relatywnego ryzyka - RR wystąpienia zachowań dysfunkcjonalnych wynoszą dla: dewastacji mienia szkolnego RR=8,03, grożenia w celu odebrania pieniędzy RR=6,70, okradzenia samochodu RR=5,03, pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała RR=5,03, udziału w bójce w miejscu publicznym RR=4,60, kradzież ze sklepu RR=4,02, włamania w celu dokonania kradzieży RR=4,02.

Podobnej analizy dokonano w odniesieniu do stosowania przez respondentów środków psychoaktywnych za pomocą wskaźników zamieszczonych w tabeli 59.

Tabela 59. Zależności między dyskryminacją ze strony policji a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Brak dyskryminacji ze strony policji			P
	Nie istnieje	Istnieje		
		%	%	
alkohol	19,8	42,4	2,15	0,0000***
marihuana/haszysz	5,3	9,8	1,87	0,0508
„miękkie” narkotyki	1,3	0,8	0,57	0,5975
środki uspokajające i nasenne	1,9	1,5	0,80	0,7765
„twarde” narkotyki	1,3	0,8	0,57	0,5975

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między przekonaniami respondentów, że istnieje dyskryminacja przez organy ścigania osób, które mają inne wyznanie, kraj pochodzenia, kolor skóry, czy język a piciem alkoholu przez badanych nieletnich. Odzwierciedla to wartość prawdopodobieństwa testowego – p wynosząca (0,0000***), co oznacza najwyższą siłę korelacji. Wartości relatywnego ryzyka – RR wystąpienia niepożądanych zachowań wynoszą dla: picia alkoholu RR=2,15 i marihuany/haszyszu RR=1,87.

Kolejna analiza dotyczy zagadnień związanych z czynnikami religijnymi w życiu codziennym osób nieletnich. Współczesna młodzież szkolna ma bardzo ambiwalentny stosunek do religii, a także jest krytyczna wobec religijnych systemów normatywnych.⁴⁹⁰ Nie

⁴⁹⁰ Patrz: G. Adamczyk, *Wartości społeczne w świadomości młodzieży niemieckiej i polskiej. Studium socjologiczne*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2003; J. Baniak, *Od akceptacji do kontestacji. Moralność katolicka w krytycznym ujęciu i ocenie młodzieży polskiej*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2015; J. Mariański, *Maturzyści puławscy w latach 1994-2016. Szkic do portretu młodych*

mniej jednak czynnik wyznaniowy może mieć duży wpływ na zachowania nieletnich, dlatego w badaniach ISRD-3 zwrócono uwagę na rodzaj religii wyznawanej przez młodzież, w tym katolicyzm, prawosławie, protestantyzm, islam, buddyzm, judaizm i inne religie, a także brak wiary. W niniejszych badaniach dokonano zestawienia występowania zachowań dysfunkcyjnych i używania środków psychoaktywnych, w relacji do wyznawanej religii przez respondentów. Jednak z uwagi na to, że w ankiecie wymienionych było siedem religii, a także inne wyznania i osoby niewierzące, z powodu dużego rozdrobnienia udzielanych odpowiedzi w analizie uwzględniono podział na cztery grupy wyznaniowe, w tym: katolicy (86,8%), prawosławni (6,9%), wyznawcy innych religii (2,0%), osoby nie deklarujące żadnego wyznania (4,3%). Ilustruje to tabela 60.

Tabela 60. Zależności między wyznaniem religijnym a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcyjne	Wyznanie religijne				P
	katolicy	prawosławni	inne	żadna	
	%	%	%	%	
zrobienie graffiti	4,9	4,1	14,0	12,2	0,0013**
dewastacja mienia szkolnego	3,2	0,7	9,3	3,3	0,0392*
kradzież ze sklepu	4,6	2,0	7,0	11,1	0,0109*
włamanie w celu dokonania kradzieży	1,0	0,7	4,7	1,1	0,1210
kradzież roweru	1,1	0,0	4,7	2,2	0,0667
kradzież motoru lub samochodu	0,7	0,0	4,7	1,1	0,0170*
okradzenie samochodu	1,3	0,0	4,7	3,3	0,0486*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	1,3	0,0	4,7	1,1	0,1177
kradzież w szkole bez przemocy	4,3	0,7	9,3	6,7	0,0350*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	4,7	3,4	14,0	11,1	0,0015**
udział w bójce w miejscu publicznym	2,7	4,1	11,6	7,8	0,0006***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,2	0,0	4,7	3,3	0,0289*
piractwo internetowe	26,4	29,3	37,2	42,2	0,0045**
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,8	0,7	9,3	3,3	0,0000***
znęcanie się nad zwierzętami	5,1	5,4	14,0	12,2	0,0029**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że występują istotnie statystyczne związki między wyznaniem religijnym, a większością zachowań dysfunkcyjnych. Widoczne jest to w wartości prawdopodobieństwa testowego – *p* dla prawie wszystkich, czynów o stosunkowo niskiej sile korelacji Wskazuje, to że wyznanie może mieć związek z zachowaniami dysfunkcyjnymi. Nieletni będący wyznawcami dwóch dominujących religii, czyli katolicyzmu i prawosławia, podejmują zachowania dysfunkcyjne rzadziej niż osoby wyznający inne religie i niewierzący.

Polaków, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2019; M. Zemło, *Młodzież na rozstajach. Aksjonormatywne orientacje uczniów szkół ponadpodstawowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2019.

Podobna analiza dokonana jest w odniesieniu do używania środków psychoaktywnych na podstawie wskaźników zamieszczonych w tabeli 61.

Tabela 61. Zależności między wyznaniem religijnym a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Środki psychoaktywne	Wyznanie religijne				<i>P</i>
	katolicy	prawosławni	inne	żadna	
	%	%	%	%	
alkohol	16,0	15,0	32,6	36,7	0,0000***
marihuana/haszysz	3,0	2,0	14,3	11,1	0,0000***
„miękkie” narkotyki	0,8	0,0	4,8	6,7	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	1,1	0,0	7,1	5,6	0,0000***
„twarde” narkotyki	1,0	0,0	4,8	3,3	0,0095**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją istotnie statystyczne związki między wyznaniem religijnym a stosowaniem wszystkich środków psychoaktywnych. Widoczne jest to w wartości prawdopodobieństwa testowego – *p* o najwyższej sile korelacji. Wskazuje to że wyznanie ma silny związek ze stosowaniem środków psychoaktywnych. Nieletni będący wyznawcami dwóch dominujących religii, czyli katolicyzmu i prawosławia, stosują rzadziej środki psychoaktywne w stosunku do osób wyznających inne religie i osób niewierzących.

Z punktu widzenia badawczego istotne jest to, jakie znaczenie w życiu codziennym ma religia. W tabeli 62 zamieszczono liczbę i strukturę wypowiedzi uczniów ze szkół w Białymstoku i Rzeszowie, dotyczących znaczenia religii w ich życiu codziennym.

Tabela 62. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a ich miejsce zamieszkania

Znaczenie religii w codziennym życiu	Miasto (<i>p</i> = 0,0025**)		Razem
	Białystok	Rzeszów	
bardzo ważna	219 (21,2%)	324 (28,3%)	543 (24,8%)
dość ważna	406 (39,4%)	409 (35,7%)	815 (37,6%)
trochę ważna	226 (22,0%)	252 (22,0%)	478 (22,0%)
mało ważna	55 (5,3%)	50 (4,4%)	105 (4,8%)
nieważna	55 (5,3%)	40 (3,5%)	95 (4,4%)
zupełnie nieważna	70 (6,8%)	70 (6,1%)	140 (6,4%)
Razem	1031	1145	2176

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że w codziennym życiu badani respondenci przywiązują bardzo dużą wagę do religii, gdyż aż 84,4% odpowiedzi wskazuje, że jest ona w ich życiu bardzo ważna, dość ważna i trochę ważna. Nie mniej jednak dla 15,6% respondentów jest ona mało ważna, nieważna i zupełnie nieważna. Wartość wskaźnika prawdopodobieństwa testowego - *p*(0,0025**) oznacza, że korelacja o średniej sile, między znaczeniem religii w życiu codziennym a miejscem nauki respondentów, jest istotna statystycznie. Respondenci z Białegostoku, jak i z Rzeszowa uznają, że religia ma znaczenie w ich codziennym życiu, chociaż uwidacznia się nieco większa religijność respondentów z

Podkarpacia, wśród których jest o ponad 7% więcej wskazań odpowiedzi „bardzo ważna”, w stosunku do religijności osób z Podlasia.

Powyższa informacja jest podstawą do dokonania analizy związków, jakie zachodzą między religijnością respondentów a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Dane i wskaźniki prezentuje tabela 63.

Tabela 63. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a ich zachowania dysfunkcyjne (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcyjne	Znaczenie religii w codziennym życiu						<i>p</i>
	bardzo ważna	dość ważna	trochę ważna	mało ważna	nieważna	zupełnie nieważna	
	%						
zrobienie graffiti	3,4	4,3	5,9	8,8	11,8	10,2	0,0004***
dewastacja mienia szkolnego	2,2	2,1	3,6	6,9	8,6	4,4	0,0018**
kradzież ze sklepu	2,8	4,2	4,0	4,9	11,8	11,7	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,6	0,6	1,5	2,0	2,1	2,2	0,2015
kradzież roweru	0,0	1,0	1,9	1,0	3,2	2,9	0,0073**
kradzież motoru lub samochodu	0,2	0,5	1,1	1,0	2,1	2,2	0,0770
okradzenie samochodu	0,2	1,0	2,6	2,0	2,1	3,6	0,0048**
grożenie w celu odebrania pieniędzy	0,9	0,7	1,3	2,9	3,2	2,9	0,0664
kradzież w szkole bez przemocy	2,6	3,5	5,1	3,9	12,8	5,8	0,0003***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	3,0	4,2	5,1	12,9	8,5	9,5	0,0001***
udział w bójce w miejscu publicznym	2,6	1,9	3,6	6,9	6,4	7,3	0,0011**
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,3	0,5	1,1	3,9	3,2	2,9	0,0083**
piractwo internetowe	18,2	25,0	30,2	42,2	46,8	44,5	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,6	0,4	1,3	2,0	3,2	4,4	0,0002***
znęcanie się nad zwierzętami	4,1	4,3	6,4	6,8	10,6	11,7	0,0015**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że stosunek do religii ma istotnie statystyczny związek z występowaniem przejawów demoralizacji nieletnich, co można określić w ten sposób, że im mniejsza religijność osób badanych, tym może zachodzić większa skłonność prawie do wszystkich zachowań dysfunkcyjnych. Wartości prawdopodobieństwa testowego *p*, z najsilniejszymi korelacjami (0,0000*** – 0,0004***) odnoszą się do kradzieży ze sklepu piractwa internetowego, noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia, kradzieży w szkole bez przemocy, zrobienia graffiti.

W podobnym zakresie prowadzona jest analiza danych dotycząca znaczenia religii w codziennym życiu nieletnich i stosowania przez nich środków psychoaktywnych. Przedstawia to tabela 64.

Tabela 64. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a stosowanie przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika - *p*)

Środki psychoaktywne	Znaczenie religii w codziennym życiu						<i>p</i>
	bardzo ważna	dość ważna	trochę ważna	mało ważna	Nieważna	zupełnie nieważna	

						a	
	%						
alkohol	9,8	14,3	22,4	16,7	33,3	33,6	0,0000***
marihuana/haszysz	2,4	2,1	4,9	2,9	7,5	8,0	0,0005***
„miękkie” narkotyki	1,3	0,7	1,7	1,0	1,1	4,4	0,0306*
środki uspokajające i nasenne	1,1	0,4	1,1	2,0	4,3	2,2	0,0097**
„twarde” narkotyki	0,6	0,6	1,3	2,9	2,2	2,9	0,0369*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że stosunek do religii w sposób istotnie statystycznie jest powiązany ze stosowaniem wszystkich środków psychoaktywnych, co można określić w ten sposób, że im mniejsza religijność osób badanych, tym większa skłonność do stosowania środków psychoaktywnych. Jest to widoczne we wskaźniku prawdopodobieństwa testowego p , który największe wartości, oznaczające silne korelacje, przyjmuje dla alkoholu (0,0000***) i marihuany/haszyszu (0,0005***).

W następnej kolejności analizie poddano kwestie związane ze znaczeniem religii w życiu codziennym nieletnich w korelacji z przyznaniem się do stosowania przez nich środków psychoaktywnych. Analizę danych ilustruje tabela 65.

Tabela 65. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a przyznanie się ich do stosowania środków psychoaktywnych

Znaczenie religii w codziennym życiu	Przyznanie się do stosowania środków psychoaktywnych w niniejszych badaniach ($p = 0,0000***$)				Razem
	tak	raczej tak	raczej nie	nie	
bardzo ważna	175 (32,9%)	172 (32,3%)	75 (14,1%)	110 (20,7%)	532
dość ważna	186 (23,2%)	273 (34,0%)	195 (24,3%)	148 (18,5%)	802
trochę ważna	115 (24,7%)	148 (31,8%)	104 (22,4%)	98 (21,1%)	465
mało ważna	17 (16,7%)	29 (28,4%)	26 (25,5%)	30 (29,4%)	102
nieważna	21 (22,6%)	24 (25,8%)	25 (26,9%)	23 (24,7%)	93
zupełnie nieważna	35 (25,9%)	36 (26,7%)	27 (20,0%)	37 (27,4%)	135
Razem	549	682	452	446	2129

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że istnieje istotna statystycznie zależność między znaczeniem religii w codziennym życiu respondentów a przyznaniem się do stosowania środków psychoaktywnych w badaniach. Wartość prawdopodobieństwa testowego p , wynosi (0,0000***), co oznacza, że korelacja między znaczeniem religii w życiu codziennym badanych nieletnich, w odniesieniu do przyznania się ich do stosowania środków psychoaktywnych, jest bardzo silna. Respondenci, którzy traktują religię w swoim życiu jako bardzo ważną, mieliby odwagę przyznać się do brania środków psychoaktywnych.

Dokonano także analizy związków, jakie zachodzą między znaczeniem religii w życiu codziennym respondentów a doborem przez nich znajomych, którzy deklarują określone zachowania dysfunkcyjne. Ilustruje to tabela 66.

Tabela 66. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich wobec doboru znajomych podejmujących niektóre zachowania dysfunkcjonalne (wartości współczynnika - *p*)

Negatywne zachowania u znajomych	Znaczenie religii w codziennym życiu						<i>p</i>
	bardzo ważna	dość ważna	trochę ważna	mało ważna	nieważna	zupełnie nieważna	
	%						
kradzież w sklepie	13,8	17,1	19,7	18,0	30,9	23,7	0,0006***
używanie narkotyków	10,4	11,8	15,8	14,0	26,6	20,1	0,0001***
rozbój lub wymuszenie rozbójnicze	3,5	3,7	5,0	5,0	8,5	9,4	0,0179*
poważnie pobicie	3,9	3,1	5,0	8,0	7,4	7,2	0,0364*
kradzież z włamaniem	3,2	2,1	2,9	7,0	10,6	7,9	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że istnieje zależność statystycznie istotna między znaczeniem religii w codziennym życiu respondentów a doбором znajomych, którzy podejmują niektóre zachowania dysfunkcjonalne. Silne związki korelacyjne występują między znaczeniem religii w codziennym życiu respondentów a doбором znajomych, którzy dokonują kradzieży z włamaniem (0,0000***), używania narkotyków (0,0001***) i kradzieży w sklepie (0,0006***). Oznacza to, że badani nieletni, dla których religia w życiu codziennym jest ważna nie wchodzi w relacje z osobami dopuszczającymi się tych czynów.

Kolejną kwestią poddaną analizie jest związek, jaki zachodzi między religijnością a postrzeganiem zjawisk dysfunkcyjnych w szkołach, co ilustruje tabela 67.

Tabela 67. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich wobec negatywnych zjawisk w szkołach (wartości współczynnika - *p*)

Negatywne zjawiska w szkole	Znaczenie religii w codziennym życiu						<i>p</i>
	bardzo ważna	dość ważna	trochę ważna	mało ważna	nieważna	zupełnie nieważna	
	%						
dewastacja mienia szkolnego	31,7	32,2	32,1	33,7	34,7	38,6	0,7268
bójki w szkole powodujące uszkodzenie ciała	25,1	25,8	27,8	33,7	24,2	23,6	0,4464
kradzieże bez przemocy w szkole	17,9	14,1	18,4	21,2	14,7	20,0	0,1378
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	7,7	7,5	10,3	14,4	14,7	13,6	0,0106*

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki badań wskazują na brak istotnego statystycznie związku między znaczeniem religii dla uczniów a dostrzeganiem przez nich zachowań dysfunkcyjnych w szkołach. Wyjątkiem jest tylko sprzedaż i używanie narkotyków w szkole, chociaż związek korelacyjny między tymi zmiennymi cechuje się słabą siłą (0,0106*).

Dokonano także analizy związków, jakie zachodzą między znaczeniem religii w życiu codziennym respondentów a ich kontaktami z policją. Obrazuje to tabela 68.

Tabela 68. Znaczenie religii w życiu codziennym wobec ich kontaktów z policją

Znaczenie religii w codziennym życiu	Kontakt z policją ($p = 0,0025^{**}$)		Razem
	nie	tak	
bardzo ważna	517 (97,0%)	16 (3,0%)	533
dość ważna	781 (97,1%)	23 (2,9%)	804
trochę ważna	446 (95,5%)	21 (4,5%)	467
mało ważna	96 (96,0%)	4 (4,0%)	100
nieważna	86 (92,5%)	7 (7,5%)	93
zupełnie nieważna	124 (90,5%)	13 (9,5%)	137
Razem	2050	84	2134

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych zawartych w tabeli pokazuje, że osoby, dla których religia nie odgrywa istotnej roli w życiu, mają częstszy kontakt z policją, niż ich rówieśnicy, którzy wskazują na znaczenie religii w życiu codziennym (w przypadku skrajnych danych zamieszczonych w tabeli, można mówić o ponad trzykrotnie wyższym ryzyku kontaktu z policją nieletnich, dla których wiara jest w ich życiu nieważna (9,5%), w stosunku do nieletnich, dla których religia jest w życiu bardzo ważna – 3,0%). A zatem religijność sprzyja w znaczący sposób zachowaniom zgodnym z normami, co nie powoduje konieczności interwencji policji.

W badanej populacji znajdowało się około 4% respondentów urodzonych w innych krajach oraz wychowywanych przez rodziców urodzonych poza granicami Polski. Przy niewielkiej liczebności próby badawczej była niewielka szansa na otrzymanie istotnych statystycznie korelacji z przejawami demoralizacji badanych nieletnich.

Opinie badanych nieletnich o braku odpowiedniego traktowania przez organy ścigania ofiar czynów zabronionych, bez względu inne wyznanie, kraj pochodzenia, kolor skóry czy język oraz o istnieniu dyskryminacji wobec takich osób przez organy ścigania, są skorelowane ze zróżnicowaną siłą z przejawami demoralizacji badanych nieletnich.

Czynnik wyznaniowy ma bardzo duży wpływ na zachowania młodego pokolenia. Badani nieletni, określający się jako katolicy i prawosławni, dużo rzadziej niż wyznający inne religie i niewierzący dopuszczają się zachowań dysfunkcyjnych. Im mniejsze znaczenie religijności w życiu codziennym respondentów, tym większa jest ich skłonność do zachowań dysfunkcyjnych. Bardziej religijni deklarują większą odwagę do przyznania się, gdyby ulegli narkomanii. Respondenci deklarujący się jako niewierzący, częściej od osób wierzących wchodzi w relacje z osobami z dysfunkcyjnych środowisk. Badani nieletni, dla których religia nie odgrywa istotnej roli w ich życiu mają częstszy kontakt z policją niż ich bardziej religijni rówieśnicy. Siła tych korelacji jest wysoka.

W postawionej hipotezie powiązanie odmienności badanych nieletnich wynikające z pochodzenia spoza Polski z wyższym poziomem przejawów ich demoralizacji ma niewielką

siłę korelacji. Natomiast wyznawanie religii katolickiej i prawosławnej oraz duże jej oddziaływanie na życie codzienne nieletnich ma bardzo silne związki ze zmniejszaniem przejawów ich demoralizacji.

Hipoteza zatem została potwierdzona w silniejszym stopniu w odniesieniu do oddziaływania religii aniżeli współzależności urodzenia poza Polską z demoralizacją nieletnich.

§ 3. Znaczenie relacji rodzinnych i statusu społecznego rodziców w kształtowaniu zachowań dysfunkcyjnych nieletnich

Na kształtowanie osobowości jednostki ma wpływ, oprócz czynników genetycznych, wychowanie i socjalizacja. Proces wychowawczy realizowany przez biologicznych lub przybranych rodziców warunkuje relacje dziecka z rodzicami, mające głębokie i wielokierunkowe oddziaływanie na wybór przez dziecko sposobów zachowania i reakcji na sytuacje społeczne, na przestrzeganie norm kulturowych i prawnych. Styl życia rodziny wynikający ze statusu społecznego, sytuacji materialnej i warunków bytowych rzutuje na wzory wychowawcze stosowane przez rodziców wobec własnych dzieci. Zasoby finansowe rodziców pozwalają bardziej eksplorować świat swoim dzieciom, co poszerza ich horyzonty, uczy nowych zachowań, nabierania empatii w kontaktach z osobami z innych środowisk i kultur.

W realizowanych badaniach ISRD-3 zwrócono uwagę na wybrane przejawy życia rodzinnego, do których zaliczono rodzinne spożywanie posiłków, wspólne zajęcia kulturalne, rekreacyjne i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną poprzez wspólne odwiedziny. Bezpośredni wpływ rodziców na bezpieczeństwo dziecka zarówno z punktu widzenia czynnego, jak i biernego uczestnictwa w sytuacjach dysfunkcyjnych przejawia się poprzez zainteresowanie rodziców miejscem i czasem pobytu dziecka poza domem. Sposób nadmiernego kontrolowania dzieci przez rodziców może wpływać na brak zaufania wzajemnego w rodzinie, prowadząc do pogarszania relacji. Nadmierne ograniczenia samodzielności dorastającego dziecka skutkować może w późniejszym wieku, po uwolnieniu z domowego zacisza np. podczas studiów, popadaniem w uzależnienia z powodu braku wyrobionej samokontroli. W dobie cyfryzacji istotny wpływ na zachowanie młodego pokolenia ma zezwolenie rodziców na stan posiadania i używania przez dzieci i młodzież szkolną urządzeń elektronicznych z dostępem do Internetu. Posiadanie digitalnych nośników informacji i łączności jest z jednej strony niezbędne, ale z drugiej strony traktowane przez młodzież szkolną cyberprzestrzeni jako naturalnego źródła informacji o otaczającym świecie i

stałe przebywanie z wirtualnymi znajomymi, ograniczając styczności realne, może doprowadzić do uzależnienia. Brak tych nowoczesnych nośników informacji lub używanie przestarzałych marek tych sprzętów przez młodzież szkolną z biedniejszych rodzin może pobudzać ich do kradzieży mobilnego sprzętu, posiadanego przez kolegów z bogatszych rodzin. Na skłonność do kradzieży lub oszustw mogą mieć wpływ niskie własne zasoby finansowe pochodzące z kieszonkowego, prezentów, własnych zarobków, w porównaniu do innych osób. Czynnikiem ograniczającym te skłonności może być surowe potępienie zachowania respondenta przez środowisko rodzinne, w przypadku gdy dopuści się on oszustwa i kradzieży.

Biorąc pod uwagę wzorce wynoszone z domu rodzinnego kształtujące sylwetkę dorastającego człowieka, należy dopatrywać się w nich pozytywnych lub negatywnych skutków w zachowaniu młodego pokolenia. W tym kontekście postawiono następującą hipotezę badawczą, że poprawne relacje z rodzicami, wspólne spędzanie czasu z rodziną, zainteresowanie rodziców miejscem pobytu dziecka poza domem, a także wyższy status społeczny i materialny rodziców jest współzależny z zapobieganiem demoralizacji ich potomstwa będącego w wieku szkolnym.

Na podstawie wyników badań ankietowych przeprowadzonych w szkołach gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych dokonano analizy zależności wychowawczych funkcji rodziny i postaw społecznych wychowywanych dzieci. W tym celu skorelowano rozkład odpowiedzi na wybrane pytania z kwestionariusza ISRD-3 dotyczące życia rodzinnego z zachowaniami dysfunkcjonalnymi oraz używaniem środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich.

Należy uznać, że istnieje wpływ osób najbliższych na kształtowanie się osobowości społecznej młodego człowieka. Nie bez znaczenia jest zatem skład rodziny, czy jednostka funkcjonuje w rodzinie pełnej, niepełnej, przysposobionej, ponadto czy procesem wychowania zajmują się biologiczny ojciec i matka, czy też tylko jedno z rodziców, albo osoby przysposabiające. W tabeli 69 zawarto dane ilustrujące zależności między składem rodziny badanych nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi.

Tabela 69. Zależności między składem rodziny a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcjonalne	Informacje o rodzinie						<i>p</i>
	rodzina pełna		jeden rodzic		przysposobione lub inna sytuacja		
	N	%	N	%	N	%	
zrobienie graffiti	88	4,7	23	9,8	4	7,1	0,0041**
dewastacja mienia szkolnego	54	2,9	12	5,1	1	1,8	0,1537
kradzież ze sklepu	83	4,5	15	6,4	3	5,4	0,4031

włamanie w celu dokonania kradzieży	15	0,8	6	2,6	1	1,8	0,0360*
kradzież roweru	18	1,0	6	2,6	1	1,8	0,0911
kradzież motoru lub samochodu	11	0,6	4	1,7	1	1,8	0,1135
okradzenie samochodu	23	1,2	6	2,6	1	1,8	0,2570
groźenie w celu odebrania pieniędzy	20	1,1	6	2,6	1	1,8	0,1481
kradzież w szkole bez przemocy	74	4,0	14	6,0	3	5,4	0,3314
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	82	4,4	21	9,0	5	8,9	0,0045**
udział w bójce w miejscu publicznym	51	2,7	16	6,8	2	3,6	0,0037**
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	22	1,2	3	1,3	2	3,6	0,2895
piractwo internetowe	509	27,5	67	28,6	12	21,4	0,5524
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	16	0,9	5	2,1	2	3,6	0,0380*
znęcanie się nad zwierzętami	89	4,8	22	9,4	9	16,1	0,0000***

Zródło: opracowanie własne.

Jeśli dochodzi do zachowań dysfunkcyjnych, to czynu tego dopuszczają się częściej nieletni wychowujący się w rodzinie niepełnej lub przysposobionej, niż wychowywani przez rodziny pełne. Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że istnieje słaba zależność istotna statystycznie między składem rodziny respondentów, a tylko niektórymi ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Związek korelacyjny na poziomie najwyższym zachodzi jedynie między składem rodziny respondentów a znęcaniem się nad zwierzętami (0,0000***). Korelacje o średniej sile odnoszą się do udziału w bójce w miejscu publicznym (0,0037**), zrobienia graffiti (0,0041**) i noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia (0,0045**). Na poziomie niskiej siły korelacji znajdują się włamania w celu dokonania kradzieży (0,0360*) oraz sprzedaż i używanie narkotyków w szkole (0,0380*).

Kolejnym zagadnieniem poddanym analizie jest zależność między składem rodziny a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich. Ilustruje to tabela 70.

Tabela 70. Zależności między składem rodziny a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Informacje o rodzinie						<i>p</i>
	rodzina pełna		jeden rodzic		inna sytuacja		
	N	%	N	%	N	%	
alkohol	291	15,7	61	26,1	14	25,0	0,0001***
marihuana/haszysz	54	2,9	16	6,8	4	7,1	0,0026**
„miękkie” narkotyki	17	0,9	9	3,8	3	5,4	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	17	0,9	6	2,6	0	0,0	0,0513
„twarde” narkotyki	16	0,9	5	2,1	2	3,6	0,0384*

Zródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje na istnienie związków korelacyjnych istotnych statystycznie zachodzących między składem społecznym rodziny a stosowaniem prawie wszystkich środków psychoaktywnych. Silne związki korelacyjne dotyczą stosowania „miękkich” i „twardych” narkotyków” (0,0000***) i picia alkoholu (0,0001***). Korelacje o średniej sile odnoszą się do marihuany/haszyszu (0,0026**).

Analizując zachowania dysfunkcyjne nieletnich, należy także zwrócić uwagę na status zawodowy obojga rodziców. Dla celów analitycznych dokonano delimitacji ich potencjalnego statusu na: bezrobotny, pracujący, inny (w tej grupie zawarto takie kategorie jak: emerytura, długotrwała choroba, student, opieka nad domem). W tabeli 71 zawarto dane ilustrujące stopień zależności statusu zawodowego ojca i zachowań dysfunkcyjnych wychowywanych przez niego dzieci.

Tabela 71. Zależność statusu zawodowego ojca i zachowań dysfunkcyjnych nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcyjne	Status zawodowy ojca						<i>p</i>
	bezrobotny		pracujący		inny		
	N	%	N	%	N	%	
zrobienie graffiti	1	2,1	106	5,3	8	7,6	0,3545
dewastacja mienia szkolnego	3	6,3	59	3,0	5	4,8	0,2659
kradzież ze sklepu	3	6,3	90	4,5	8	7,6	0,3023
włamanie w celu dokonania kradzieży	1	2,1	20	1,0	1	0,9	0,7626
kradzież roweru	1	2,1	22	1,1	2	1,9	0,6414
kradzież motoru lub samochodu	1	2,1	14	0,7	1	0,9	0,5325
okradzenie samochodu	1	2,1	28	1,4	1	0,9	0,8507
groźenie w celu odebrania pieniędzy	1	2,1	24	1,2	2	1,9	0,7275
kradzież w szkole bez przemocy	4	8,3	83	4,2	4	3,8	0,3594
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	3	6,3	97	4,9	8	7,5	0,4428
udział w bójce w miejscu publicznym	1	2,1	60	3,0	8	7,5	0,0333*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1	2,1	25	1,3	1	0,9	0,8414
piractwo internetowe	10	20,8	545	27,5	31	29,2	0,5397
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	1	2,1	21	1,1	1	0,9	0,7869
znęcanie się nad zwierzętami	3	6,3	106	5,4	11	10,3	0,0959

Źródło: opracowanie własne.

Analiza wyników zawartych w tabeli wskazuje, że w zasadzie nie istnieją związki korelacyjne istotne statystycznie między statusem zawodowym ojca a zachowaniami dysfunkcyjnymi badanych nieletnich. Jedynie korelację o słabej sile odnotowano dla zmiennej „udział w bójce w miejscu publicznym” (0,0333*).

Analizę związku statusu zawodowego ojca i stosowania środków psychoaktywnych przez respondentów przedstawia tabela 72.

Tabela 72. Zależność statusu zawodowego ojca i stosowania środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Status zawodowy ojca						<i>p</i>
	Bezrobotny		pracujący		inny		
	N	%	N	%	N	%	
alkohol	9	18,8	331	16,7	24	22,6	0,2756
marihuana/haszysz	2	4,2	64	3,2	8	7,5	0,0590
„miękkie” narkotyki	1	2,1	24	1,2	4	3,8	0,0780
środki uspokajające i nasenne	1	2,1	18	0,9	4	3,8	0,0168*
„twarde” narkotyki	2	4,2	20	1,0	1	0,9	0,1113

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w poprzednim przypadku, analiza wyników badań wskazuje, że w zasadzie nie istnieją związki korelacyjne istotne statystycznie między statusem zawodowym ojca a stosowaniem środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich, Korelacja o niskiej sile występuje jedynie przy używaniu środków uspokajających i nasennych (0,0168*). Można zatem stwierdzić, bez względu na status zawodowy ojca, stosowanie środków psychoaktywnych w badanej populacji jest na podobnym poziomie.

Taka sama analiza, jak zaprezentowano powyżej, prowadzona jest w stosunku do statusu zawodowego matki. Wskaźniki zamieszczono w tabeli 73.

Tabela 73. Zależność statusu zawodowego matki i zachowań dysfunkcyjnych nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcyjne	Status zawodowy matki						<i>p</i>
	bezrobotna		pracująca		inny		
	N	%	N	%	N	%	
zrobienie graffiti	4	3,2	105	5,5	6	5,8	0,5290
dewastacja mienia szkolnego	3	2,4	62	3,2	2	1,9	0,6699
kradzież ze sklepu	6	4,8	89	4,6	6	5,8	0,8686
włamanie w celu dokonania kradzieży	0	0,0	22	1,1	0	0,0	0,2632
kradzież roweru	2	1,6	22	1,1	1	1,0	0,8882
kradzież motoru lub samochodu	2	1,6	13	0,7	1	1,0	0,4995
okradzenie samochodu	2	1,6	27	1,4	1	1,0	0,9147
groźenie w celu odebrania pieniędzy	1	0,8	26	1,4	0	0,0	0,4277
kradzież w szkole bez przemocy	5	4,0	82	4,3	4	3,8	0,9644
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	5	4,0	99	5,2	4	3,8	0,7090
udział w bójce w miejscu publicznym	3	2,4	64	3,3	2	1,9	0,6241
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	2	1,6	24	1,3	1	1,0	0,9092
piractwo internetowe	24	19,2	543	28,5	21	20,2	0,0185*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	2	1,6	21	1,1	0	0,0	0,4808
znęcanie się nad zwierzętami	10	8,0	101	5,3	9	8,7	0,1695

Źródło: opracowanie własne.

Analiza wyników zawartych w tabeli wskazuje, że w zasadzie nie istnieją istotne statystycznie związki korelacyjne między statusem zawodowym matki a zachowaniami dysfunkcyjnymi badanych nieletnich. Korelacja o niskiej sile występuje jedynie w przypadku zmiennej „piractwo internetowe” (0,0185*). Można zatem stwierdzić, bez względu na status zawodowy matki, zachowania dysfunkcyjne popełniane są przez osoby badane w podobnym zakresie.

Zbadano także zależność statusu zawodowego matki i stosowania środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich. Wskaźniki przedstawiono w tabeli 74.

Tabela 74. Zależność statusu zawodowego matki i stosowania środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Status zawodowy matki						<i>p</i>
	bezrobotna		pracująca		inny		
	N	%	N	%	N	%	
alkohol	20	16,0%	325	17,0%	20	19,2%	0,8008

marihuana/haszysz	3	2,4%	65	3,4%	6	5,8%	0,3508
„miękkie” narkotyki	3	2,4%	24	1,3%	2	1,9%	0,4967
środki uspokajające i nasenne	3	2,4%	19	1,0%	1	1,0%	0,3369
„twarde” narkotyki	1	0,8%	21	1,1%	1	1,0%	0,9448

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje na brak istotnych statystycznie związków korelacyjnych zachodzących między statusem zawodowym matki a stosowaniem jakichkolwiek środków psychoaktywnych, co oznacza, że bez względu na status zawodowy matki, ich użycie jest na podobnym poziomie.

Używanie nielegalnych środków psychoaktywnych przez niektóre osoby nie jest traktowane jako zachowanie szczególnie naruszające normy społeczne, tym bardziej, że dla takich osób są to „używki imprezowe”, a nie środki nielegalne. Ale dla wielu osób są to środki nielegalne, dlatego też niektórzy z nich niezbyt chętnie przyznają się do ich używania, a badania napotykały na trudności w ich realizacji.⁴⁹¹ Dlatego też zainteresowano się tym, czy respondenci przyznaliby się do używania „narkotyków” w wypełnianej ankiecie. Analizę tego zagadnienia w odniesieniu do statusu rodziny i statusu zawodowego obojga rodziców prezentują następujące tabele.

W tabeli 75 zamieszczono wskaźniki ilustrujące zależności między składem rodziny a prawdopodobnością nieletnich dotyczącą hipotetycznego używania przez nich „narkotyków”.

Tabela 75. Zależności między składem rodziny a przyznawaniem się nieletnich do używania „narkotyków”

Przyznanie się do używania „narkotyków” w ankiecie	Informacje o rodzinie ($p = 0,3907$)			Razem
	rodzina pełna	jeden rodzic	inna sytuacja	
tak	466 (25,3%)	67 (28,8%)	16 (29,1%)	549
raczej tak	593 (32,2%)	78 (33,5%)	12 (21,8%)	683
raczej nie	401 (21,7%)	40 (17,2%)	12 (21,8%)	453
nie	384 (20,8%)	48 (20,6%)	15 (27,3%)	447
Razem	1844	233	55	2132

Źródło: opracowanie własne.

Wartość współczynnika – p (0,3907) wskazuje, że nie istnieją istotne statystycznie zależności między wychowywaniem w rodzinie pełnej, niepełnej czy w innej instytucji a przyznawaniem się do używania „narkotyków”.

Podobna analiza dokonana została w odniesieniu do statusu zawodowego ojca. Ilustruje to tabela 76.

⁴⁹¹Patrz: K. Miszewski, *Kiedy badacz jest tajnym agentem. O postrzeganiu niejawnej obserwacji uczestniczącej jako etycznie problematycznej, metodach badań ilościowych, zakulisowych wymiarach życia społecznego i ich związku ze wszystkim tym, o czym przed chwilą*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2007, T. III, nr 2, s. 33-62; K. Miszewski, *Socjolog w kryminale: więzienie jako nieprzyjazny teren badań*, „Studia Socjologiczne” 2005, nr 3 (178), s. 65-92; I. Słęzak, *Metodologiczne problemy badań nad zjawiskami „trudnymi” na przykładzie prostytucji*, [w:] A. Bąk, Ł. Kubisz-Muła (red.), *Metody, techniki i praktyka badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała 2009, s. 181-198.

Tabela 76. Status zawodowy ojca a przyznawanie się do używania „narkotyków” przez nieletnich

Przyznanie się do używania „narkotyków” w ankiecie	Status zawodowy ojca ($p = 0,0718$)			Razem
	bezrobotny	pracujący	inny	
tak	19 (39,6%)	497 (25,2%)	32 (30,5%)	548
raczej tak	12 (25,0%)	634 (32,1%)	35 (33,3%)	681
raczej nie	8 (16,7%)	417 (21,1%)	26 (24,8%)	451
nie	9 (18,8%)	425 (21,5%)	12 (11,4%)	446
Razem	48	1973	105	2126

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w poprzednim przypadku, analiza danych wskazuje, że nie istnieją jakiegokolwiek zależności istotne statystycznie między statusem zawodowym ojca a przyznawaniem się do używania „narkotyków”.

Taka sama analiza dokonana została w odniesieniu do statusu zawodowego matki. Ilustruje to tabela 77.

Tabela 77. Status zawodowy matki a przyznawanie się do używania „narkotyków” przez nieletnich

Przyznanie się do używania „narkotyków” w ankiecie	Status zawodowy matki ($p = 0,9949$)			Razem
	bezrobotna	pracująca	inny	
tak	35 (28,0%)	486 (25,6%)	26 (25,2%)	547
raczej tak	41 (32,8%)	609 (32,0%)	33 (32,0%)	683
raczej nie	25 (20,0%)	405 (21,3%)	23 (22,3%)	453
nie	24 (19,2%)	402 (21,1%)	21 (20,4%)	447
Razem	125	1902	103	2130

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w poprzednim przypadku, analiza danych wskazuje, że nie istnieją jakiegokolwiek zależności istotne statystycznie między statusu zawodowym matki a przyznawaniem się do używania „narkotyków”.

A zatem biorąc pod uwagę dane zawarte w trzech przedstawionych powyżej tabelach, można stwierdzić, że skład rodziny i status zawodowy matki nie ma istotnego statystycznie znaczenia dla prawdopodobności dzieci w kwestii przyznawania się do kontaktu z „narkotykami”.

Kolejnym zagadnieniem poddanym analizie jest to, to, w jaki sposób skład rodziny i status zawodowy obojga rodziców wpływa na dobór znajomych, którzy popełniają wybrane czyny zabronione.

W pierwszej kolejności zaprezentowana jest analiza dotycząca składu rodziny respondentów w korelacji z doбором przez osoby badane znajomych, którzy popełnili czyny zabronione. Ilustruje to tabela 78.

Tabela 78. Zależność między statusem rodziny a doбором przez nieletnich znajomych, którzy popełniają wybrane czyny zabronione (wartości współczynnika - p)

Dobór znajomych, którzy popełnili czyny zabronione	Informacje o rodzinie						p
	rodzina pełna		jeden rodzic		inna sytuacja		
	N	%	N	%	N	%	
kradzież ze sklepu	308	16,5	60	25,4	19	33,	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	234	12,5	47	19,9	13	23,2	0,0008***

udział w bójce w miejscu publicznym lub grożenie w celu odebrania pieniędzy	79	4,2	17	7,2	3	5,4	0,1139
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	80	4,3	13	5,5	2	3,6	0,6545
włamanie w celu dokonania kradzieży	58	3,1	17	7,2	1	1,8	0,0043**

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że istnieje istotna statystycznie zależność między składem rodziny nieletnich a doborem przez nich znajomych, którzy popełnili niektóre czyny zabronione. Istnieje silny związek korelacyjny zachodzący między składem rodziny respondentów a doborem przez nich znajomych, którzy popełnili kradzież ze sklepu (0,0000***) oraz prowadzą sprzedaż i używanie narkotyków w szkole (0,0008***). Korelacja o średniej sile istnieje dla zmiennej „włamanie w celu dokonania kradzieży” (0,0043**). Istnieje więc prawdopodobieństwo, że respondenci, którzy mają znajomych popełniających powyższe czyny zabronione, najczęściej znajdują się w rodzinie niepełnej lub są przysposobieni.

Następnie zaprezentowana jest analiza dotycząca statusu zawodowego ojca w korelacji z doborem przez respondentów znajomych, którzy popełnili wybrane czyny zabronione. Ilustruje to tabela 79.

Tabela 79. Status zawodowy ojca i dobór przez nieletnich znajomych, którzy popełnili wybrane czyny zabronione (wartości współczynnika - *p*)

Dobór znajomych, którzy popełnili czyny zabronione	Status zawodowy ojca						<i>p</i>
	bezrobotny		pracujący		Inny		
	N	%	N	%	N	%	
kradzież ze sklepu	10	20,4	352	17,6	23	21,5	0,5274
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	5	10,2	268	13,4	21	19,6	0,1458
udział w bójce w miejscu publicznym lub grożenie w celu odebrania pieniędzy	3	6,1	89	4,4	6	5,6	0,7396
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	2	4,1	88	4,4	5	4,7	0,9849
włamanie w celu dokonania kradzieży	1	2,0	71	3,5	4	3,7	0,8458

Źródło: opracowanie własne.

Analiza zaprezentowanych danych wskazuje, że status zawodowy ojca nie wpływa w istotny statystycznie sposób na fakt posiadania przez respondentów przyjaciół, którzy popełnili wybrane czyny zabronione.

Podobna analiza dotyczy korelacji statusu zawodowego matki z doborem przez respondentów znajomych, którzy popełnili wybrane czyny zabronione. Prezentuje to tabela 80.

Tabela 80. Status zawodowy matki i dobór znajomych przez nieletnich (wartości współczynnika -*p*)

Dobór znajomych, którzy popełnili czyny zabronione	Status zawodowy matki						<i>p</i>
	Bezrobotna		pracująca		inny		
	N	%	N	%	N	%	
kradzież ze sklepu	28	22,2	344	17,8	15	14,3	0,2806
sprzedaż i używanie narkotyków w	21	16,7	259	13,4	14	13,3	0,5863

szkole							
udział w bójce w miejscu publicznym lub grożenie w celu odebrania pieniędzy	6	4,8	90	4,7	3	2,9	0,6862
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	5	4,0	85	4,4	5	4,8	0,9566
włamanie w celu dokonania kradzieży	5	4,0	68	3,5	3	2,9	0,9001

Źródło: opracowanie własne.

Analiza zaprezentowanych danych wskazuje, że status zawodowy matki nie wpływa w istotny statystycznie sposób na fakt posiadania przez respondentów znajomych, którzy popełnili wymienione czyny zabronione.

Kolejną kwestią poddaną analizie jest związek między składem rodziny a koniecznością interwencji policji podczas zachowań dysfunkcyjnych badanych nieletnich. Wskaźniki prezentuje tabela 81.

Tabela 81. Zależność składu rodziny i „kontaktu” nieletnich z policją

Kontakt z policją	Informacje o rodzinie ($p = 0,0000^{***}$)			Razem
	rodzina pełna	jeden rodzic	inna sytuacja	
nie	1786 (96,7%)	219 (93,6%)	48 (85,7%)	2053
tak	61 (3,3%)	15 (6,4%)	8 (14,3%)	84
Razem	1847	234	56	2137

Źródło: opracowanie własne.

Skład rodziny wyraźnie wpływa na występowanie „kontaktów” nieletnich z policją, gdyż aż 14,3% osób przysposobionych i 6,4% wychowywanych przez jednego rodzica, na tle 3,3% wychowywanych przez obojga rodziców miało taki „kontakt”.

Analiza danych wskazuje, że zachodzą istotnie statystycznie zależności między składem rodziny a „kontaktami” nieletnich z policją. Współczynnik $-p$ (0,0000^{***}) wskazuje na najsilniejszą korelację.

Ta sama analiza przeprowadzona została w odniesieniu do statusu zawodowego ojca. Wskaźniki zamieszczono w tabeli 82.

Tabela 82. Zależność statusu zawodowego ojca i kontaktu nieletnich z policją

Kontakt z policją	Status zawodowy ojca ($p = 0,4456$)			Razem
	Bezrobotny	pracujący	inny	
nie	45 (93,8%)	1902 (96,2%)	100 (94,3%)	2047
tak	3 (6,3%)	75 (3,8%)	6 (5,7%)	84
Razem	48	1977	106	2131

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że status zawodowy ojca nie jest skorelowany w sposób istotny statystycznie z występowaniem kontaktów badanych nieletnich z policją. Współczynnik $-p$ (0,4456).

Podobna analiza związana jest ze statusem zawodowym matki. Wskaźniki przedstawia tabela 83.

Tabela 83. Zależność statusu zawodowego matki i kontaktu nieletnich z policją

Kontakt z policją	Status zawodowy matki ($p = 0,2665$)			Razem
	Bezrobotna	pracująca	inny	
nie	118 (95,2%)	1836 (96,3%)	97 (93,3%)	2051
tak	6 (4,8%)	71 (3,7%)	7 (6,7%)	84
Razem	124	1907	104	2135

Źródło: opracowanie własne.

Status zawodowy matki, podobnie jak ojca, nie koreluje w sposób istotny statystycznie z występowaniem kontaktów nadanych nieletnich z policją. Współczynnik – $p(0,2665)$.

Kolejnym zagadnieniem jest dokonanie analizy związku między składem rodziny a wybranymi zachowaniami dysfunkcjonalnymi badanych nieletnich w szkole. Wskaźniki prezentuje tabela 84.

Tabela 84. Zależności między składem rodziny i wybranymi dysfunkcjonalnymi zachowaniami nieletnich w szkole (wartości współczynnika - p)

Wybrane dysfunkcjonalne zachowania respondentów w szkole	Informacje o rodzinie						p
	rodzina pełna		jeden rodzic		inna sytuacja		
	N	%	N	%	N	%	
dewastacja mienia szkolnego	606	32,3	83	34,6	21	37,5	0,5647
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	475	25,3	81	33,8	16	28,6	0,0175*
kradzież w szkole bez przemocy	300	16,0	53	22,1	12	21,4	0,0366*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	168	8,9	25	10,4	7	12,5	0,5171

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieje zależność istotna statystycznie między składem rodziny nieletnich a ich dwoma zachowaniami dysfunkcjonalnymi w szkole: kradzież w szkole bez przemocy ze wskaźnikiem wartości prawdopodobieństwa testowego $p(0,0366^*)$ i pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała ($0,0175^*$). Są to korelacje o słabej sile.

Wskaźniki do podobnej analizy dokonanej w odniesieniu do statusu zawodowego ojca podano w tabeli 85.

Tabela 85. Zależność statusu zawodowego ojca i wybranych dysfunkcjonalnych zachowań nieletnich w szkole (wartości współczynnika - p)

Wybrane dysfunkcjonalne zachowania respondentów w szkole	Status zawodowy ojca						p
	bezrobotny		pracujący		inny		
	N	%	N	%	N	%	
dewastacja mienia szkolnego	22	44,9	652	32,4	34	31,2	0,1741
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	19	38,8	520	25,8	30	27,5	0,1197
kradzież w szkole bez przemocy	10	20,4	332	16,5	21	19,3	0,5901
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	6	12,2	181	9,0	13	11,9	0,4457

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że status zawodowy ojca nie koreluje w sposób istotny statystycznie z występowaniem wybranych dysfunkcjonalnych zachowań respondentów w szkole.

Wskaźniki do podobnej analizy dokonanej w odniesieniu do statusu zawodowego matki zawiera tabela 86.

Tabela 86. Zależność statusu zawodowego matki i wybranych dysfunkcyjnych zachowań nieletnich w szkole (wartości współczynnika - p)

Wybrane dysfunkcyjne zachowania respondentów w szkole	Status zawodowy matki						p
	bezrobotna		pracująca		inny		
	N	%	N	%	N	%	
dewastacja mienia szkolnego	46	36,5	633	32,6	31	29,5	0,5166
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	33	26,2	505	26,0	34	32,4	0,3485
kradzież w szkole bez przemocy	20	15,9	332	17,1	13	12,4	0,4362
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	16	12,7	177	9,1	7	6,7	0,2625

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że status zawodowy matki nie koreluje w sposób istotny statystycznie z występowaniem wybranych dysfunkcyjnych zachowań respondentów w szkole.

Kolejną kwestią są źródła dochodów, z których utrzymuje się gospodarstwo domowe zamieszkiwane przez respondentów. Pytanie miało charakter wielokrotnego wyboru, w którym można było wskazać: zasiłek dla bezrobotnych, zarobki rodziców uzyskanych w firmach i z wynagrodzenia za pracę na etacie, ale też inne źródła dochodów (mienie rodziców, świadczenia socjalne). Zależności między poziomem zamożności rodziny a zachowaniami z pogranicza przestępczości podlegają wielu badaniom.⁴⁹² Na podstawie wyników z ankiety ISRD-3 przeprowadzono analizę zależności między źródłami dochodów rodziców badanych nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Wskaźniki zamieszczono w tabeli 87.

Tabela 87 Zależność dochodów rodziny i zachowań dysfunkcyjnych nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Źródła dochodów		
	zasiłek dla bezrobotnych	zarobki rodziców	inne
zrobienie graffiti	0,00	-0,01	0,02
dewastacja mienia szkolnego	0,03	-0,00	0,01
kradzież ze sklepu	0,02	-0,02	0,02
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,06*	-0,00	0,01
kradzież roweru	0,00	-0,00	0,00
kradzież motoru lub samochodu	0,01	-0,01	0,01
okradzenie samochodu	0,00	-0,01	0,00
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,02	-0,02	0,03
kradzież w szkole bez przemocy	0,04	-0,00	0,00
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,00	-0,03	0,01

⁴⁹² Patrz: A. Kiersztyn, *Czy bieda czyni złodzieja? Związki między bezrobociem, ubóstwem a przestępczością*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008; W. Klaus, *Relacje między biedą i wykluczeniem społecznym a przestępczością* [w:] K. Buczkowski, B. Czarnecka-Działuk, W. Klaus, A. Kossowska, I. Rzeplińska, P. Wiktorska, D. Wójcik, D. Woźniakowska-Fajst (red.), *Społeczno-polityczne konteksty współczesnej przestępczości w Polsce*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa 2013, s. 103-148; A. Siemaszko, *Kogo biją, komu kradną. Przestępczość nie rejestrowana w Polsce i na świecie*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001, s. 155-161.; M. Szczepaniec, *Kontrowersje wokół wpływu warunków ekonomicznych na poziom przestępczości*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2011, Rok XV, z. 4, s. 107-123; J. Widacki, *Czy bieda generuje przestępczość?* [w:] H. E. Kubiak (red.), *Polska bieda w świetle Europejskiego Roku Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym*, Wydawnictwo Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2012, s. 165-172.

udział w bójce w miejscu publicznym	0,01	-0,01	0,03
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,03	-0,04	0,03
piractwo internetowe	0,03	-0,04	0,02
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,03	-0,04	0,03
znęcanie się nad zwierzętami	0,04	-0,13*	0,12*

Źródło: opracowanie własne.

Do analizy danych, zawartych w tabeli wykorzystano współczynnik Φ , który pokazuje siłę zależności między dochodami rodziny badanych nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Zdecydowana większość respondentów (95,0%) wskazuje jako źródło dochodów zarobki rodziców, a tylko po około 2,5% pozostałe dwie odpowiedzi. Wyższy poziom dochodów rodziny jest powiązany z mniejszym ryzykiem zachowań dysfunkcjonalnych, o czym świadczy znak „-”, we współczynniku Φ . Pomędzy tymi zmiennymi nie istnieją zależności istotne statystycznie, poza znęcaniem się nad zwierzętami, gdzie wartość współczynnika Φ wynosi (0,13*) o słabej sile korelacji. Między niższymi dochodami, a szczególnie zasiłkiem dla bezrobotnych a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nie istnieją zależności istotne statystycznie poza włamaniem w celu dokonania kradzieży (0,06*) – słaba siła korelacji. Dodatnia wartość współczynnika Φ oznacza, że niski zasiłek dla bezrobotnych jest powiązany z nasilaniem się zachowań dysfunkcjonalnych.

Analizę dotyczącą zależności między dochodami rodziców a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich zamieszczono w tabeli 88.

Tabela 88. Zależności między dochodami rodziny i stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Źródła dochodów		
	zasiłek dla bezrobotnych	zarobki rodziców	inne
alkohol	0,05*	-0,01	0,01
marihuana/haszysz	0,02	-0,03	0,04
„miękkie” narkotyki	0,01	-0,04	0,03
środki uspokajające i nasenne	0,02	-0,05*	0,05*
„twarde” narkotyki	0,02	-0,00	0,01

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w zachowaniach dysfunkcjonalnych wraz z wyższym poziomem dochodów rodziny maleje ryzyko kontaktów nieletnich ze środkami psychoaktywnymi. Między dochodami rodziców badanych nieletnich a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych nie istnieją zależności istotne statystycznie. Jedynie niskie dochody są skorelowane ze zmiennymi „alkohol” oraz „środki uspokajające i nasenne” -wartość współczynnika Φ (0,05) świadczy o słabej sile korelacji.

Dokonano też analizy pomiędzy poczuciem większej zamożności rodzin respondentów w stosunku do innych rodzin, a skłonnościami do występowania zachowań dysfunkcyjnych nieletnich. Wskaźniki zawarto w tabeli 89.

Tabela 89. Zależności między zamożnością w stosunku do innych rodzin a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Zamożność w stosunku do innych rodzin
zrobienie graffiti	-0,05*
dewastacja mienia szkolnego	-0,01
kradzież ze sklepu	-0,03
włamanie w celu dokonania kradzieży	-0,02
kradzież roweru	-0,05*
kradzież motoru lub samochodu	-0,05*
okradzenie samochodu	-0,04
groźenie w celu odebrania pieniędzy	-0,02
kradzież w szkole bez przemocy	-0,01
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	-0,01
udział w bójce w miejscu publicznym	-0,03
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	-0,01
piractwo internetowe	-0,02
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	-0,04
znęcanie się nad zwierzętami	-0,00

Źródło: opracowanie własne.

Wyższa ocena zamożności własnej rodziny w stosunku do innych rodzin jest czynnikiem powiązany ze zmniejszaniem się zachowań dysfunkcyjnych respondentów. Te zależności nie są istotne statystycznie poza trzema zmiennymi o słabej sile korelacji (0,05*).

Podobnej analizy dokonano w odniesieniu do środków psychoaktywnych. Przedstawia to tabela 90.

Tabela 90. Zależności między zamożnością w stosunku do innych rodzin a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Zamożność w stosunku do innych rodzin
alkohol	-0,01
marihuana/haszysz	-0,01
„miękkie” narkotyki	-0,00
środki uspokajające i nasenne	-0,05*
„twarde” narkotyki	-0,02

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w zachowaniach dysfunkcyjnych, między zamożnością rodziców badanych nieletnich a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych nie istnieją zależności istotne statystycznie. Jedynie przy stosowaniu środków uspokajających i nasennych zależność jest na słabym poziomie (-0,05).

Zależności między wysokością otrzymywanego kieszonkowego a występowaniem zachowań dysfunkcyjnych badanych nieletnich i stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych zawarto w tabeli 91.

Tabela 91. Zależności między wielkością kieszonkowego a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcjonalne	Poziom kieszonkowego w stosunku do kolegów
zrobienie graffiti	-0,06*
dewastacja mienia szkolnego	-0,02
kradzież ze sklepu	-0,03
włamanie w celu dokonania kradzieży	-0,02
kradzież roweru	-0,03
kradzież motoru lub samochodu	-0,03
okradzenie samochodu	-0,02
groźenie w celu odebrania pieniędzy	-0,03
kradzież w szkole bez przemocy	-0,04
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	-0,00
udział w bójce w miejscu publicznym	-0,04
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	-0,00
piractwo internetowe	-0,01
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	-0,02
znęcanie się nad zwierzętami	-0,02

Źródło: opracowanie własne.

Wartości ujemne współczynnika Φ świadczą o tym, że respondenci otrzymujący wyższe kieszonkowe, rzadziej zachowują się dysfunkcjonalnie. Ale zależności te nie są istotne statystycznie, poza robieniem graffiti, gdzie zależność jest na słabym poziomie (-0,06).

Kolejna analiza, podobna do poprzedniej dotyczy istnienia związków między wysokością kieszonkowego badanych nieletnich a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych. Wskaźniki zawiera tabela 92.

Tabela 92. Zależności między wielkością kieszonkowego a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Poziom kieszonkowego w stosunku do kolegów
alkohol	0,00
marihuana/haszysz	0,02
„miękkie” narkotyki	0,01
środki uspokajające i nasenne	0,00
„twarde” narkotyki	0,00

Źródło: opracowanie własne.

Dodatkowo wartości współczynnika Φ , ukazującego siłę zależności pomiędzy badanymi zmiennymi, wskazują, że osoby otrzymujące wyższe kieszonkowe mają większą możliwość zakupu takich środków psychoaktywnych. Ale zależności te nie są istotne statystycznie.

W tabeli 93 zamieszczono zależności negatywnych relacji badanych nieletnich z rodzicami i ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi.

Tabela 93. Zależności między negatywnymi relacjami z rodzicami a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Negatywna ocena relacji z rodzicami			
	Nie dogaduję się z ojcem	Nie dogaduję się z matką	Nie uzyskuję wsparcie emocjonalnego od rodziców	Nie czułbym się źle, okłamując rodziców
zrobienie graffiti	0,13*	0,09*	0,08*	0,10*
dewastacja mienia szkolnego	0,10*	0,06*	0,08*	0,10*
kradzież ze sklepu	0,12*	0,12*	0,10*	0,11*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,05*	0,03	0,02	0,05*
kradzież roweru	0,07*	0,08*	0,03	0,07*
kradzież motoru lub samochodu	0,06*	0,06*	0,02	0,06*
okradzenie samochodu	0,08*	0,05*	0,07*	0,06*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,08*	0,07*	0,07*	0,08*
kradzież w szkole bez przemocy	0,10*	0,06*	0,09*	0,08*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,08*	0,08*	0,07*	0,10*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,10*	0,07*	0,06*	0,10*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,03	0,07*	0,00	0,04
piractwo internetowe	0,15*	0,14*	0,17*	0,13*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,06*	0,05*	0,03	0,03
znęcanie się nad zwierzętami	0,08*	0,09*	0,09*	0,07*

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zaprezentowanych danych, relatywnie słabe zależności widoczne w tabeli są istotne statystycznie dla większości zmiennych, a współczynnik tej korelacji oznacza, że negatywne relacje respondentów z rodzicami są związane ze zwiększeniem się częstości występowania zachowań dysfunkcyjnych.

W zmiennej „nie dogaduję się z ojcem” współczynnik Φ przyjmuje wartości dla piractwa internetowego (0,15), zrobienia graffiti (0,13) i kradzieży ze sklepu (0,12). W zmiennej „nie dogaduję się z matką” współczynnik Φ przyjmuje najwyższe wartości dla piractwa internetowego (0,14) i kradzieży ze sklepu (0,12). W zmiennej „nie uzyskuję wsparcie emocjonalnego od rodziców” współczynnik Φ przyjmuje najwyższe wartości dla piractwa internetowego (0,17) i kradzieży ze sklepu (0,10). W zmiennej „nie czułbym się źle, okłamując rodziców” współczynnik Φ przyjmuje najwyższe wartości dla piractwa internetowego (0,13) i kradzieży ze sklepu (0,11).

Podobna analiza przeprowadzona została w odniesieniu do stosowania przez badanych nieletnich środków psychoaktywnych. Wskaźniki ilustruje tabela 94.

Tabela 94. Zależności między negatywnymi relacjami z rodzicami a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Negatywna ocena relacji z rodzicami w następujących obszarach			
	Nie dogaduję się z ojcem	Nie dogaduję się z matką	Nie uzyskuję wsparcie emocjonalne od rodziców	Nie czułbym się źle, zawodząc rodziców
alkohol	0,15*	0,12*	0,18*	0,12*
marihuana/haszysz	0,08*	0,09*	0,11*	0,07*
„miękkie” narkotyki	0,04	0,03	0,03	0,01
środki uspokajające i nasenne	0,04	0,04	0,03	0,03
„twarde” narkotyki	0,02	0,03	0,00	0,01

Źródło: opracowanie własne.

Zależności widoczne w tabeli są istotne statystycznie tylko dla spożywania alkoholu i marihuany/haszyszu, a współczynnik tej korelacji oznacza, że negatywne relacje z rodzicami powodują zwiększenie stosowania tych dwóch środków psychoaktywnych.

Siła tych korelacji jest niska, wskaźniki relatywnie wyższe są przy spożywaniu alkoholu, co pokazują poniższe porównania. W zmiennej „nie dogaduję się z ojcem”, współczynnik Φ przyjmuje wartości dla picia alkoholu (0,15) a używania marihuany/haszyszu (0,08). W zmiennej „nie dogaduję się z matką” współczynnik Φ przyjmuje wartości dla picia alkoholu (0,12) a używania marihuany/haszyszu (0,09). W zmiennej „nie uzyskuję wsparcie emocjonalnego od rodziców” współczynnik Φ przyjmuje wartości dla picia alkoholu (0,18) a używania marihuany/haszyszu (0,11). W zmiennej „nie czułbym się źle, okłamując rodziców”, współczynnik Φ przyjmuje wartości dla picia alkoholu (0,12) i używania marihuany/haszyszu (0,07).

Pozostając w tematyce relacji respondentów z rodzicami zaprezentowane są w tabeli 95 zależności jakości życia rodzinnego wyrażonego wspólnym spożywaniem posiłków z rodzicami i występowaniem zachowań dysfunkcyjnych nieletnich.

Tabela 95. Zależności między wspólnym spożywaniem posiłków z rodzicami i zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Wspólne spożywanie posiłków z rodzicami
zrobienie graffiti	0,07*
dewastacja mienia szkolnego	0,07*
kradzież ze sklepu	0,08*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,03
kradzież roweru	0,02
kradzież motoru lub samochodu	0,01
okradzenie samochodu	0,01
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,03
kradzież w szkole bez przemocy	0,05*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,03
udział w bójce w miejscu publicznym	0,03
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,00
piractwo internetowe	0,12*

sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,03
znęcanie się nad zwierzętami	0,06*

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zaprezentowanych danych, zależności istotne statystycznie dla pięciu zmiennych mają relatywnie słabą siłę, a współczynnik Φ oznacza, że brak wspólnego spożywania posiłków z rodzicami jest powiązany z występowaniem piractwa internetowego (0,12), kradzieżą ze sklepu (0,08), zrobieniem graffiti (0,07), dewastacją mienia szkolnego (0,07), znęcaniem się nad zwierzętami (0,06).

Podobna analiza dokonana jest w zakresie stosowania środków psychoaktywnych. Ilustruje to tabela 96.

Tabela 96. Zależności między wspólnym spożywaniem posiłków z rodzicami i stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Wspólne spożywanie posiłków z rodzicami
alkohol	0,17*
marihuana/haszysz	0,10*
„miękkie” narkotyki	0,06*
środki uspokajające i nasenne	0,04
„twarde” narkotyki	0,01

Źródło: opracowanie własne.

Zależności istotne statystycznie dla trzech zmiennych mają relatywnie słabą siłę, a współczynnik Φ oznacza, że brak wspólnego spożywania posiłków z rodzicami jest powiązany ze stosowaniem alkoholu (0,17), marihuany/haszyszu (0,10) i „miękkich” narkotyków (0,04).

W tabeli 97 przedstawiono powiązanie braku zainteresowania rodziców swoimi dziećmi a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi.

Tabela 97. Powiązanie zainteresowania się rodziców swoimi dziećmi a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcjonalne	Brak zainteresowania rodziców swoim dzieckiem											
	Rodzice nie wiedzą dokąd ich dziecko wychodzi	Rodzice nie wiedzą, co robi poza domem	Rodzice nie znają przyjaciół, z którymi wychodzi	Rodzice nie pytają, co robi i gdzie przebywa	Rodzice nie mówią o której ma wrócić	Rodzice nie czekają na telefon, jeśli jest późno	Rodzice nie sprawdzają, czy jest zrobione zadanie domowe	Rodzice nie sprawdzają jakie są oglądane filmy	Rodzice nie wiedzą z kim jest spędzany czas	Rodzice nie wiedzą na co są wydawane pieniądze	Rodzice nie wiedzą gdzie są spędzane popołudnia	Rodzice nie wiedzą co robi w wolnym czasie
zrobienie graffiti	0,16*	0,14	0,14	0,02	0,03	0,05*	0,07*	0,11*	0,13*	0,14*	0,09*	0,11*
dewastacja mienia szkolnego	0,13*	0,15*	0,14*	0,01	0,02	0,06*	0,05*	0,08*	0,09*	0,12*	0,09*	0,09*
kradzież ze sklepu	0,07*	0,10*	0,10*	0,06*	0,02	0,08*	0,05*	0,07*	0,13*	0,09*	0,08*	0,12*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,08*	0,08*	0,07*	0,01	0,03	0,03	0,03	0,05*	0,03	0,05*	0,04	0,03
kradzież roweru	0,07*	0,05*	0,04	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,01	0,03	0,02	0,02
kradzież motoru lub samochodu	0,07*	0,05*	0,06*	0,00	0,01	0,00	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,03
okradzenie samochodu	0,09*	0,07*	0,08*	0,02	0,01	0,01	0,03	0,02	0,03	0,05*	0,04	0,05*
grożenie w celu odebrania	0,12*	0,08*	0,10*	0,03	0,01	0,01	0,01	0,03	0,06*	0,06*	0,05*	0,03

pieniędzy												
kradzież w szkole bez przemocy	0,07*	0,11*	0,11*	0,03	0,01	0,05*	0,05*	0,06*	0,07*	0,08*	0,07*	0,08*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,14*	0,12*	0,12*	0,04	0,03	0,09*	0,07*	0,09*	0,09*	0,11*	0,08*	0,08*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,15*	0,17*	0,14*	0,03	0,03	0,09*	0,07*	0,07*	0,12*	0,09*	0,11*	0,10*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,08*	0,06*	0,09*	0,01	0,01	0,04	0,00	0,02	0,04	0,06*	0,03	0,06*
piractwo internetowe	0,07*	0,14*	0,09*	0,02	0,06*	0,12*	0,20	0,23*	0,09*	0,13*	0,10*	0,12*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,07*	0,10*	0,10*	0,01	0,01	0,02	0,03	0,04	0,04	0,04	0,03	0,03
znęcanie się nad zwierzętami	0,15	0,13*	0,15*	0,08*	0,05*	0,09*	0,04	0,09*	0,16*	0,12*	0,11*	0,13*

Źródło: opracowanie własne.

Zależności widoczne w tabeli są istotne statystycznie o relatywnie słabej sile dla wszystkich zmiennych, a współczynnik Φ , oznacza, że wszystkie przejawy braku zainteresowania się rodziców zachowaniami ich własnych dzieci są powiązane z występowaniem zachowań dysfunkcyjnych u badanych nieletnich.

Dla zmiennych: „rodzice nie znają przyjaciół, z którymi wychodzi” dwucyfrowe wartości współczynnika Φ dotyczą 9 zachowań dysfunkcyjnych, „rodzice nie wiedzą, co robi poza domem” – 8, „rodzice nie wiedzą dokąd ich dziecko wychodzi” – 6, „rodzice nie wiedzą co robią w wolnym czasie” i „rodzice nie wiedzą na co są wydawane pieniądze”, – po 5, rodzice nie wiedzą z kim jest spędzany czas” – 4, „rodzice nie wiedzą gdzie są spędzane popołudnia” – 3, „rodzice nie sprawdzają jakie są oglądane filmy” – 2, „rodzice nie czekają na telefon, jeśli jest późno” i „rodzice nie sprawdzają, czy jest zrobione zadanie domowe” – po 1, a dla zmiennych „rodzice nie pytają, co robi i gdzie przebywa”, „rodzice nie mówią o której ma wrócić” żadna wartość współczynnika Φ nie jest dwucyfrowa.

Wartości współczynnika Φ wahają się dla piractwa internetowego od (0,06) do (0,23), udziału w bójce w miejscu publicznym od (0,07) do (0,17), zrobienia graffiti od (0,05) do (0,16), dewastacji mienia szkolnego i znęcania się nad zwierzętami od (0,05) do (0,15), noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia od (0,07) do (0,14), kradzieży ze sklepu od (0,05) do (0,13) groźenie w celu odebrania pieniędzy od (0,05) do (0,12), kradzież w szkole bez przemocy od (0,05) do (0,11), sprzedaż i używanie narkotyków w szkole od (0,07) do (0,10), pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała od (0,06) do (0,09), okradzenie samochodu od (0,05) do (0,09), włamanie w celu dokonania kradzieży od (0,05) do (0,08) kradzież roweru i kradzież motoru lub samochodu od (0,05) do (0,07).

Podobna analiza dotyczy powiązań ze stosowaniem przez badanych nieletnich środków psychoaktywnych. Wskaźniki zawarte są w tabeli 98.

Tabela 98. Powiązanie zainteresowania się rodziców swoimi dziećmi a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Brak zainteresowania rodziców swoim dzieckiem											
	Rodzice nie wiedzą dokąd ich dziecko wychodzi	Rodzice nie wiedzą, co robi poza domem	Rodzice nie znają przyjaciół, z którymi wychodzi	Rodzice nie pytają, co robi i gdzie przebywa	Rodzice nie mówią o której ma wrócić	Rodzice nie czekają na telefon, jeśli jest późno	Rodzice nie sprawdzają, czy jest zrobione zadanie domowe	Rodzice nie sprawdzają jakie są oglądane filmy	Rodzice nie wiedzą z kim jest spędzany czas	Rodzice nie wiedzą na co są wydawane pieniądze	Rodzice nie wiedzą gdzie są spędzane popołudnia	Rodzice nie wiedzą co robi w wolnym czasie
alkohol	0,12*	0,20*	0,11*	0,03	0,05*	0,07*	0,15*	0,22*	0,15*	0,16*	0,13*	0,14*
marihuana/haszysz	0,12*	0,13*	0,15*	0,03	0,09*	0,09*	0,04	0,07*	0,16*	0,10*	0,11*	0,08*
„miękkie” narkotyki	0,05*	0,08*	0,10*	0,03	0,03	0,02	0,04	0,04	0,08	0,05*	0,09*	0,07*
środki uspokajające i nasenne	0,13*	0,10*	0,10*	0,05*	0,05*	0,03	0,01	0,04	0,12*	0,06*	0,09*	0,09*
„twarde” narkotyki	0,08*	0,10*	0,11*	0,01	0,05*	0,04	0,01	0,04	0,07*	0,03	0,05*	0,06*

Źródło: opracowanie własne.

Należy wskazać słabą siłę korelacji, a wartość współczynnika Φ oznacza, że wszystkie przejawy braku zainteresowania się rodziców swoimi dziećmi są powiązane w sposób istotny statystycznie ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich.

Picie alkoholu przez nieletnich jest powiązane ze wszystkimi przejawami braku zainteresowania się rodziców swoimi dziećmi poza jednym: „rodzice nie pytają, co robi i gdzie przebywa, a współczynnik Φ osiąga relatywnie wyższe wartości dla następujących przejawów braku zainteresowania: „rodzice nie sprawdzają jakie są oglądane filmy” (0,22), „rodzice nie wiedzą, co robi poza domem” (0,20). Przy braniu marihuany/haszyszu, współczynnik Φ osiąga relatywnie wyższe wartości z dwoma przejawami braku zainteresowania: rodzice nie wiedzą z kim jest spędzany czas (0,16), „rodzice nie znają przyjaciół, z którymi wychodzi” (0,15). Przy zażywaniu środków uspokajających i nasennych- „rodzice nie wiedzą z kim jest spędzany czas” (0,16), „rodzice nie wiedzą dokąd ich dziecko wychodzi” (0,13). Przy kontakcie z „miękkimi” narkotykami - „rodzice nie znają przyjaciół, z którymi wychodzi” (0,15) i z „twardymi” narkotykami - „rodzice nie wiedzą, co robi poza domem” (0,11), „rodzice nie znają przyjaciół, z którymi wychodzi” (0,10).

Brak zainteresowania rodziców swoimi dziećmi przekłada się na większe ryzyko stosowania środków psychoaktywnych.

Ostatnim zagadnieniem jest kwestia powiązania doboru przez respondentów towarzystwa do spędzania wolnego czasu z ich zachowania dysfunkcjonalnymi. Wyniki badań zaprezentowano w tabeli 99.

Tabela 99. Dobór towarzystwa do spędzania wolnego czasu przez nieletnich a ich zachowania dysfunkcyjne (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcyjne	Spędzanie wolnego czasu				<i>P</i>
	samotnie	z rodziną	z kilkoma kolegami	z większą grupą znajomych	
zrobienie graffiti	5,4%	1,6%	6,7%	8,3%	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	3,3%	0,8%	3,4%	5,9%	0,0001***
kradzież ze sklepu	9,0%	2,1%	4,7%	5,1%	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	1,2%	0,5%	1,1%	1,5%	0,4433
kradzież roweru	0,9%	0,8%	1,5%	1,2%	0,6400
kradzież motoru lub samochodu	0,3%	0,3%	1,0%	1,2%	0,2284
okradzenie samochodu	1,2%	1,0%	1,5%	2,0%	0,6045
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,6%	0,8%	1,3%	2,4%	0,0812
kradzież w szkole bez przemocy	7,5%	2,5%	4,2%	4,4%	0,0034**
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	6,9%	2,1%	5,4%	7,1%	0,0007***
udział w bójce w miejscu publicznym	3,9%	0,7%	3,2%	6,6%	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,5%	0,3%	1,5%	2,0%	0,0922
piractwo internetowe	38,4%	17,9%	28,3%	31,5%	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,6%	0,3%	1,0%	2,7%	0,0030**
znęcanie się nad zwierzętami	4,5%	2,6%	5,2%	11,5%	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że istnieje istotna statystycznie zależność między sposobem spędzania wolnego czasu przez respondentów, a dziewięcioma popełnianymi przez nich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Najsilniejsze korelacje (0,0000***) dotyczą zrobienia graffiti, kradzieży ze sklepu, udziału w bójce w miejscu publicznym, piractwa internetowego i znęcania się nad zwierzętami. Bardzo silne - dewastacji mienia szkolnego (0,0001***) i noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia (0,0007***), a na poziomie średnim - kradzieży w szkole bez przemocy (0,0034**) oraz sprzedaży i używania narkotyków w szkole (0,0030**).

Podobną analizę jak powyżej, dotyczącą doboru przez respondentów środowiska do spędzania wolnego czasu i stosowania środków psychoaktywnych, prezentuje tabela 100.

Tabela 100. Dobór towarzystwa do spędzania wolnego czasu a stosowanie środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Stosowanie środków psychoaktywnych	Spędzanie wolnego czasu				<i>p</i>
	samotnie	z rodziną	z kilkoma kolegami	z większą grupą znajomych	
Alkohol	21,5%	8,4%	19,5%	22,0%	0,0000***
marihuana/haszysz	3,6%	1,1%	3,4%	6,8%	0,0000***
„miękkie” narkotyki	0,3%	0,5%	1,3%	2,2%	0,0302*
środki uspokajające i nasenne	1,2%	0,5%	1,4%	2,7%	0,0310*
„twarde” narkotyki	0,6%	0,7%	1,0%	2,2%	0,0878

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją istotne statystycznie zależności między towarzystwem, z którym badani nieletni spędzają wolny czas a stosowaniem przez nich

środków psychoaktywnych oprócz „twardych” narkotyków. Najsilniejsze korelacje (0,0000***) dotyczą używania alkoholu i marihuany/haszyszu, a najslabsze „miękkich” narkotyków (0,0302*) oraz środków uspokajających i nasennych (0,0310*).

Analiza danych wskazuje, że kształtowanie zachowań dysfunkcyjnych nieletnich i używania przez nich środków psychoaktywnych jest procesem wieloelementowym, mającym swoje źródło w rodzinie, w której się wychowują. Proces socjalizacji w tej grupie pierwotnej, zależny jest od tego, jaki jest skład rodziny, gdyż dzieci wychowane przez jednego rodzica i poza biologiczną rodziną w większym stopniu niż wychowywane przez obojga rodziców, dokonują czynów zabronionych i sięgają po środki psychoaktywne. Ale istnieje słaba zależność istotna statystycznie między składem rodziny respondentów, a tylko niektórymi ich zachowaniami dysfunkcyjnymi w środowisku i w szkole oraz silne związki korelacyjne ze stosowaniem prawie wszystkich środków psychoaktywnych. Skład rodziny ma istotne statystycznie korelacje o dużej sile przy doborze przez nich znajomych ze środowisk patologicznych, z ich kontaktami z policją, ale nie ma istotnej statystycznie zależności z przyznawaniem się nieletnich do używania „narkotyków”.

Dobór towarzystwa przez nieletnich do spędzania wolnego czasu ma istotne statystycznie zależności o dużej sile w stosunku do niektórych ich zachowań dysfunkcyjnych i kontaktu ze środkami psychoaktywnymi.

Relacje z rodzicami oceniane przez nieletnich jako złe, brak wykazywania przez rodziców zainteresowania miejscem i sposobem spędzania czasu przez swoje dziecko, częstsze spożywanie rodzinnych kolacji osiągają relatywnie słabe zależności istotne statystycznie dla większości przejawów demoralizacji.

Status zawodowy obojga rodziców nie ma istotnego statystycznie powiązania z zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich w środowisku zamieszkania i w szkole, z przyznawania się nieletnich do używania „narkotyków”, z dobieraniem przez nich znajomych ze środowisk patologicznych, z ich kontaktami z policją.

Nie stwierdzono statystycznie istotnych korelacji pomiędzy występowaniem u nieletnich przejawów demoralizacji a dochodami w gospodarstwach domowym ich rodzin, postrzeganiem zamożności własnej rodziny jako wyższej w stosunku do rówieśników, wysokością otrzymywanego kieszonkowego.

Wprawdzie badane korelacje odnoszące się do statusu zawodowego rodziców i warunków bytowych rodziny nie są istotne statystycznie, ale inne jak skład rodziny, relacje z rodzicami, stopień zainteresowania rodziców dziećmi, dobór towarzystwa do spędzania wolnego czasu posiadają cechy istotności statystycznej, a nie dla niektórych przejawów

demoralizacji dużą siłę, to można przyjąć hipotezę badawczą zakładającą powiązanie sytuacji rodzinnej ze zjawiskami demoralizacji nieletnich wychowywanych w tych rodzinach.

§ 4. Powiązanie traumy zdarzeń rodzinnych i losowych z zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich

Człowiek kształtując swoją drogę życiową dokonuje samodzielnych wyborów, wpływających na jego losy, najpierw pod okiem rodziców, opiekunów, nauczycieli i innych autorytetów, a następnie samodzielnie w okresie dorastania,. Jednak życiowe wybory napotykać szereg ograniczeń niezależnych od woli i motywacji własnych, a w dodatku mogą zdarzyć się uwarunkowane obiektywnie czynniki wpływające na dezorganizację dotychczasowych warunków bytu. Trajektorie życiowe, już w młodym wieku, mogą obfitować w traumatyczne wydarzenia, odciskające swoje piętno na dalszych losach jednostki. Zaliczyć do nich można nieszczęścia w rodzinie z powodu chorób, śmierci, bijatyk, uzależnień czy rozwodów rodziców, osobiste doświadczenia kontuzji z powodu wypadków sportowych i komunikacyjnych lub bycia ofiarą przestępstw, pobic, znęcania się, kradzieży.⁴⁹³

Poniżej dokonano analizy powiązań traumatycznych przeżyć rodzinnych i osobistych, z podejmowaniem przez respondentów zachowań dysfunkcjonalnych oraz stosowanie środków psychoaktywnych.

W tabeli 101 zamieszczono wskaźniki ilustrujące współzależność między doświadczaniem sytuacji traumatycznych przez respondentów a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi.

Tabela 101. Doświadczenia traumatyczne i zachowania dysfunkcjonalne nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcjonalne	Doświadczenia traumatyczne					
	Śmierć matki lub ojca	Poważna choroba bliskiej osoby	Problemy alkoholowe lub narkotyko we rodziców	Przemoc w relacjach między rodzicami	Poważne konflikty między rodzicami	Rozwód bądź separacja rodziców
zrobienie graffiti	0,04	0,02	0,02	0,07*	0,05*	0,04
dewastacja mienia szkolnego	0,07*	0,00	0,02	0,06*	0,06*	0,04
kradzież ze sklepu	0,05*	0,03	0,02	0,04	0,03	0,02

⁴⁹³ Patrz: J. Heitzman, *Stres w etiologii przestępstw agresywnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002. Wymienić można też: N. Breslau, G. C. Davis, P. Andreski, E. Peterson, *Traumatic events and posttraumatic stress disorder in an urban population of young adults*, "Archives of General Psychiatry" 1991, Vol. 48, nr 3, s. 216-222; J. A. Cohen, A. P. Mannarino, E. Deblinger, *Terapia traumy i traumatycznej żaloby u dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011; A. Klatkiewicz, *Traumatyczne zdarzenia w dzieciństwie a rozwój zaburzenia osobowości borderline*, „Nowiny Lekarskie” 2001, Vol. 80, nr 6, s. 484-492; I. Sikorska, *Dziecięca trauma - psychologiczne konsekwencje dla dalszego rozwoju*, „Sztuka Leczenia” 2014, nr 3-4, s. 55-70. L. Terr, *Childhood traumas. An outline and overview*, "American Journal of Psychiatry" 1991, Vol. 148, nr 1, s. 10-20.

włamanie w celu dokonania kradzieży	0,09*	0,02	0,04	0,09*	0,06*	0,06*
kradzież roweru	0,06*	0,01	0,03	0,05*	0,04	0,04
kradzież motoru lub samochodu	0,09*	0,02	0,05*	0,07*	0,04	0,05*
okradzenie samochodu	0,05*	0,00	0,05*	0,05*	0,04	0,05*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,08*	0,02	0,06*	0,09*	0,07*	0,06*
kradzież w szkole bez przemocy	0,03	0,00	0,03	0,10*	0,06*	0,03
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,06*	0,04	0,04	0,04	0,07*	0,07*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,04	0,02	0,04	0,08*	0,07*	0,08*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,08*	0,02	0,06*	0,07*	0,07*	0,06*
piractwo internetowe	0,02	0,08*	0,05*	0,05*	0,08*	0,04
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,14*	0,01	0,03	0,05*	0,05*	0,06*
znęcanie się nad zwierzętami	0,08*	0,07*	0,06*	0,09*	0,04	0,06*

Źródło: opracowanie własne.

Współczynnik Φ , który pokazuje słabą siłę zależności istotnych statystycznie między doświadczaniem traumatycznych zdarzeń przez respondentów a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Zmienna „przemoc w relacjach między rodzicami” jest powiązana z 13 zachowaniami dysfunkcyjnymi, „śmierć rodzica” z 11, „poważne konflikty między rodzicami” z 10, a „rozwód bądź separacja rodziców” z 9. Poważna choroba bliskiej osoby nie jest skorelowana w stopniu istotnym statystycznie z żadnym zachowaniem dysfunkcyjnym. „Śmierć matki lub ojca”, jest powiązana relatywnie silniej niż inne traumatyczne zdarzenia ze sprzedażą i używaniem narkotyków w szkole (0,14), kradzieżą motoru lub samochodu i włamaniami w celu dokonania kradzieży po (0,09). Ten ostatni czyn zabroniony jest powiązany w takim samym stopniu z „przemocą fizyczną między rodzicami”. Wszystkie inne istotne statystycznie wartości współczynnika osiągają niższe wartości.

Podobna analiza, związana z doświadczeniami traumatycznymi i stosowaniem środków psychoaktywnych zaprezentowana jest w tabeli 102.

Tabela 102. Doświadczenia traumatyczne i stosowanie środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Doświadczenia traumatyczne					
	Śmierć matki lub ojca	Poważna choroba bliskiej osoby	Picie alkoholu przez rodziców	Przemoc w relacjach między rodzicami	Poważne konflikty pomiędzy rodzicami	Rozwód bądź separacja rodziców
alkohol	0,03	0,11*	0,08*	0,11*	0,16*	0,11*
marihuana/haszysz	0,08*	0,06*	0,04	0,08*	0,10*	0,08*
„miękkie” narkotyki	0,05*	0,03	0,00	0,02	0,05*	0,04
środki uspokajające i nasenne	0,08*	0,03	0,05*	0,08*	0,07*	0,09*
„twarde” narkotyki	0,07*	0,03	0,03	0,09*	0,05*	0,03

Źródło: opracowanie własne.

Zależności istotne statystycznie dotyczą w niejednakowym stopniu wszystkich przejawów doświadczeń traumatycznych przez nieletnich powiązanych ze stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych. Relatywnie najwyższą siłę posiadają współzależności picia

alkoholu i wszystkich przejawów doświadczeń traumatycznych od (0,08) do (0,16), przy czym warto zauważyć, że nie są istotne statystycznie jedynie po śmierci matki lub ojca. Relatywnie niższą siłę osiągają współzależności między kontaktem z marihuaną/haszyszem i pięcioma przejawami doświadczeń traumatycznych od (0,06) do (0,10). O nieco słabszej sile są zależności odnoszące się do środków uspokajających i nasenne oraz „twardych” narkotyków od (0,05) do (0,09). Relatywnie najslabsza jest zależność między kontaktem z „miękkimi” narkotykami i tylko dwoma przejawami doświadczeń traumatycznych (0,05).

Jak widać zatem, zależności istotne statystycznie między doświadczeniami traumatycznymi i stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich mają nieco większą siłę niż przy zachowaniach dysfunkcyjnych

To samo pytanie zaprezentowano także w nieco innej postaci, dzieląc zbiorowość respondentów na trzy grupy: a) nieletni, którzy nie doświadczyli żadnego zdarzenia traumatycznego (1072 osoby – 49,3%), b) nieletni, którzy doświadczyli jedno zdarzenie traumatyczne (648 – 29,8%), c) nieletni, którzy doświadczyli więcej niż jedno zdarzenie traumatyczne (456 – 20,9%). Dokonano więc porównania występowania niepożądanych zachowań w tych grupach, wyznaczając dodatkowo miary ryzyka względnego dla obu grup respondentów z doświadczeniami traumatycznymi względem osób, które nie miały takich doświadczeń.

Analizę doświadczeń traumatycznych i ich współzależności z zachowaniami dysfunkcyjnymi prezentuje tabela 103.

Tabela 103. Powiązanie eskalacji doświadczeń traumatycznych z zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości - RR i - p)

Zachowania dysfunkcyjne	Doświadczenia zdarzenia traumatycznego					P
	brak	jedno		dwa lub więcej		
	%	%	RR	%	RR	
zrobienie graffiti	4,3	5,4	1,25	7,7	1,77	0,0323*
dewastacja mienia szkolnego	2,5	2,5	0,97	5,2	2,04	0,0148*
kradzież ze sklepu	3,8	4,8	1,27	6,8	1,79	0,0431*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,9	0,3	0,36	2,5	2,91	0,0017**
kradzież roweru	1,3	0,5	0,35	1,8	1,36	0,1032
kradzież motoru lub samochodu	0,9	0,2	0,18	1,4	1,59	0,0672
okradzenie samochodu	1,4	0,8	0,55	2,3	1,59	0,1244
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,9	1,1	1,15	2,3	2,38	0,1057
kradzież w szkole bez przemocy	3,9	3,3	0,84	6,5	1,68	0,0226*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	3,3	5,3	1,59	8,8	2,65	0,0001***
udział w bójce w miejscu publicznym	2,5	2,8	1,13	5,6	2,28	0,0050**
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,9	1,1	1,15	2,3	2,37	0,1070
piractwo internetowe	23,7	28,4	1,20	35,1	1,48	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,8	0,8	1,03	2,3	2,96	0,0260*
znęcanie się nad zwierzętami	3,5	6,7	1,91	8,6	2,44	0,0001***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki o zróżnicowanej sile, między zwiększaniem się liczby doświadczeń traumatycznych badanych nieletnich a większością ich zachowań dysfunkcyjnych: Najwyższą siłę korelacji osiąga piractwo internetowe (0,0000), noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia i znęcanie się nad zwierzętami po (0,0001). U osób, które miały co najmniej dwa doświadczenia traumatyczne, w stosunku do osób, które nie mają takich doświadczeń w ogóle ryzyko wystąpienia zachowania związanego z włamaniem w celu dokonania kradzieży – o 2,55 większe, ze sprzedażą i używaniem narkotyków w szkole jest o 1,93 większe, z grożeniem w celu odebrania pieniędzy – o 1,23 większe, a z pobiciem w szkole powodujące uszkodzenie ciała – o 1,22 większe, z noszeniem ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia – o 1,06 większe, ze znęcaniem się nad zwierzętami o 0,53 większe. A zatem można wskazać, że wystąpienie sytuacji traumatycznych (szczególnie w większej liczbie) zwiększa ryzyko relatywne RR podejmowania zachowań dysfunkcyjnych.

W podobny sposób jak wyżej dokonano analizy współzależności występowania zdarzeń traumatycznych w życiu badanych nieletnich ze stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych, co przedstawia tabela 104.

Tabela 104. Powiązanie eskalacji doświadczeń traumatycznych ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Doświadczenie zdarzenia traumatycznego					p
	brak	jedno		dwa lub więcej		
	%	%	RR	%	RR	
alkohol	11,9%	17,6%	1,48	28,7%	2,41	0,0000***
marihuana/haszysz	2,2%	3,0%	1,36	7,2%	3,31	0,0000***
„miękkie” narkotyki	0,8%	1,1%	1,44	1,8%	2,38	0,2003
środki uspokajające i nasenne	1,0%	0,5%	0,45	3,4%	3,24	0,0001***
„twarde” narkotyki	0,9%	0,5%	0,49	2,3%	2,38	0,0168*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między zwiększaniem się liczby doświadczeń traumatycznych, a stosowaniem środków psychoaktywnych, oprócz narkotyków miękkich. Najwyższą siłę korelacji ma picie alkoholu i używanie marihuany/haszyszu o (0,0000***) oraz środków uspokajających i nasennych (0,0001***). Ryzyko RR i środków uspokajających i nasennych - 2,79, stosowania marihuana/haszysz jest o 1,95, „twardych” narkotyków po 1,89 większe, „miękkich” narkotyków o 0,94 większe, picia alkoholu – o 0,93 większe u nieletnich, którzy mieli co najmniej dwa doświadczenia traumatyczne. A zatem można wskazać, że wystąpienie sytuacji traumatycznych (szczególnie w większej liczbie) zwiększa ryzyko relatywne RR stosowania środków psychoaktywnych.

Zbadano także powiązania między doświadczaniem różnego rodzaju przemocy ze strony osób bliskich, znajomych i nieznajomych, z podejmowaniem zachowań dysfunkcyjnych i stosowaniem środków psychoaktywnych. Wzięto pod uwagę przypadki doświadczania przez respondentów takich zjawisk jak: wymuszenie i rozbój (wymuszenie pieniędzy, zegarka, butów, telefonu komórkowego, z groźbą wyrządzenia krzywdy), pobicie wymagające interwencji lekarza, kradzież mienia (książki, pieniędzy, telefonu komórkowego, sprzętu sportowego), groźenie przemocą lub użycie przemocy fizycznej z powodu odmienności (wyznania, kraju pochodzenia, koloru skóry, języka), agresja w sieci (drwiny lub „hejt” za pomocą e-maili, messenger, czatów internetowych, wybranych stron internetowych, wiadomości SMS), przemoc ze strony rodziców (stosowanie przemocy przez matkę lub ojca, albo macochę lub ojczyma), bicie przez rodziców (jakimś przedmiotem, pięścią, mocne kopnięcia).

Dokonano zatem analizy współzależności doświadczanej przemocy przez badanych nieletnich z ich zachowaniami dysfunkcyjnymi, co zawarto w tabeli 105.

Tabela 105. Współzależność doświadczania przemocy z zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Doświadczanie przemocy						
	Wymuszenie i rozbój	Doświadczanie przemocy	Kradzież mienia	Przemoc z powodu odmienności	Agresja w sieci	Przemoc ze strony rodziców	Bicie przez rodziców
zrobienie graffiti	0,07*	0,05*	0,10*	0,04	0,00	0,08*	0,07*
dewastacja mienia szkolnego	0,11*	0,07*	0,11*	0,06*	0,05*	0,07*	0,09*
kradzież ze sklepu	0,05*	0,06*	0,14*	0,06*	0,09*	0,15*	0,13*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,04	0,07*	0,05*	0,07*	0,00	0,10*	0,09*
kradzież roweru	0,03	0,06*	0,04	0,08*	0,00	0,07*	0,04
kradzież motoru lub samochodu	0,05*	0,06*	0,06*	0,06*	0,00	0,05*	0,03
okradzenie samochodu	0,08*	0,09*	0,05*	0,07*	0,00	0,05*	0,05*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,07*	0,07*	0,06*	0,07*	0,01	0,10*	0,10*
kradzież w szkole bez przemocy	0,03	0,07*	0,20*	0,04	0,04	0,13*	0,09*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,08*	0,10*	0,11*	0,13*	0,05*	0,12*	0,08*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,08*	0,08*	0,15*	0,10*	0,02	0,08*	0,06*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,09*	0,04	0,06*	0,03	0,02	0,07*	0,08*
piractwo internetowe	0,02	0,11*	0,10*	0,08*	0,09*	0,15*	0,09*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,06*	0,05*	0,06*	0,04	0,05*	0,07*	0,04
znęcanie się nad zwierzętami	0,06*	0,07*	0,10*	0,09*	0,08*	0,07*	0,07*

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zaprezentowanych danych, zależności widoczne w tabeli są istotne statystycznie o relatywnie słabej sile dla wszystkich zmiennych. Zmienna „przemoc ze strony rodziców” skorelowana jest ze wszystkimi czynami zabronionymi, „kradzież mienia” i „doświadczanie przemocy w postaci pobicia wymagającego interwencji lekarza” z 14, „bicie

przez rodziców”, „wymuszenie i rozbój” i „przemoc z powodu odmienności”- z 11, a „agresja w sieci” – z sześcioma

Wartości współczynnika Φ wahają się dla zmiennych: „kradzież w szkole bez przemocy” od (0,07) do (0,20), „udział w bójce w miejscu publicznym” od (0,06) do (0,15), „piractwo internetowe” od (0,08) do (0,15), „kradzież ze sklepu” od (0,05) do (0,14), „noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia” od (0,05) do (0,13), „dewastacja mienia szkolnego” od (0,05) do (0,11), „włamanie w celu dokonania kradzieży” od (0,05) do (0,10), „groźenie w celu odebrania pieniędzy” i „znęcanie się nad zwierzętami” od (0,06) do (0,10), „zrobienie graffiti” i „okradzenie samochodu” od (0,05) do (0,09), „pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała” (0,06) do (0,09), „sprzedaż i używanie narkotyków w szkole” od (0,05) do (0,07), „kradzież roweru” od (0,06) do (0,08), „kradzież motoru lub samochodu” od (0,05) do (0,06).

W tabeli 106 zaprezentowano wyniki dotyczące współzależności doświadczanej przemocy przez badanych nieletnich ze stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych.

Tabela 106. Współzależność doświadczanej przemocy ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Doświadczanie przemocy						
	Wymuszenie i rozbój	Doświadczanie przemocy	Kradzież mienia	Przemoc z powodu odmienności	Agresja w sieci	Przemoc ze strony rodziców	Bicie przez rodziców
alkohol	0,05*	0,08*	0,14*	0,06*	0,11*	0,13*	0,11*
marihuana/haszysz	0,08*	0,15*	0,13*	0,08*	0,05*	0,06*	0,03
„miękkie” narkotyki	0,12*	0,07*	0,07*	0,11*	0,04	0,03	0,00
środki uspokajające i nasenne	0,12*	0,07*	0,07*	0,07*	0,00	0,05*	0,05*
„twarde” narkotyki	0,12*	0,05*	0,01	0,02	0,01	0,04	0,02

Zródło: opracowanie własne.

Należy wskazać, że zależności widoczne w tabeli są istotne statystycznie, aczkolwiek o słabej sile. Doświadczana przemoc w postaci pobicia wymagającego interwencji lekarza jest skorelowana ze stosowaniem wszystkich środków psychoaktywnych przez nieletnich z relatywnie wysokimi wartościami współczynnika Φ od (0,05) do (0,15) iw postaci „wymuszenia i rozboju” - od (0,05) do (0,12). Z kolei spośród wszystkich środków psychoaktywnych tylko alkohol jest skorelowany w sposób istotny statystycznie ze wszystkimi formami doświadczanej przemocy. Wartość współczynnika Φ waha się od (0,05) do (0,14).

Zaprezentowane wcześniej wyniki przedstawiono także w innej postaci, dzieląc zbiorowość respondentów na trzy grupy: a) nieletni, którzy nie doświadczyli żadnej przemocy

(1304 osoby – 59,8%), b) nieletni, którzy doświadczyli jednego kontaktu z przemocą (514 – 23,6%), c) nieletni, którzy doświadczyli więcej niż jednego kontaktu z przemocą (361 – 16,6%). Wskaźniki powiązań wielokrotnie doświadczanej przemy przez badanych nieletnich z ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi ilustruje tabela 107.

Tabela 107. Powiązania wielokrotności doświadczanej przemy z zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości - RR i - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Doświadczenie przemy					P
	brak	jedno		dwa lub więcej		
	%	%	RR	%	RR	
zrobienie graffiti	3,9	5,7	1,48	10,2	2,62	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	1,6	3,8	2,42	7,9	5,10	0,0000***
kradzież ze sklepu	2,2	6,1	2,82	11,9	5,47	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,5	0,8	1,46	3,1	5,70	0,0001***
kradzież roweru	0,8	0,8	1,02	3,1	3,99	0,0010***
kradzież motoru lub samochodu	0,5	0,4	0,85	2,3	4,84	0,0014**
okradzenie samochodu	1,0	0,8	0,78	3,7	3,63	0,0003***
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,7	0,6	0,85	4,2	6,06	0,0000***
kradzież w szkole bez przemy	2,5	3,2	1,28	12,1	4,89	0,0000***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	2,7	5,2	1,90	13,3	4,88	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	1,9	2,4	1,28	9,3	5,00	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,6	1,6	2,56	3,1	4,99	0,0008***
piractwo internetowe	21,5	31,5	1,47	43,5	2,02	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,6	0,8	1,28	3,1	4,99	0,0003***
znęcanie się nad zwierzętami	3,4	6,4	1,86	12,4	3,63	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne silne korelacje między zwiększaniem się ilości doświadczanej przemy, a wszystkimi zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p o wysokiej sile od (0,0000***) do (0,0008***) prawie dla wszystkich czynów zabronionych i tylko dla kradzieży motoru lub samochodu o średniej sile korelacji (0,0014**). Wartości relatywnego ryzyka – RR przy wielokrotnym doświadczaniu przemy wzrosły dla groźenia w celu odebrania pieniędzy o 5,21, udziału w bójce w miejscu publicznym o 3,72, włamania w celu dokonania kradzieży o 2,88, dewastacji mienia szkolnego o 2,68, kradzieży ze sklepu o 2,65. Jak widać z tych zestawień, wielokrotne doświadczanie przez nieletnich przemy, bardzo znacząco zwiększa ryzyko relatywne RR podejmowania przez nich zachowań dysfunkcjonalnych. Relatywne ryzyko tych zachowań wśród nieletnich z co najmniej dwoma doświadczeniami przemy, jest więc kilkukrotnie większe niż dla nieletnich bez takich doświadczeń.

W podobny sposób jak wyżej dokonano analizy współzależności doświadczanej wielokrotnie przemy przez nieletnich i stosowania przez nich środków psychoaktywnych, co przedstawia tabela 108.

Tabela 108. Powiązania wielokrotności doświadczanej przemocy ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Doświadczanie przemocy					P
	brak	jedno		dwa lub więcej		
	%	%	RR	%	RR	
alkohol	12,2	19,2	1,57	32,0	2,62	0,0000***
marihuana/haszysz	1,9	2,2	1,13	10,8	5,53	0,0000***
„miękkie” narkotyki	0,5	0,6	1,28	4,0	8,53	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	0,6	1,2	1,92	4,3	6,84	0,0000***
„twarde” narkotyki	0,6	1,0	1,60	2,8	4,56	0,0017**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne silne korelacje między zwiększaniem się ilości doświadczanej przemocy przez badanych nieletnich, a stosowaniem przez nich wszystkich środków psychoaktywnych. Wartość prawdopodobieństwa testowego – p wynosi (0,0000***), oznacza najwyższą siłę korelacji dla prawie wszystkich środków psychoaktywnych, za wyjątkiem „twardych” narkotyków (0,0017**) ze średnią siłą korelacji. Ryzyko relatywne RR wzrasta wraz ze zwiększaniem się ilości doświadczanej przemocy dla stosowania „miękkich” narkotyków o 7,25, środków uspokajających i nasennych o 4,92, marihuany/haszyszu o 4,40.

Z całą pewnością zatem można wskazać, że zwielokrotnienie przemocy wobec respondentów zwiększa ryzyko relatywne RR stosowania środków psychoaktywnych.

Analizie poddano także związek liczby kontuzji wymagających leczenia, powstałych wskutek wypadków drogowych, urazów podczas uprawiania sportów, czy podczas zabaw, z zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich. Należy zaznaczyć, że w badanej zbiorowości około 45% respondentów nigdy nie miało żadnego wypadku lub urazu, wymagającego interwencji lekarza, około 35% miało taki wypadek lub uraz jeden raz w życiu, a około 20% miało go więcej niż jeden raz w życiu. Związek wielokrotnego uczestnictwa badanych nieletnich w takich zdarzeniach z ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi, przedstawiono w tabeli 109.

Tabela 109. Współzależność wielokrotności wypadków lub urazów wymagających interwencji lekarza z zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości - RR i - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Wypadek lub uraz wymagający interwencji lekarza					P
	Nigdy	Raz		Więcej niż raz		
	%	%	RR	%	RR	
zrobienie graffiti	2,5	6,1	2,47	10,7	4,34	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	2,2	2,8	1,32	5,7	2,65	0,0021**
kradzież ze sklepu	3,6	4,5	1,26	7,7	2,15	0,0044**
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,6	0,6	1,05	2,7	4,45	0,0008***
kradzież roweru	0,9	0,9	0,98	2,2	2,43	0,0821
kradzież motoru lub samochodu	0,5	0,5	1,01	1,7	3,40	0,0356*
okradzenie samochodu	0,8	1,0	1,26	3,5	4,25	0,0004***
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,8	1,0	1,26	2,8	3,34	0,0114*
kradzież w szkole bez przemocy	3,5	4,1	1,19	6,3	1,79	0,0703

noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	3,7	4,4	1,19	9,5	2,56	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	1,9	2,8	1,54	7,3	3,92	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,8	1,2	1,42	2,5	3,03	0,0395*
piractwo internetowe	22,6	27,0	1,20	40,3	1,78	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,6	0,8	1,26	2,8	4,45	0,0014**
znęcanie się nad zwierzętami	4,0	5,5	1,36	9,8	2,43	0,0002***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne silne korelacje między zwiększaniem się liczby wypadków lub urazów wymagających interwencji lekarza, jakich doświadczyli respondenci a prawie wszystkimi ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Wartości prawdopodobieństwa testowego – p dla siedmiu zachowań dysfunkcyjnych nieletnich wynoszące od (0,0000***) do (0,0008***) świadczą o silnej korelacji, dla trzech (0,0014**) do (0,0044**), o średniej sile korelacji i także dla trzech od (0,0114*) do (0,0395*) o niskiej sile korelacji. Wartości relatywnego ryzyka – RR wzrastają wraz ze zwiększaniem się ilości doświadczanych urazów dla używania narkotyków w szkole o 3,19, okradzenia samochodu o 2,99, włamania w celu dokonania kradzieży i sprzedaż o 2,95 i dla zrobienia graffiti o 1,87.

Można stwierdzić, że zwiększanie się liczby wypadków lub urazów wymagających interwencji lekarza doznawanych przez nieletnich, zwiększa ryzyko relatywne RR podejmowania przez nie zachowań dysfunkcyjnych.

Podobna analiza dokonana jest w odniesieniu do stosowania środków psychoaktywnych przez nieletnich. Ilustruje to tabela 110.

Tabela 110. Współzależność wielokrotności wypadków lub urazów wymagających interwencji lekarza ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Wypadek lub uraz wymagający interwencji lekarza					P
	Nigdy	Raz		Więcej niż raz		
	%	%	RR	%	RR	
alkohol	13,0	18,5	1,42	24,6	1,89	0,0000***
marihuana/haszysz	2,8	3,4	1,21	5,3	1,88	0,0756
„miękkie” narkotyki	0,7	1,3	1,80	1,5	2,08	0,3339
środki uspokajające i nasenne	1,0	1,4	1,38	2,0	1,94	0,3605
„twarde” narkotyki	0,7	0,9	1,26	2,3	3,11	0,0386*

Źródło: opracowanie własne.

W porównaniu do zachowań dysfunkcyjnych stosowanie środków psychoaktywnych przez nieletnich nie jest tak silnie skorelowane ze zwiększaniem się liczby wypadków lub urazów doznawanych przez nich, wymagających interwencji lekarza. Statystycznie istotne korelacje istnieją jedynie dla picia alkoholu (0,0000***) o największej, a dla „twardych” narkotyków (0,0386*) o słabej sile. Ryzyko relatywne RR wzrosło

nieznacznie, dla stosowania „twardych” narkotyków o 1,85 i „miękkich” narkotyków o 0,28. A zatem można wskazać, że doznawanie wypadków lub urazów wymagających interwencji lekarza jest współzależne w niedużym stopniu ze zwiększaniem stosowania środków psychoaktywnych.

Chcąc podsumować powyższe analizy, należy stwierdzić, że wyniki badań ankietowych wykazały zachodzenie istotnych statystycznie korelacji między traumatycznymi przeżyciami nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi i stosowaniem środków psychoaktywnych. Siła tych korelacji jest zróżnicowana.

Doświadczenia traumatyczne w rodzinach nieletnich są powiązane korelacjami istotnymi statystycznie o relatywnie słabym nasileniu z ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Ale przy śmierci rodzica, przemocy w relacjach między rodzicami i konfliktach między rodzicami siła tych korelacji wzrasta. Eskalacja tych doświadczeń traumatycznych w rodzinach nieletnich powoduje pojawianie się silnych korelacji. Korelacje doświadczania przemocy przez nieletnich z ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi są istotne statystycznie, ale o relatywnie słabej sile. Zwielokrotnienie doświadczanej przemocy powoduje znaczny wzrost siły korelacji. Zwiększanie się liczby wypadków lub urazów wymagających interwencji lekarza, jakich doświadczali nieletni, rodzi statystycznie istotne silne korelacje z ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi.

Biorąc pod uwagę powiązanie środków psychoaktywnych z doświadczaniem traumatycznych sytuacji w rodzinach nieletnich, to korelacje istotne statystycznie na relatywnie wyższym poziomie występują jedynie z piciem alkoholu. Eskalacja doświadczeń traumatycznych jest silnie skorelowana ze stosowaniem większości środków psychoaktywnych przez nieletnich. Korelacje doświadczanej przemocy ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich są istotne statystycznie, aczkolwiek o słabej sile. Zwielokrotnienie doświadczanej przemocy przez nieletnich wzmacnia siłę korelacji. Eskalacja uczestnictwa nieletnich w wypadkach lub doznawanie urazów wymagających interwencji lekarza nie jest skorelowana ze stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych za wyjątkiem alkoholu.

Zatem wszystkie badane przejawy przeżyć traumatycznych doświadczanych przez nieletnich są skorelowane w sposób istotny statystycznie z przejawami ich demoralizacji. Korelacje te z reguły nie są silne, co jest charakterystyczne w badaniach społecznych, ale eskalacja negatywnych doświadczeń osobistych powoduje znaczny wzrost siły tych korelacji.

Testowana hipoteza zakładająca, że traumatyczne osobiste przeżycia związane z trudnymi sytuacjami w rodzinie, świadome narażanie się na niebezpieczeństwo lub

przypadkowe stawanie się ofiarą negatywnych zjawisk społecznych oraz uczestnictwo w sytuacjach o podwyższonym ryzyku, są powiązane z występowaniem zachowań dysfunkcyjnych oraz stosowaniem środków psychoaktywnych, a tym samym nasilaniem się demoralizacji nieletnich, została zweryfikowana pozytywnie.

§ 5. Postrzeganie przez uczniów zagrożeń w środowisku szkolnym w powiązaniu z ich zachowaniami dysfunkcyjnymi

Środowisko szkolne jest miejscem spędzania stosunkowo dużej części dnia przez uczniów. Zadaniem szkoły jest motywowanie do regularnego i solidnego zdobywania wiedzy, stymulowania aktywności szkolnej i pozaszkolnej, rozwijającej talenty młodzieży i rozbudzania aspiracji po zakończeniu nauki w szkole. W ramach motywowania do zdobywania wiedzy rodzi się stosunek ucznia do szkoły, mogący objawiać się zamyśleniem do nauki, oceną swoich wyników nauczania na tle innych uczniów, tęsknotą za szkołą i nauczycielami w przypadku zmiany miejsca zamieszkania, wrażliwością na wyrażanie pochwał przez nauczycieli za dobre osiągnięcia, uczestnictwem w prowadzonych przez szkołę zajęciach pozalekcyjnych, usprawiedliwianiem nieobecności na lekcjach, ale także powtarzaniem klas czy podejmowaniem w szkole niepożądanych zachowań takich jak używanie „narkotyków”, kradzieże, bijatyki, niszczenie mienia, czy inne. Problemem w szkole może być także reakcja kolegów na wygląd i zachowania innych uczniów. Zachwianie własnej wartości ucznia powoduje obniżenie i pogorszenie wyników w nauce, co pociąga za sobą problemy rodzinne, które przenoszą się znowu do szkoły. Drugim zadaniem szkoły jest odpowiednia stymulacja przez nauczycieli uczniów do racjonalnego wykorzystywania czasu szkolnego i pozaszkolnego, owocująca umiejętnym przeznaczeniem czasu poświęcanego przez młodzież na odrabianie lekcji, czytanie, oglądanie TV, sport, grę na instrumentach, spotkania ze znajomymi. Efektem trzeciego zadania szkoły, jakim jest rozbudzanie aspiracji po zakończeniu nauki jest zróżnicowanie dokonywanych wyborów rzutujących na dalsze życie. Dla jednych jest to chęć rozpoczęcia pracy, przyuczania się do zawodu, bądź podjęcia dalszej nauki zawodu łącznie z zatrudnieniem, a dla innych kontynuacja nauki zawodu w szkole lub podjęcie studiów wyższych.⁴⁹⁴

⁴⁹⁴ Na ten temat: M. Dubis, *Specyfika relacji interpersonalnej nauczyciel-uczeń w przestrzeni edukacyjnej i wychowawczej*, „Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna” 2017, nr 2/2 (10/2), s. 253-265; A. Janowski, *Uczeń w teatrze życia szkolnego*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998; J. Juul, *Kryzys szkoły. Co możemy zrobić dla uczniów, nauczycieli i rodziców?*, Wydawnictwo MiND, Podkowa Leśna 2014; W. Strykowski, J. Strykowska, J. Pielachowski, *Kompetencje nauczyciela szkoły współczesnej*, Wydawnictwo eMPI², Poznań 2003; A. Szejnberg, *Komunikacyjne środowisko nauczania i uczenia się*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2006; K. Węgrzyn-Białogłowicz, *Psychologiczne uwarunkowania relacji nauczyciel – uczeń*,

Z problemu badawczego mieszczącego się w obrębie kształtowania osobowości nieletniego w środowisku szkolnym, wysunięto hipotezę badawczą podlegającą weryfikacji na podstawie wyników badań ISRD-3, że wywiązywanie się szkoły z zadań takich jak rozbudzanie zamiłowania do nauki, stymulowanie wysokich aspiracji po zakończeniu obowiązkowej edukacji, a także kształtowanie poprawnych relacji pomiędzy uczniami i nauczycielami, powiązane jest ze wzrostem poprawnych zachowań uczniów i zmniejszaniem się demoralizacji nieletnich, chociaż nie jest w stanie zapewnić pełnego bezpieczeństwa w szkołach.

Wskaźniki dotyczące dostrzegania częstotliwości występowania wybranych negatywnych zjawisk w szkołach przez uczniów tych szkół ilustruje tabela 111.

Tabela 111. Dostrzeganie częstotliwości występowania negatywnych zjawisk w szkołach przez uczniów

Negatywne zjawiska w szkole	Częstotliwość występowania negatywnych zjawisk w szkołach								Brak odpowiedzi	
	Często		raczej często		raczej rzadko		rzadko			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
jest dużo kradzieży	137	6,3	228	10,5	466	21,4	1345	61,7	3	0,1
jest dużo bójek	170	7,8	402	18,4	717	32,9	888	40,8	2	0,1
wszystko jest zdewastowane	214	9,8	496	22,8	682	31,3	783	35,9	4	0,2
są obecne narkotyki	100	4,6	100	4,6	243	11,2	1734	79,5	2	0,1

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zaprezentowanych danych, większość uczniów wskazuje, że w ich szkołach nie występują żadne zjawiska dysfunkcyjne, bez względu na ich rodzaj. Zsumowanie odpowiedzi często i raczej często wyraża nasilenie się badanego zjawiska, a zsumowanie odpowiedzi rzadko i raczej rzadko oznacza sporadyczność jego występowania. Obecność narkotyków w szkole, w ocenie uczniów, jest zjawiskiem najrzadziej występującym (9,2%), oznacza to, że tylko co 10 uczeń jest tego zdania. Według tego algorytmu 16,8% badanych uczniów uważa, że w szkole występują kradzieże, a 83,1% dostrzega je sporadycznie, co oznacza, iż co 6 respondent jest zdania, że częstotliwość występowania tego zjawiska jest wysoka i raczej wysoka. Nieco więcej badanych uczniów podobnie sądzi o bójkach w szkole – odpowiednio 26,2% i 73,7%, co oznacza, że prawie co 4 respondent jest zdania, że częstotliwość występowania bójek jest wysoka i raczej wysoka. Dewastację w szkole widzi jedna trzecia (32,6%) uczniów, a dwie trzecie (67,2%) uznaje to za rzadkie zjawisko, co oznacza, że prawie co 3 respondent jest zdania, że częstotliwość występowania tego zjawiska jest wysoka i raczej wysoka.

„Problemy Współczesnej Pedagogiki” 2017, Tom 3, nr 1, s. 103-116; M. Wojciechowski, *Destrukcyjność autorytetu*, „Remedium” 1998, nr 5, s. 8-9; M. Wojewoda, *Autorytet nauczyciela*, „Wychowawca” 2003, nr 5, s. 10-11. M. Wrzēł, *Partner ucznia i rodzica*, „Wychowawca” 2001, nr 3, s. 24-25.

W tabeli 112 zaprezentowano dane dotyczące dostrzegania przez badanych uczniów szkół częstotliwości występowania negatywnych zjawisk w szkołach, według płci respondentów.

Tabela 112. Dostrzeganie negatywnych zjawisk w szkołach a płeć uczniów (wartości współczynnika - *p*)

Negatywne zjawiska w szkole	Płeć				<i>p</i>
	Dziewczęta		Chłopcy		
	N	%	N	%	
jest dużo kradzieży	163	14,8	202	18,8	0,0122*
jest dużo bójek	250	22,7	322	30,0	0,0001***
wszystko jest zdewastowane	328	29,8	382	35,6	0,0041**
są obecne narkotyki	80	7,3	120	11,2	0,0016**

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z zaprezentowanych danych, istnieją istotne statystycznie związki korelacyjne między dostrzeganą przez badanych uczniów częstotliwością występowania negatywnych zjawisk w szkołach, a płcią respondentów. Chłopcy częściej postrzegają wszystkie negatywne zjawiska w szkołach, niż dziewczęta. Najsilniejsza korelacja dotyczy bójek- (0,0001), a najsłabsza kradzieży - (0,0122).

W tabeli 113 zaprezentowano dane dotyczące dostrzegania częstotliwości występowania negatywnych zjawisk w szkołach przez uczniów tych szkół według ich wieku

Tabela 113. Dostrzeganie negatywnych zjawisk w szkołach a wiek uczniów (wartości współczynnika - *p*)

Negatywne zjawiska w szkole	Wiek								<i>P</i>
	12 lat		13 lat		14 lat		15 lat		
	N	%	N	%	N	%	N	%	
jest dużo kradzieży	58	16,2	109	16,3	114	17,8	84	16,4	0,8711
jest dużo bójek	125	34,9	203	30,4	135	21,1	109	21,3	0,0000***
wszystko jest zdewastowane	142	39,7	233	34,9	164	25,7	171	33,4	0,0000***
są obecne narkotyki	22	6,1	37	5,5	65	10,2	76	14,8	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza zaprezentowanych danych wskazuje na istotne statystycznie związki korelacyjne między dostrzeganą częstotliwością występowania negatywnych zjawisk w szkołach a wiekiem respondentów. Siła tych korelacji jest większa aniżeli w przypadku płci. Korelacje o najwyższej sile (0,0000***) dotyczą bójek”, dewastacji i narkotyków w szkołach. Nie istnieje tylko związek korelacyjny istotny statystycznie między zmienną „jest dużo kradzieży” (0,8711). Kolejna analiza dotyczy jednego z najrzadziej postrzeganego przez respondentów negatywnego, ale najgroźniejszego zjawiska występującego w szkołach, jakim jest częstotliwość używania nielegalnych środków psychoaktywnych.

W tabeli 114 przedstawiono związek między dostrzeganiem częstotliwości używania „narkotyków” przez uczniów w szkole a ich płcią.

Tabela 114. Dostrzeganie częstotliwości używania „narkotyków” w szkole a płeć uczniów (wartości współczynnika - p)

Postrzeganie użycia „narkotyków” w szkole	Płeć ($p = 0,0014^{**}$)		Razem
	dziewczęta	chłopcy	
zdecydowanie często	33 (3,0%)	67 (6,2%)	100
często	47 (4,3%)	53 (4,9%)	100
niezbyt często	135 (12,2%)	108 (10,1%)	243
rzadko	888 (80,5%)	846 (78,8%)	1734
Razem	1103	1074	2177

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że między badanymi zmiennymi zachodzą korelacje istotne statystycznie. Wartość prawdopodobieństwa testowego – p ($0,0014^{**}$) informuje o średniej sile tych zależności. Chłopcy częściej niż dziewczęta dostrzegają, że narkotyki są w szkole używane zdecydowanie często i często.

W kolejnej tabeli 115 dokonano analizy dostrzegania używania „narkotyków” przez uczniów w szkole według ich wieku

Tabela 115. Dostrzeganie używania „narkotyków” w szkole a wiek uczniów (wartości współczynnika p)

Postrzeganie użycia „narkotyków” w szkole	Wiek ($p = 0,0000^{***}$)				Razem
	12	13	14	15	
zdecydowanie często	13 (3,6%)	22 (3,3%)	30 (4,7%)	35 (6,8%)	100
często	9 (2,5%)	15 (2,2%)	35 (5,5%)	41 (8,0%)	100
niezbyt często	15 (4,2%)	49 (7,3%)	97 (15,2%)	82 (16,0%)	243
rzadko	321 (89,7%)	581 (87,1%)	478 (74,7%)	354 (69,1%)	1734
Razem	358	667	640	512	2177

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje statystyczną istotność badanej korelacji. Wartość prawdopodobieństwa testowego - p ($0,0000^{***}$) wskazuje na najwyższą siłę korelacji między częstotliwością używania „narkotyków” w szkole a wiekiem uczniów, co oznacza, że w miarę dorastania zwiększa się postrzeganie częstego używania „narkotyków” przez uczniów w szkole.

Kolejna grupa zagadnień dotyczy współwystępowania dostrzegania przez uczniów negatywnych zjawisk w szkołach, w tym kradzieży, bójek, dewastacji i obecności „narkotyków” i zachowań dysfunkcyjnych z ich udziałem.

W pierwszej kolejności przeanalizowano istniejące zależności między dostrzeganiem przez badanych uczniów występowania kradzieży w szkole a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Wskaźniki ilustruje tabela 116.

Tabela 116. Zależności między dostrzeganiem kradzieży w szkole a zjawiskami dysfunkcyjnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcyjne	Kradzieże w szkole					P
	Nie		Tak			
	N	%	N	%	RR	
zrobienie graffiti	89	5,0	26	7,2	1,5	0,0843
dewastacja mienia szkolnego	47	2,6	20	5,6	2,1	0,0035**
kradzież ze sklepu	69	3,9	32	8,9	2,3	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	12	0,7	10	2,8	4,1	0,0003***

kradzież roweru	16	0,9	9	2,5	2,8	0,0096**
kradzież motoru lub samochodu	8	0,4	8	2,2	5,0	0,0004***
okradzenie samochodu	18	1,0	12	3,3	3,3	0,0006***
grożenie w celu odebrania pieniędzy	17	1,0	10	2,8	2,9	0,0046**
kradzież w szkole bez przemocy	71	4,0	20	5,6	1,4	0,1761
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	82	4,6	26	7,2	1,6	0,0365*
udział w bójce w miejscu publicznym	47	2,6	22	6,1	2,3	0,0007***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	18	1,0	9	2,5	2,5	0,0210*
piractwo internetowe	475	26,7	113	31,4	1,2	0,0702
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	15	0,8	8	2,2	2,6	0,0206*
znęcanie się nad zwierzętami	84	4,7	35	9,7	2,1	0,0002***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między możliwością występowania kradzieży w szkole a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich. Wartości prawdopodobieństwa testowego – p od (0,0000***) do (0,0007***) dla sześciu zachowań dysfunkcyjnych wskazują na dużą siłę tych korelacji, od (0,0035**) do (0,0096**) dla trzech zachowań informują o średniej sile korelacji, a od (0,0206*) do (0,0365*) także dla trzech badanych zachowań – o słabej sile korelacji.

Wskaźnik relatywnego ryzyka – RR przyjmuje relatywnie silne wartości dla kradzieży motoru lub samochodu $RR=5,00$ i włamania w celu dokonania kradzieży $RR=4,10$.

Powiązania między dostrzeganiem badanych uczniów występowania kradzieży w szkole a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych ilustruje tabela 117.

Tabela 117. Zależności między dostrzeganiem kradzieży w szkole a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Kradzieże w szkole					p
	Nie		Tak			
	N	%	N	%	RR	
alkohol	290	16,3	76	21,3	1,3	0,0222*
marihuana/haszysz	52	2,9	22	6,1	2,1	0,0024**
„miękkie” narkotyki	19	1,1	10	2,8	2,6	0,0104*
środki uspokajające i nasenne	18	1,0	5	1,4	1,4	0,5219
„twarde” narkotyki	14	0,8	9	2,5	3,2	0,0040**

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych można stwierdzić, że istnieją statystycznie istotne związki między możliwością występowania kradzieży w szkole a kontaktami ze środkami psychoaktywnymi uczniów tych szkół, jednak o mniejszej sile niż przy zachowaniach dysfunkcyjnych. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p od (0,0222*) do (0,0024**) o słabej i średniej sile. Wskaźnik wartości relatywnego ryzyka – RR dla „twardych” narkotyków wynosi $RR=3,20$. Inne zachowania mają nieco mniejsze wartości RR.

Wskaźniki do analizy zależności między dostrzeganiem przez badanych uczniów występowania bójek w szkole a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi ilustruje tabela 118.

Tabela 118. Zależności między dostrzeganiem bójek w szkole a zjawiskami dysfunkcyjnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Zachowania dysfunkcyjne	Bójki w szkole					P
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
zrobienie graffiti	78	4,9	37	6,5	1,3	0,1442
dewastacja mienia szkolnego	34	2,1	33	5,8	2,7	0,0000***
kradzież ze sklepu	67	4,2	34	6,0	1,4	0,0863
włamanie w celu dokonania kradzieży	12	0,8	10	1,8	2,3	0,0405*
kradzież roweru	12	0,8	13	2,3	3,0	0,0033**
kradzież motoru lub samochodu	8	0,5	8	1,4	2,8	0,0307*
okradzenie samochodu	15	0,9	15	2,7	2,8	0,0030**
grożenie w celu odebrania pieniędzy	15	0,9	12	2,1	2,2	0,0316*
kradzież w szkole bez przemocy	60	3,8	31	5,5	1,4	0,0873
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	66	4,2	42	7,4	1,8	0,0023**
udział w bójce w miejscu publicznym	37	2,3	32	5,7	2,4	0,0001***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	14	0,9	13	2,3	2,6	0,0098**
piractwo internetowe	423	26,%	165	29,3	1,1	0,2737
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	12	0,8	11	1,9	2,6	0,0190*
znęcanie się nad zwierzętami	72	4,6	47	8,3	1,8	0,0008***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między postrzeganiem przez badanych uczniów bójek występujących w środowisku szkolnym a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Wartości prawdopodobieństwa testowego – *p* tylko dla dwóch zachowań mają poziom silnych korelacji wahający się od (0,0000***) do (0,0008***), dla czterech są średnie od (0,0023**) do (0,0098**) i dla także trzech są słabe od (0,0190*) do (0,0405*). Wskaźnik relatywnego ryzyka – RR przyjmuje wartości dla kradzieży roweru RR=3,00, kradzieży motoru lub samochodu i okradzenia samochodu po RR=2,8.

Związki między dostrzeganiem przez badanych uczniów występowania bójek w szkole a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych ilustruje tabela 119.

Tabela 119. Zależności między dostrzeganiem bójek w szkole a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Środki psychoaktywne	Bójki w szkole					P
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
alkohol	252	16,0	114	20,2	1,3	0,0230*
marihuana/haszysz	46	2,9	28	5,0	1,7	0,0233*
„miękkie” narkotyki	18	1,1	11	1,9	1,7	0,1577
środki uspokajające i nasenne	14	0,9	9	1,6	1,8	0,1644
„twarde” narkotyki	10	0,6	13	2,3	3,6	0,0010**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między dostrzeganiem przez uczniów występowaniem bójek w szkole a stosowaniem przez nich trzech rodzajów środków psychoaktywnych. Wartości prawdopodobieństwa testowego – *p* od (0,0230*) do (0,0010**) wskazują na słabą siłę tych korelacji. Wskaźnik ryzyka relatywnego jest także niski, jedynie dla stosowania „twardych” narkotyków wynosi RR=3,6.

Zależności między dostrzeganiem przez uczniów występowania dewastacji w szkole a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi prezentuje tabela 120.

Tabela 120. Zależności między dostrzeganiem dewastacji w szkole a zjawiskami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Zachowania dysfunkcjonalne	Dewastacja w szkole					P
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
zrobienie graffiti	68	4,7%	46	6,6%	1,4	0,0734
dewastacja mienia szkolnego	35	2,4%	31	4,4%	1,8	0,0123*
kradzież ze sklepu	60	4,2%	40	5,7%	1,4	0,1125
włamanie w celu dokonania kradzieży	7	0,5%	15	2,1%	4,4	0,0004***
kradzież roweru	13	0,9%	12	1,7%	1,9	0,1024
kradzież motoru lub samochodu	6	0,4%	10	1,4%	3,4	0,0110*
okradzenie samochodu	13	0,9%	17	2,4%	2,7	0,0050**
groźenie w celu odebrania pieniędzy	11	0,8%	16	2,3%	3,0	0,0032**
kradzież w szkole bez przemocy	49	3,4%	42	6,0%	1,8	0,0054**
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	54	3,7%	54	7,7%	2,1	0,0001***
udział w bójce w miejscu publicznym	32	2,2%	37	5,3%	2,4	0,0002***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	12	0,8%	15	2,1%	2,6	0,0111*
piractwo internetowe	380	26,4%	207	29,6%	1,1	0,1285
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	12	0,8%	11	1,6%	1,9	0,1220
znęcanie się nad zwierzętami	73	5,1%	46	6,6%	1,3	0,1594

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między dostrzeganiem występowania dewastacji w szkole a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich. Wartości prawdopodobieństwa testowego – *p* ukazują silne korelacje odnoszące się do trzech zachowań dysfunkcjonalnych od (0,0001***) do (0,0004***), średnie też przy trzech zachowaniach dysfunkcjonalnych od (0,0032**) do (0,0054**) i słabe przy trzech (0,0110*) od (0,0123*). Wartość wskaźnika relatywnego ryzyka – RR dla włamania w celu dokonania kradzieży wynosi RR=4,4, kradzieży motoru lub samochodu RR=3,3, a groźenia w celu odebrania pieniędzy RR=3,0.

Związki między dostrzeganiem przez badanych uczniów dewastacji mienia szkolnego, a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych ilustruje tabela 121.

Tabela 121. Zależności między dostrzeganiem dewastacji mienia szkolnego a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Dewastacja w szkole					P
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
alkohol	224	15,6	141	20,1	1,3	0,0088**
marihuana/haszysz	43	3,0	31	4,4	1,5	0,0901
„miękkie” narkotyki	18	1,3	11	1,6	1,3	0,5486
środki uspokajające i nasenne	14	1,0	9	1,3	1,3	0,5135
„twarde” narkotyki	14	1,0	9	1,3	1,3	0,5104

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że poza jedną zmienną nie istnieją statystycznie istotne związki między dostrzeganiem przez uczniów dewastacji mienia szkolnego a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych, poza zmienną „alkohol” (0,0088**) o średniej sile korelacji. Wskaźniki ryzyka relatywnego RR są także bardzo niskie od (1,3) do (1,5). A zatem można wskazać, że dostrzeganie dewastacji mienia szkolnego nie zwiększa ryzyka relatywnego stosowania środków psychoaktywnych.

Zależności występujące między dostrzeganiem przez badanych uczniów występowania w szkole narkotyków a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi prezentuje tabela 122.

Tabela 122. Zależności między dostrzeganiem narkotyków w szkole a zjawiskami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Narkotyki w szkole					p
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
zrobienie graffiti	90	4,6%	25	12,6%	2,7	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	48	2,5%	19	9,6%	3,9	0,0000***
kradzież ze sklepu	82	4,2%	19	9,6%	2,3	0,0006***
włamanie w celu dokonania kradzieży	10	0,5%	12	6,1%	11,8	0,0000***
kradzież roweru	14	0,7%	11	5,6%	7,7	0,0000***
kradzież motoru lub samochodu	7	0,4%	9	4,5%	12,7	0,0000***
okradzenie samochodu	18	0,9%	12	6,1%	6,6	0,0000***
groźenie w celu odebrania pieniędzy	14	0,7%	13	6,6%	9,2	0,0000***
kradzież w szkole bez przemocy	73	3,7%	18	9,1%	2,4	0,0004***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	79	4,1%	29	14,7%	3,6	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	47	2,4%	22	11,2%	4,6	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	18	0,9%	9	4,6%	4,9	0,0000***
piractwo internetowe	518	26,7%	70	35,5%	1,3	0,0080**
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	8	0,4%	15	7,6%	18,5	0,0000***
znęcanie się nad zwierzętami	96	4,9%	23	11,7%	2,4	0,0001***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między dostrzeganiem przez uczniów występowania w szkole narkotyków a zachowaniami ich dysfunkcjonalnymi. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p od

(0,0000***)) do (0,0006***)) odnoszące się do wszystkich zachowań dysfunkcyjnych, poza piractwem internetowym ze średnią siłą korelacji (0,0080**). Wartości wskaźnika relatywnego ryzyka – RR są także bardzo wysokie i wynoszą dla sprzedaży i używania narkotyków w szkole RR=18,5, kradzieży motoru lub samochodu i okradzenia samochodu RR=12,7, włamania w celu dokonania kradzieży RR=11,8, grożenia w celu odebrania pieniędzy RR=9,2, a kradzieży roweru RR=7,7.

Spośród wszystkich zaprezentowanych zachowań dysfunkcyjnych występujących w badanych szkołach, obserwowane przez uczniów występowanie w szkole narkotyków, które było postrzegane przez najmniejszą liczbę badanych uczniów, ale jest bardzo silnie skorelowane w sposób istotny statystycznie ze wszystkimi zachowaniami dysfunkcyjnymi popełnianymi przez tych uczniów.

Związki między dostrzeganiem występowania przez badanych uczniów narkotyków w szkole a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych ilustruje tabela 123.

Tabela 123. Zależności między dostrzeganiem narkotyków w szkole a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Środki psychoaktywne	Narkotyki w szkole					<i>p</i>
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
alkohol	320	16,5%	46	23,7%	1,4	0,0106*
marihuana/haszysz	48	2,5%	26	13,3%	5,4	0,0000***
„miękkie” narkotyki	18	0,9%	11	5,6%	6,1	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	18	0,9%	5	2,6%	2,7	0,0360*
„twarde” narkotyki	12	0,6%	11	5,6%	9,0	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki o mniejszej sile między dostrzeganiem przez uczniów występowania w szkole narkotyków a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych. Wartości prawdopodobieństwa testowego – *p* dla trzech środków psychoaktywnych na silnym poziomie (0,0000***)) i dla dwóch na słabym poziomie od (0,0106*) do (0,0360*). Ryzyko relatywne RR jest najwyższe przy stosowaniu „twardych” narkotyków RR=9,0, nieco niższe przy „miękkich” narkotykach RR=6,1 i marihuanie/haszyszu RR=5,4. A zatem można wskazać, że dostrzeganie występowania w szkole narkotyków, może zwiększać ryzyko relatywne stosowania środków psychoaktywnych.

Jak widać z zaprezentowanych wyników badań, na skutek silnego stopnia powiązania ze sobą z jednej strony zmiennej takiej jak dostrzeganie wybranych przejawów negatywnych zjawisk w szkołach (kradzieże, bójki, dewastacja mienia i obecność narkotyków w szkołach), a z drugiej strony zmiennych: zachowania dysfunkcyjne i stosowanie środków

psychoaktywnych, można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że zachowania takie są dziełem tych osób, które się do tego w ankiecie przyznają.

Oprócz zachowań o charakterze „negatywnym”, istnieją w szkołach także sytuacje, które mają charakter pozytywny i powstrzymują uczniów przed zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Są to pozytywne postawy wobec szkoły i autorytet nauczyciela. Może być to czynnikiem wpływającym na pojawienie się poprawnych zachowań uczniów w środowisku szkolnym i pozaszkolnym. W związku z tym zainteresowano się, jak uczniowie oceniają swoje postawy wobec szkoły, czego wyrazem jest to, czy w przypadku przeprowadzki tęskniliby za swoją szkołą, czy rano nie mogą się doczekać aż pójdą do szkoły, czy lubią swoją szkołę, czy zajęcia w są interesujące. Postawy te zawiera tabela 124.

Tabela 124. Postawy uczniów wobec swojej szkoły

Wyszczególnienie	Postawy wobec swojej szkoły			
	Zdecydowanie pozytywne	Raczej pozytywne	Raczej negatywne	Zdecydowanie negatywne
w przypadku przeprowadzki tęskniloby za szkołą	649 29,8%	1015 46,6%	239 11,0%	274 12,6%
rano nie może się doczekać aż pójdzie do szkoły	368 16,9%	994 45,7%	491 22,6%	324 14,8%
lubi swoją szkołę	666 30,6%	966 44,4%	311 14,3%	234 10,7%
zajęcia szkolne są interesujące	301 13,8%	988 45,4%	584 26,8%	304 14,0%

Źródło: opracowanie własne.

Można dostrzec, że postawy uczniów wobec szkoły nie są jednolite. Więcej badanych uczniów wypowiada się dobrze o szkole, ma do niej pozytywny stosunek, a także chętnie w niej przebywa. Po trzy czwarte respondentów w razie przeprowadzki tęskniloby za swoją szkołą i lubi swoją szkołę. Dwie trzecie nie może się doczekać rana aż pójdzie do szkoły, i niewiele mniej (59,2%) uważa, że zajęcia szkolne są interesujące.

Kolejnym zagadnieniem poddanym analizie jest to, czy istnieją zależności między pozytywnymi postawami badanych uczniów wobec swoich nauczycieli, a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Postawa taka może objawiać się pojawieniem się tęsknoty za swoim ulubionym nauczycielem, po hipotetycznej przeprowadzce do innego miejsca zamieszkania. Wskaźniki ilustruje tabela 125.

Tabela 125. Zależności między tęsknotą za ulubionym nauczycielem a zachowaniami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcjonalne	Tęsknota za ulubionym nauczycielem
zrobienie graffiti	0,10*
dewastacja mienia szkolnego	0,10*
kradzież ze sklepu	0,07*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,07*
kradzież roweru	0,07*
kradzież motoru lub samochodu	0,07*

okradzenie samochodu	0,09*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,07*
kradzież w szkole bez przemocy	0,05*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,08*
udział w bójkę w miejscu publicznym	0,09*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,04*
piractwo internetowe	0,05*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,05*
znęcanie się nad zwierzętami	0,06*

Źródło: opracowanie własne.

Do analizy danych, zawartych w tabeli wykorzystano współczynnik Φ , który pokazuje siłę istotnych statystycznie zależności między tęsknotą za ulubionym nauczycielem przez uczniów, w przypadku przeprowadzki do innego miejsca zamieszkania, a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Więzy emocjonalna z ulubionym nauczycielem w niewielkim stopniu jest powiązana ze zmniejszaniem ryzyka zachowań dysfunkcyjnych uczniów, bo zależności osiągające wartości od (0,05) do (0,10) mają niewielką siłę.

Taka sama analiza prowadzona jest w odniesieniu do stosowania środków psychoaktywnych, co prezentuje tabela 126.

Tabela 126. Zależności między tęsknotą za ulubionym nauczycielem a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Tęsknota za ulubionym nauczycielem
alkohol	0,09*
marihuana/haszysz	0,09*
„miękkie” narkotyki	0,05*
środki uspokajające i nasenne	0,08*
„twarde” narkotyki	0,08*

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie więzy emocjonalna badanych uczniów z ulubionym nauczycielem w niewielkim stopniu jest powiązana ze zmniejszaniem ryzyka stosowania przez nich środków psychoaktywnych, bo współczynnik Φ przyjmuje wartości od (0,05) do (0,09) informujące o słabej sile korelacji.

Kolejną kwestią jest analiza związku zachodzącego między przywiązywaniem wagi do opinii ulubionego nauczyciela przez badanych uczniów a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Ilustruje to tabela 127.

Tabela 127. Zależności między znaczeniem opinii dla respondenta wygłoszoną przez ulubionego nauczyciela a zachowaniami dysfunkcyjnymi uczniów (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Znaczenie opinii ulubionego nauczyciela
zrobienie graffiti	0,14*
dewastacja mienia szkolnego	0,11*
kradzież ze sklepu	0,05*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,07*
kradzież roweru	0,09*
kradzież motoru lub samochodu	0,08*
okradzenie samochodu	0,09*

grożenie w celu odebrania pieniędzy	0,09*
kradzież w szkole bez przemocy	0,04
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,12*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,10*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,05*
piractwo internetowe	0,09*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,05*
znęcanie się nad zwierzętami	0,11*

Źródło: opracowanie własne.

Badane zależności są istotne statystycznie, ale współczynniki Φ o wartościach od (0,05) do (0,14) oznaczają słabą siłę korelacji opinii wygłoszonej przez ulubionego nauczyciela ze zmniejszaniem zachowań dysfunkcyjnych jego uczniów.

Wskaźniki zależności między znaczeniem dla badanych uczniów opinii ulubionego nauczyciela a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 128.

Tabela 128. Zależności między znaczeniem opinii ulubionego nauczyciela a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Znaczenie opinii ulubionego nauczyciela
alkohol	0,09*
marihuana/haszysz	0,09*
„miękkie” narkotyki	0,07*
środki uspokajające i nasenne	0,08*
„twarde” narkotyki	0,07*

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie współczynniki Φ o wartościach od (0,07) do (0,09) oznaczają słabą korelację znaczenia dla badanych uczniów opinii wygłoszonej przez ulubionego nauczyciela ze zmniejszaniem stosowania przez nich środków psychoaktywnych.

Kolejnym zagadnieniem poddanym analizie jest kwestia samowolnego opuszczania szkoły przez uczniów bez konkretnego powodu. Związek pomiędzy wagarowaniem badanych uczniów a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi zaprezentowano w tabeli 129.

Tabela 129. Zależności między samowolnym opuszczaniem szkoły a zachowaniami dysfunkcyjnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcyjne	Samowolne opuszczenie szkoły			p
	nie	tak		
	%	%	RR	
zrobienie graffiti	2,8	11,7	4,25	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	1,6	6,9	4,39	0,0000***
kradzież ze sklepu	3,7	7,1	1,89	0,0009***
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,6	2,1	3,53	0,0018**
kradzież roweru	0,8	2,1	2,65	0,0109*
kradzież motoru lub samochodu	0,5	1,3	2,45	0,0634
okradzenie samochodu	0,8	2,9	3,67	0,0002***
grożenie w celu odebrania pieniędzy	0,9	2,2	2,63	0,0087**
kradzież w szkole bez przemocy	2,9	7,5	2,61	0,0000***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	3,6	8,5	2,36	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	1,8	6,7	3,80	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,9	2,1	2,27	0,0275*
piractwo internetowe	22,6	39,5	1,74	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,6	2,3	3,80	0,0007***

znęcanie się nad zwierzętami	3,4	11,0	3,20	0,0000***
------------------------------	-----	------	------	-----------

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między samowolnym opuszczaniem szkoły, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich. Wartości prawdopodobieństwa testowego – p dla dziesięciu zachowań dysfunkcjonalnych od (0,0000***) do (0,0009***), stanowią o dużej sile korelacji, dla dwóch od (0,0018***) do (0,0087***), o sile średniej i także dla dwóch od (0,0109***) do (0,0275***), o sile słabej. Wartości relatywnego ryzyka – RR wynoszą dla dewastacji mienia szkolnego RR=4,39, zrobienia graffiti RR=4,25, udziału w bójce w miejscu publicznym RR=3,80 i sprzedaży i używanie narkotyków w szkole RR=3,80.

Zależności między samowolnym opuszczaniem szkoły przez badanych uczniów a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 130.

Tabela 130. Zależności między samowolnym opuszczaniem szkoły a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Samowolne opuszczenie szkoły			P
	nie	tak		
	%	%	RR	
alkohol	12,9	27,5	2,13	0,0000***
marihuana/haszysz	2,2	6,6	3,04	0,0000***
„miękkie” narkotyki	0,5	2,4	4,60	0,0001***
środki uspokajające i nasenne	0,7	3,1	4,65	0,0000***
„twarde” narkotyki	0,9	1,6	1,88	0,1243

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne silne związki między wagarami uczniów a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych. Wartości prawdopodobieństwa testowego – p od (0,0000***) do (0,0009***), świadczą o dużej sile badanej korelacji ze wszystkimi środkami psychoaktywnymi, oprócz „twardych” narkotyków. Ryzyko relatywne RR jest relatywnie wyższe przy stosowaniu środków uspokajających i nasennych RR=4,65 i „miękkich” narkotyków RR=4,60 w stosunku do innych środków psychoaktywnych. A zatem można wskazać, że samowolne opuszczanie szkoły przez respondentów, zwiększa ryzyko relatywne stosowania środków psychoaktywnych.

Rozkład wskazujący na istnienie zależności występujących między oceną swoich postępów w nauce na tle innych uczniów, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi przedstawia tabela 131.

Tabela 131. Zależności między dobrymi wynikami w nauce na tle innych uczniów, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcjonalne	Dobre wyniki w nauce w szkole
zrobienie graffiti	0,11*
dewastacja mienia szkolnego	0,12*
kradzież ze sklepu	0,08*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,07*

kradzież roweru	0,05*
kradzież motoru lub samochodu	0,05*
okradzenie samochodu	0,05*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,07*
kradzież w szkole bez przemocy	0,06*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,10*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,09*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,04
piractwo internetowe	0,02
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,05*
znęcanie się nad zwierzętami	0,13*

Źródło: opracowanie własne.

Współczynniki Φ o wartościach od (0,05) do (0,13) oznaczają, że korelacje dobrych wyników uczniów w nauce szkolnej ze zmniejszaniem ryzyka ich zachowań dysfunkcyjnych posiadają słabą siłę, chociaż są istotne statystycznie.

Wskaźniki dla podobnej zależności ze stosowaniem środków psychoaktywnych, prezentuje tabela 132.

Tabela 132. Zależności między dobrymi wynikami w nauce a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Dobre wyniki w nauce w szkole
alkohol	0,11*
marihuana/haszysz	0,11*
„miękkie” narkotyki	0,05*
środki uspokajające i nasenne	0,07*
„twarde” narkotyki	0,09*

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak wyżej współczynniki Φ o wartościach od (0,07) do (0,11) oznaczają, że dobre wyniki uczniów w nauce szkolnej słabo korelują ze zmniejszaniem przez nich stosowania środków psychoaktywnych.

Współzależności powtarzania klasy przez badanych uczniów z podejmowaniem przez nich zachowań dysfunkcyjnych ilustruje tabela 133.

Tabela 133. Zależności między powtarzaniem klasy a zachowaniami dysfunkcyjnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcyjne	Konieczność powtarzania klasy			P
	nie	tak		
	%	%	RR	
zrobienie graffiti	5,0	20,0	3,97	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	2,8	17,8	6,34	0,0000***
kradzież ze sklepu	4,5	13,3	2,95	0,0057**
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,9	6,5	7,21	0,0002***
kradzież roweru	0,9	13,0	14,43	0,0000***
kradzież motoru lub samochodu	0,5	10,9	20,77	0,0000***
okradzenie samochodu	1,2	10,9	9,14	0,0000***
groźenie w celu odebrania pieniędzy	1,0	13,0	13,04	0,0000***
kradzież w szkole bez przemocy	4,0	13,0	3,22	0,0028**
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	4,7	21,7	4,65	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	2,9	17,4	5,98	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,1	8,7	7,92	0,0000***

piractwo internetowe	27,4	30,4	1,11	0,6510
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	1,0	6,5	6,83	0,0003***
znęcanie się nad zwierzętami	5,0	30,4	6,07	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między powtarzaniem klasy a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich. Wartości prawdopodobieństwa testowego – p od (0,0000***) do (0,0009***) dla jedenastu zachowań dysfunkcyjnych świadczą o dużej sile korelacji, (0,0028***) dla jednej zmiennej – o sile średniej. Wartości relatywnego ryzyka – RR wynoszą dla wystąpienia kradzieży motoru lub samochodu RR=20,77, kradzieży roweru RR=14,43, grożenia w celu odebrania pieniędzy RR=13,04. A zatem można wskazać, że konieczność powtarzania klasy zwiększa ryzyko relatywne podejmowania praktycznie wszystkich zachowań dysfunkcyjnych przez nieletnich.

Zależności zachodzące między powtarzaniem klasy przez badanych uczniów a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 134.

Tabela 134. Zależności między powtarzaniem klasy a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Konieczność powtarzania klasy			P
	Nie	tak		
	%	%	RR	
alkohol	16,6	40,0	2,41	0,0000***
marihuana/haszysz	3,1	21,7	7,11	0,0000***
„miękkie” narkotyki	0,9	8,7	9,56	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	1,2	8,7	7,27	0,0000***
„twarde” narkotyki	1,0	4,3	4,33	0,0297*

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak wyżej, występująca wartość prawdopodobieństwa testowego – p (0,0000***) świadczy o dużej sile zależności między powtarzaniem klasy a stosowaniem środków psychoaktywnych przez badanych uczniów (oprócz „twardych” narkotyków). Ryzyko relatywne RR wynosi dla stosowania „miękkich” narkotyków RR=9,56, środków uspokajających i nasennych RR=7,27 i marihuany/haszyszu RR=7,11.

Dokonano także porównania częstości występowania zachowań dysfunkcyjnych związanych z planami życiowymi uczniów po ukończeniu szkoły podstawowej. Plany i aspiracje respondentów, po ukończeniu obowiązkowej szkoły lub po uzyskaniu wieku, gdy nie będzie konieczności dalszego kontynuowania nauki, podzielono na cztery grupy: uczęszczanie do szkoły przygotowującej do studiów wyższych, uczęszczanie do szkoły w celu nauki zawodu, rozpoczęcie praktyki zawodowej i znalezienie pracy w celu zarabiania pieniędzy, inne rozwiązania (nie wie co będzie robić, przerwa od nauki, itp.). Powiązania tych

planów badanych uczniów z ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi zamieszczono w tabeli 135.

Tabela 135. Zależności między planami życiowymi po ukończeniu obowiązkowej edukacji a zachowaniami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - *p*)

Zachowania dysfunkcjonalne	Plany życiowe po ukończeniu obowiązkowej edukacji				<i>p</i>
	szkoła średnia	szkoła zawodowa	praktyka lub praca	inne	
	%	%	%	%	
zrobienie graffiti	3,7	4,4	10,2	7,0	0,0001***
dewastacja mienia szkolnego	1,8	2,7	8,2	3,6	0,0000***
kradzież ze sklepu	4,3	4,4	8,6	3,8	0,0169*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,7	0,7	2,7	1,0	0,0342*
kradzież roweru	0,7	0,7	3,5	1,2	0,0021**
kradzież motoru lub samochodu	0,3	0,3	2,7	1,0	0,0004***
okradzenie samochodu	1,2	0,7	3,9	1,0	0,0033**
groźenie w celu odebrania pieniędzy	1,0	0,0	3,9	1,2	0,0003***
kradzież w szkole bez przemocy	4,1	3,7	6,3	3,8	0,3896
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	4,1	5,1	7,8	5,6	0,0950
udział w bójce w miejscu publicznym	2,5	3,4	6,3	3,2	0,0228*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,2	0,0	3,1	1,2	0,0116*
piractwo internetowe	29,4	23,7	24,4	27,3	0,1562
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,8	1,0	2,7	0,8	0,0528
znęcanie się nad zwierzętami	3,9	6,1	12,5	5,4	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wykazuje istotne statystycznie związki korelacyjne między planami życiowymi badanych uczniów po ukończeniu obowiązkowej edukacji a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Uczniowie, którzy planują rozpoczęcie praktyki zawodowej i znalezienie pracy w celu zarabiania pieniędzy oraz inne rozwiązania, w wyższym stopniu podejmują zachowania dysfunkcjonalne, w stosunku do uczniów, którzy chcą dalej kontynuować naukę. Zależności te są widoczne we wskaźnikach prawdopodobieństwa testowego - *p*, które przyjmują wartości od (0,0000***) do (0,0003***) i oznaczają silne korelacje z pięcioma zmiennymi „zachowania dysfunkcjonalne”, (0,0021**) i (0,0033**) średnią siłą korelacji z dwoma badanymi zachowaniami oraz od (0,0116*) do (0,0342*) słabą siłą korelacji z czterema zmiennymi.

Podobną analizę w odniesieniu do stosowania środków psychoaktywnych przez badanych uczniów przedstawia tabela 136.

Tabela 136. Zależności między planami życiowymi po ukończeniu obowiązkowej edukacji a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - *p*)

Środki psychoaktywne	Plany po ukończeniu obowiązkowej edukacji				<i>p</i>
	szkoła średnia	szkoła handlowa	praktyka/praca	brak zdania	
	%	%	%	%	
alkohol	15,6	19,0	20,0	17,8	0,2419
marihuana/haszysz	2,9	3,4	8,7	2,0	0,0000***

„miękkie” narkotyki	1,1	0,7	2,4	0,6	0,1401
środki uspokajające i nasenne	1,1	1,4	3,5	0,8	0,0132*
„twarde” narkotyki	1,1	1,0	1,6	0,8	0,8089

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wykazuje, słabsze niż przy zachowaniach dysfunkcyjnych, istotne statystycznie związki korelacyjne między planami życiowymi uczniów po ukończeniu obowiązkowej edukacji a stosowaniem przez w nich środków psychoaktywnych. Zależności te są widoczne w wartości prawdopodobieństwa testowego p (0,0000***) o najwyższej sile jedynie przy stosowaniu marihuany/haszyszu, a przy używaniu środków uspokajających i nasennych wartość (0,0132*) oznacza słabą siłę korelacyjną. Stosowanie pozostałych środków psychoaktywnych nie jest skorelowane w sposób istotny statystycznie z planami życiowymi po ukończeniu obowiązkowej edukacji.

Przejawy demoralizacji mające miejsce w środowisku szkolnym stwarzają określone „środowisko” sprzyjające popełnianiu czynów zabronionych i używaniu środków psychoaktywnych poza szkolnymi murami. Uczniowie badanych szkół podstawowych i gimnazjalnych w Białymstoku i Rzeszowie nie dostrzegają w swoich środowiskach szkolnych częstych przejawów demoralizacji. W wypełnianych przez nich ankietach od około 90% do 60% badanych uczniów podawało występowanie negatywnych zjawisk w ich szkołach.

Analizy wyników badań ankietowych ukazują istotne statystycznie zależności pomiędzy dostrzeganymi przez uczniów negatywnymi zjawiskami w szkołach a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi i używaniem środków psychoaktywnych. Zależności między zachowaniami dysfunkcyjnymi uczniów mającymi miejsce poza środowiskiem szkolnym a dostrzeganiem przez nich kradzieży i narkotyków w szkole cechuje duża siła korelacji. Zróżnicowana siła korelacji dotyczy zależności odnoszących się bójek i dewastacji mienia na terenie szkoły. Kontakty ze środkami psychoaktywnymi badanych uczniów są skorelowane z dostrzeganiem przez nich występowania kradzieży, bójek, dewastacji mienia na terenie szkoły, w sposób statystycznie istotny o słabej sile, ale korelacje odnoszące do dostrzegania przez uczniów narkotyków w szkole są o bardzo dużej sile.

Większość badanych uczniów ma pozytywny stosunek do szkoły i wysoko ceni sobie swoich ulubionych nauczycieli. Korelacje statystycznie istotne między zachowaniami dysfunkcyjnymi i używaniem środków psychoaktywnych przez uczniów a brakiem ich przywiązania do nauczycieli i niecenieniem sobie ich opinii, z gorszymi wynikami w nauce cechują się niewielką siłą. Korelacje te odnoszące się do wagarowiczów i do powtarzających klasy cechuje bardzo duża siła, a w stosunku do niemających planów kontynuowania dalszej nauki siła powiązania jest zróżnicowana.

Badane szkoły nie są więc wolne od przejawów demoralizacji uczących się w niej nieletnich i mimo założonego w hipotezie stwierdzenia o wywiązywaniu się szkoły z zadań polegających na rozbudzaniu zamiłowania do nauki, widocznego w wysokich osiągnięciach uczniów oraz w stymulowaniu wysokich aspiracji po zakończeniu obowiązkowej edukacji, a także w kształtowaniu poprawnych relacji pomiędzy uczniami i nauczycielami, szkoły te nie są bardzo bezpiecznym miejscem dla swoich uczniów. Bowiem wyniki testowania tej hipotezy wskazują na zależności o mniejszym lub większym nasileniu między dotychczasowymi przejawami niepożądanych społecznie zachowań uczniów w szkole a dokonywaniem przez nich czynów zabronionych normami prawnymi i obyczajowymi w swoich środowiskach zamieszkania. Zbadane zależności pozwalają więc na częściowe przyjęcie postawionej hipotezy.

§ 6. Współzależność między kontaktami nieletnich z grupami rówieśniczymi i zachowaniami dysfunkcyjnymi

Środowisko rówieśnicze z okresu dzieciństwa i młodości, jako druga grupa pierwotna po rodzinie, posiada bardzo duży wpływ na kształtowanie postaw w życiu człowieka. Formy spędzania czasu z rówieśnikami stanowiące ważny element w socjalizacji, mogą wpływać wielokierunkowo na zachowania młodych ludzi. Przywiązanie do przyjaciela, tęsknota za nim, liczenie się z jego opiniami na swój temat, surowe oceny w przypadku dopuszczenia się oszustwa czy kradzieży, demotywią do powtórnych zachowań dysfunkcyjnych. Pozytywny wpływ na jednostkę ma także uczestnictwo z rówieśnikami w życiu kulturalnym, poprzez wspólne wyjścia na koncerty, do dyskoteki, czy kina. Porozumiewanie się z rówieśnikami za pomocą Internetu jest bronią obosieczną, ponieważ z jednej strony usprawnia życie codzienne, rozszerza i podtrzymuje kontakty społeczne, jeśli przenosi znajomości zawarte w cyberprzestrzeni do sfery realnej, ale z drugiej strony nadmierne korzystanie z Internetu zastępujące kontakty realne „surfowaniem” w sferze wirtualnej, w tym uczestnictwo w grach komputerowych, mogą przyczyniać się do uzależnienia behawioralnego, a nawet do wchodzenia w konflikt z prawem. Istnieje bowiem niska wiedza nieletnich o zagrożeniach płynących z Internetu, skali cyberprzestępczości i cyberprzemocy, co jest wynikiem braku dostępnych i odpowiednich źródeł informacyjnych, a także niskiej świadomości prawnej dotyczącej odpowiedzialności za łamanie przepisów prawa w cyberprzestrzeni. Jednocześnie negatywny wpływ na zachowania młodych ludzi mają kontakty z rówieśnikami preferującymi picie alkoholu, stosowanie nielegalnych substancji psychoaktywnych, rozboje dla rozrywki, kradzieże, czaty, czy zaczepianie przechodniów.

Poziom otwartości młodego człowieka na kontakty z otoczeniem ma wpływ także na stopień aktywności w spotkaniach z rówieśnikami. Osoby o usposobieniu introwertycznym, spędzające czas samotnie lub z najbliższą rodziną, najczęściej nie znajdują motywacji do zawierania nowych kontaktów. Zaś osoby ekstrawertyczne częściej są chętne do uczestniczenia w spotkaniach w małej grupie, czy w dużym towarzystwie. Z punktu widzenia członkostwa w stałej grupie znajomych istotne są jej następujące parametry: płeć i wiek członków grupy, czas istnienia grupy, ekskluzywność i inkluzywność grupy wpływająca na stopień trudności i sposób uzyskiwania członkostwa w grupie, miejsca spotkań, zgodność z prawem podejmowanych działań, akceptowalność działań niezgodnych z prawem, status grupy. Grupy o statusie „gang” wpływają destrukcyjnie na zachowania zaangażowanych w niej osób młodych, motywując ich do działań dysfunkcyjnych.

Biorąc pod uwagę powyższe zagadnienia, składające się na kolejny problem badawczy dotyczący aktywności nieletnich w grupach rówieśniczych, stworzono hipotezę badawczą, wymagającą weryfikacji empirycznej, że kontakty nieletnich ze środowiskiem rówieśniczym, uwikłanym w zachowania dysfunkcyjne oraz formy spędzania czasu ze znajomymi z kręgów dysfunkcyjnych i zaangażowanie się w stałe grupy o charakterze gangów, a także częste wychodzenie z domu późnym wieczorem i późne powroty motywują nieletnich do demoralizacji. Zaś negatywne opinie przyjaciół i znajomych ze środowiska rówieśniczego nieletnich o ich demoralizującym zachowaniu są powiązane ze zmniejszaniem się nasilania tych zachowań.

Dla rozpoznania przejawów i rozmiarów demoralizacji nieletnich, zbadano różne formy spędzania przez nich wolnego czasu, aby dowiedzieć się, jaka jest struktura zainteresowań nieletnich wpływająca na zagospodarowanie czasu niezwiązanego z wypełnianiem obowiązków. W tabeli 137 zostały zawarte wyniki badań, ilustrujące zarówno pozytywne, jak i negatywne sposoby spędzania wolnego czasu przez respondentów.

Tabela 137. Sposoby spędzania wolnego czasu przez nieletnich

Sposób/forma i miejsce	Częstotliwość spędzania wolnego czasu		
	nigdy	czasami	często
koncerty i kawiarnia	1283	813	64
	59,4%	37,6%	3,0%
aktywność kreatywna	595	918	649
	27,5%	42,5%	30,0%
teatr, muzyka, rysowanie, pisanie, czytanie książek	1899	209	52
	87,9%	9,7%	2,4%
uprawianie sportu	210	887	1068
	9,7%	41,0%	49,3%
nauka i odrabianie lekcji	337	1168	655
	15,6%	54,1%	30,3%
chodzenie dla zabawy po sklepach, ulicach, parkach albo sąsiedztwie	396	1200	566
	18,3%	55,5%	26,2%

czyny zabronione dla zabawy	1892	194	75
	87,6%	9,0%	3,5%
picie piwa, alkoholu, używanie „narkotyków”	1991	97	71
	92,2%	4,5%	3,3%
kłótnie z innymi, zastraszanie i denerwowanie ludzi dla zabawy	1928	152	80
	89,3%	7,0%	3,7%

Źródło: opracowanie własne.

Zdecydowana większość badanych uczniów ze szkół objętych programem ISRD-3 w bardzo zróżnicowany sposób pożytkuje czas wolny, o czym świadczą najwyższe wskaźniki odnoszące się do pozytywnych, jak i negatywnych aktywności. Po około 90% respondentów nie uczestniczy w wyjściach do w teatru, słuchaniu muzyki, rysowaniu, pisaniu i czytaniu książek, uprawianiu sportu, ale także nie przejawia zachowań dysfunkcyjnych (nie pije piwa, alkoholu, nie używa „narkotyków”, nie uczestniczy w kłótniach, zastraszaniu i denerwowaniu ludzi dla zabawy, nie popełnia czynów zabronionych dla zabawy). Kreatywne zajęcia są udziałem prawie trzech czwartych respondentów. Zainteresowanie życiem kulturalnym wyrażanym poprzez uczestnictwo w koncertach i spotkania ze znajomymi w kawiarniach wyraziło około 40% młodych ludzi. Tylko niespełna jedna trzecia badanych uczniów często odrabia lekcje i uczy się, a czasami czyni to ponad połowa z nich. Aż 15% z nich nie odrabia nigdy lekcji, a tylko połowa z nich czyni to regularnie. Na tle tych wskaźników ukazujących zarówno aktywne, jak i bierne, pozytywne i negatywne sposoby spędzania czasu wolnego przez badanych nieletnich niewielki jest odsetek respondentów przejawiających zachowania dysfunkcyjne.

Zbadano także udział kontaktów respondentów z ich środowiskiem rówieśniczym uwikłanym w zachowania dysfunkcyjne oraz form spędzania czasu ze znajomymi z kręgów dysfunkcyjnych. W ankiecie ISRD-3 poddano badaniu zaangażowanie znajomych respondentów w takie działania jak: kradzieże w sklepach lub w domach handlowych, używanie „narkotyków” (marihuana, haszysz, ekstazy, dopalacze, heroina, kokaina i inne), rozboje lub wymuszenia rozbójnicze (w tym stosowanie gróźb z użyciem niebezpiecznego narzędzia - noża, broni palnej, itp. i wymuszenia pieniędzy lub sprzętu), pobicie kwalifikowane (w tym pobicia lub poważne zranienia kijem bejsbolowym lub nożem), kradzieże z włamaniem (nielegalne wejścia do domów, mieszkań w celu dokonania kradzieży). Dane te zamieszczono w tabeli 138.

Tabela 138. Czyny zabronione podejmowane przez znajomych nieletnich

Czyny zabronione podejmowane przez znajomych respondentów	Liczba	%
kradzieże w sklepach lub w domach handlowych	387	17,8
używanie „narkotyków”	294	13,5
rozbój lub wymuszenie rozbójnicze	99	4,5

pobicie kwalifikowane		95	4,4
kradzież z włamaniem		76	3,5
brak negatywnych zachowań u znajomych		1607	73,7

Źródło: opracowanie własne.

Niemal trzy czwarte respondentów (73,7%) nie posiada w ogóle znajomych, którzy dopuszczają się wyszczególnionych wyżej negatywnych form zachowań. Spośród znajomych „uwikłanych” w czyny zabronione 17,8% dokonuje kradzieży w sklepach lub w domach handlowych, a 13,5% stosuje „narkotyki”. Mniejszy odsetek (od 4,5% do 3,5%) dokonuje takich czynów karalnych jak: rozbój lub wymuszenie rozbójnicze, pobicie oraz kradzież z włamaniem. Pytanie respondentów o przejawy demoralizacji występujące wśród ich znajomych, jest próbą rozpoznania w sposób pośredni, zasięgu tych zjawisk w środowisku nieletnich. Bariera psychologiczna, pojawiająca się przy udzielaniu odpowiedzi na pytania odnoszące się do czynów zabronionych dotyczących samego badanego, nawet przy zapewnieniu o anonimowości ankiety, przemija, jeśli pyta się o te same czyny, ale odnoszące się do znajomych, kolegów, przyjaciół. Informacja o zachowaniach w bliskim otoczeniu badanych osób rozszerza wiedzę badacza o skali interesujących go zjawisk w tym samym środowisku, a także weryfikuje prawdziwość zebranych od respondentów danych. W analizowanym przypadku stosowanie często i czasami „narkotyków” przez respondentów na poziomie 12,5% jest wynikiem zbliżonym do wskaźnika 13,5% ilustrującego poziom stosowania „narkotyków” przez znajomych badanych.

Związki zachodzące między postrzeganiem przez respondentów czynów zabronionych popełnionych przez ich znajomych a płcią ilustruje tabela 139.

Tabela 139. Czyny zabronione podejmowane przez znajomych respondentów według płci nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Negatywne zachowania u znajomych	Płeć				<i>P</i>
	Dziewczęta		Chłopcy		
	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	
kradzieże w sklepach lub w domach handlowych	160	14,5	227	21,4	0,0000***
używanie „narkotyków”	154	14,0	140	13,2	0,5852
rozbój lub wymuszenie rozbójnicze	41	3,7	58	5,5	0,0532
pobicie kwalifikowane	39	3,5	56	5,3	0,0490*
kradzież z włamaniem	25	2,3	51	4,8	0,0014**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne, ale niezbyt silne związki między trzema typami czynów zabronionymi podejmowanymi przez znajomych respondentów, a płcią. Dotyczy to kradzieży w sklepach lub w domach handlowych (0,0000***), kradzieży z włamaniem (0,0014**) i pobicia kwalifikowanego (0,0490*), co jest widoczne w wartości prawdopodobieństwa testowego – *p*. Interpretując te wyniki można wskazać, że za wyjątkiem sytuacji, kiedy to dziewczęta mają znajomych, którzy dokonują

kradzieży w sklepach lub w domach handlowych, podobnie jak ich rówieśnicy płci męskiej nie kolegują się osobami popełniającymi czyny zabronione.

Jak widać w społeczeństwie ponowoczesnym, postmodernistycznym, zachowania dziewcząt i chłopców nie odbiegają od siebie w tak dużym stopniu, jak w społeczeństwie tradycyjnym, czy nawet w nowoczesnym. I to w odniesieniu zarówno do zachowań pozytywnych jak i nagannych.

Podobna analiza dotyczy wieku respondentów, co przedstawia tabela 140.

Tabela 140. Czyny zabronione podejmowane przez znajomych respondentów według wieku nieletnich (wartości współczynnika - *p*)

Negatywne zachowania u znajomych	Wiek								<i>p</i>
	12 lat		13 lat		14 lat		15 lat		
	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	
kradzieże w sklepach lub w domach handlowych	50	14,0	112	16,9	120	18,9	105	20,7	0,0665
używanie „narkotyków”	16	4,5	43	6,5	98	15,4	137	27,0	0,0000***
rozbój lub wymuszenie rozbójnicze	11	3,1	17	2,6	37	5,8	34	6,7	0,0015**
pobicie kwalifikowane	13	3,6	22	3,3	34	5,3	26	5,1	0,2333
kradzież z włamaniem	10	2,8	13	2,0	29	4,6	24	4,7	0,0236*

Źródło: opracowanie własne.

Wiek podobnie jak płeć jest powiązana z czynami zabronionymi podejmowanymi przez znajomych respondentów. Statystycznie istotne związki o słabej sile dotyczą kradzieży z włamaniem (0,0236*), o średniej sile - rozboju lub wymuszenia rozbójniczego (0,0015**) i dużej sile używania „narkotyków” (0,0000****), co jest widoczne w podanych wartościach prawdopodobieństwa testowego – *p*.

Kolejnym zagadnieniem poruszonym w analizach jest istnienie związków korelacyjnych zachodzących między znajomością przez respondentów osób, które dopuściły się czynów zabronionych oraz zachowaniami dysfunkcjonalnymi i używaniem środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich.

W pierwszej kolejności omówiono związki korelacyjne zachodzące między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży w sklepach lub w domach handlowych a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich, a co przedstawia tabela 141.

Tabela 141. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży w sklepach lub w domach handlowych a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Zachowania dysfunkcjonalne	Kradzieże w sklepach lub w domach handlowych (zachowanie znajomych)					<i>p</i>
	nie		tak			
	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	RR	
zrobienie graffiti	63	3,6	52	13,6	3,8	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	28	1,6	37	9,7	6,1	0,0000***
kradzież ze sklepu	41	2,3	60	15,7	6,7	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	8	0,5	14	3,6	8,0	0,0000***
kradzież roweru	15	0,9	10	2,6	3,1	0,0037**

kradzież motoru lub samochodu	8	0,5	8	2,1	4,6	0,0008***
okradzenie samochodu	15	0,9	15	3,9	4,6	0,0000***
groźenie w celu odebrania pieniędzy	13	0,7	14	3,6	4,9	0,0000***
kradzież w szkole bez przemocy	54	3,1	37	9,6	3,1	0,0000***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	69	3,9	39	10,2	2,6	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	33	1,9	36	9,4	5,0	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	16	0,9	11	2,9	3,2	0,0018**
piractwo internetowe	404	23,0	182	47,5	2,1	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	11	0,6	12	3,1	5,0	0,0000***
znęcanie się nad zwierzętami	65	3,7	52	13,6	3,7	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży w sklepach lub w domach handlowych a wszystkimi zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich. Odzwierciedlone to jest wartościami prawdopodobieństwa testowego – p na najwyższym poziomie dla wszystkich zachowań dysfunkcjonalnych. Wartości relatywnego ryzyka - RR wystąpienia zachowań dysfunkcjonalnych związane są najwyższe dla następujących czynów: włamanie w celu dokonania kradzieży $RR=8,0$, kradzież ze sklepu $RR=6,7$, dewastacja mienia szkolnego $RR=6,1$.

Istnieje więc znaczne prawdopodobieństwo, że respondenci mający znajomych, którzy dokonali kradzieży w sklepach lub w domach handlowych, częściej niż inni, będą przejawiać zachowania dysfunkcjonalne.

Taka sama analiza dokonana jest w odniesieniu do stosowania środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich, co prezentuje tabela 142.

Tabela 142. Zależności między znajomością przez respondentów osób dokonujących kradzieży a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Kradzieże w sklepach lub w domach handlowych (zachowanie znajomych)					P
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
alkohol	240	13,7%	124	32,5%	2,4	0,0000***
marihuana/haszysz	44	2,5%	30	7,8%	3,1	0,0000***
„miękkie” narkotyki	15	0,9%	14	3,7%	4,3	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	12	0,7%	11	2,9%	4,2	0,0002***
„twarde” narkotyki	13	0,7%	10	2,6%	3,5	0,0013**

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w powyższej analizie istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży w sklepach lub w domach handlowych a stosowaniem wszystkich środków psychoaktywnych przez badanych

nioletnich. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p na najwyższym poziomie. Wartości relatywnego ryzyka – RR są jednak niższe i odnoszą się najbardziej do stosowania „miękkich” narkotyków RR=4,3 i środków uspokajających i nasennych RR=4,2.

Istnieje duże prawdopodobieństwo, że respondenci mający znajomych, którzy dokonali kradzieży w sklepach lub w domach handlowych, częściej niż inni, będą stosować środki psychoaktywne.

W tabeli 143 przedstawiono związki zachodzące między znajomością przez respondentów osób, które używają „narkotyków” a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi.

Tabela 143. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które używają „narkotyki” a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Używanie „narkotyków” (zachowanie znajomych)					p
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
zrobienie graffiti	68	3,7	47	16,1	4,4	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	38	2,0	27	9,2	4,5	0,0000***
kradzież ze sklepu	67	3,6	34	11,6	3,2	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	10	0,5	12	4,1	7,6	0,0000***
kradzież roweru	16	0,9	9	3,1	3,6	0,0010***
kradzież motoru lub samochodu	8	0,4	8	2,7	6,4	0,0000***
okradzenie samochodu	14	0,8	16	5,5	7,3	0,0000***
groźenie w celu odebrania pieniędzy	14	0,8	13	4,5	5,9	0,0000***
kradzież w szkole bez przemocy	60	3,2	31	10,7	3,3	0,0000***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	69	3,7	39	13,4	3,6	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	32	1,7	37	12,7	7,4	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	19	1,0	8	2,8	2,7	0,0137*
piractwo internetowe	437	23,6	149	51,7	2,2	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	7	0,4	16	5,5	14,6	0,0000***
znęcanie się nad zwierzętami	71	3,8	46	15,9	4,1	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między znajomością przez respondentów osób, które używają „narkotyków”, a wszystkimi zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich, co jest odzwierciedlone wartościami prawdopodobieństwa testowego – p na najwyższym poziomie prawie dla każdego zachowania dysfunkcjonalnego. Wartości relatywnego ryzyka – RR są stosunkowo wysokie przy sprzedaży i używaniu narkotyków w szkole RR=14,6, włamaniu w celu dokonania kradzieży RR=7,6, udziału w bójce w miejscu publicznym RR=7,4 i okradzeniu samochodu RR=7,3. Można więc stwierdzić, że znajomość przez respondentów osób, które używają „narkotyków” zwiększa ryzyko relatywne podejmowania przez osoby badane zachowań dysfunkcjonalnych.

Zależności między znajomością przez nieletnich osób, które używają „narkotyków” a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 144.

Tabela 144. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które używają „narkotyków” a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Środki psychoaktywne	Używanie „narkotyków” (zachowanie znajomych)					<i>p</i>
	Nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
alkohol	242	13,1	122	42,2	3,2	0,0000***
marihuana/haszysz	32	1,7	42	14,5	8,4	0,0000***
„miękkie” narkotyki	13	0,7	16	5,5	7,9	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	9	0,5	14	4,9	10,0	0,0000***
„twarde” narkotyki	12	0,7	11	3,8	5,8	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w powyższej analizie istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między znajomością przez respondentów osób, które używają „narkotyków” a stosowaniem wszystkich środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich, które odzwierciedlone są wartościami prawdopodobieństwa testowego – *p* na najwyższym poziomie dla każdego środka psychoaktywnego. Wartości relatywnego ryzyka – RR używania środków psychoaktywnych są stosunkowo wysokie dla używania środków uspokajających i nasennych RR=10,0, marihuany/haszyszu RR=8,4 i „miękkich” narkotyków RR=7,9. Można więc stwierdzić, że znajomość przez respondentów osób, które używają „narkotyków” zwiększa ryzyko relatywne stosowania przez badanych nieletnich środków psychoaktywnych.

Następna analiza prezentuje związki korelacyjne zachodzące między znajomością przez nieletnich osób, które dokonały rozbojów lub wymuszeń rozbójniczych a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Ilustruje to tabela 145.

Tabela 145. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały rozbojów lub wymuszeń rozbójniczych a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Zachowania dysfunkcjonalne	Rzóbój lub wymuszenie rozbójnicze (zachowanie znajomych)					<i>p</i>
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
zrobienie graffiti	92	4,5	23	23,7	5,3	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	48	2,3	17	17,5	7,5	0,0000***
kradzież ze sklepu	83	4,0	18	18,6	4,6	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	14	0,7	8	8,3	12,2	0,0000***
kradzież roweru	18	0,9	7	7,3	8,3	0,0000***
kradzież motoru lub samochodu	10	0,5	6	6,3	12,8	0,0000***
okradzenie samochodu	20	1,0	10	10,4	10,7	0,0000***
groźenie w celu odebrania pieniędzy	17	0,8	10	10,4	12,5	0,0000***
kradzież w szkole bez przemocy	70	3,4	21	21,9	6,4	0,0000***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	82	4,0	26	27,1	6,8	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	48	2,3	21	21,9	9,3	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	21	1,0	6	6,3	6,1	0,0000***
piractwo internetowe	533	26,1	53	55,2	2,1	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	12	0,6	11	11,5	19,5	0,0000***
znęcanie się nad zwierzętami	92	4,5	25	26,0	5,8	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między znajomością przez respondentów osób, które dokonały rozbojów lub wymuszeń rozbójniczych a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi, które odzwierciedlone są wartościami prawdopodobieństwa testowego – p na najwyższym poziomie dla każdego zachowania dysfunkcjonalnego. Wartości relatywnego ryzyka – RR są stosunkowo wysokie dla sprzedaży i używania narkotyków w szkole RR=19,5, kradzieży motoru lub samochodu RR=12,8, grożenia w celu odebrania pieniędzy RR=12,5, włamania w celu dokonania kradzieży RR=12,2. Można więc stwierdzić, że znajomość przez respondentów osób, które dokonały rozbojów lub wymuszeń rozbójniczych zwiększa ryzyko relatywne podejmowania przez nich zachowań dysfunkcjonalnych.

Zależności zachodzące między znajomością przez badanych nieletnich osób, które dokonały rozboju lub wymuszeń rozbójniczych a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 146.

Tabela 146. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały rozboju lub wymuszeń rozbójniczych a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Rozbój lub wymuszenie rozbójnicze (zachowanie znajomych)					P
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
alkohol	316	15,5	48	50,0	3,2	0,0000***
marihuana/haszysz	55	2,7	19	19,8	7,3	0,0000***
„miękkie” narkotyki	21	1,0	8	8,3	8,1	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	15	0,7	8	8,3	11,3	0,0000***
„twarde” narkotyki	17	0,8	6	6,2	7,4	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w powyższej analizie istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między znajomością przez badanych nieletnich osób, które dokonały rozboju lub wymuszeń rozbójniczych a stosowaniem przez nich wszystkich środków psychoaktywnych. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p na najwyższym poziomie dla każdego środka psychoaktywnego. Wartości relatywnego ryzyka – RR używania środków psychoaktywnych wynoszą dla używania środków uspokajających i nasennych RR=11,3, „miękkich” narkotyków RR=8,1, „twardych” narkotyków RR=7,4 i marihuany/haszyszu RR=7,3. Można więc stwierdzić, że znajomość przez respondentów osób, które dokonały rozboju lub wymuszeń rozbójniczych zwiększa ryzyko relatywne stosowania przez badanych nieletnich prawie wszystkich środków psychoaktywnych. Istnieje zatem duże prawdopodobieństwo, że respondenci mający znajomych, którzy dokonali rozboju lub wymuszeń rozbójniczych, częściej niż inni, będą stosować środki psychoaktywne.

Następna analiza prezentuje związki korelacyjne zachodzące między znajomością przez badanych nieletnich, osób, które dokonały pobić kwalifikowanych a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Ilustruje to tabela 147.

Tabela 147. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały pobić kwalifikowanych a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Pobicia kwalifikowane (zachowanie znajomych)					p
	nie		Tak			
	N	%	N	%	RR	
zrobienie graffiti	87	4,2	28	29,5	6,9	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	46	2,2	19	20,0	8,9	0,0000***
kradzież ze sklepu	80	3,9	20	21,1	5,4	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	13	0,6	9	9,5	14,9	0,0000***
kradzież roweru	14	0,7	11	11,6	17,0	0,0000***
kradzież motoru lub samochodu	9	0,4	7	7,4	16,8	0,0000***
okradzenie samochodu	18	0,9	12	12,6	14,4	0,0000***
groźenie w celu odebrania pieniędzy	14	0,7	13	13,7	20,0	0,0000***
kradzież w szkole bez przemocy	72	3,5	19	20,0	5,7	0,0000***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	83	4,1	25	26,3	6,5	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	50	2,4	19	20,0	8,2	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	15	0,7	12	12,6	17,2	0,0000***
piractwo internetowe	534	26,2	51	53,7	2,1	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	15	0,7	8	8,4	11,5	0,0000***
znęcanie się nad zwierzętami	90	4,4	27	28,4	6,5	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Przy kolejnym czynie zabronionym popełnionym przez znajomych nieletnich istnieją także bardzo silne, statystycznie istotne związki między dokonaniem przez nich pobić kwalifikowanych a dopuszczaniem się wszystkich zachowań dysfunkcjonalnych przez badanych nieletnich. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p na najwyższym poziomie dla każdego takiego zachowania. Wartości relatywnego ryzyka - RR są stosunkowo wysokie dla groźenia w celu odebrania pieniędzy RR=20,0, pobicia w szkole powodującego uszkodzenie ciała RR=17,2, kradzieży roweru RR=17,0, kradzieży motoru lub samochodu RR=16,8. Inne zachowania mają nieco mniejsze wartości RR. Można więc stwierdzić, że znajomość przez respondentów osób, które dokonały pobić kwalifikowanych zwiększa ryzyko relatywne podejmowania przez badanych nieletnich wszystkich zachowań dysfunkcjonalnych.

Wskaźniki dotyczące zależności między znajomością przez badanych nieletnich osób, które dokonały pobić kwalifikowanych a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 148.

Tabela 148. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały pobić kwalifikowanych a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Środki psychoaktywne	Pobicia kwalifikowane (zachowanie znajomych)					<i>p</i>
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
alkohol	321	15,7%	42	44,2%	2,8	0,0000***
marihuana/haszysz	62	3,0%	12	12,6%	4,2	0,0000***
„miękkie” narkotyki	24	1,2%	5	5,3%	4,5	0,0008***
środki uspokajające i nasenne	19	0,9%	4	4,2%	4,5	0,0025**
„twarde” narkotyki	17	0,8%	6	6,3%	7,6	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Znowu i w tym przypadku istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między znajomością przez respondentów osób, które dokonały pobić kwalifikowanych a stosowaniem środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – *p* na najwyższym poziomie prawie dla każdego środka psychoaktywnego. Wartości relatywnego ryzyka – RR są niższe aniżeli w powyższej analizie i tylko dla używania „twardych” narkotyków RR=7,6. Można więc stwierdzić, że znajomość przez respondentów osób, które dokonały pobić kwalifikowanych w nieco mniejszym stopniu zwiększa ryzyko relatywne stosowania przez osoby badane środków psychoaktywnych.

Związki między znajomością przez badanych nieletnich osób, które dokonały kradzieży z włamaniem a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi ilustruje tabela 149.

Tabela 149. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży z włamaniem a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - *p*)

Zachowania dysfunkcjonalne	Kradzież z włamaniem (zachowanie znajomych)					<i>p</i>
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
zrobienie graffiti	98	4,7	17	22,4	4,7	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	48	2,3	17	22,4	9,7	0,0000***
kradzież ze sklepu	78	3,8	23	30,3	8,0	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	8	0,4	14	18,4	47,6	0,0000***
kradzież roweru	17	0,8	8	10,5	12,8	0,0000***
kradzież motoru lub samochodu	9	0,4	7	9,2	21,2	0,0000***
okradzenie samochodu	21	1,0	9	11,8	11,7	0,0000***
groźenie w celu odebrania pieniędzy	16	0,8	11	14,5	18,7	0,0000***
kradzież w szkole bez przemocy	70	3,4	21	27,6	8,2	0,0000***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	84	4,1	24	31,6	7,8	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	49	2,4	20	26,3	11,1	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	20	1,0	7	9,2	9,5	0,0000***
piractwo internetowe	541	26,2	45	59,2	2,3	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	14	0,7	9	11,8	17,5	0,0000***
znęcanie się nad zwierzętami	97	4,7	20	26,3	5,6	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Również przy ostatnim analizowanym czynie zabronionym popełnionym przez znajomych nieletnich istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między dokonaniem

przez nich kradzieży z włamaniem a dokonywaniem wszystkich zachowań dysfunkcyjnych przez badanych nieletnich. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p na najwyższym poziomie dla każdego zachowania dysfunkcyjnego. Wartość relatywnego ryzyka – RR jest na bardzo wysokim poziomie, niespotykanym w żadnym dotychczas analizowanym przypadku wynoszącym $RR=47,6$ dla włamania w celu dokonania kradzieży. O połowę jest niższe $RR=21,2$ dla kradzieży motoru lub samochodu, a dla sprzedaży i używania narkotyków w szkole $RR=17,5$. Można więc stwierdzić, że znajomość przez respondentów osób, które dokonały kradzieży z włamaniem zwiększa w bardzo dużym stopniu ryzyko podejmowania przez badanych nieletnich wszystkich zachowań dysfunkcyjnych.

Zależności zachodzące między znajomością przez badanych nieletnich osób, które dokonały kradzieży z włamaniem a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 150.

Tabela 150. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży z włamaniem a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Kradzież z włamaniem (zachowanie znajomych)					p
	nie		tak			
	N	%	N	%	RR	
alkohol	331	16,1	33	43,4	2,7	0,0000***
marihuana/haszysz	62	3,0	12	15,8	5,2	0,0000***
„miękkie” narkotyki	24	1,2	5	6,6	5,6	0,0001***
środki uspokajające i nasenne	18	0,9	5	6,6	7,5	0,0000***
„twarde” narkotyki	17	0,8	6	7,9	9,6	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Jak powyżej istnieją bardzo silne, statystycznie istotne związki między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży z włamaniem a stosowaniem środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich. Odzwierciedlają to wartości prawdopodobieństwa testowego – p na najwyższym poziomie dla każdego środka psychoaktywnego. Wartości relatywnego ryzyka – RR są następujące: dla używania „twardych” narkotyków $RR=9,6$ i środków uspokajających i nasennych $RR=7,5$. Można więc stwierdzić, że znajomość przez respondentów osób, które dokonały kradzieży z włamaniem zwiększa ryzyko relatywne stosowania przez badanych nieletnich środków psychoaktywnych.

Kolejnym zagadnieniem poddanym analizie, są zachowania respondentów w czasie wolnym, szczególnie kwestie wychodzenia z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich” (udział w „impresach” w domach osób znajomych, włączenie się po ulicach i inne), częstotliwości takich wyjść, a także późnych powrotów do domu i ich powiązanie z zachowaniami dysfunkcyjnymi oraz używaniem środków psychoaktywnych.

Zależności między wychodzeniem nieletnich z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich” a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi ilustruje tabela 151.

Tabela 151. Zależności między wychodzeniem z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich” a dysfunkcjonalnymi zachowaniami nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Wychodzenie z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich”			p
	nie	tak		
	%	%	RR	
zrobienie graffiti	1,8	8,1	4,48	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	1,2	4,6	3,96	0,0000***
kradzież ze sklepu	4,4	5,0	1,14	0,5110
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,7	1,2	1,67	0,2540
kradzież roweru	0,5	1,7	3,12	0,0158*
kradzież motoru lub samochodu	0,3	1,1	3,38	0,0426*
okradzenie samochodu	0,7	1,9	2,56	0,0229*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,4	1,9	4,48	0,0023**
kradzież w szkole bez przemocy	3,7	4,6	1,25	0,2969
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	3,2	6,4	2,00	0,0008***
udział w bójce w miejscu publicznym	1,1	4,9	4,59	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,9	1,6	1,85	0,1364
piractwo internetowe	21,1	32,5	1,54	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,4	1,6	3,70	0,0104*
znęcanie się nad zwierzętami	2,6	7,9	3,08	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza powyższych danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między wychodzeniem z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich” a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich. Wartości prawdopodobieństwa testowego – p (0,0000***) dla pięciu zmiennych posiadają najwyższą siłę korelacji, (0,0023**) dla jednej są ze średnią siłą korelacji i od (0,0104*) do (0,0426*) dla czterech są ze słabą siłą korelacji. Wartości relatywnego ryzyka – RR nie są zbyt wysokie i wynoszą dla udziału w bójce w miejscu publicznym RR=4,59, zrobienia graffiti i groźenia w celu odebrania pieniędzy po RR=4,48.

Wskaźniki zależności między wychodzeniem przez badanych nieletnich z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich” a używaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 152.

Tabela 152. Zależności między wychodzeniem z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich” a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i p)

Środki psychoaktywne	Wychodzenie z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich”			p
	nie	tak		
	%	%	RR	
alkohol	11,2%	21,8%	1,94	0,0000***

marihuana/haszysz	1,0%	5,4%	5,63	0,0000***
„miękkie” narkotyki	0,5%	1,5%	2,81	0,0318*
środki uspokajające i nasenne	0,5%	2,0%	3,74	0,0037**
„twarde” narkotyki	0,4%	1,6%	3,70	0,0103*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między wychodzeniem z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich” a stosowaniem środków psychoaktywnych. Wartości prawdopodobieństwa testowego – p dla kontaktu z alkoholem i marihuaną/haszyszem są na poziomie silnej korelacji wynoszącej (0,0000***), a dla pozostałych środków psychoaktywnych na poziomie średniej i słabej korelacji. Wartości relatywnego ryzyka – RR używania środków psychoaktywnych nie należą do wysokich i wynoszą dla używania marihuany/haszyszu $RR=5,63$, środków uspokajających i nasennych $RR=3,74$ i „twardych” narkotyków $RR=3,70$.

Dalsze analizy wskazują, że często, czyli co najmniej raz w tygodniu późnym wieczorem wychodzi i przebywa nocą poza domem ponad połowa ankietowanych nieletnich. Wyjścia te mogą być powiązane ze zwiększaniem się ryzyka podejmowania różnorodnych zachowań dysfunkcyjnych. Aby sprawdzić ten związek wykorzystano współczynnik Φ korelacji, co prezentuje tabela 153.

Tabela 153. Zależności między częstym przebywaniem poza domem nocą a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Częstość przebywania nocą poza domem (raz w tygodniu)
zrobienie graffiti	0,12*
dewastacja mienia szkolnego	0,16*
kradzież ze sklepu	0,04
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,08*
kradzież roweru	0,11*
kradzież motoru lub samochodu	0,12*
okradzenie samochodu	0,13*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,10*
kradzież w szkole bez przemocy	0,05*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,14*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,18*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,06*
piractwo internetowe	0,08*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,14*
znęcanie się nad zwierzętami	0,17*

Źródło: opracowanie własne.

Z powyższego zestawienia wyników badań widać istotne statystycznie korelacje pomiędzy częstotliwością przebywania poza domem nocą, a podejmowaniem zachowań dysfunkcyjnych. Dwucyfrowe wartości współczynnika Φ występują dla zmiennych „udział w bójce w miejscu publicznym” (0,18), „znęcanie się nad zwierzętami” (0,17), „dewastacja mienia szkolnego” (0,16), „noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia”, „sprzedaż

i używania narkotyków w szkole” po (0,14), „okradzenie samochodu” (0,13) i „kradzież motoru lub samochodu” (0,12). Inne współczynniki mieszczą się w granicach od 0,04 do 0,08.

Dane dotyczące współzależności wychodzenia przez badanych nieletnich z domu nocą raz w tygodniu a używaniem przez nich środków psychoaktywnych ilustruje tabela 154.

Tabela 154. Zależności między częstym przebywaniem poza domem nocą raz w tygodniu a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Częstotliwość częstego przebywania poza domem nocą (raz w tygodniu)
alkohol	0,16*
marihuana/haszysz	0,17*
„miękkie” narkotyki	0,10*
środki uspokajające i nasenne	0,12*
„twarde” narkotyki	0,10*

Źródło: opracowanie własne.

Wartości współczynnika Φ kształtują się podobnie jak w poprzedniej tabeli. Większa liczba częstego przebywania poza domem nocą sprzyja większemu istotnemu statystycznie ryzyku stosowania środków psychoaktywnych. Wartości współczynnika Φ wynoszą od(0,17)dla marihuany/haszyszu do (0,10) dla „miękkich” i „twardych „ narkotyków.

Kolejnym zagadnieniem poddanym analizie jest godzina powrotu badanych nieletnich do domu powiązana z ich dysfunkcjonalnymi zachowaniami. Analizowaną zależność przedstawiono w tabeli 155.

Tabela 155. Zależności między godzinami powrotu do domu po wieczornych wyjściach a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Pora wieczornego powrotu do domu					p
	nie wychodzi	do 22.00		po 22.00		
	%	%	RR	%	RR	
zrobienie graffiti	2,3	6,4	2,75	12,4	5,29	0,0000***
dewastacja mienia szkolnego	1,5	2,8	1,85	9,6	6,27	0,0000***
kradzież ze sklepu	4,3	4,3	1,01	7,4	1,74	0,0653
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,8	0,8	0,97	2,5	3,06	0,0327*
kradzież roweru	0,6	0,9	1,48	3,9	6,41	0,0000***
kradzież motoru lub samochodu	0,4	0,6	1,39	2,5	6,12	0,0012**
okradzenie samochodu	0,8	1,2	1,53	3,9	4,81	0,0004***
grożenie w celu odebrania pieniędzy	0,5	0,8	1,56	5,3	10,46	0,0000***
kradzież w szkole bez przemocy	3,7	4,2	1,14	6,4	1,74	0,1341
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	3,6	4,8	1,33	10,7	2,99	0,0000***
udział w bójce w miejscu publicznym	1,5	2,8	1,85	10,3	6,74	0,0000***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,0	1,1	1,11	2,5	2,45	0,1322
piractwo internetowe	21,1	29,8	1,41	42,7	2,02	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,7	0,6	0,79	3,9	5,51	0,0000***
znęcanie się nad zwierzętami	3,1	5,7	1,85	14,0	4,56	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne związki między późnymi powrotami do domu po wieczornych wyjściach, a większością zachowań dysfunkcyjnych nieletnich. Wartości prawdopodobieństwa testowego – p dla dziesięciu zmiennych na poziomie (0,0000***) oznaczają najsilniejsze korelacje. Wartości relatywnego ryzyka - RR odnoszące się do powrotu do domu po godzinie 22.00 są wyższe niż w przypadku braku wychodzenia i wcześniejszych powrotów. Dotyczą one następujących zachowań: groźenie w celu odebrania pieniędzy RR=10,46, udział w bójce w miejscu publicznym RR=6,74, kradzież roweru RR=6,41, dewastacja mienia szkolnego RR=6,27 i kradzież motoru lub samochodu RR=6,12. Inne zachowania mają nieco mniejsze wartości RR, ale można stwierdzić, że zwiększanie się liczby późnych powrotów do domu po wieczornych wyjściach zwiększa ryzyko relatywne RR podejmowania przez takie osoby zachowań dysfunkcyjnych.

Wskaźniki powiązania godziny powrotu do domu badanych nieletnich po wieczornych wyjściach z używaniem przez nich środków psychoaktywnych przedstawia tabela 156.

Tabela 156. Zależności między godzinami powrotu do domu po wieczornych wyjściach a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Pora wieczornego powrotu do domu					P
	nie wychodzi	do 22.00		po 22.00		
	%	%	RR	%	RR	
alkohol	12,0	16,6	1,39	37,1	3,10	0,0000***
marihuana/haszysz	1,2	2,8	2,31	13,4	10,89	0,0000***
„miękkie” narkotyki	0,8	0,8	0,97	2,9	3,53	0,0075**
środki uspokajające i nasenne	0,5	1,1	2,22	5,1	9,88	0,0000***
„twarde” narkotyki	0,4	0,8	1,94	4,3	10,54	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że statystycznie istotne związki między późnymi powrotami nieletnich do domu po wieczornych wyjściach, a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych są silniejsze niż przy dysfunkcyjnych zachowaniach. Dotyczą one wszystkich środków psychoaktywnych, a wartości prawdopodobieństwa testowego – p czterech z pięciu są na poziomie silnych korelacji. Ryzyko relatywne RR wynosi dla stosowania marihuany/haszyszu (RR=10,89), używania „twardych” narkotyków (RR=10,54), oraz środków uspokajających i nasennych (RR=9,88) A zatem można wskazać, że późne powroty do domu po wieczornych wyjściach, zwiększają ryzyko relatywne stosowania środków psychoaktywnych.

Interesujące jest także i to, jak ryzyko podejmowania zachowań dysfunkcyjnych przez badanych nieletnich jest powiązane z posiadaniem przyjaciela lub grupy przyjaciół, z którymi spędza się wolny czas, wykonuje coś razem, albo wychodzi razem. Zdecydowana większość respondentów z przyjaciółmi spędza czas wolny, ale wpływ przyjaciół może mieć

skutek pozytywny albo negatywny. A z drugiej strony, osoby samotne, nie mające bliskich sobie rówieśników, mogą być sfrustrowane i częściej podlegać demoralizacji. Dlatego też dokonano analizy zależności między posiadaniem przyjaciół a zachowaniami dysfunkcjonalnymi badanych nieletnich, co prezentuje tabela 157.

Tabela 157. Zależności między posiadaniem przyjaciół a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Posiadanie przyjaciół, z którymi spędza się wolny czas			p
	tak	nie		
	%	%	RR	
zrobienie graffiti	5,3	6,0	1,14	0,6074
dewastacja mienia szkolnego	2,9	4,9	1,70	0,0782
kradzież ze sklepu	4,4	7,1	1,63	0,0460*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,9	1,9	2,07	0,1415
kradzież roweru	1,0	2,2	2,22	0,0778
kradzież motoru lub samochodu	0,6	1,5	2,35	0,1261
okradzenie samochodu	1,2	2,6	2,14	0,0683
groźenie w celu odebrania pieniędzy	1,1	2,6	2,46	0,0328*
kradzież w szkole bez przemocy	4,1	5,2	1,28	0,3858
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	5,0	5,6	1,13	0,6429
udział w bójce w miejscu publicznym	3,2	3,4	1,06	0,8789
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,2	1,5	1,23	0,7047
piractwo internetowe	27,5	27,1	0,98	0,8692
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	1,0	1,9	1,96	0,1733
znęcanie się nad zwierzętami	5,9	3,8	0,64	0,1625

Źródło: opracowanie własne.

Analiza powyższych danych wskazuje, że istnieją statystycznie istotne, ale o słabej sile związku między posiadaniem przyjaciół przez badanych nieletnich a tylko dwoma ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Wartości relatywnego ryzyka – RR też są na niskim poziomie wynoszącym od RR=2,46 dla groźenia w celu odebrania pieniędzy, do RR=2,22 dla udziału w bójce w miejscu publicznym.

Podobna analiza dotycząca zależności posiadania przez badanych nieletnich przyjaciół i używania środków psychoaktywnych zostanie przeprowadzona na podstawie danych zamieszczonych w tabeli 158.

Tabela 158. Zależności między posiadaniem przyjaciół a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Środki psychoaktywne	Posiadanie przyjaciół, z którymi spędza się wolny czas			p
	Tak	nie		
	%	%	RR	
alkohol	17,2	16,2	0,94	0,6803
marihuana/haszysz	3,3	4,5	1,36	0,3159
„miękkie” narkotyki	1,1	1,1	1,06	0,9264
środki uspokajające i nasenne	1,2	2,3	1,84	0,1727
„twarde” narkotyki	1,0	1,9	1,96	0,1715

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje na brak statystycznie istotnych związków między spędzaniem wolnego czasu z posiadanymi przyjaciółmi, a brakiem stosowania środków psychoaktywnych. Ryzyko relatywne RR jest bardzo niskie wynoszące od (RR=1,96) dla „twardych” narkotyków do RR=0,94 dla alkoholu.

Zapytano badanych nieletnich także o tęsknotę za przyjaciółmi w hipotetycznie założonej sytuacji przeprowadzki do innego miejsca zamieszkania. Powiązania między taką hipotetyczną sytuacją a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich zawiera tabela 159.

Tabela 159. Zależności między tęsknotą za przyjaciółmi w przypadku przeprowadzki a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Tęsknota za przyjaciółmi w przypadku przeprowadzki
zrobienie graffiti	0,04
dewastacja mienia szkolnego	0,06*
kradzież ze sklepu	0,04
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,05*
kradzież roweru	0,07*
kradzież motoru lub samochodu	0,09*
okradzenie samochodu	0,07*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,07*
kradzież w szkole bez przemocy	0,09*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,09*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,04
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,06*
piractwo internetowe	0,03
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,04
znęcanie się nad zwierzętami	0,05*

Źródło: opracowanie własne.

Do analizy danych, zawartych w tabeli wykorzystano współczynnik Φ , który pokazuje niewielką siłę zależności statystycznie istotnych między tęsknotą respondentów za przyjaciółmi w przypadku przeprowadzki a zachowaniami dysfunkcyjnymi, wynoszącą od (0,05) do (0,09).

Korelacja wskazuje zatem, że słabsze więzi emocjonalne z przyjaciółmi mogą mieć związek z negatywnymi zachowaniami młodych ludzi, a silniejsze więzi mogą być współzależne z ich pozytywnymi zachowaniami.

Podobna analiza dotyczy powiązania tęsknoty badanych nieletnich za przyjaciółmi z używaniem przez nich środków psychoaktywnych, co ilustruje tabela 160.

Tabela 160. Zależności między tęsknotą za przyjaciółmi a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Tęsknota za przyjaciółmi w przypadku przeprowadzki
alkohol	0,01
marihuana/haszysz	0,11*
„miękkie” narkotyki	0,08*
środki uspokajające i nasenne	0,12*
„twarde” narkotyki	0,10*

Źródło: opracowanie własne.

Współczynnik Φ pokazuje słabą siłę zależności istotnych statystycznie między tęsknotą respondentów za przyjaciółmi w przypadku przeprowadzki, a używaniem środków psychoaktywnych, za wyjątkiem alkoholu (brak zależności istotnych statystycznie). Wartości współczynnika Φ wahają się od (0,12) do (0,01). Należy wskazać, że słabsze więzi emocjonalne z przyjaciółmi mogą zwiększać ryzyko używania środków psychoaktywnych, zaś mocne więzi mogą stanowić czynnik zmniejszający ryzyko ich używania przez badanych nieletnich.

Kolejną badaną kwestią jest współzależność znaczenia opinii znajomych badanych nieletnich wobec ich osoby i zachowań dysfunkcyjnych respondentów. Przywiązywanie wagi do tego, co myślą o respondencie znajomi wymagało określenia jednej z następujących odpowiedzi: zupełnie nieistotne, dość nieistotne, nieistotne, trochę istotne, dosyć istotne, bardzo istotne. Wyniki tych badań zamieszczono w tabeli 161.

Tabela 161. Zależności między opinią znajomych respondentów a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Znaczenie opinii znajomych
zrobienie graffiti	0,06*
dewastacja mienia szkolnego	0,05*
kradzież ze sklepu	0,02
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,08*
kradzież roweru	0,10*
kradzież motoru lub samochodu	0,09*
okradzenie samochodu	0,07*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,05*
kradzież w szkole bez przemocy	0,03
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,12*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,07*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,03
piractwo internetowe	0,01
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,01
znęcanie się nad zwierzętami	0,07*

Źródło: opracowanie własne.

Z powyższego zestawienia wyników badań widać istotne statystycznie, ale o niewielkiej sile korelacje między wrażliwością na opinię znajomych respondentów a podejmowaniem przez nich zachowań dysfunkcyjnych. Wartości współczynnika Φ wahają się od (0,12) dla noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia do (0,05) dla dewastacji mienia szkolnego i groźenia w celu odebrania pieniędzy. Korelacje wskazują zatem, że słabsza wrażliwość na opinię znajomych może być jednym z czynników negatywnych zachowań młodych ludzi, ale większa wrażliwość na ich opinię może należeć do czynników kształtujących pozytywne zachowania respondentów.

Podobna analiza dotyczy związków między opiniami znajomych badanych nieletnich a używaniem przez nich środków psychoaktywnych przez, co ilustruje tabela 162.

Tabela 162. Zależności między opinią znajomych respondentów a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Znaczenie opinii znajomych
alkohol	0,01
marihuana/haszysz	0,09*
„miękkie” narkotyki	0,08*
środki uspokajające i nasenne	0,10*
„twarde” narkotyki	0,07*

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w powyższej analizie współczynnik Φ pokazuje istotnie statystycznie zależności o niewielkiej sile między wpływem opinii znajomych respondentów a używaniem przez nich środków psychoaktywnych. Należy wskazać, że brak wpływu takich opinii znajomych na respondentów, może być jedną z przyczyn zwiększania ryzyka używania środków psychoaktywnych, zaś duży wpływ czynnikiem zmniejszającym ryzyko ich używania.

Kontakty badanych nieletnich ze znajomymi dopuszczającymi się czynów karalnych źle wpływają na postępowanie tych młodych ludzi. Nieletni nie stronią całkiem od środowisk dysfunkcyjnych, gdyż jedna czwarta badanych ma znajomych, którzy popełniają czyny zabronione. Widać to poprzez istotne statystycznie korelacje przejawów ich demoralizacji z poszczególnymi typami czynów karalnych popełnianych przez ich znajomych

Korelacje istotne statystycznie o najwyższej sile zachodzą między zachowaniami dysfunkcyjnymi badanych nieletnich i stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych a następującymi czynami karalnymi dokonywanymi przez ich znajomych: kradzież w sklepach lub w domach handlowych, kradzież z włamaniem, rozboje lub wymuszenia rozbójnicze, pobicia kwalifikowane i używanie „narkotyków”.

Nie bez znaczenia dla przejawów demoralizacji nieletnich są nawyki wychodzenia z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich”, częstego przebywania poza domem nocą, późnych powrotów do domu po wieczornych wyjściach. Mają one istotny statystycznie związek z wieloma zachowaniami niezgodnymi z prawem, piciem alkoholu i używaniem „narkotyków” przez nieletnich. Korelacje te posiadają zróżnicowane nasilenie

Korzystne z punktu widzenia stylu życia młodych ludzi są silne więzi emocjonalne z przyjaciółmi, pozytywnie wpływające na ich zachowania. Przyjaciele stanowią również środowisko opiniotwórcze, chroniące przed niektórymi nagannymi czynami i używkami, wyłączając alkohol. Potwierdzono to w badaniach, których wyniki dowiodły zależności statystycznie istotne, co prawda o niewielkiej sile, między posiadaniem przez badanych nieletnich przyjaciół i bliskimi więziami emocjonalnymi z nimi oraz liczeniem się z ich

opiniami a zachowaniami dysfunkcjonalnymi badanych nieletnich i stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych.

Wnioski z przeprowadzonych wyżej analiz wyników badań empirycznych, odnoszących się do środowiska rówieśniczego badanych nieletnich w zakresie ich wzajemnych oddziaływań są podstawą do weryfikacji szóstej hipotezy badawczej.

Za prawdziwe należy zatem uznać wszystkie założenia sformułowane w tej hipotezie, zweryfikowane na podstawie reprezentatywnej losowej próby badawczej. Bowiem „uwikłanie” badanych nieletnich w kontakty ze znajomymi, którzy ulegają demoralizacji motywuje w bardzo dużym stopniu badanych nieletnich do zachowań dysfunkcjonalnych i stosowania środków psychoaktywnych, zaś przyjaciele i znajomi ze środowiska rówieśniczego, dostrzegający te negatywne zachowania u swoich kolegów, a w dodatku podejmujący krytykę takich procederów, stanowią wzorzec dla badanych nieletnich.

§ 7. Czynniki psychospołeczne determinujące zachowania dysfunkcjonalne nieletnich

Struktura psychiczna i stany emocjonalne młodego człowieka w znacznym stopniu decydują o jego zachowaniu. Impulsywność, utrata panowania nad sobą, zagrożenie dla otoczenia podczas wpadania w złość, dbałość o siebie kosztem innych to mozaika impulsów i świadomych reakcji młodego człowieka bez doświadczenia życiowego. Własna ocena respondentów związana z popełnianymi przez nich czynami karalnymi, poczucie zawstydzenia wobec najlepszego przyjaciela, rodzica, nauczyciela, podczas przyłapania ich na czynach karalnych stymuluje zachowania pozytywne. Z tej perspektywy zróżnicowana jest ocena przemocy obserwowanej, doświadczanej i wykonywanej przez młodzież, która może być traktowana jako zabawa, atrakcja, konieczność użycia siły, nauka samoobrony, sprawdzenie własnych sił.⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ P. J. Frick, *Developmental Pathways to Conduct Disorder*, „Child Adolescent Psychiatric Clinic North America” 2006, vol. 15, nr 2, s. 311-331; P. J. Frick, E. Viding, *Antisocial Behavior from a Developmental Psychopathology Perspective*, „Development and Psychopathology” 2009, vol. 21, nr 4, s. 1111-1131; A. Jaros, R. Jaros, *Czynniki ryzyka i czynniki chroniące związane z zachowaniami problemowymi – przegląd badań prowadzonych w Polsce*, [w:] J. E. Kowalska (red.), *Zapobieganie wykluczeniu z systemu edukacji dzieci i młodzieży nieprzystosowanej społecznie. Perspektywa pedagogiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 103-115; E. Kiliszek, *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2013, nr 21, s. 165-222; S. Leka, A. Jain, *Health Impact of Psychosocial Hazards at Work. An Overview*, WHO World Health Organisation, Geneva 2010; J. J. McWhirter, B. T. McWhirter, A. M. McWhirter, E. M. McWhirter, *Zagrożona młodzież. Ujęcie kompleksowe dla pracowników poradni, nauczycieli, psychologów i pracowników socjalnych*, Wydawnictwo PARPA, Warszawa 2001; M. B. Pecyna, *Rodzinne uwarunkowania zachowania dziecka w świetle psychologii klinicznej*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998; K. Skrzypińska, *Relacje rodzinne a dobrostan psychiczny w perspektywie rozwojowej*, [w:] T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*. Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010, s. 143-156; A. Więcek-Durańska,

Ze względu na to, że konstrukcja psychiki i sposób emocjonalnego reagowania mogą kierunkować czyny jednostki, postawiono do zweryfikowania następującą hipotezę badawczą. Czynniki wynikające ze struktury psychicznej i stanów emocjonalnych nieletnich, wpływające na ich subiektywne, indywidualne wybory dotyczące świadomego narażania się na niebezpieczeństwo, samoakceptacji niewłaściwych postaw oraz sposobu reagowania na ocenę ich nagannego zachowania przez rodziców, nauczycieli i rówieśników mają związek z przejawami demoralizacji nieletnich.

W celu weryfikacji tej hipotezy, zbadano powiązania czynników dotyczących stanu psychiki, podejmowania czynów ryzykownych, samooceny społecznych zachowań i sposobu reagowania na oceny otoczenia, z podejmowaniem zachowań dysfunkcyjnych przez osoby nieletnie oraz ze stosowaniem przez nie środków psychoaktywnych.

Co istotne, nastawienie do życia i rodzaj motywacji do działań wynika z odczuwanych stanów emocjonalnych jednostki. Negatywne myśli podbudowane długotrwałym stresem wpływają na złe samopoczucie, a podejmowanie działań w poczuciu szczęścia sprzyja powodzeniu. Na podstawie obserwowanych zachowań można opisać strukturę psychospołeczną jednostki, co pomaga wyjaśnić podejmowane przez nią działania. Badając aktualny stan psychospołeczny respondentów zadano pytanie, jak oceniają oni swoje poczucie szczęścia przez ostatnie pół roku. Z kafeterii odpowiedzi respondenci mieli do wyboru następujące wskaźniki: bardzo szczęśliwy, szczęśliwy, dość szczęśliwy, trochę szczęśliwy, nieszczęśliwy, bardzo nieszczęśliwy.

W tabeli 163 przedstawiono wartości współczynników korelacji pomiędzy stanem psychicznym respondentów w ostatnim półroczu (wyższe rangi odpowiadały bardziej negatywnym stanom psychicznym), a podejmowaniem przez nich zachowań dysfunkcyjnych.

Tabela 163. Zależności między złym stanem psychicznym a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Zły stan psychiczny w ostatnim półroczu
zrobienie graffiti	0,06*
dewastacja mienia szkolnego	0,07*
kradzież ze sklepu	0,07*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,01
kradzież roweru	0,04
kradzież motoru lub samochodu	0,01
okradzenie samochodu	0,02
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,02
kradzież w szkole bez przemocy	0,05*

Psychospołeczne czynniki ryzyka zachowań niezgodnych z prawem młodzieży, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminalistycznego im. profesora Stanisława Batawii” 2018, nr 25, s. 84-138.

noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,04
udział w bójce w miejscu publicznym	0,02
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,01
piractwo internetowe	0,12*
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,03
znęcanie się nad zwierzętami	0,00

Źródło: opracowanie własne.

Do analizy danych, zawartych w tabeli wykorzystano współczynnik Φ , który pokazuje siłę zależności między złym stanem psychicznym respondentów a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Z powyższego zestawienia wyników badań widać istotne statystycznie korelacje, o niewielkiej sile między złym stanem psychicznym respondentów, a podejmowaniem przez nich tylko pięciu na piętnaście zachowań dysfunkcjonalnych. Zły stan psychiczny stymuluje podejmowanie piractwa internetowego (wskaźnik poziomu korelacji 0,12), a także dewastację mienia szkolnego i kradzieży ze sklepu (po 0,7), zrobienia graffiti (0,6), kradzieży w szkole bez przemocy (0,5).

W tabeli 164 przedstawiono wartości współczynnika korelacji Φ między stanem psychicznym badanych nieletnich a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych.

Tabela 164. Zależności między złym stanem psychicznym a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Zły stan psychiczny w ostatnim półroczu
alkohol	0,14*
marihuana/haszysz	0,04*
„miękkie” narkotyki	0,01
środki uspokajające i nasenne	0,01
„twarde” narkotyki	0,03

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w poprzedniej tabeli zły stan psychiczny respondentów jest skorelowany istotnie statystycznie, ale na słabym poziomie tylko z piciem alkoholu (0,14) i stosowaniem marihuany/haszyszu, chociaż w relatywnie słabszym zakresie (0,04).

Kolejną poruszoną w analizie kwestią jest zbadanie w jakim stopniu emocje przeżywane w danej chwili mogą być współzależne ze sposobami reagowania na bodźce płynące z otoczenia, manifestowanym sposobem bycia, odpowiedzialnością za ponoszone ryzyka, czy poziomem dbania o własne bezpieczeństwo. Nieletnich w zróżnicowanym stopniu charakteryzuje: a) działanie pod wpływem chwili bez zastanawiania się, b) robienie wszystkiego co sprawia przyjemność, bez zastanawiania się nad konsekwencjami w przyszłości, c) skupianie się na tym co dotyczy respondenta w krótkim czasie, niż w dłuższej perspektywie, d) sprawdzanie siebie, podejmując ryzykowne przedsięwzięcia, e) ryzykowanie dla zabawy, f) podejmowanie działań dla ekscytacji i przygody bez zachowania zasad bezpieczeństwa, g) egoizm wyrażający się w dbaniu o siebie, bez względu na problemy dla

innych, h) denerwowanie ludzi i pozostawianie ich z tym problem, i) zdobywanie upragnionych rzeczy powodując problemy dla innych ludzi.

Wskaźniki zależności między brakiem unikania negatywnych, aspołecznych zachowań badanych nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi ilustruje tabela 165.

Tabela 165. Zależności między brakiem unikania negatywnych, aspołecznych zachowań respondentów a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcyjne	Brak unikania negatywnych, aspołecznych zachowań								
	Działanie pod wpływem chwili, bez zastanowienia	Życie dla przyjemności nie myśląc o przyszłości	Myślenie krótkoterminowe, bez dłuższej perspektywy	Sprawdzanie się od czasu do czasu robiąc coś ryzykownego	Chęć ryzykowania tylko dla zabawy	Ekscytacja i przygoda są ważniejsze niż bezpieczeństwo	Dbanie o siebie, nawet jeśli oznacza to problemy dla innych	To problem innych, jeśli ich denerwuje się	Należy się starać za wszelką cenę zdobyć rzeczy, których się pragnie
zrobienie graffiti	0,12*	0,09*	0,08*	0,17*	0,19*	0,16*	0,11*	0,13*	0,10*
dewastacja mienia szkolnego	0,11*	0,11*	0,07*	0,14*	0,16*	0,18*	0,12*	0,13*	0,11*
kradzież ze sklepu	0,11*	0,07*	0,06*	0,09*	0,12*	0,12*	0,10*	0,08*	0,10*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,09*	0,08*	0,05*	0,11*	0,13*	0,12*	0,10*	0,08*	0,12*
kradzież roweru	0,09*	0,07*	0,05*	0,09*	0,12*	0,13*	0,11*	0,10*	0,11*
kradzież motoru lub samochodu	0,07*	0,07*	0,04*	0,07*	0,10*	0,11*	0,11*	0,09*	0,11*
okradzenie samochodu	0,06*	0,07*	0,02	0,10*	0,13*	0,11*	0,11*	0,11*	0,11*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,08*	0,08*	0,07*	0,10*	0,12*	0,14*	0,14*	0,11*	0,14*
kradzież w szkole bez przemocy	0,05*	0,09*	0,07*	0,11*	0,11*	0,11*	0,07*	0,09*	0,09*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,05*	0,05*	0,05*	0,16*	0,17*	0,15*	0,09*	0,10*	0,08*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,10*	0,06*	0,08*	0,14*	0,17*	0,16*	0,08*	0,11*	0,09*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,06*	0,04	0,04*	0,07*	0,08*	0,09*	0,12*	0,09*	0,10*
piractwo internetowe	0,04	0,02	0,04	0,13*	0,17*	0,09*	0,02	0,07*	0,02
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,05*	0,06*	0,06*	0,08*	0,11*	0,11*	0,08*	0,06*	0,08*
znęcanie się nad zwierzętami	0,09*	0,10*	0,07*	0,15*	0,19*	0,19*	0,13*	0,14*	0,15*

Źródło: opracowanie własne.

Współczynnik korelacji Φ oznacza, w jakim stopniu brak unikania negatywnych, aspołecznych zachowań przez badanych nieletnich może być powiązany ze zwiększaniem się ich zachowań dysfunkcyjnych. Należy wskazać, że zmienne widoczne w tabeli mają statystycznie istotne korelacje, o niewielkiej sile.

Wartości współczynnika Φ wynoszą dla skorelowanych zmiennych „chęć ryzykowania tylko dla zabawy” oraz zrobienie graffiti i znęcanie się nad zwierzętami po (0,19); „ekscytacja i przygoda są ważniejsze niż bezpieczeństwo” oraz znęcanie się nad zwierzętami (0,19); „sprawdzanie się od czasu do czasu robiąc coś ryzykownego” oraz zrobienie graffiti (0,17); „należy się starać za wszelką cenę zdobyć rzeczy, których się pragnie” oraz znęcanie się nad zwierzętami (0,15); „dbanie o siebie, nawet jeśli oznacza to

problemy dla innych” oraz grożenie w celu odebrania pieniędzy (0,14); „to problem innych, jeśli ich denerwuje” oraz znęcanie się nad zwierzętami (0,14); „działanie pod wpływem chwili, bez zastanowienia” oraz zrobienie graffiti (0,12); „życie dla przyjemności nie myśląc o przyszłości” oraz dewastacja mienia szkolnego (0,11); „myślenie krótkoterminowe, bez dłuższej perspektywy” oraz zrobienie graffiti i udział w bójce w miejscu publicznym po (0,08).

W tabeli 166 przedstawiono wartości współczynnika korelacji pomiędzy brakiem unikania negatywnych, aspołecznych zachowań badanych nieletnich a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych.

Tabela 166. Zależności między brakiem unikania negatywnych, aspołecznych zachowań respondentów a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Brak unikania negatywnych, aspołecznych zachowań								
	Działanie pod wpływem chwili, bez zastanowienia	Życie dla przyjemności nie myśląc o przyszłości	Myślenie krótkoterminowe, bez dłuższej perspektywy	Sprawdzanie się od czasu do czasu robiąc coś ryzykownego	Lubienie ryzykować tylko dla zabawy	Ekscytacja i przygoda są ważniejsze niż bezpieczeństwo	Dbanie o siebie, nawet jeśli oznacza to problemy dla innych	To problem innych, jeśli ich denerwuję	Staranie się zdobyć rzeczy, których się pragnie
alkohol	0,08*	0,06*	0,03	0,19*	0,20*	0,12*	0,07*	0,16*	0,09*
marihuana/haszysz	0,10*	0,11*	0,08*	0,14*	0,16*	0,15*	0,10*	0,13*	0,14*
„miękkie” narkotyki	0,06*	0,06*	0,02	0,07*	0,07*	0,08*	0,07*	0,06*	0,09*
środki uspokajające i nasenne	0,09*	0,11*	0,05*	0,11*	0,11*	0,13*	0,10*	0,11*	0,14*
„twarde” narkotyki	0,08*	0,10*	0,06*	0,09*	0,11*	0,12*	0,08*	0,10*	0,12*

Źródło: opracowanie własne.

Współczynnik Φ oznacza jaka jest siła korelacji między brakiem unikania negatywnych, aspołecznych zachowań przez badanych nieletnich a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych. Podobnie jak w poprzedniej analizie większość badanych zmiennych ma statystycznie istotne korelacje o słabej sile.

Spośród wymienionych w tabeli pięciu środków psychoaktywnych stosowanie przez badanych nieletnich „miękkich” i „twardych” narkotyków jest najsłabiej skorelowane z podejmowaniem negatywnych, aspołecznych zachowań. Współczynnik Φ nie osiąga tu relatywnie optymalnej wartości w korelacji z żadnym negatywnym, aspołecznym zachowaniem. Używanie marihuany/haszyszu jest relatywnie najsilniej skorelowane z sześcioma z dziewięciu negatywnymi, aspołecznymi zachowaniami, a picie alkoholu oraz stosowanie środków uspokajających i nasennych z trzema. Z zamieszczonych w tabeli

wartości wskaźnika Φ , relatywnie najwyższa (0,20) dotyczy korelacji zmiennej „chęć ryzykowania tylko dla zabawy” ze zmienną „picie alkoholu”.

W analizie zachowań badanych nieletnich istotną rolę odgrywa akceptacja dla dokonywanych przez nich niewłaściwych zachowań i czynów. Współzależność między tą akceptacją a zachowaniami dysfunkcjonalnymi respondentów ilustruje tabela 167.

Tabela 167. Zależności między akceptacją dla niewłaściwych zachowań i czynów a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcjonalne	Akceptacja dla niewłaściwych zachowań i czynów							
	Kłamstwo, nieposłuszeństwo albo obgadywanie dorosłych	Obrażanie kogoś ze względu na religię, kolor skóry, pochodzenie	Celowe niszczenie cudzej własności	Nielegalne ściąganie filmów lub muzyki z Internetu	Kradzież drobnego towaru ze sklepu	Włamanie się do mieszkań, domów, aby coś ukraść	Uderzenie kogoś po to, aby zrobić krzywdę	Odebranie siłą pieniędzy lub rzeczy
zrobienie graffiti	0,13*	0,13*	0,10*	0,13*	0,11*	0,12*	0,16*	0,11*
dewastacja mienia szkolnego	0,10*	0,14*	0,13*	0,10*	0,13*	0,17*	0,15*	0,16*
kradzież ze sklepu	0,11*	0,06*	0,10*	0,13*	0,11*	0,10*	0,09*	0,10*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,05*	0,08*	0,04*	0,05*	0,07*	0,11*	0,09*	0,11*
kradzież roweru	0,06*	0,11*	0,07*	0,03	0,06*	0,11*	0,11*	0,14*
kradzież motoru lub samochodu	0,03	0,09*	0,05*	0,02	0,04	0,09*	0,09*	0,12*
okradzenie samochodu	0,08*	0,11*	0,08*	0,05*	0,07*	0,10*	0,10*	0,11*
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,06*	0,09*	0,08*	0,05*	0,06*	0,11*	0,11*	0,16*
kradzież w szkole bez przemocy	0,11*	0,07*	0,07*	0,10*	0,09*	0,09*	0,09*	0,06*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,14*	0,13*	0,09*	0,15*	0,11*	0,12*	0,15*	0,09*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,11*	0,13*	0,11*	0,12*	0,09*	0,13*	0,15*	0,08*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,04	0,07*	0,05*	0,06*	0,06*	0,07*	0,09*	0,09*
piractwo internetowe	0,22*	0,10*	0,11*	0,42*	0,14*	0,10*	0,09*	0,02
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,05*	0,06*	0,05*	0,06*	0,05*	0,06*	0,08*	0,09*
znęcanie się nad zwierzętami	0,06*	0,11*	0,11*	0,08*	0,08*	0,13*	0,16*	0,17*

Źródło: opracowanie własne.

Współczynnik Φ oznacza siłę korelacji między akceptacją dla niewłaściwych zachowań i czynów badanych nieletnich z ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Wszystkie zamieszczone w tabeli badane zmienne mają statystycznie istotne korelacje o słabej sile, a spośród badanych dotąd korelacji relatywnie najsilniejsza wynosi (0,42) i zachodzi ona między zmienną „nielegalne ściąganie filmów lub muzyki z Internetu” i zmienną „piractwo

internetowe”. Korelacja o połowę od niej słabsza (0,22) zachodzi między zmiennymi „kłamstwo, nieposłuszeństwo albo obgadywanie dorosłych” i „piractwo internetowe. Kolejne relatywnie wysokie wartości współczynnika Φ dla następnych ośmiu badanych niewłaściwych zachowań i czynów wynoszą: po (0,17) „włamanie się do mieszkań, domów, aby coś ukraść” skorelowane ze zmienną „dewastacja mienia szkolnego oraz „odebranie siłą pieniędzy lub rzeczy” ze zmienną „znęcanie się nad zwierzętami”, po (0,16) „uderzenie kogoś po to, aby zrobić krzywdę” ze zmiennymi „zrobienie graffiti” i „znęcanie się nad zwierzętami”, po (0,14) „kradzież drobnego towaru ze sklepu” ze zmienną „piractwo internetowe” oraz „obrażanie kogoś ze względu na religię, kolor skóry, pochodzenie” ze zmienną „dewastacja mienia szkolnego”.

Tabela 168 ilustruje poziom korelacji zachodzących między akceptacją dla niewłaściwych zachowań i czynów badanych nieletnich a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych.

Tabela 168. Zależności między akceptacją dla niewłaściwych zachowań i czynów a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Akceptacja dla niewłaściwych zachowań i czynów							
	Kłamstwo, nieposłuszeństwo albo obgadywanie dorosłych	Obrażanie kogoś ze względu na religię, kolor skóry, pochodzenie	Celowe niszczenie cudzej własności	Nielegalne ściąganie filmów lub muzyki z Internetu	Kradzież drobnego towaru ze sklepu	Włamanie się do budynku, aby coś ukraść	Uderzenie kogoś po to, aby zranić	Odebranie siłą pieniędzy bądź rzeczy
Alkohol	0,21*	0,14*	0,11*	0,22*	0,14*	0,11*	0,10*	0,09*
marihuana/haszysz	0,07*	0,12*	0,11*	0,06*	0,10*	0,15*	0,17*	0,15*
„miękkie” narkotyki	0,03	0,08*	0,07*	0,02	0,05*	0,10*	0,06*	0,12*
środki uspokajające i nasenne	0,01	0,07*	0,05*	0,00	0,05*	0,13*	0,08*	0,15*
„twarde” narkotyki	0,01	0,07*	0,07*	0,00	0,03	0,11*	0,09*	0,15*

Źródło: opracowanie własne.

Wartości współczynnika Φ oznaczają siłę korelacji dotyczącej akceptacji dla niewłaściwych zachowań i czynów nieletnich oraz stosowania przez nich środków psychoaktywnych. Widoczne w tabeli korelacje dla większości badanych zmiennych są istotne statystycznie, ale cechują się słabą siłą.

Picie alkoholu jest skorelowane istotnie statystycznie ze wszystkimi niewłaściwymi zachowaniami i czynami nieletnich, a przy największej ich liczbie (pięć spośród ośmiu) współczynnik Φ osiąga wartości relatywnie najwyższe, wahające się od (0,22) do (0,09). Używanie marihuany/haszyszu również skorelowane istotnie statystycznie z wszystkimi niewłaściwymi zachowaniami i czynami nieletnich, a przy trzech niewłaściwych

zachowaniach i czynach nieletnich wartość współczynnika Φ osiąga wartości relatywnie najwyższe wynoszące od (0,17) do (0,06). Stosowanie pozostałych środków psychoaktywnych nie jest skorelowane istotnie statystycznie z wszystkimi niewłaściwymi zachowaniami i czynami nieletnich. Dla zmiennych „używanie środków uspokajających i nasennych” oraz „twardych” narkotyków wartość współczynnika Φ osiąga wartości relatywnie najwyższe wynoszące po (0,15) ze zmienną „odebranie siłą pieniędzy lub rzeczy”. Dla tej ostatniej zmiennej wartość współczynnika Φ osiąga wartość relatywnie najwyższą wynoszącą też (0,15) jeszcze z trzecim środkiem psychoaktywnym - marihuana/haszysz. Przy zmiennej „celowe niszczenie cudzej własności” wartość współczynnika Φ osiąga wartość relatywnie najwyższą wynoszącą po (0,11) z dwiema zmiennymi „picie alkoholu” i „używanie marihuany/haszyszu. Pozostałych sześć niewłaściwych zachowań i czynów nieletnich osiąga relatywnie najwyższą wartość współczynnika Φ z pojedynczymi środkami psychoaktywnymi.

Wyniki badań ankietowych, przedstawiające zależności między poczuciem zawstydzenia badanego nieletniego wobec przyjaciela, rodziców, nauczyciela, wskutek bycia przez niego świadkiem negatywnych czynów respondenta, zawarto w tabeli 169.

Tabela 169. Zależności między poczuciem zawstydzenia wobec znajomych lub najbliższych wskutek bycia przez nich świadkiem negatywnych czynów a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Zachowania dysfunkcjonalne	Poczucia zawstydzenia, wobec znajomych lub najbliższych wskutek bycia przez nich świadkiem negatywnych czynów		
	wobec przyjaciela	wobec rodziców	wobec nauczyciela
zrobienie graffiti	0,11*	0,09*	0,11*
dewastacja mienia szkolnego	0,13*	0,09*	0,14*
kradzież ze sklepu	0,14*	0,08*	0,11*
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,10*	0,11*	0,14*
kradzież roweru	0,12*	0,12*	0,13*
kradzież motoru lub samochodu	0,08*	0,14*	0,13*
okradzenie samochodu	0,12*	0,10*	0,13*
grożenie w celu odebrania pieniędzy	0,11*	0,15*	0,15*
kradzież w szkole bez przemocy	0,09*	0,05*	0,08*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	0,16*	0,06*	0,12*
udział w bójce w miejscu publicznym	0,13*	0,11*	0,12*
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	0,06*	0,07*	0,08*
piractwo internetowe	0,13*	0,02	0,00
sprzedż i używanie narkotyków w szkole	0,07*	0,12*	0,10*
znęcanie się nad zwierzętami	0,15*	0,11*	0,12*

Źródło: opracowanie własne.

Podane w tabeli zmienne są skorelowane w sposób statystycznie istotny, ale ze słabą siłą. Współczynnik Φ dla zmiennej „poczucie zawstydzenia wobec przyjaciela” osiąga relatywnie najwyższą wartość korelacji (0,16) ze zmienną „noszenie ze sobą noża lub

niebezpiecznego narzędzia”. Natomiast współczynnik Φ dla dwóch zmiennych „poczucie zawstydzienia wobec rodziców” i wobec nauczyciela osiąga relatywnie najwyższą wartość korelacji po (0,15) ze zmienną „grożenia w celu odebrania pieniędzy”. Prawie wszystkie dwucyfrowe wartości wskaźnika korelacji zmiennej „poczucie zawstydzienia wobec przyjaciela” ze wszystkimi zachowaniami dysfunkcjonalnymi respondentów, są wyższe w porównaniu z poczuciem zawstydzienia wobec rodziców” i porównywalne z poczuciem zawstydzienia wobec nauczyciela.

Podobna analiza dokonana jest w odniesieniu do stosowania środków psychoaktywnych przez badanych nieletnich, co ilustruje tabela 170.

Tabela 170. Zależności między poczuciem zawstydzienia wobec znajomych lub najbliższych wskutek bycia przez nich świadkiem negatywnych czynów a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Środki psychoaktywne	Poczucia zawstydzienia, wobec znajomych lub najbliższych wskutek bycia przez nich świadkiem negatywnych czynów		
	wobec przyjaciela	wobec rodziców	wobec nauczyciela
alkohol	0,12*	0,03	0,05*
marihuana/haszysz	0,13*	0,16*	0,14*
„miękkie” narkotyki	0,07*	0,11*	0,09*
środki uspokajające i nasenne	0,11*	0,09*	0,13*
„twarde” narkotyki	0,10*	0,16*	0,14*

Źródło: opracowanie własne.

Podobnie jak w powyższej analizie, podane w tabeli zmienne są skorelowane w sposób statystycznie istotny, ale ze słabą siłą.

Używanie marihuany/haszyszu jest skorelowane istotnie statystycznie ze zmiennymi poczucie zawstydzienia wobec przyjaciela, wobec rodziców i wobec nauczyciela, a współczynnik Φ osiąga dla tych zmiennych wartości relatywnie najwyższe, wahające się od (0,16) do (0,013).

Zmienna „twarde” narkotyki jest (0,16) skorelowana istotnie statystycznie ze zmiennymi poczucie zawstydzienia wobec rodziców i wobec przyjaciela, a współczynnik Φ osiąga dla tych zmiennych wartości relatywnie najwyższe, wahające się od (0,16) do (0,014).

Chcąc podsumować zaprezentowane rozważania, należy zwrócić uwagę na fakt istnienia korelacji omawianych zmiennych, które mają charakter dwustronny, zarówno poczucie wstydu może być jednym z czynników niepodejmowania nagannych zachowań, jaki fakt podejmowania tych zachowań może mieć związek z obniżeniem się poczucia zażenowania, niepewności i wstydu.

Analizy wyników badań ankietowych przeprowadzonych wśród uczniów szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych w Białymstoku i Rzeszowie, dotyczących czynników

psychospołecznych mogących mieć związek z zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich, pozwalają wyciągnąć następujące wnioski:

Zachowania dysfunkcjonalne, picie alkoholu i w mniejszym stopniu stosowanie innych środków psychoaktywnych, posiadają istotne statystycznie korelacje o niewielkiej sile z pogarszaniem się stanu psychospołecznego respondentów, opisywanego za pomocą słów: „jestem nieszczęśliwy”, „jestem bardzo nieszczęśliwy”, z brakiem unikania negatywnych, aspołecznych zachowań przez badanych nieletnich, z akceptacją dla niewłaściwych zachowań i czynów badanych nieletnich, z poczuciem zawstydzenia wobec znajomych lub najbliższych wskutek bycia przez nich świadkiem negatywnych czynów badanych nieletnich.

Zestawiając wyniki powyższych szczegółowych analiz i płynących z nich wniosków z postawionymi założeniami w ostatniej hipotezie, można stwierdzić, że zachodzące istotne statystycznie związki pomiędzy czynnikami psychospołecznymi nieletnich, a ich skłonnościami do zachowań dysfunkcjonalnych i kontaktów ze środkami psychoaktywnymi cechuje słaba siła korelacji. Testowana hipoteza zakładająca związek czynników psychospołecznych nieletnich z badanymi przejawami ich demoralizacji została zweryfikowana pozytywnie, ale na niskim poziomie tych zależności .

Pogodny nastrój nieletnich, większa samodyscyplina ograniczająca podejmowanie przez nich ryzykownych zachowań, brak akceptacji dla ich zachowań dysfunkcjonalnych i wpływ autorytetu osób z najbliższego otoczenia powinny prowadzić w większym stopniu do stymulacji stylu życia zgodnego z obowiązującymi normami społecznymi i prawnymi. Jak widać, indywidualne wybory dróg postępowania dokonywane przez jednostki, mają podłoże zarówno subiektywne, jak i kształtowane obiektywnie przez otoczenie.

Analiza wyników badań ankietowych przeprowadzonych wśród ponad dwóch tysięcy uczniów ostatniej klasy szkół podstawowych oraz pierwszych i drugich klas szkół gimnazjalnych, w dwóch dużych polskich miastach Polski Wschodniej w Białymstoku i Rzeszowie, weryfikujące hipotezy badawcze dotyczące czynników mogących mieć związek z demoralizacją nieletnich, pozwalają wyciągnąć następujące wnioski.

Najsilniejsze współzależności badanych przejawów demoralizacji nieletnich wynikają z ich kontaktów z osobami naruszającymi swoimi czynami karalnymi normy prawne. Silne powiązania zachowań dysfunkcjonalnych badanych nieletnich zachodzą w odniesieniu do uczniów opuszczających się w nauce, eskalacji przeżyć traumatycznych doświadczanych przez nieletnich, ich relacji rodzinnych, wyznawanej religii. Natomiast niskie nasilenie korelacji istotnych statystycznie w zakresie czynników sprzyjających demoralizacji nieletnich odnosi się do współżycia społecznego w środowisku lokalnym,

pochodzenia spoza Polski, niektórych aspektów wychowawczych w rodzinie, traumatycznych osobistych przeżyć, stosunku do szkoły, reakcji ich przyjaciół i znajomych na aspoeczne czyny, czynników psychospoecznych nieletnich. Brak jest zależności istotnych statystycznie między demoralizacją nieletnich a wpływami regionalnymi oraz statusem zawodowym ich rodziców i warunków bytowych rodziny.

ROZDZIAŁ V

DZIAŁANIA PREWENCYJNE I PROFILAKTYCZNE WOBEC NIELETNICH

§ 1. Podstawowe różnice i podobieństwa prewencji kryminalnej i profilaktyki

Przeciwdziałanie różnorodnym zagrożeniom społecznym, na które narażeni są członkowie społeczeństwa, a w szczególności jego najmłodsza część, pozwala wysunąć tezę, że aby możliwe było unikanie takich zagrożeń, istotne jest prowadzenie działań o charakterze zapobiegawczym. Działania zapobiegawcze określane jako prewencja i profilaktyka są najskuteczniejszą formą rozwiązywania różnego rodzaju problemów społecznych, obejmując swym zakresem całą sferę działań i zachowań. Problematyka zapobiegania przejawom demoralizacji i przestępczości nieletnich ma swoje specyficzne cechy i jest prowadzona na wiele sposobów. Różnice w podejściu do tego zagadnienia wynikają z kilku przesłanek, w tym: a) z oceny miejsca, jakie wyznacza się przejawom demoralizacji i przestępczości w życiu społeczeństwa, b) określaniu celu, jaki chce się osiągnąć przez zapobieganie, c) z ogólnego charakteru zjawisk demoralizacji i przestępczości, d) z warunków społeczno-ekonomicznych danego społeczeństwa.⁴⁹⁶ P. Waszkiewicz wskazuje, że prewencja (z łac. *Praeventio*), oznacza wyprzedzanie, uprzedzanie, zapobieganie, a profilaktyka (z gr. *Prophylaktikos*), to zapobieganie, strzeżenie, chronienie, chociaż użycie tego pojęcia jest zależne od kontekstu sprawy. Zapobieganie czynom zabronionym, które wcześniej nie miały miejsca w danej okolicy, wobec pewnej grupy osób, to profilaktyka, a prewencja to zwalczanie, ograniczanie istniejącego już zjawiska. Trudno jednak postawić wyraźną granicę pomiędzy działaniami mającymi nie dopuścić do popełnienia przestępstwa, od tych, których celem jest zatrzymanie rozwoju przestępczości.⁴⁹⁷

Pojęciem używanym częściej i mającym szerszy zakres od pojęcia prewencja, jest profilaktyka. Profilaktyka to proces, który wspiera rozwój pełnego zdrowia poprzez umożliwianie ludziom uzyskanie pomocy potrzebnej im do przeciwstawiania się trudnościom życiowym oraz osiągnięcie subiektywnie satysfakcjonującego, społecznie konstruktywnego i bogatego życia. W jego ramach należy rozgraniczać dwa nurty działań: a) stwarzanie warunków, w których człowiek może realizować siebie, rozwijać swoje możliwości, poszukiwać własnej tożsamości, a więc w efekcie stawać się człowiekiem zdrowym fizycznie,

⁴⁹⁶ B. M. Kałdon, *Przestępczość wśród nieletnich a podejmowane działania profilaktyczne*, „Seminare” 2015, nr 3, Tom 36, s. 126.

⁴⁹⁷ P. Waszkiewicz, *Traktat o dobrej prewencji kryminalnej*, Towarzystwo Inicjatyw Prawnych i Kryminalistycznych Paragraf 22, Warszawa - Newark 2015, s. 57.

psychicznie, społecznie i duchowo, b) likwidowanie czynników szkodliwych dla zdrowia, takich jak: złe warunki ekonomiczno - społeczne, stresy psychiczne, zagrożenie wpływem negatywnych wzorców zachowania, przemocą.⁴⁹⁸ Obie te części są komplementarne. Niemożliwe jest, aby jednostka była „zdrowa”, kiedy „chore” jest jego środowisko. Działania profilaktyczne powinny być zatem częścią systemu społecznego, w którym istnieje pozytywne współdziałanie osób poddanych procesowi profilaktycznemu oraz osób go realizujących.

Profilaktyka jest jednak działaniem skomplikowanym, skierowanym nie tylko na zmianę mentalności osób wobec których działania profilaktyczne są kierowane, ale także jest działaniem zmierzającym do zmiany istniejącego systemu społecznego, jego ewentualnych wartości i norm. Dlatego zapobieganie zjawiskom społecznie niekorzystnym wymaga tworzenia lokalnych programów profilaktycznych z podziałem zadań, w szczególności przewidzianych do realizacji przez samorząd lokalny, szkołę, instytucje państwowe czy pozarządowe, chociaż w powiązaniu z innymi działaniami prowadzonymi lokalnie. Wśród obszarów profilaktyki o znaczeniu lokalnym wymienić można: a) działania zorientowane na dzieci i młodzież z danego obszaru, b) działania zorientowane na rodziców i rodziców osób z danymi problemami społecznymi, c) programy adaptacyjne dla osób powracających do „społeczeństwa” po zakończeniu procesu leczenia, terapii, czy innych oddziaływań, d) programy profilaktyczne promujące zdrowy styl życia. Zatem działania profilaktyczne ukierunkowane są na zmiany w założeniach normatywnych, osobistych postanowieniach i deklaracjach, klaryfikowaniu wartości, przekonaniach o konsekwencjach z alternatywnych form działania, wyznaczaniu celów, umiejętności podejmowania decyzji, wzmacniania poczucia własnej wartości, umiejętności radzenia sobie ze stresem, umiejętności pomagania innym, a także kontaktów z innymi osobami.⁴⁹⁹

Zasadniczymi celami działań profilaktycznych jest: a) prowadzenie szerokiej edukacji, dostarczającej bogatych i rzetelnych informacji o zjawisku, którego profilaktyka dotyczy, b) kształtowanie świadomych wzorów konsumpcyjnych w szerokim znaczeniu, c) kształtowanie umiejętności nawiązywania i utrzymywania bliskich więzi z drugim człowiekiem, d) kształtowanie i rozwijanie umiejętności poznawania i rozumienia siebie, e) rozwijanie umiejętności podejmowania decyzji oraz rozwiązywania problemów, ze szczególnym

⁴⁹⁸ Z. B. Gaś, *Rodzina wobec uzależnień*, Wydawnictwo Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1993, s. 53.

⁴⁹⁹ E. Moczuk, *Stereotyp nieletniego przestępcy w świadomości osób osadzonych w zakładach karnych, odbywających długoletnie wyroki – preliminaria*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe, Prawo – Ekonomia”, Tom XXIX, Rzeszów 2000, s. 201-216.

zwróceniem uwagi na umiejętności różnicowania i wybierania pozytywnego, a nie negatywnego stylu życia, f) rozwijanie związków z pozytywnymi grupami społecznymi oraz kształtowanie poczucia odpowiedzialności za grupy, do których jednostka przynależy, g) rozwijanie poczucia odpowiedzialności i uczenie odpowiedzialnych zachowań, jako właściwych wzorów do naśladowania przez innych ludzi, h) działania na rzecz wzbogacania środowiska rodzinnego, ogólnospołecznego i pracy tak, aby poprawiło to jakość życia wszystkich jego członków i stwarzało im warunki do zachowania zdrowia, i) kształtowanie przepisów prawnych i norm współżycia społecznego w taki sposób, aby odpowiadały one oczekiwaniom i potrzebom ludzi oraz propagowały i wspierały pozytywne style życia, j) umożliwienie wczesnego rozpoznawania i diagnozowania zagrożeń, dzięki czemu możliwe staje się opracowanie skutecznych strategii przeciwdziałania patologii, bazujących na rzetelnej znajomości uwarunkowań danych zaburzeń.⁵⁰⁰

Celem działań profilaktycznych jest powstrzymanie lub ograniczanie zachowań niekorzystnych społecznie, zwiększanie zdolności do konstruktywnych decyzji danego człowieka, usuwanie lub ograniczanie zewnętrznych zagrożeń zwiększających ryzyko powstawania zachowań niekorzystnych, a także zwiększanie zdolności do obrony przed zewnętrznymi zagrożeniami oraz zmniejszanie negatywnego wpływu szkód na jednostkę i społeczeństwo. Profilaktyka jest wyprzedzaniem pewnych zjawisk, szukaniem korzeni ich powstawania, a także możliwości i sposobów jego rozwiązania. Należy także zauważyć, że nawet najbardziej skuteczne działania profilaktyczne nie są w stanie zapobiec powstawaniu zachowań dysfunkcyjnych, tym bardziej, że przyczyn ich powstania jest bardzo wiele.⁵⁰¹

Za bardzo skuteczne uważa się takie działania profilaktyczne, które skierowane są nie tylko na osoby podlegające określonym działaniom, ale także na konkretne środowisko społeczne, w którym dana osoba wychowuje się i mieszka. Środowiskiem takim może być dom rodzinny, szkoła, podwórko, dyskoteka, klub sportowy, a także środowisko lokalne, miejsce pracy, itp. Wszystkie one wzajemnie na siebie oddziałują, kształtując człowieka oraz jego system norm i wartości. Dlatego stworzenie zintegrowanego systemu mogącego skutecznie zapobiegać powstawaniu niekorzystnych zjawisk społecznych jest celowe z punktu widzenia danego społeczeństwa, gdyż im mniej jest problemów społecznych, tym większa istnieje szansa na bardziej dynamiczny i prężny rozwój danej zbiorowości.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Z. B. Gaś, *Rodzina wobec uzależnień*, op. cit., s. 54-55.

⁵⁰¹ E. Moczuk, B. P. Rosik, *Rozumienie profilaktyki społecznej w zakresie rozwiązywania problemów społecznych przez samorząd terytorialny*, „Gospodarka – Administracja – Samorząd” 2001, nr 3, s. 51-57.

⁵⁰² M. Voipio, *Planowanie działań zapobiegających szkodom spowodowanym pićm alkoholu*, [w:] *Alkoholizm i uzależnienia lekowe we współczesnym świecie*, Wydawnictwo PARPA, Warszawa 1993, s. 131.

M. Filar wskazywał, że „dla nikogo zajmującego się zagadnieniami polityki kryminalnej, nie ulega wątpliwości, że przestępczość, przynajmniej w swej podstawowej masie, powstaje i rozwija się w lokalnych uwarunkowaniach i w konkretnych lokalnych realiach. (...) Dlatego też i profilaktyka przestępczości odbywać się musi głównie na poziomie lokalnym.⁵⁰³

Z kolei kwestie dotyczące prewencji są związane z redukcją strachu przed przestępczością i powinny być prowadzone przez policję na dwóch poziomach. Pierwszy poziom, to oddziaływanie na przestępców, które winno być sprawne, szybkie i bezkompromisowe, oraz drugi poziom, to oddziaływanie na opinię publiczną. Dlatego ważna jest zintegrowana prewencja, nazywana także prewencją kryminalną, profilaktyką przestępczości, czy też profilaktyką przedprzestępczą. Powinna być ona prowadzona w szczególności wśród nieletnich, tym bardziej, że osoby takie są bardziej krytycznie nastawione wobec otaczającej je rzeczywistości.⁵⁰⁴

Na tym tle pojawia się pojęcie prewencji kryminalnej, które zostało zapożyczony z języka angielskiego, ale P. Caliński wskazuje, że o wiele lepszym byłoby określenie „profilaktyka przedprzestępcza”, obejmujące a) profilaktykę systemu samoobrony społecznej, którego celem jest uniemożliwienie lub utrudnienie popełnienia przestępstwa przez działania instytucji, organizacji społecznych, obywateli, b) przyjmowanie przez instytucje i organizacje społeczne funkcji ochronnych, c) wychowanie i edukacyjne oddziaływanie oraz rozwój oświaty, kultury, moralności, ochrony zdrowia, dobrobytu jako ograniczenie pól źródeł przestępczości.⁵⁰⁵

Obecnie przyjmuje się, że prewencja kryminalna to „ogół bezpośrednich działań instytucji państwowych, społecznych i obywateli, mających na celu uniemożliwienie lub utrudnienie podjęcia akcji przestępczej, poprawę bezpieczeństwa jednostki poprzez eliminowanie poczucia strachu przed stanieniem się ofiarą i w konsekwencji podniesienie jakości życia”.⁵⁰⁶ Można mówić o prewencji fizycznej (inaczej wtórnej prewencji kryminalnej), obejmującej: a) inspirowanie i inicjowanie fizycznej i technicznej ochrony mienia, poprzez

⁵⁰³ M. Filar, *Bezpieczeństwo lokalne – profilaktyka przestępczości – prawa człowieka*, [w:] Problemy bezpieczeństwa lokalnego. Materiały I Konferencji Krajowej Toruń 10.12.1993, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1995, s. 10-11.

⁵⁰⁴ M. Baumgart, M. Murck, *Von der Information zur Prävention*, „Kriminalistik“ 1989, Heft 3, Jg. 44, s. 171-176.

⁵⁰⁵ P. Caliński, *Współpraca Policji ze społeczeństwem*, [w:] B. Góralczyk (red.), *Polska policja na drodze do Unii Europejskiej. Podręcznik dla funkcjonariuszy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000, s. 228.

⁵⁰⁶ R. Szczęsny, A. Osiński, *Prewencja kryminalna, Cz. III. Udział dzielnicowego w realizacji prewencji kryminalnej. Współdziałanie Policji z wybranymi organami i instytucjami. (Materiały pomocnicze)*, Wydawnictwo Szkoły Policji w Słupsku, Słupsk 1998, s. 10.

wprowadzanie metod znakowania przedmiotów i upowszechniania technik zabezpieczeń, b) eliminowanie błędów i niedociągnięć w projektowanych urządzeniach służących zabezpieczeniu mienia, c) korektę rozwiązań komunikacyjnych, d) tworzenie bezpiecznych przejść, e) korektę zabudowy osiedli mieszkaniowych, f) rozpoznanie stanu zabezpieczenia oraz wiedzy społeczeństwa w zakresie ochrony mieszkań i poprawę zabezpieczeń w odniesieniu do poszczególnych grup społecznych (głównie starszych i samotnych), g) popularyzację i wprowadzanie nowych systemów zabezpieczeń obiektów handlowych, banków, kantorów, parkingów, poprzez wdrażanie nowoczesnych systemów sygnalizacji włamania i napadu, h) poradnictwo w zakresie stosowania środków zabezpieczających, zacieśniania współpracy z firmami ubezpieczeniowymi na rzecz prawidłowo prowadzonej polityki ubezpieczeniowej, wywoływanie aktywności społecznej w podejmowaniu bezpośrednich działań ochronnych.⁵⁰⁷

Można też mówić o prewencji społecznej, czyli poradnictwie, edukacji i pomocy w danym zakresie, która obejmuje: a) problematykę zapobiegania demoralizacji i przestępczości nieletnich, b) sprawy rodziny i dziecka w rodzinie, c) ochronę kobiet, d) ochronę ofiar przestępstw, e) opiekę osób starszych i niepełnosprawnych, f) ochronę bezpieczeństwa podróżnych w środkach komunikacji oraz na szlakach turystycznych, g) poradnictwo zawodowe dla listonoszy, właścicieli sklepów, kantorów, banków, stacji paliw, baz transportowych, straży przemysłowych, h) zapobieganie patologiom społecznym poprzez tworzenie programów pomocy dla osób uzależnionych od narkotyków, alkoholu, członków subkultur młodzieżowych, i) tworzenie programów wczesnej edukacji dla dzieci i młodzieży, j) działania na rzecz redukcji przestępczości (rozbojów, włamań, kradzieży samochodów i rowerów), poprzez propagowanie zasad prewencji kryminalnej, k) budowę sąsiedzkich programów przeciwdziałania przestępczości, l) inspirowanie działań kulturalnych (sportowych, wypoczynkowych, plastycznych) w celu poprawy bezpieczeństwa dzieci i młodzieży, m) współpracę ze środkami masowego przekazu (prasa, radio TV) na rzecz kształtowania świadomości prawnej oraz edukacji wiktymologicznej społeczeństwa, n) poradnictwo społeczne w szerokim zakresie, poprzez działalność wydawniczą (informatory, poradniki, ulotki ostrzegawcze, itp.).⁵⁰⁸

Obserwowany od kilkudziesięciu lat gwałtowny wzrost różnorodnych działań o charakterze profilaktycznym pozwala stwierdzić, że istnieją pewne obiektywne założenia oddziaływań profilaktycznych, a wśród nich: a) zjawiska i problemy społeczne są

⁵⁰⁷ *Ibidem*, s. 11-12.

⁵⁰⁸ *Ibidem*, s. 11-12.

„własnością” systemu społecznego i dlatego muszą być ujmowane w kontekście danego systemu społecznego, b) głównym obiektem oddziaływań profilaktycznych powinno być środowisko, w którym zachodzą niekorzystne procesy społeczne, c) zdrowie jednostki i społeczeństwa jest wartością społeczną, dlatego też promocja zdrowia i ochrona zdrowia powinny być ważniejsze od promocji zachowań antyzdrowotnych, d) profilaktyka powinna zakładać istnienie różnych poziomów odpowiedzialności za działania, zarówno na szczeblu ogólnym, jak i szczegółowym, e) właściwa profilaktyka powinna być na tyle szeroka, aby można było skutecznie zapobiegać różnorodnym zjawiskom i problemom społecznym.⁵⁰⁹

Odbiorcami programów profilaktycznych mogą być zarówno nieletni, jak i osoby dorosłe, zarówno środowisko szkolne, jak i pozaszkolne. Można wskazać następujące modele działań profilaktycznych:

- model oświaty zdrowotnej (tradycyjny), którego celem jest przekazywanie informacji o zachowaniach niekorzystnych i konsekwencjach dla jednostki i społeczeństwa. Metodami działań jest korzystanie z prelekcji, pogadanek, filmów edukacyjnych, plakatów, ulotek informacyjnych. Jest to model najstarszy i jednocześnie najmniej skuteczny. Model ten przybiera następujące formy: rzeczowy przekaz informacji o zachowaniach patologicznych, wpływie ich na jednostkę i społeczeństwo oraz przedstawienie danych statystycznych, eksponowanie szczególnie tragicznych, przerażających skutków zachowań patologicznych na plakatach, zdjęciach, filmach, prelekcje osób, które osobiście zetknęły się z zachowaniami niekorzystnymi;

- model edukacji humanistycznej, celem którego jest prawidłowy rozwój osobowości, a szczególnie jej składników, których niedostatek może być powodem pojawienia się zachowań niekorzystnych, np. podnoszenie poczucia własnej wartości, uczenie identyfikowania i wyrażania własnych uczuć, kształtowania pozytywnych wartości życiowych, uczenie podejmowania decyzji i radzenia sobie ze stresem. Model ten przybiera następujące formy: praca w małych grupach, dyskusje, zajęcia integracyjne, gry i zabawy celem, których jest rozwinięcie i wzmocnienie tych składników osobowości, których brak lub niedostatek przyczynia się do zachowań niekorzystnych;

- model edukacji społecznej, celem, którego jest uczenie jednostek umiejętności przeciwdziałania społecznej presji skłaniającej do zachowań patologicznych oraz sposobów radzenia sobie w takich sytuacjach. Model ten przybiera następujące formy: naukę mówienia

⁵⁰⁹ Z. Gaś, *Koncepcja profilaktyki narkomanii*, „Serwis Informacyjny Narkomania” 1996, nr 5, s. 15-21.

„nie”, czyli asertywności - gdy jednostka nie chce poddać się wpływowi nacisku grupowego oraz rozpoznawanie wpływów zewnętrznych na proces podejmowania decyzji;

- model edukacji w zakresie umiejętności życiowych, celem, którego jest uczenie umiejętności, pozwalających młodym ludziom zaspokajać swe potrzeby psychiczne bez pomocy zachowań niepożądanych społecznie, poprzez budowanie np. pozytywnego obrazu siebie, podejmowania decyzji, umiejętności społecznych. Model ten przybiera następujące formy: oddziaływania i treningi umiejętności różniące się od siebie zakresem oferowanego programu, czasem trwania, itp.;

- model alternatywnych form - celem którego jest uczenie się atrakcyjnego spędzania wolnego czasu tak, aby stanowiło ono alternatywę dla spędzania wolnego czasu, dla form w których jest miejsce dla zachowań patologicznych. Formami działań są wszelkie sposoby aktywnego spędzania czasu wolnego w różnorodnych klubach, świetlicach, na wyjazdach;

- model promocji zdrowia, celem, którego jest doprowadzenie do dobrego samopoczucia we wszystkich sferach życia indywidualnego i zbiorowego. Model ten przybiera następujące formy: programy propagujące zdrowy styl życia, podczas zabawy, śpiewu, sportu.⁵¹⁰

Dokonując analizy działań profilaktycznych można też mówić o strategiach profilaktyki, które stosowane mogą być na wszystkich poziomach profilaktyki i wśród których można wymienić:⁵¹¹

- strategie informacyjne profilaktyki, której celem jest dostarczanie adekwatnych informacji na temat skutków zachowań ryzykownych, a tym samym dokonywanie racjonalnych wyborów określonych zachowań;

- strategie edukacyjne, których celem jest pomoc w rozwijaniu ważnych umiejętności psychologicznych i społecznych, w tym nawiązywania kontaktów z ludźmi, radzenia sobie ze stresem, rozwiązywania konfliktów, opierania się naciskom otoczenia, itp.;

- strategie alternatyw, celem których jest pomoc w zaspokajaniu ważnych potrzeb jednostki, w tym sukcesu, przynależności oraz osiągnięcia satysfakcji życiowej przez stwarzanie możliwości zaangażowania się w działalność pozytywną i oczekiwaną społecznie;

- strategie interwencyjne, zadaniem których jest pomoc osobom mającym trudności w identyfikowaniu i rozwiązywaniu swoich problemów oraz wspieranie w sytuacjach zagrożenia lub kryzysowych;

⁵¹⁰ K. Ostaszewski, *7 modeli. Koncepcja wczesnej profilaktyki uzależnień. (Część I)*, „Remedium” 1993, nr 1, s. 20. K. Ostaszewski, *7 modeli. Koncepcja wczesnej profilaktyki uzależnień. (Część II)*, „Remedium” 1993, nr 2, s. 21.

⁵¹¹ J. Szumańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Wydawnictwo Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa 2000, s. 35-36.

- strategie zmniejszania szkód, których celem jest zmniejszanie już istniejących szkód zdrowotnych, o charakterze fizycznym, psychicznym, społecznym czy duchowym u osób mających określone problemy społeczne lub nie potrafiących samodzielnie rozwiązać swoich problemów.

Niewątpliwie nawet najbardziej skuteczne działania profilaktyczne nie są w stanie zapobiec powstawaniu zachowań patologicznych, tym bardziej, że przyczyn ich powstania jest bardzo wiele. Niezbędna jest, zatem pomoc instytucji państwowych, instytucji samorządowych oraz pozarządowych w ich rozwiązywaniu. Można więc mówić, że współdziałanie administracji państwowej i samorządowej, szkoły, kościoła, policji, sądu, stowarzyszeń i fundacji jest w stanie doprowadzić do zmniejszenia się fali zachowań niekorzystnych społecznie.⁵¹²

W celu prowadzenia działań profilaktycznych w sposób skuteczny, istotna jest znajomość poszczególnych grup profilaktyki wyodrębnionych na podstawie różnych kryteriów, w tym między innymi:⁵¹³

- ze względu na zasięg oddziaływania, profilaktykę dzieli się na: a) pierwszorzędową, obejmującą różnorodne działania zapobiegawcze kierowane do ogółu społeczeństwa, b) drugorzędową, skoncentrowaną na osobach znajdujących się w tzw. grupach podwyższonego lub wysokiego ryzyka wystąpienia zachowań niekorzystnych społecznie, c) trzeciorzędową, kierowaną do osób, które mają już problemy ze sobą i szukają możliwości ich zniwelowania;⁵¹⁴

- ze względu na typ reakcji, profilaktykę dzieli się na: a) objawową, umożliwiającą wczesne wykrywanie i reagowanie na pierwsze symptomy zachowań negatywnych, np. poprzez niedopuszczanie do eskalacji zaistniałych stanów załączkowych, b) uprzedzającą, mającą na celu zneutralizowanie szkodliwego działania czynników zwiększających prawdopodobieństwo zachowań patologicznych, np. poprzez blokowanie oddziaływania tych czynników lub działania mające na celu zwiększanie odporności jednostki na wpływy tych czynników, c) powstrzymującą, która uniemożliwia lub utrudnia podjęcie decyzji lub wprowadzenie w życie decyzji dotyczącej czynu nagannego lub ich serii, np. poprzez oddziaływanie na motywację, d) kreatywną, wzmacniającą i podtrzymującą te formy i

⁵¹² *Ibidem*, s. 36.

⁵¹³ Na podstawie: E. Moczuk, B. P. Rosik, *op. cit.*, s. 51-57.

⁵¹⁴ Z. B. Gaś, *Rodzina wobec uzależnień*, *op. cit.*, s. 55-56.

sposoby zachowania, które mają charakter prospołeczny i godny naśladowania, tłumienie czynników mających charakter negatywny, kryminogeny;⁵¹⁵

- ze względu na rodzaj, profilaktykę dzieli się na: a) specyficzną (problemową), dotyczącą konkretnych działań ukierunkowanych na zapobieganie zjawiskom niekorzystnym, np. alkoholizmowi, narkomanii, przestępczości; b) niespecyficzną (ogólną), ukierunkowaną na wszystkie aspekty życia, bez podziału na rodzaje zagadnień;⁵¹⁶

- ze względu na zakres oddziaływań, profilaktykę dzieli się na: a) szkolną, podejmowaną w szkołach na rzecz dzieci, rodziców, nauczycieli i środowiska szkolnego; b) środowiskową, obejmującą swym zasięgiem środowiska lokalne;⁵¹⁷

- ze względu na cele działania profilaktykę dzieli się na: a) popytu, polegającą na działaniu pozwalającym zmniejszyć zapotrzebowanie na niekorzystne działania, np. ograniczenie chęci zakupu alkoholu, narkotyków lub zapotrzebowania na zachowania przestępcze; b) podaży, polegającą na oddziaływaniu środowiskowym, aby było mniej okazji do stwarzania zachowań negatywnych, np. poprzez działania legislacyjne, represyjne, środowiskowe;⁵¹⁸

- ze względu na metodę, profilaktykę dzieli się na: a) bierną, to znana od wielu lat metoda pracy profilaktycznej, polegająca na drukowaniu plakatów, nadawaniu audycji, prowadzeniu pogadanek; b) czynną, która polega na bezpośrednim kontakcie i pomocy konkretnej osobie lub grupie osób, pomoc im w radzeniu sobie z trudnościami życiowymi;⁵¹⁹

- ze względu na model, profilaktykę dzieli się na: a) tradycyjną, której celem jest zwalczanie zjawisk patologicznych, podstawowym założeniem jest uświadamianie skutków zachowań destrukcyjnych, a spodziewanymi efektami są wiedza o zachowaniach patologicznych oraz negatywna postawa wobec nich. Formami oddziaływania jest jednostronny przekaz i bierny odbiór, realizatorami prelegenci i specjaliści z różnych dziedzin, zasięg oddziaływania jest ograniczony i sporadyczny, kontrola efektów nie jest wymagana; b) współczesną (nowoczesną), której celem jest promowanie zdrowego stylu życia, podstawowym założeniem sięganie do przyczyn zachowań destrukcyjnych i patologicznych, spodziewanymi efektami poczucie własnej wartości, umiejętności społeczne, wiedza o zachowaniach patologicznych oraz umiejętności rozpoznawania ich, formami oddziaływania dialog i aktywne uczestniczenie w realizacji działań, realizatorami są wychowawcy, nauczyciele, liderzy

⁵¹⁵ Cz. Czapów, *Wychowanie resocjalizujące*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 150.

⁵¹⁶ J. Mellibruda, *Profilaktyka problemowa*, „Remedium” 1997, nr 10 (56), s. 17-20; P. Nowak, *Zanim spróbujesz. W stronę profilaktyki problemowej*, „Remedium” 1999, nr 12, s. 15-17.

⁵¹⁷ M. Grzelak, M. Sokołowska, *Profilaktyka szkolna*, „Serwis Informacyjny Narkomania” 1996, nr 4, s. 43-49; J. Jakubowski, *Profilaktyka narkomanii*, „Serwis Informacyjny Narkomania” 1996, nr 4, s. 41-42.

⁵¹⁸ Z. B. Gaś, *Koncepcja profilaktyki narkomanii*, *op. cit.*, s. 15-21.

⁵¹⁹ *Ibidem*, s. 18-19.

młodzieżowi, zasięg bardzo szeroki, mający charakter systematyczny, kontrola efektów wymagana.⁵²⁰

Z powyższego wynika, że profilaktyka jest działaniem bardzo skomplikowanym, skierowanym nie tylko na zmianę mentalności osób, wobec których działania profilaktyczne są kierowane, ale także jest działaniem zmierzającym do zmiany istniejącego systemu społecznego, jego ewentualnych wartości i norm. Różnorodność działań profilaktycznych, a także ich podziały powodują to, że z jednej strony występuje trudność w wyborze i stosowaniu odpowiednich działań profilaktycznych, a z drugiej strony jednak istnieje możliwość wyboru odpowiedniej profilaktyki lub łączenia działań profilaktycznych, adekwatnych do zagrożeń.

Ważnym zagadnieniem, specyficznym, z punktu widzenia profilaktyki jest zapobieganie czynom karalnym, w tym przestępczości. H. Kołakowska-Przełomec uważa, że „zasadniczym, najważniejszym celem kryminologii powinno być dążenie do eliminowania zjawiska przestępczości z życia społecznego. Eliminacja zjawiska przestępczości musi opierać się przede wszystkim na zapobieganiu przestępczości”.⁵²¹ Z punktu widzenia policyjnego, do pożądanych rodzajów prewencji, zaliczyć można: a) prewencję społeczną, skierowaną na czynniki etiologiczne, przynoszące korzyści społeczne po kilku latach, b) prewencję sytuacyjną, przynoszącą efekty wcześniej od prewencji społecznej.⁵²²

W doktrynie dokonuje się licznych klasyfikacji rodzajów zapobiegania przestępczości. A. Krukowski zauważa, że w system działań zapobiegawczych przestępczości muszą wejść dwa systemy zapobiegania: a) zapobieganie przedprzestępcze, które obejmuje profilaktykę predeliktualną, a więc wszelkie działania zmierzające do niedopuszczenia do popełnienia przestępstwa przez dane osoby, które dotąd przestępstw nie popełniały lub nie zostały dotychczas wykryte, bądź mające na celu ochronę określonych dóbr i interesów społecznych lub indywidualnych przed przestępczością, b) zapobieganie poprzestępcze, które obejmuje profilaktykę postdeliktualną, czyli działania zmierzające do zapobieżenia ponownemu popełnianiu przestępstw przez dane osoby, które przynajmniej raz zostały uznane za sprawców przestępstw.⁵²³

⁵²⁰ J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Wydawnictwo ..., *op. cit.*, s. 45.

⁵²¹ H. Kołakowska-Przełomec, *Zapobieganie przestępczości. Studium kryminologiczne*, Polska Akademia Nauk Instytut Państwa i Prawa, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Łódź 1984, s. 5.

⁵²² T. Cielecki, *Policja a system profilaktyki społecznej*, [w:] Widacki (red.), Konferencja Bezpieczne Świętokrzyskie – dziś i jutro. Kielce – Sielcia 25-27 maja 2000, Materiały pokonferencyjne, Wydawca Urząd Miasta Kielce, Kielce 2000, s.29-30.

⁵²³ A. Krukowski, *System zapobiegania przestępczości*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1983, Tom 13, s. 9-10.

Przyjmując za kryterium zasięg działań w zakresie zapobiegania przestępczości można snuć rozważania o:⁵²⁴

- zapobieganiu ogólnospołecznym lub systemie zapobiegania ogólnospołecznego oznaczającym system szeroko rozumianej polityki społecznej, obejmujący przedsięwzięcia o charakterze ekonomicznym, politycznym, ideologicznym, organizacyjnym, mający na celu podnoszenie materialnego i kulturalnego poziomu życia ludności. System ten: a) może usuwać lub zawęźać działanie ogólnych przyczyn przestępczości, co oznacza, że może likwidować niekorzystne sploty okoliczności, przyczyniające się do powstania zjawisk przestępczych, b) może oddziaływać na zjawiska będące przyczynami przestępczości, lub czynnikami sprzyjającymi przestępczości, czyli wpływać na świadomość społeczną w zakresie przestępczości, styl życia, systemy wartości grup społecznych i jednostek, oraz usuwać czynniki sprzyjające popełnianiu przestępstw, zarówno o charakterze subiektywnym, jak i obiektywnym, c) może oddziaływać na różne poziomy funkcjonowania czynników kryminogennych, stwarzając możliwości zapobiegania przestępczości;

- zapobieganiu specjalnym lub systemie zapobiegania specjalnego rozumianymi jako wczesne i bezpośrednie zapobieganie przestępczości. Na system ten składają się następujące elementy: a) działalność legislacyjna lub polityka legislacyjna, polegająca na takim tworzeniu norm prawnych, które są najbardziej optymalne dla systemu aksjonormatywnego danego społeczeństwa, które ustalają zasady i szczegółowe normy postępowania w zakresie ścigania i karania sprawców czynów karalnych, a także, które regulują oddziaływania wobec recydywistów, b) zapobieganie przedprzestępcze, które polega na wypracowaniu i realizacji optymalnych działań zmierzających do zapobiegania przestępczości, skierowanych w stosunku do osób co do których istnieje prawdopodobieństwo, że mogą być sprawcami czynów karalnych lub też, które chronią dobra i interesy jednostki, grupy społecznej lub społeczeństwa przed działaniami przestępczymi.

Zapobieganie przestępczości, ze względu na charakter środków stosowanych w tej sferze może mieć charakter podmiotowy i przedmiotowy.⁵²⁵

- do grupy środków przedmiotowych lub obiektywnych zaliczyć można te przedsięwzięcia, które mają charakter: zapobiegania mechanicznego (zabezpieczenie fizyczne obiektów przed włamaniami, zabezpieczenie środków pieniężnych przed ich fałszowaniem, zwiększanie liczby patroli w różnych miejscach), zapobiegania technicznego, które ma za zadanie zapobiegać przypadkowym awariom urządzeń i maszyn (poprawa jakości pojazdów na

⁵²⁴ Opracowano na podstawie: *Ibidem*, s. 75-106.

⁵²⁵ *Ibidem*, s. 12-22.

drogach, zapobieganie awariom przemysłowym, egzekwowanie BHP w pracy), zapobiegania organizacyjnego, związane z ciągłą kontrolą przepływu dokumentów, pieniędzy, towarów, surowców, danych, wykluczającą możliwość nielegalnego ich zawłaszczenia (np. sprzedaż danych o kondycji firmy, produkcja i dystrybucja towarów poza kontrolą systemu fiskalnego);

- do grupy środków o charakterze podmiotowym, zaliczyć można te, które bezpośrednio oddziałują na osobę sprawcy czynu karalnego lub jego otoczenia. Wśród nich wymienić można: a) przedsięwzięcia operacyjne, polegające na obserwacji osób podejrzanych o czyny przestępcze, b) przedsięwzięcia zapobiegawczo-wychowawcze w stosunku do osób, które mogą wejść w konflikt z prawem lub też w stosunku do określonych grup społecznych, społeczności lokalnych, mieszkańców osiedli, działania kontrolne, c) przedsięwzięcia opiekuńcze i lecznicze w stosunku do osób, które mogą być potencjalnymi przestępcami, przede wszystkim wobec osób z problemem alkoholowym, czy narkotykowym, w stosunku do prostytutek, osób bezrobotnych, dzieci ze środowisk zaniedbanych, d) przedsięwzięcia socjalne, związane z działaniami pomocy społecznej i opieką wobec samotnych matek, osób biednych i ubogich, itp., e) przedsięwzięcia uspołeczniające, szczególnie wobec dzieci i młodzieży, zagrożonych demoralizacją społeczną, f) przedsięwzięcia zapobiegające wiktyimizacji, związane z informowaniem opinii publicznej o tym zjawisku, g) politykę karną, obejmującą działania na rzecz dostosowania przepisów prawnych do obowiązującego poziomu przestępczości, a także dostosowującą działania organów ścigania wobec przestępców, h) politykę wykonawczą, obejmującą wykonywanie orzeczonych kar i innych prawnych środków reakcji społecznej na przestępstwo. Składa się na nią: postępowanie resocjalizacyjne wobec sprawców czynów karalnych, realizowane w odpowiednio dobranym zakładzie karnym, właściwe traktowanie osób skazanych, w zależności od zaburzenia psychicznego, oddziaływanie wychowawcze i poprawcze wobec nieletnich sprawców czynów karalnych, stosowanie opieki postpenitencjarnej i dozoru sprawców czynów karalnych, opuszczających zakłady karne, działania na rzecz zapobiegania przestępczości w okresie wykonywania kary pozbawienia wolności, egzekwowanie kar dodatkowych.

Z kolei H. Kołakowska-Przełomiec przedstawia następujące sposoby klasyfikowania działań w zakresie zapobiegania przestępczości:⁵²⁶

- dwustopniowy podział zapobiegania przestępczości: a) działania ogólne, społeczno-ekonomiczne, dotyczące wszystkich członków danego społeczeństwa (prewencja ogólna), b)

⁵²⁶ H. Kołakowska-Przełomiec, *op. cit.*, s. 29-37.

działania specjalne odnoszące się do osób będących potencjalnymi przestępcami lub będący już przestępcami (prewencja specjalna);

- trójstopniowy podział zapobiegania przestępczości: a) prewencja I stopnia, dotycząca wszystkiego, co może mieć wpływ na ogół społeczeństwa, aby uniknąć nieprzystosowania społecznego, mogącego prowadzić do przestępczości, b) prewencja II stopnia, dotycząca osób przejawiających objawy nieprzystosowania społecznego, lub wobec potencjalnych przestępców, c) prewencja III stopnia, dotycząca osób popełniających przestępstwa, a także wobec recydywistów;

- rodzaje prewencji według P. Lejiusa: a) prewencja karząca, polegająca na stosowaniu prawa karnego, groźba kary ma zapobiegać działalności przestępczej, b) prewencja korekcyjna, polegająca na ogólnym założeniu, że działanie przestępcze ma swe przyczyny i jest wynikiem pewnej motywacji. Dlatego też wyróżnić można działania na rzecz: dostosowania ogólnej polityki społecznej państwa do zadań zapobiegania przestępczości, przy czym polityka społeczna może, albo niebezpośrednio, albo bezpośrednio dotyczyć przestępczości, tworzenia systemów wykrywania przestępczości, a też ustalania wczesnych objawów gotowości przestępczej, szczególnie u młodzieży, działania prewencyjne na obszarach o nasilonych rozmiarach przestępczości, c) prewencja mechaniczna, polegająca na stawianiu przeszkód potencjalnym przestępcom, poprzez stosowanie określonych zabezpieczeń, czy środków bezpieczeństwa;

- prewencja według A. Normandeau i R. Hasenpuscha: a) prewencja pierwszego stopnia (pierwotna), polegająca na modyfikacji warunków fizycznych i społecznych otoczenia, mającej na celu zmniejszenie możliwości działalności przestępczej, b) prewencja drugiego stopnia (wtórna) polegająca na wykrywaniu potencjalnych przestępców przy pomocy działalności policyjnej, c) prewencja trzeciego stopnia, polegająca na wykrywaniu potencjalnych przestępstw przy pomocy działalności społecznej;

- prewencja według E. Seeliga: a) prewencja represyjna, polegająca na wykryciu sprawcy czynów karalnych, zatrzymaniu, ukaraniu, wykonaniu kary. Celem finalnym stosowania takich działań jest zapobieganie popełnianiu następnych przestępstw, b) prewencja bez represji, polegająca na redukowaniu ogólnych sytuacji i warunków kryminogennych;

- prewencja według P. Lascoumesa: a) prewencja pierwszego stopnia (prewencja prewencyjna), to ogólna prewencja kryminalna, polegająca na organizacji czasu wolnego, szczególnie dla dzieci i młodzieży, pomocy socjalnej dla rodzin, poprawy zdrowia, zamieszkania, a więc stworzenia warunków, które nie umożliwiają popełnianie przestępstw, b) prewencja drugiego stopnia (prewencja lecznicza) zmierzająca do zahamowania procesów

rozpadania się łączności jednostki ze społeczeństwem, poprzez akceptowanie aktualnych zachowań i brak reakcji na te zachowania nieformalnej kontroli społecznej, c) prewencja trzeciego stopnia (prewencja recydywy), zmierza do powstrzymania się danej jednostki, do utwierdzenia się w dewiacji;

- podział przeciwdziałania przestępczości według A. A. Giercenzona: a) ogólne środki zapobiegania przestępczości, opierające się na realizacji działań ideologicznych, b) specjalne środki, które mają zlikwidować konkretne przyczyny i warunki, przyczyniające się do popełniania przestępstw, a tym samym niedopuszczenie do powtórzenia się tego zjawiska, zapobieganie dokonywaniu przestępstw, poprawa i resocjalizacja osób, które dokonały czynu przestępczego;

- przeciwdziałanie przestępczości według A. G. Lekara: a) profilaktyka, która polega na ujawnianiu przyczyn przestępczości i ich usunięciu, b) zapobieganie, polegające na ujawnianiu osób mogących popełniać czyny przestępcze i stosowanie wobec nich środków, aby nie dopuścić do ponownego przestępstwa, c) ukrócenie przestępczości, gdy istnieją już usiłowania przestępcze;

- zapobieganie przestępczości według J. M. Antoniana: a) indywidualna profilaktyka przestępczości, która obejmuje ustalenie czynników ujemnych, szkodliwie wpływających na jednostkę i jej postępowanie, b) uniemożliwienie popełnianiu przestępstw, niedopuszczenie do realizacji zamierzonego czynu, przez ustalenie osób, stosowanie wobec nich niezbędnych środków, z równoczesnym poprawianiem warunków, w których te osoby żyją, c) ukrócenie konkretnych czynów karalnych, gdy już nastąpiły działania przestępcze.

Profilaktyka i prewencja są działaniami długofalowymi, obliczonym na korzyści w określonym dłuższym czasie. Przyjmując, że art. 53§ 1 k.k. stanowi, że sąd wymierza karę według swojego uznania, w granicach przewidzianych przez ustawę, bacząc, by jej dolegliwość nie przekraczała stopnia winy, uwzględniając stopień społecznej szkodliwości czynu oraz biorąc pod uwagę cele zapobiegawcze i wychowawcze, które ma osiągnąć w stosunku do skazanego, a także potrzeby w zakresie kształtowania świadomości prawnej społeczeństwa, to kwestie oddziaływań profilaktycznych są *explicite* zawarte w prawie.⁵²⁷ Można więc stwierdzić, że wśród zasad i dyrektyw wymiaru kary artykułowana jest ogólna prewencja pozytywna, czyli kształtowanie świadomości prawnej społeczeństwa poprzez wymierzanie kar w sprawach o przestępstwo, a także podawanie go do publicznej wiadomości. Nie można przy tym stwierdzić, że istnieje tutaj prewencja negatywna, czyli

⁵²⁷ Dz. U. z 2019 r., poz. 1950 z późn. zm.

odstraszanie potencjalnych sprawców czynów zabronionych poprzez stosowanie kar. B. Hołyst jest zdania, że zapobieganie przestępczości jest częścią polityki kryminalnej, a jej istotnym elementem jest istnienie profilaktyki kryminalistycznej, profilaktyki kryminologicznej, polityki karnej i polityki penitencjarnej.⁵²⁸

Polityką kryminalną państwa wobec sprawców czynów zabronionych, jest cały system działań związanych z zapobieganiem zjawiskom przestępczym, składający się z czterech elementów: a) z profilaktyki kryminalistycznej, celem której jest uniemożliwienie lub utrudnienie przestępstwa, obejmując planowanie i zabudowę miast i osiedli, techniczne i fizyczne zabezpieczenie obiektów, fizyczne i techniczne przeciwdziałanie przestępstwom nieumyślnym, prowadzenie patroli policyjnych, monitoring określonych obszarów, obserwacje podejrzanych osób, przedsięwzięcia organizacyjne, prowadzące do ograniczania przestępczości gospodarczej, b) z profilaktyki kryminologicznej, której celem jest wpływ na zmianę ujemnych postaw i tendencji, która obejmuje badania kryminologiczne, przedsięwzięcia operacyjne policji, przedsięwzięcia zapobiegawczo-wychowawcze, edukację prawną, przedsięwzięcia opiekuńcze i lecznicze (w zakresie problemów alkoholowych i narkomanii), psychokorekcję, zmianę środowiska, przedsięwzięcia socjalne, przedsięwzięcia uspołeczniające, przedsięwzięcia zapobiegające wiktyimizacji, pomoc ofiarom przestępstw, wpływanie na media, c) z polityki karnej, której celem jest dostosowanie kar do przestępstwa i osobowości sprawcy, a też prewencja ogólna i szczegółowa, która obejmuje orzekanie oprócz kar zasadniczych, także kar dodatkowych, efektywność ścigania sprawców przestępstw (wykrywalność), organizację zapobiegania przestępczości w oparciu o konkretnie prowadzone sprawy, stosowanie ogólnych środków zapobiegawczych, d) z profilaktyki penitencjarnej, której celem jest resocjalizacja, obejmująca postępowanie resocjalizacyjne, oddziaływanie lecznicze, oddziaływanie wychowawczo-poprawcze, zapobieganie przestępczości poprzez zatrzymanie sprawcy w zakładzie karnym lub areszcie, opieka postpenitencjarna.⁵²⁹

Należy przy tym dodać, że przeciwdziałanie przestępczości stało się podstawą sformułowania zaleceń i rekomendacji dla zapobiegania przestępczości. W punkcie I *Recommendation No. R 87/19 of the Committee of Ministers to Member States as a Statement of Organising of Crime*, stwierdzono, że zaleca się rządów krajów członkowskich, aby włączyły prewencję na stałe do rządowych programów kontrolowania przestępczości, tak, aby

⁵²⁸ B. Hołyst, *Kryminologia*, PWN, Warszawa 1999, s. 543-550.

⁵²⁹ T. Cielecki, *Realizacja przez Policję strategii prewencyjnej w zwalczaniu przestępczości i innych patologii*, Wydawnictwo Szkoły Policji w Słupsku, Słupsk 1999, s. 11.

zobowiązano się do konkretnych działań oraz przydzielano konieczne środki oraz aby w tym kontekście zapewniły jasny podział zakresów odpowiedzialności w rządzie za organizowanie i rozwój działalności prewencyjnej. W punkcie II stwierdzono, że zaleca się rządów krajów członkowskich, aby ustanowiły, propagowały i wspierały agendy zajmujące się prewencją na szczeblach krajowych oraz regionalnych i lokalnych, mających następujące funkcje: a) zbieranie informacji o przestępstwach i trendach kryminalnych, o grupach wysokiego zagrożenia przestępstwami oraz eksperymentach prewencyjnych i ich efektach, b) planowanie i realizację programów prewencyjnych, ich ocenę, c) koordynowanie działalności prewencyjnej policji i innych agend do zapobiegania przestępczości, d) zapewnienie aktywnej partycypacji społecznej w działalności prewencyjnej, poprzez informowanie o potrzebie i sposobach działania, e) szukanie wsparcia i współpracy massmediów w działalności prewencyjnej, f) inicjowanie lub propagowanie badań nad występowaniem niektórych typów przestępczości oraz innych kwestii istotnych dla działań zapobiegawczych, g) współpraca z decydentami przy opracowaniu racjonalnej i skutecznej polityki antyprzestępczej, h) realizację programów szkoleniowych w dziedzinie prewencji. W punkcie III zapisano, że zaleca się rządów krajów członkowskich, aby propagowały programy prewencyjne, dotyczące specyficznych problemów w celu zredukowania okazji do popełniania przestępstw lub spotęgowania ryzyka wykrycia odczuwanego przez przestępcę, podejmując kroki konieczne do: a) identyfikacji charakterystyki przestępstw i ofiar na terenie lokalnym, b) skupienia badań nad konkretnymi przestępstwami (np. włamań do mieszkań), a nie badanie szerokich, słabo określonych obszarów działalności kryminalnej, c) identyfikacji rodzajów przestępstw, na które będą pozytywnie oddziaływać środki prewencyjne, d) identyfikacji okazji stwarzanych w społeczeństwie, które pociągają za sobą popełnianie przestępstw, e) identyfikacji przeszkód dla działalności prewencyjnej, f) zapewnienia wsparcia odpowiednich agend w inicjatywach prewencyjnych oraz współpracy z nimi, g) zapewnienia koordynacji w realizowaniu programów, h) informowania społeczeństwa o realizacji takich programów i zachęcania do współpracy.⁵³⁰

T. Cielecki zwraca uwagę na istnienie całego systemu działań zapobiegawczych przestępczości, w którym „mieszczą się” zarówno działania mające na celu rozwiązywanie problematyki przestępczości, jak i działania o charakterze prospołecznym, związane z oddziaływaniem na całe społeczeństwo. Wskazuje, że w Polsce resort pomocy społecznej

⁵³⁰ Recommendation No. R 87/19 of the Committee of Ministers to Member States as a Statement of Organising of Crime (Adopted by the Committee of Ministers on 17 September 1987 r., AT the 410-th meeting of the Ministers Deputies).

zapobiegając ubóstwu, bezdomności, bezrobociu, problemom alkoholowym i narkomanii, a też trudnościom w przystosowaniu się do życia po opuszczeniu zakładu karnego, prowadzi jednoznaczną profilaktykę kryminalną. Resort zdrowia, prowadząc działania lecznicze w sferze problemów alkoholowych i narkomanii, a także działania profilaktyczne w sferze promocji zdrowia, zwiększa zapotrzebowanie społeczne na zdrowy styl życia, co przekłada się na politykę kryminalną. Resort edukacji, prowadząc szeroko rozumiane działania profilaktyczne wobec młodzieży szkolnej, przyczynia się do wyboru „drogi życiowej” która jest zgodna z oczekiwaniami społecznymi. Resort sprawiedliwości, poprzez kodyfikację kodeksu karnego, kodeksu postępowania karnego, kodeksu karnego wykonawczego, czy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, kształtuje politykę karną. Resort spraw wewnętrznych, poprzez realizację policyjnych działań prewencyjnych, działa na rzecz bezpieczeństwa i porządku publicznego, a także wspiera samorządy lokalne w tworzeniu systemu bezpieczeństwa lokalnego.⁵³¹

Jednak nasuwa się pytanie, czy działania profilaktyczne i prewencyjne są skuteczne? Jak pisał T. Cielecki, „w roku 1998 policja polska realizowała 1268 programów profilaktycznych. Były one prowadzone przez 80% jednostek rejonowych i wojewódzkich policji”,⁵³² a A. Krawiec dodaje, że „polska prewencja kryminalna budowana od podstaw zrodziła kilkaset różnego rodzaju programów profilaktycznych. W roku 2001 liczbę ich szacowano na około 500. Do końca 2002 ilość tych programów zmalała do 388. (...) Ze względu na problematykę wyróżnia się programy w zakresie: ochrony osób i mienia, bezpieczeństwa w ruchu drogowym, patologii społecznych, skierowanych na ochronę ofiar przestępstw i bezpieczeństwo ogólne. W ramach tych kategorii funkcjonują programy informacyjne, edukacyjne, alternatywne i interwencyjne”.⁵³³

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku i po roku 2000 w Polsce wiele samorządów lokalnych wprowadziło programy aktywizacji społeczności lokalnych w zakresie przeciwdziałania przestępczości. Pojawiły się lokalne odmiany programów „Bezpieczne Miasto”, w tym „Bezpieczny Powiat”, „Bezpieczna Gmina”, a także ich mutacje, takie jak: „Bezpieczne Osiedle”, „Bezpieczna Ulica”, „Bezpieczne Altanki”, „Bezpieczna Wieś”, „Bezpieczny Dom i Osiedle”, „Bezpieczny Dom”, „Bezpieczna Praca”, „Bezpieczny Biznes”, „Bezpieczna Szkoła”, „Bezpieczne Wakacje”, „Bezpieczny Wypoczynek”, „Bezpieczna

⁵³¹ T. Cielecki, *Realizacja przez Policję...*, *op. cit.*, s. 19-24.

⁵³² *Ibidem*, s. 101.

⁵³³ A. Krawiec, *Działalność zapobiegawcza Policji w obszarze poprawy bezpieczeństwa i porządku publicznego*, [w:] E. Ura (red.), *Bezpieczeństwo i porządek publiczny. Historia, teoria, praktyka*, Wydawnictwo Mitel, Rzeszów 2003, s. 254.

Droga do Szkoły”. „Sąsiedzki Program Przeciwdziałania Przeszeczności”, „Sąsiedzkie Czuwanie Nad Bezpieczeństwem”, „Mam Problem”, „Bezpieczeństwo Kobiet”, „Unikanie zagrożeń”, „Policyjny Program Edukacyjny”, „Uwaga Zagrożenie”, „Bezpieczna Noc”, „Uwaga Nieletni”, „Bezpieczny Rowerzysta” i inne. Na terenach szkół i placówek oświatowych realizowano 147 programów, mających lokalny charakter. Podjęto także działania skierowane przeciwko dealerom narkotyków w szkołach, pod kryptonimem „Dealer”.⁵³⁴

§ 2. Programy profilaktyczne i działania prewencyjne wobec nieletnich

Najnowsze badania wskazują, że zapobieganie demoralizacji nieletnich wymaga całej serii działań, począwszy od zapewnienia jak najlepszych warunków ich wychowania, poprzez skuteczne oddziaływania terapeutyczne w razie wystąpienia problemów, a skończywszy na kontrolowaniu czynników ryzyka w środowisku.⁵³⁵ B. Hołyst wskazuje, że „większość amerykańskich programów realizowana jest w szkołach, a przedsięwzięcia edukacyjne skierowane są do nauczycieli, pedagogów i psychologów szkolnych, pracowników administracji, uczniów, rodziców oraz ochotników pochodzących ze społeczności lokalnych”.⁵³⁶

Wśród czynników chroniących przed demoralizacją nieletnich wyróżnić można: a) czynniki rodzinne i ważne wydarzenia życiowe (pozytywne relacje z rodziną), b) czynniki poznawcze i osobowościowe (umiejętności społeczne, wiara w siebie i swoje osiągnięcia, korzystanie z pomocy w trudnych sytuacjach, otwartość na nowe doświadczenia i szukanie rozwiązań), c) czynniki społeczno-kulturowe (zaangażowanie w życie szkoły i otoczenie społeczne, np. udział w zajęciach sportowych, klubach, uczestnictwo w życiu religijnym, dobre kontakty społeczne z rówieśnikami, nauczycielami i innymi wychowawcami), d) czynniki związane ze zdrowiem psychicznym (wysoki poziom odporności psychicznej, dobre radzenie sobie ze stresem).⁵³⁷

Działania profilaktyczne powinny przebiegać według określonego scenariusza obejmującego następujące poziomy profilaktyki: a) pierwszy, najogólniejszy poziom obejmuje oddziaływania edukacyjne kierowane na całe społeczeństwo, w sferze postaw

⁵³⁴ E. Moczuk, *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa lokalnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 128.

⁵³⁵ K. Kuberska-Przekwas, *Samobójstwa dzieci i młodzieży jako choroba społeczna*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2014, nr 1, s. 63.

⁵³⁶ B. Hołyst, *Suicydologia*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002, s. 969.

⁵³⁷ A. Bąbik, D. Olejniczak, *Uwarunkowania i profilaktyka samobójstw wśród dzieci i młodzieży w Polsce*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2014, nr 2 (13), s. 111.

akceptujących i ułatwiających rozwiązywanie problemów, b) drugi poziom, to oddziaływanie na grupę potencjalnie zagrożoną demoralizacją, czyli oddziaływania diagnostyczne, c) trzeci poziom to instytucjonalne i pozainstytucjonalne oddziaływania na osoby zdemoralizowane, d) czwarty poziom to pomoc osobom, które chcą zaprzestania dotychczasowego funkcjonowania, e) piąty poziom to zapewnienie osobom pomocy, kształtującej twórcze postawy wobec życia, tendencje do samorealizacji, umiejętność przewyższania trudności i powrotu do aktywności społecznej jednostki.⁵³⁸

Każdy z tych poziomów profilaktyki, ułożony od najbardziej ogólnego, do najbardziej konkretnego, jednostkowego, jest nie tylko istotny, ale tworzy określony system zapobiegania demoralizacji, co pozwala podejmować działania w każdym z tych obszarów, adekwatne do danego problemu.

Można zastanowić się nad tym, jaka jest najlepsza strategia reagowania w środowisku szkolnym, w sytuacji wystąpienia czynu zabronionego. Dotyczy ona działań, które powinna podjąć szkoła w kontekście zagrożenia takimi czynami, które można podzielić na trzy kategorie:⁵³⁹

- po pierwsze działania profilaktyczne, mające na celu zapobieganie demoralizacji nieletnich, a też wczesne rozpoznawanie zagrożeń. W ramach tych działań należy podjąć następujące kroki: a) omówić daną problematykę na forum Rady Pedagogicznej, b) zorganizować zajęcia edukacyjne dla dzieci i młodzieży na temat sytuacji kryzysowych, c) opracować plan zapobiegania ostrym sytuacjom kryzysowym, stworzyć procedury postępowania w sytuacji kryzysu i bazy danych osób oraz miejsc świadczących pomoc w tego typu sytuacjach, d) powołać spośród nauczycieli i innych pracowników szkoły Zespół Kryzysowy, reagującego w sytuacji kryzysowej, e) umożliwić członkom Zespołu Kryzysowego odbycie szkoleń z zakresu podejmowania interwencji kryzysowej, f) zgromadzić materiały informacyjne, dotyczące zagrożeń demoralizacji nieletnich i upowszechnić procedury postępowania w sytuacji kryzysu, g) stale monitorować stan zachowania nieletnich, h) przeprowadzić cykliczne badania uczniów, pod kątem zachowań dysfunkcyjnych;

- po drugie, w obliczu realnego zagrożenia demoralizacją nieletnich, koniecznie podjąć działania interwencyjne. Przede wszystkim: a) należy jednoznacznie ustalić rodzaj zdarzenia, b) nie pozostawiać ucznia samego, c) zebrać wstępne informacje o okolicznościach zdarzenia,

⁵³⁸ A. Bałandynowicz, *Profilaktyka i prewencja zachowań suicydalnych w okresie adolescencji u dzieci i młodzieży*, „Resocjalizacja Polska” 2014, nr 6, s. 32.

⁵³⁹ Opracowano na bazie: A. Staszewska, *Strategie zapobiegania samobójstwom wśród dzieci i młodzieży*, [w:] W. A. Brodniak (red.), *Zapobieganie samobójstwom. Poradnik dla nauczycieli i innych pracowników szkoły*, Wydawca Ministerstwo Edukacji Narodowej, Warszawa 2007, s. 53-54.

d) w razie konieczności wezwać pomoc: pogotowie ratunkowe, policję, straż miejską, d) ocenić ryzyko dalszego zagrożenia, e) zawiadomić o zdarzeniu dyrekcję szkoły, wychowawcę oraz rodziców, f) chronić ucznia oraz inne osoby przed dodatkową traumą;

- po trzecie, bezpośrednio po przezwyciężeniu sytuacji kryzysowej należy podjąć działania pokryzysowe, w szczególności należy: a) dokonać diagnozy ryzyka pojawienia się czynu zabronionego, b) zaplanować dalszą strategię postępowania wspólnie ze specjalistami z Centrum Interwencji Kryzysowej, c) podjąć próbę zmobilizowania rodziny, by udzieliła dziecku wsparcia i zapewniła bezpieczeństwo.

Działania profilaktyczne podejmowane przez szkołę powinny obejmować trzy poziomy: a) profilaktykę uniwersalną, b) profilaktykę selektywną, c) profilaktykę wskazującą. Każdy poziom powinien uwzględniać zadania dostosowane do stopnia zagrożenia:⁵⁴⁰

- profilaktyka uniwersalna, adresowana do wszystkich uczniów, rodziców i nauczycieli (*pierwszorzędowa*), realizowana jest poprzez: szkolenie nauczycieli i innych pracowników szkoły w zakresie potrzeb rozwojowych dzieci, bezpieczeństwa oraz umiejętności wychowawczych. Powołanie i przeszkolenie zespołu ds. sytuacji kryzysowych, wypracowanie procedur reagowania. W skład zespołu powinien wchodzić dyrektor lub jego zastępca, psycholog/pedagog, pielęgniarka (jeśli jest zatrudniona) i kilku wychowawców (stosownie do liczby uczniów w szkole). Kreowanie zdrowego wspierającego środowiska w szkole: dbanie o dobry klimat fizyczny i społeczny, w tym: a) budowanie dobrych relacji nauczycieli z uczniami i rodzicami oraz pomiędzy uczniami (działania integracyjne zapobiegające stygmatyzacji i odrzuceniu), b) ustalenie jasnej polityki dotyczącej zachowania się uczniów. Zdecydowana niezgoda na przemoc. Konsekwentne reagowanie nauczycieli na wszelkie jej przejawy, ochrona i wsparcie dla ofiar przemocy, c) wzmacnianie odporności uczniów poprzez uczenie najważniejszych umiejętności psychologicznych i społecznych, w tym: radzenia sobie z emocjami i stresem, poszukiwania pomocy i udzielania jej; rozwiązywania konfliktów, przewidywania konsekwencji własnych działań itp., d) podnoszenie samooceny dzieci i nastolatków poprzez dostarczanie okazji do rozwijania zainteresowań i przeżycia sukcesu, e) wzmacnianie więzi ze szkołą poprzez angażowanie uczniów w szkolne projekty i wydarzenia, f) zwiększanie kompetencji wychowawczych rodziców, spotkania poświęcone potrzebom i problemom dzieci w różnych fazach rozwojowych, treningi komunikacji budujące kontakt i więź z dzieckiem, g) wskazanie osób, do których można się zwrócić o poradę i pomoc. Osoba ta powinna być dostępna i

⁵⁴⁰ J. Szymańska, *Zapobieganie samobójstwom dzieci i młodzieży. Poradnik dla pracowników szkół i placówek oświatowych oraz rodziców*, Wydawca Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2012, s. 20-22.

przygotowana do udzielania pomocy. Budowanie pozytywnego klimatu oraz uczenie umiejętności psychologicznych i społecznych zapobiega różnym zachowaniom ryzykownym, ale także zwiększa dyscyplinę w klasach i poprawia efektywność nauczania;

- profilaktyka selektywna adresowana do grup zwiększonego ryzyka (uczniowie z problemami zdrowotnymi, ekonomicznymi, rodzinnymi, z trudnościami w nauce i zachowaniu, źle adaptujący się) obejmuje: a) zbieranie informacji o potrzebach i trudnościach uczniów, a też uważna obserwacja dla oszacowania ryzyka, b) pomoc w nauce, udzielanie wsparcia i budowanie motywacji, indywidualizacja nauczania, c) włączanie w grupę rówieśniczą, d) włączanie do dodatkowych programów rozwijających umiejętności psychologiczne i społeczne, e) zacieśnianie współpracy z rodzicami;

- profilaktyka wskazująca, skierowana do poszczególnych uczniów z grupy wysokiego ryzyka (np. eksperymentujących ze środkami psychoaktywnymi) polega na: a) stałej dyskretnej obserwacji prowadzonej przez przeszkolonych pracowników szkoły (w tym personel pomocniczy), b) udzielaniu wsparcia przez nauczycieli i pomocy w nauce, c) stałej współpracy z rodzicami, przez podjęcie interwencji z udziałem rodziców, wspólne opracowanie strategii pomocy dla ucznia, d) opiece szkolnego specjalisty, udzielaniu wsparcia i pomocy w rozwiązywaniu trudności, e) kierowaniu ucznia do specjalistów w środowisku lokalnym celem przeprowadzenia indywidualnej diagnozy i ewentualnego podjęcia terapii, stała współpraca z nimi, f) kierowaniu rodziców na treningi umiejętności lub nakłanianie ich do skorzystania ze specjalistycznej pomocy, w tym terapeutycznej.

Równocześnie J. Szymańska wskazuje, że źle prowadzona profilaktyka w stosunku do nieletnich może spowodować więcej szkód niż korzyści. Dlatego w działaniach profilaktycznych należy zastosować umiar, a jednocześnie uznać, że nieprofesjonalne działania profilaktyczne są niebezpieczne.⁵⁴¹

Przeciwdziałanie demoralizacji nieletnich w środowisku szkolnym wymaga: a) partnerstwa pomiędzy uczniami, rodzicami i nauczycielami stwarzającego szansę właściwego przepływu informacji o problemach wśród uczniów, b) opracowania czytelnych wzorów zachowania się uczniów zagrożonych demoralizacją, c) zapewnienie nadzoru pedagogicznego w szkole i środowisku pozaszkolnym, w których może dochodzić do zachowań autoagresywnych, d) uzupełnienia programu szkolnego o treści mające na celu podniesienie u uczniów kompetencji emocjonalnych, społecznych i moralnych, e) zgodnego i jednoznacznego traktowania przez personel szkoły wszelkich aktów, które mogą doprowadzić

⁵⁴¹ *Ibidem*, s. 24.

do czynów zabronionych, f) podjęcia działań promujących zdrowe środowisko fizyczne i psychiczne, sprzyjające zdrowiu, g) stwarzanie uczniom okazji do osiągnięcia sukcesów, h) poprawy atmosfery w szkole, i) specjalnego przygotowania zawodowego nauczycieli do pracy z osobami przejawiającym objawy demoralizacji. Słuszny jest zatem postulat dotyczący zmiany modelu nauczyciela z takiego, jakiego zna się ze społeczeństwa tradycyjnego, na model nauczyciela-animatora i wychowawcy-terapeuty.⁵⁴²

Zatem zapobieganie demoralizacji i przestępczości nieletnich nie może mieć wyłącznie na celu położenia kresu dalszej eskalacji takich zachowań, ale przede wszystkim powinno zmierzać do przyswojenia przez jednostkę prawidłowych form zachowania się. Istotą systemu profilaktyki przestępczości wśród nieletnich są podejmowane w różnym stopniu interwencje zapobiegające pojawieniu się i rozwojowi procesu społecznego niedostosowania się oraz różnych form dewiacji w zachowaniu nieletnich. Ponadto celem profilaktyki jest powstrzymanie zaistniałego już niekorzystnego rozwoju oraz wstępna terapia zaburzeń prowadzących do niekorzystnych stanów osobowościowych, zwłaszcza zachowań przestępczych. Najważniejszym założeniem w realizacji programu profilaktyki przestępczości nieletnich jest we wszystkich przypadkach manifestowania przez nieletniego zaburzeń w zachowaniu, przeprowadzenie dokładnej diagnozy środowiska rodzinnego. Jeśli nie znajdzie się żadnych sygnałów świadczących o złym funkcjonowaniu rodziny, wówczas można skierować uwagę na psychofizyczną sylwetkę dziecka. Natomiast w sytuacji, gdy w rodzinie można zauważyć rażące nieprawidłowości, wówczas należy podjąć pracę z rodziną. Rezultatem tego podejścia jest rozwój programów zorientowanych na wspieranie i poprawę funkcjonowania rodzin, zarówno programów dotyczących zapobiegania, jak i podejmujących interwencję w rodzinie. Najważniejsze zasady w tym aspekcie, to: przekonanie o prymacie rodziny jako środowiska wychowawczego; pomoc nastawiona na wspieranie i umacnianie rodziny; koncentracja na relacjach dziecka i rodziny ze środowiskiem; większa niż w tradycyjnych programach pomocy społecznej elastyczność, dostosowanie do potrzeb rodziny, unikanie uzależnienia i stygmatyzacji; odejście od klinicznych metod na rzecz metod z obszaru ortodydaktyki, metod edukacyjnych i działań na rzecz rodziny. Ważną rolę w profilaktyce przestępczości nieletnich odgrywa także szkoła. Konieczność wypełniania przez szkołę funkcji profilaktycznej wynika z istoty i głównych uwarunkowań współczesnych dewiacji. Dotyczy to zarówno przestępczości, jak i wszelkich uzależnień, głównie

⁵⁴² Opracowano na podstawie: M. Dubis, *Współpraca szkoły z policją w zakresie profilaktyki zachowań agresywnych u młodzieży*, [w:] E. Moczuk, B. Sagan (red.), „Ius et Administratio. Zeszyt specjalny. III Forum Socjologów Prawa. Prawo i ład społeczny”, *Facultas Iuridica Universitatis Ressoiviensis, Rzeszów 2010*, s. 187-188.

narkomanii. Szkoła powinna skutecznie realizować wśród nieletnich uczniów zasady profilaktyki poprzez różnorodne środki, metody i strategie profilaktyczne, a także być miejscem, gdzie dziecko kształtuje swoje morale oraz uczy się rozwiązywać problemy. Wszelkie objawy nieprzystosowania lub niedostatecznego przystosowania do warunków szkolnych należy traktować jako niezmiernie ważny symptom zakłóceń w procesie wychowawczym.⁵⁴³

Aby prowadzone działania profilaktyczne były skuteczne, istotna jest dobra znajomość nie tylko oddziaływań profilaktycznych, ale także i osób, wobec których są one kierowane. J. Szymańska uważa, że w populacji nieletnich znajdują się osoby w różnym stopniu narażone na dysfunkcje i wynikające z nich szkody. Ze względu na stopień zagrożenia można wyodrębnić trzy grupy: a) grupa niskiego ryzyka, do której należą osoby, które nie podejmują zachowań ryzykownych, są jeszcze przed inicjacją, b) grupa podwyższonego ryzyka, w której są osoby, które podjęły choć jedno zachowanie ryzykowne, czyli są po inicjacji, u których ponadto obserwuje się liczne czynniki ryzyka, c) grupa najwyższego ryzyka, do której należą osoby, u których zachowania ryzykowne są głęboko utrwalone i które odczuwają poważne negatywne konsekwencje (zdrowotnej społeczne) zachowań ryzykownych.⁵⁴⁴ Autorka dodaje, że profilaktyka zachowań ryzykownych prowadzona jest odpowiednio do stopnia zagrożenia, na trzech poziomach, a w tym: a) profilaktyka pierwszorzędowa adresowana jest do grupy niskiego ryzyka, b) profilaktyka drugorzędowa adresowana jest do grupy podwyższonego ryzyka, c) profilaktyka trzeciorzędowa adresowana jest do grupy najwyższego ryzyka.⁵⁴⁵

Na wszystkich trzech poziomach profilaktyki stosuje się kilka strategii profilaktycznych, w tym: a) strategie (programy) informacyjne, których celem jest dostarczenie adekwatnych informacji na temat skutków zachowań ryzykownych i tym samym umożliwienie dokonywania racjonalnego wyboru, b) strategie (programy) edukacyjne, których celem jest pomoc w rozwijaniu ważnych umiejętności psychologicznych i społecznych (umiejętność nawiązywania kontaktów z ludźmi, radzenia sobie ze stresem, rozwiązywania konfliktów, opierania się naciskom ze strony otoczenia itp.), zakłada się przy tym, że rozwój takich umiejętności umożliwi nieletnim zaspokajanie najważniejszych potrzeb w sposób akceptowany społecznie (np. programy „Elementarz”, „Spójrz inaczej” czy „Dziękuję nie”), c) strategie działań alternatywnych, których celem jest pomoc w zaspokojeniu ważnych potrzeb (np. osiągnięć, przynależności itp.) oraz osiągnięcie satysfakcji

⁵⁴³ B. M. Kałdon, *op. cit.*, s. 125-126.

⁵⁴⁴ J. Szymańska, *Współczesne tendencje w profilaktyce ryzykownych zachowań dzieci i młodzieży: ewolucja programów*, „Studia nad Rodziną” 1998, nr 2 (3), s. 102.

⁵⁴⁵ *Ibidem*, s. 102.

życiowej poprzez stwarzanie możliwości zaangażowania się w jakąś pozytywną działalność (artystyczną, społeczną, sport itp.), d) strategie interwencyjne, których celem jest pomoc osobom mającym trudności w identyfikowaniu i rozwiązywaniu ich problemów oraz wspieranie w sytuacjach kryzysowych, e) strategie zmniejszania szkód (*harm reduction*), które stosowane są w profilaktyce trzeciorzędowej, a działania skierowane są głównie na prostytutki lub głęboko uzależnionych narkomanów, którzy nie mogą lub nie chcą zrezygnować z zachowań ryzykownych, gdyż są to osoby, wobec których zawiodła wczesna profilaktyka, interwencje i leczenie.⁵⁴⁶

Podsumowując można wskazać, że wśród najważniejszych działań w obszarze przeciwdziałania demoralizacji nieletnich wymienić można przedsięwzięcia o charakterze profilaktycznym: a) przeciwdziałanie czynom zabronionym w szkołach oraz w bezpośrednim sąsiedztwie szkół, a także przemocy w szkołach, b) niedopuszczanie do łatwego dostępu do alkoholu i narkotyków w środowisku szkolnym, c) reagowanie w sytuacji niewłaściwej reakcji społecznej na przejawy demoralizacji w środowisku szkolnym, d) niedopuszczanie do sytuacji, aby występował niezadowolający stan współpracy osób, a także instytucji odpowiedzialnych za bezpieczeństwo w środowisku szkolnym, a zwłaszcza na linii: dyrekcja – nauczyciele – uczniowie – rodzice – Policja, poprawiać relacje międzyludzkie w środowisku szkolnym, e) przeciwdziałanie niskiemu poziomowi wzajemnego zaufania między nieletnimi a dorosłymi, co może skutkować brakiem możliwości identyfikacji istniejących problemów, obawą, niechęcią przed rzetelnym zajęciem się niepokojącymi zjawiskami, f) brak tolerancji dla zachowań dysfunkcyjnych i patologicznych, g) prowadzenie z pełną odpowiedzialnością profilaktyki uzależnień behawioralnych.⁵⁴⁷

Istotne są także działania policji w tym zakresie, a w jej ramach także przez dzielnicowych. Policja realizuje ważne zadania w zakresie przeciwdziałania przestępczości. Poczucie zagrożenia niektórymi zachowaniami patologicznymi, czy przestępczością prowadzi do tego, że następuje obniżenie się zaufania obywateli do wymiaru sprawiedliwości, czy do policji, co w konsekwencji prowadzi do zwiększania się nieufności wobec władz państwowych, czy samorządowych. Wysoki stan poczucia zagrożenia prowadzi do tego, że ludzie niechętnie będą podejmować działania na rzecz pomocy innym osobom, w obawie, że

⁵⁴⁶ *Ibidem*, s. 102-103.

⁵⁴⁷ E. Moczuk, *Między patologią a problemami społecznymi. Analiza zagadnienia w odniesieniu do kategorii współczesnej młodzieży*, [w:] M. Dubis (red.), *Pedagogiczno-psychologiczne uwarunkowania wybranych zachowań ryzykownych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin 2017, s. 194-195.

stając się świadkami, zostaną rozpoznani przez sprawców, co może się dla nich źle skończyć.⁵⁴⁸

Jednym z programów prewencyjnych realizowanych przez policję jest „community policing”, w którym ważną rolę odgrywa sposób działania policjantów dzielnicowych wobec nieletnich, w tym także nieletnich zagrożonych demoralizacją. Oddziaływania w ramach „community policing”, będące systemem współpracy policji ze społecznością lokalną,⁵⁴⁹ są „filozofią” działania policji, a także nowym podejściem do stosowania i egzekwowania prawa przez policję.⁵⁵⁰ Wspomniane podejście zawiera w sobie trzy elementy: a) tworzenie zaufania służącego efektywnemu partnerstwu ze społeczeństwem, b) stosowanie taktyki i strategii polegającej na rozwiązywaniu problemów, c) zmianę policyjnej struktury organizacyjnej i mentalności, tak, aby wspierały przemiany wewnątrz Policji, zgodnie z nową filozofią.⁵⁵¹ Według B. Hołysta, *Community policing* jest swoistym, nowoczesnym myśleniem o Policji, „wymuszonym” zmianami w postrzeganiu jej roli w nowoczesnym społeczeństwie, przede wszystkim w zakresie zapobiegania przestępczości, konieczności wspierania się policjantów i mieszkańców danej społeczności lokalnej w rozwiązywaniu problemów społecznych. Takie podejście prowadzi do zmiany relacji na linii policja - obywatele. Policjant nie może dyktować obywatelowi co musi robić, ale powinien z nim to uzgadniać, doradzać mu, wspierać go, a także razem z obywatelem powinien realizować inicjatywy społeczne, których ideą jest bezpieczeństwo lokalne.⁵⁵² Podstawową ideą *Community policing* jest to, że istnieją a) partnerskie stosunki ze społeczeństwem, które są „nastawione” na rozwiązywanie lokalnych problemów społecznych, a policjanci winni zajmować się różnorodnymi sprawami, nie tylko kryminalnymi, przez co wychodzą poza granice swej wiedzy na temat przestępczości, podejmując interwencje które mają charakter lokalny, ustalając przyczyny problemów społecznych, zapoznając się z nimi, aby je minimalizować lub eliminować, b) strategię organizacyjną, które pozwalają decentralizować służbę i podejmować nowe działania, ściśle współpracując z obywatelami, interesując się ich problemami, koncentrując się na bieżących problemach danej społeczności lokalnej, c) nowoczesna prewencja kryminalna, polegająca na tworzeniu systemu wiedzy o obywatelach, mieszkańcach danej społeczności lokalnej, ich problemach, bolączkach, przyczynach określonych zachowań w

⁵⁴⁸ Pisali o tym: B. Hołyst, E. Kube, *Strach przed przestępczością – zaniebany problem polityki kryminalnej*, „Prokuratura i Prawo” 1995, nr 1, s. 7-40.

⁵⁴⁹ M. Działoszyński, *Community Policing. Pojęcie i zakres funkcjonowania*, „Policja” 2012, nr 4, s. 2.

⁵⁵⁰ V. E. Kappeler, L. K. Gaines, *Community Policing. A Contemporary Perspective*, Routledge, London, New York 2011, s. 7-9.

⁵⁵¹ M. Działoszyński, *op. cit.*, s. 2; L. S. Miller, K. M. Hess, C. H. Orthmann, *Community Policing. Partnerships for Problem Solving*, Delmar Cengage Learning, New York 2014, s. 4-5.

⁵⁵² B. Hołyst, *Policja na świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 161-183.

skali mikro, a także skutkach określonych zachowań społecznych.⁵⁵³ Jak zauważa K. Kędzierski, w ujmowaniu zagadnień *Community policing* istotne jest wskazywanie trzech obszarów analitycznych. Pierwszy z nich polega na poszukiwaniu programów, które mają proaktywny charakter i mogą przynosić korzyści społeczności lokalnej. Drugi z nich związany jest poszukiwaniem cech wspólnych programów, w tym prewencja kryminalna, patrole piesze, system odpowiedzialności przed społeczeństwem, decentralizacja dowodzenia. Trzeci polega na rozwiązywaniu problemów społecznych, o charakterze niekryminalnym, partnerstwo policji i społeczeństwa, odpowiedzialność policji przed społeczeństwem, podział obowiązków.⁵⁵⁴ Tak realizowane zadania zarówno przez samorząd terytorialny, w szczególności szczebla podstawowego, a także przez Policję, w tym policjantów dzielnicowych, powoduje, że istnieje lepsze i bardziej skoordynowane działanie policji z potrzebami mieszkańców danej społeczności lokalnej, w zakresie bezpieczeństwa lokalnego. Dotyczy to także podejmowania działań wobec nieletnich, które mogą być zagrożone demoralizacją.

Należy przy tym dodać, że muszą nastąpić zmiany w mentalności i działalności dzielnicowych. Dzielnicowy musi umieć się odnaleźć, nadać i „dopasować” do zmieniającego się społeczeństwa informacyjnego, które w związku z globalizacją przestaje być społeczeństwem lokalnym. Powinien zdawać sobie sprawę z tego, że przestępczość pospolita ustępuje miejsca przestępczości wyspecjalizowanej. Dzisiaj dzielnicowy musi być specjalistą w wielu dziedzinach. Musi stać się częścią społeczeństwa informacyjnego, śledzić blogi, portale społecznościowe, być czynnym uczestnikiem Facebooka, Naszej Klasy, Wrzuty i innych, szukając w nich informacji o swojej dzielnicy. Powinien być czynnym uczestnikiem tych portali. Dzielnicowy powinien umieć wykorzystywać współczesną naukę do analizy zachowań społecznych. Obok czytania najnowszej literatury naukowej, traktującej o zagadnieniach bezpieczeństwa lokalnego, powinien sam prowadzić analizę zachowań mieszkańców danej społeczności lokalnej, albo też wykorzystywać do tego badania prowadzone przez wyspecjalizowane jednostki. Dzięki badaniom socjologicznym jest w stanie określić priorytety swej pracy, określić skalę zjawiska narkomanii, picia alkoholu przez nieletnich, skalę przemocy w szkole, a nawet prowadzić „cichą” pracę operacyjną. Powinien

⁵⁵³ M. Działoszyński, *op. cit.*, s. 3.

⁵⁵⁴ K. Kędzierski, *Idea Community policing jako udział czynnika społecznego w działaniach Policji*, [w:] B. Jaworski, M. Ura (red.), *Współdziałanie służb mundurowych i etyka zawodowa funkcjonariuszy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016, s. 233-234.

także stawać się częścią wywiadowni lokalnej, na wzór wywiadowni gospodarczych.⁵⁵⁵ Takie podejście do „nowoczesności” wynika z faktu, że nieletni są niezwykle dobrze wyedukowani w „poruszaniu się” w cyberprzestrzeni, a jednocześnie umiejętnie potrafią „zacierać” po sobie ślady bytności w cyberprzestrzeni. Należy im „dotrzymać kroku”.

Współczesny dzielnicowy powinien zapoznawać się ze swym otoczeniem, dokonując obchodów i patroli przynajmniej raz dziennie. Powinien odwiedzać niektóre rodziny na swym osiedlu lub w danej dzielnicy, a dzięki temu zapoznawać się z mieszkańcami, a także być znanym dla mieszkańców. Implikuje to formę pracy dzielnicowego. Powinien pracować na danym osiedlu lub dzielnicy przez dłuższy czas, nie przenosząc się do innych formacji policyjnych. Dzielnicowy powinien być zdolny do identyfikowania i definiowania różnorodnych problemów społecznych, czy kryminalnych, dziejących się w danej społeczności lokalnej.⁵⁵⁶ Powinien przy tym zwracać uwagę na nieletnich, wiedząc o tym, że okres adolescencji może być nie tylko trudny dla jednostki, ale także dla otoczenia społecznego. Dlatego też należy poznać dane osoby, ich problemy, a także zachowania wobec innych, stosunek do kolegów i nauczycieli, zainteresowania, a także ich wady i zalety.

Prowadząc badania socjologiczne na temat picia alkoholu, używania nielegalnych środków psychoaktywnych, dopalaczy, przemocy w środowisku szkolnym, agresji i przemocy wobec innych, a także innych problemów społecznych, takich jak samobójstwa, udziału w subkulturach młodzieżowych, sektach, itp., można docierać nie tylko do przyczyn tych problemów, ale także mierzyć skalę zjawiska i jego dynamikę, a także docierać do sprawców danych czynów. Takie badania nie mają tylko charakteru typowo socjologicznego, ale także kryminalistyczny.⁵⁵⁷

Nieletni powinni mieć przekonanie, że „pozwala” się im na wiele, ale w przypadku gdy przekraczają ustalone normy, to nie mogą liczyć na pobłażanie ze strony dzielnicowego, nawet jeśli pochodzą z tzw. „dobrego domu”. Wówczas dzielnicowy powinien przestrzec rodziców, aby sami zajęli się swym dzieckiem, gdyż w przeciwnym przypadku zrobi to za nich organ ścigania.⁵⁵⁸

Aby zatem zdecydowanie zapobiegać problemom społecznym wśród nieletnich należy systematycznie dokonywać monitoringu zjawiska picia alkoholu i używania innych środków psychoaktywnych wśród nieletnich oraz przygotować nauczycieli i pracowników szkół do

⁵⁵⁵ E. Moczuk, *Policja. Socjologiczne studium funkcjonowania instytucji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013, s. 255-256.

⁵⁵⁶ R. Clarke, J. E. Eck, *Crime Analysis for Crime Prevention in 60 Small Steps*, Department of Justice Office of Community Oriented Policing Services, New York 2003, s. 40-41.

⁵⁵⁷ E. Moczuk, *Policja ...*, *op. cit.*, s. 259.

⁵⁵⁸ *Ibidem*, s. 259.

działań w zakresie profilaktyki problemów społecznych. Samorząd terytorialny powinien być bardziej „odważny” w swych działaniach na rzecz przeciwdziałania problemom społecznym wśród nieletnich, a także przygotowywać w formie uchwał instrumenty prawne do skutecznego rozwiązywania tych problemów oraz generowania środków finansowych do prowadzenia działań profilaktycznych. Osoby decydujące o działaniach gminy nie mogą być mało przekonane o profilaktyce problemów społecznych, a osoby bezpośrednio realizujące działania w tym zakresie w szkołach powinny być nie tylko motywowane moralnie, ale także organizacyjnie i finansowo, aby ich dziania były bardziej skuteczne. Każda osoba, która ma jakikolwiek kontakt z nieletnimi, a w szczególności nauczyciele, pedagodzy szkolni, wychowawcy klas, powinni być wprowadzani w tematykę nowoczesnych form komunikacji międzyludzkiej, za pomocą urządzeń technicznych. Powinni oni dobrze opanować cyberprzestrzeń za pomocą urządzeń technicznych, a także być stałymi uczestnikami forów internetowych, zarówno tych jawnych, jak i niejawnych.⁵⁵⁹

Kolejną kwestią jest to, że od kilku lat obserwuje się w Polsce wyraźny wzrost zainteresowania działaniami profilaktycznymi, zwłaszcza adresowanymi do nieletnich, co jest uzasadnione tym, że zarówno statystyki dotyczące używania przez nieletnich alkoholu i innych środków psychoaktywnych, ich aktywności seksualnej, aktów agresji, czynów zabronionych, jak i codzienne obserwacje sytuacji na ulicach i osiedlach miast potęgują niepokój osób dorosłych. Wiele instytucji państwowych i samorządowych jest zobligowanych ustawowo do prowadzenia działań zapobiegawczych, tym bardziej, że ustawy o zapobieganiu narkomanii, czy wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi oraz o zdrowiu psychicznym zawierają delegacje dla różnych resortów, zobowiązując je do wdrażania programów prewencyjnych.⁵⁶⁰

Istnieją programy ONZ czy Unii Europejskiej określające priorytety w jakimś obszarze i kilkuletni plan działań. Ich odpowiednikami w każdym z krajów członkowskich są z kolei programy narodowe (krajowe), które uwzględniają priorytety instytucji międzynarodowych, ale także specyficzne problemy i potrzeby danego kraju. Programy narodowe są realizowane przez kilka resortów, administrację rządową i samorządową na poszczególnych szczeblach. W regionach i środowiskach lokalnych w Polsce powstają wojewódzkie i gminne programy profilaktyki. Najmniejszy zasięg ma Szkolny Program Profilaktyki, wprowadzony do zadań szkół Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z

⁵⁵⁹ E. Moczuk, *Między patologią ... op. cit.*, s. 196-197.

⁵⁶⁰ J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Ośrodek ..., *op. cit.*, s. 5.

dnia 21 maja 2001 r. w sprawie ramowych statutów publicznego przedszkola oraz publicznych szkół,⁵⁶¹ a następnie Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół.⁵⁶² Obejmuje on wszelkie zagrożenia i opisuje różnorodne celowe działania adresowane do uczniów, rodziców i całego personelu szkoły, będące odpowiedzią na zdiagnozowane potrzeby tej społeczności. Programy profilaktyczne stanowią elementy składowe programów profilaktyki, szkolnych, gminnych, wojewódzkich lub nawet krajowych. Ponadto w odniesieniu do programów profilaktyki, wszystkie duże programy Unii Europejskiej nazywane są strategiami profilaktyki, w tym Strategia Przeciwdziałania Narkomanii Unii Europejskiej (*European Union Drugs Strategy*). W Polsce istnieje kilka narodowych programów profilaktyki, takich jak Krajowy Program Przeciwdziałania Narkomanii, Narodowy Program Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Narodowa Strategia i Plan Działań na rzecz Integracji Społecznej, a także wojewódzkie lub lokalne programy, takie jak Strategia Rozwiązywania Problemów Społecznych.⁵⁶³

Zgodnie z przepisami prawa, szkoła jest zobowiązana jest do podejmowania działań interwencyjnych w sytuacjach zagrożenia. Podstawę prawną stosowanych procedur oraz podejmowania działań profilaktycznych w szkole stanowią: Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich,⁵⁶⁴ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi,⁵⁶⁵ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii,⁵⁶⁶ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji,⁵⁶⁷ Zarządzenie Komendanta Głównego Policji Nr 1619 z dnia 3 listopada 2010 r. w sprawie metod i form wykonywania zadań przez policjantów w zakresie przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz działań podejmowanych na rzecz małoletnich,⁵⁶⁸ Ustawa z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego,⁵⁶⁹ Ustawa

⁵⁶¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 21 maja 2001 r. w sprawie ramowych statutów publicznego przedszkola oraz publicznych szkół, Dz. U. z 2001 r. nr 61, poz. 624.

⁵⁶² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. z 2009 r. nr 4, poz. 17. Obecnie uznane za uchylone.

⁵⁶³ J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki...*, Ośrodek ..., *op. cit.*, s. 9.

⁵⁶⁴ Dz. U. z 2018 r., poz. 969.

⁵⁶⁵ Dz. U. z 2019 r., poz. 2277.

⁵⁶⁶ Dz. U. z 2019 r., poz. 852 z późn. zm.

⁵⁶⁷ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 roku o Policji, Dz. U. z 2019 r., poz. 161 z późn. zm.

⁵⁶⁸ Zarządzenie Komendanta Głównego Policji Nr 1619 z dnia 3 listopada 2010 r. w sprawie metod i form wykonywania zadań przez policjantów w zakresie przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz działań podejmowanych na rzecz małoletnich, Dz. Urz. KGP z 2010 r. nr 11.

z dnia 9 listopada 1995 r. o ochronie przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych,⁵⁷⁰ Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty,⁵⁷¹ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe.⁵⁷²

Na podstawie tych aktów prawnych szkoły są zobowiązane do wypracowania schematów działań interwencyjnych i procedur postępowania nauczycieli w sytuacji zagrożenia demoralizacją lub wystąpienia czynów zabronionych, a także metod współpracy szkół z policją i innymi organami państwa, w celu efektywnego reagowania na przejawy demoralizacji nieletnich, a także trudne sytuacje wychowawcze, podejmowane przez wszystkie podmioty odpowiedzialne za bezpieczeństwo nieletnich w szkołach i placówkach opiekuńczo-wychowawczych.

Działania o charakterze profilaktycznym, realizowane w środowisku szkolnym są zdecydowanie najlepszym sposobem przeciwdziałania pojawieniu się demoralizacji nieletnich, a też czynów zabronionych. To osoby takie winny być podmiotem oddziaływań profilaktycznych, tym bardziej, że istnieje całe spektrum programów profilaktycznych, mających charakter zarówno programów specyficznych, zorientowanych na określone przejawy demoralizacji, jak też programów niespecyficznych, ogólnych, kierowanych na rozwój umiejętności życiowych nieletnich. To szkoła, działająca w danym środowisku społecznym, znając specyfikę tegoż środowiska, jest w stanie odpowiednio dobierać programy profilaktyczne. Dzięki działaniom profilaktycznym możliwe jest spełnienie jednego z kryteriów „filozofii” profilaktyki, czyli stworzenie warunków, w których człowiek może realizować siebie, rozwijać swoje możliwości, poszukiwać własnej tożsamości, a więc w efekcie stawać się człowiekiem zdrowym fizycznie, psychicznie, społecznie i duchowo. Z drugiej strony istotne są działania o charakterze prewencyjnym, prowadzone przez policję, w postaci określonych programów z zakresu prewencji kryminalnej, a także działań ze sfery „community policing”. Dzięki temu możliwe jest likwidowanie czynników, które są związane z wpływem negatywnych wzorców zachowania, przemocą. To na policji ciąży obowiązek ścigania osób, które zajmują się dystrybucją nielegalnych środków i usług, to policja ma możliwość oddziaływań środowiskowych, po to, aby było mniej okazji do podejmowania zachowań negatywnych.

⁵⁶⁹ Ustawa z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego, Dz. U. z 2020 r., poz. 685.

⁵⁷⁰ Ustawa z dnia 9 listopada 1995 r. o ochronie przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych, Dz. U. z 2019 r., poz. 2182 z późn zm.

⁵⁷¹ Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz. U. z 2020 r., poz. 1327.

⁵⁷² Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, Dz. U. z 2020 r., poz. 910 z późn zm.

Zatem celem działań profilaktycznych i prewencyjnych jest powstrzymywanie lub ograniczanie demoralizacji nieletnich, zwiększanie zdolności do podejmowania przez nich konstruktywnych decyzji, usuwanie lub ograniczanie zewnętrznych zagrożeń zwiększających ryzyko powstawania zachowań niekorzystnych, a także zwiększanie zdolności do ochrony jednostki i społeczeństwa przed zewnętrznymi zagrożeniami oraz zmniejszanie negatywnego wpływu szkód. Profilaktyka jest wyprzedzaniem pojawiających się pewnych zjawisk, szukaniem korzeni ich powstawania, a także możliwości i sposobów rozwiązania pojawiających się problemów. Jest także działaniem bardzo skomplikowanym, skierowanym nie tylko na zmianę mentalności osób, do których działania te są kierowane, ale także jest działaniem zmierzającym do zmiany istniejącego systemu społecznego, jego ewentualnych wartości i norm. Różnorodność działań profilaktycznych i prewencyjnych, a także jego podziały powodują, że z jednej strony występuje trudność w wyborze i stosowaniu odpowiednich działań profilaktycznych, a z drugiej strony istnieje możliwość wyboru odpowiedniej profilaktyki lub łączenia działań profilaktycznych, adekwatnych do zagrożeń.

Podsumowując powyższe rozważania, należy zwrócić uwagę, że bez względu na to, czy mamy do czynienia z profilaktyką, czy też z prewencją, istotna jest wręcz pozytywistyczna praca organiczna i praca od podstaw z młodzieżą. Nie dotyczy to tylko nieletnich zagrożonych demoralizacją, ale każdego młodego człowieka. Należy też zwrócić uwagę na fakt, że współczesna nauka nie ułatwia praktykom podejmowania decyzji, jaka profilaktyka w środowisku szkolnym jest najbardziej wskazana, a także jakie działania prewencyjne powinna podejmować policja, aby jego pozytywnym skutkiem było jak najmniej osób podejmujących czyny zabronione. E. Cygnar i B. Gaweł piszą, że „nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży stanowi poważne zagrożenie w dzisiejszym zglobalizowanym świecie i naszej przyszłości. Zagrożenie wypływające z tego faktu stanowi wyzwanie dla naukowców i badaczy społecznych. Powód głębszego zainteresowania się tym problemem to rosnąca liczba różnych przejawów dysfunkcyjności dzieci i młodzieży oraz nadal mało efektywne oddziaływania wychowawcze, mimo podejmowanych różnorodnych działań profilaktycznych kompensacyjnych, opiekuńczych, medycznych czy terapeutycznych. Również opracowywane i realizowane obowiązkowo szkolne programy profilaktyczne, które powinny uwzględniać działania uczniów, nauczycieli i rodziców (...) nie spełniają oczekiwań w tym obszarze. Konsekwencją tego jest poszukiwanie nowych rozwiązań, które wpłynęłyby na zminimalizowanie rozmiarów niedostosowania społecznego wśród dzieci i młodzieży. Zgłaszane są różnego rodzaju inicjatywy oraz tworzone programy profilaktyczne a ich nadrzędnym zadaniem jest kształtowanie postaw, które ochronią przed powstawaniem i

rozwojem negatywnych zachowań i zjawisk. Ponadto w związku z potrzebą kształcenia społeczeństwa w zakresie edukacji profilaktycznej, wzrasta liczba opracowań naukowych i popularnonaukowych”.⁵⁷³

Ponadto warto wskazać, że istnieje także dysonans poznawczy w kwestii oddziaływań profilaktycznych i prewencyjnych, w zetknięciu z ustawą o postępowaniu w sprawach nieletnich. W preambule do ustawy wskazano, że jej celem jest dążenie „do przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich i stwarzania warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem bądź z zasadami współżycia społecznego, oraz w dążeniu do umacniania funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązków członków społeczeństwa”, z tym że żaden przepis tej ustawy nie normuje środków oddziaływania w tym zakresie. Zwraca uwagę na to P. Kobes, który pisze, że „przedstawione w ustawie środki oddziaływania wychowawczego i poprawczego nie realizują postulatów ustawodawcy, określonych w preambule. Całkowicie nie korespondują z zasadniczym celem ustawy, jakim jest zapobieganie społecznie niepożądanym formom zachowań nieletnich, gdyż w swojej istocie skupiają się na resocjalizacji nieletnich”.⁵⁷⁴ W ramach postulatów *de lege ferenda* autor proponuje zmianę treści preambuły w brzmieniu: „w celu zapobiegania niedostosowaniu społecznemu nieletnich, umacniania funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązków członków społeczeństwa oraz stwarzania warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem, stanowi się co następuje”.⁵⁷⁵ Wydaje się jednak, że bardziej pożądanym byłby przepis zawarty w ustawie, w którym *expressis verbis* znalazłoby się odniesienie do działań profilaktycznych i prewencyjnych, tym bardziej, że środki oddziaływania wychowawczego i poprawczego mają charakter *post factum*, a nie wyprzedzający. Artykuł taki powinien brzmieć, „w celu przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich, stosowne organy państwa są zobowiązane do prowadzenia działalności profilaktycznej i prewencyjnych w środowisku osób nieletnich, mającego za zadanie zapobieganie zachowaniom dysfunkcyjnym młodzieży szkolnej”.

W konkluzji można stwierdzić, że gdy funkcjonują jakieś przyczyny, z powodu których istnieje niska skuteczność działań profilaktycznych, to niezbędne są ustawowe zmiany ukierunkowane na profilaktykę i prewencję stosowaną wobec nieletnich zagrożonych

⁵⁷³ E. Cygnar, B. Gawel, *Wokół pojęcia profilaktyki niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży*, „Zeszyty Naukowe. Rozprawy Humanistyczne” 2016, Tom XVII, nr 1(1), s. 6-7.

⁵⁷⁴ P. Kobes, *op. cit.*, s. 292.

⁵⁷⁵ *Ibidem*, s. 294.

niedostosowaniem społecznym i zachowaniami dysfunkcyjnymi. Jedną z takich przyczyn jest właśnie brak bezpośredniego odniesienia się przedmiotowej ustawy do działań profilaktycznych i prewencyjnych. Niska skuteczność działań profilaktycznych i prewencyjnych stosowana wobec nieletnich zagrożonych demoralizacją jest związana z anachronicznymi przepisami prawa, szczególnie w zakresie postępowania w sprawach nieletnich, a także przeciwdziałania problemom alkoholowym. Przepisy te, wprowadzone jeszcze w 1982 roku są już nieprzystające do zachowań współczesnej młodzieży szkolnej, a w przypadku narkomanii nie odpowiadają zmianom w sferze używania tzw. dopalaczy, a także handlowi w cyberprzestrzeni. Podobna sytuacja dotyczy przemocy w cyberprzestrzeni, a także kwestii „hejtu” w mediach, czego nie regulują żadne przepisy prawa, za wyjątkiem Kodeksu karnego i Kodeksu cywilnego, co jest nieprzystające do skali zjawiska. Brak także przepisów prawa w sferze przemocy w środowisku szkolnym. Pojawiające się nowe problemy społeczne dotyczące nieletnich i obserwowane zachowania dysfunkcyjne nie przekładają się na zmiany w przepisach prawa odnośnie do tych problemów i zachowań dysfunkcyjnych.

ZAKOŃCZENIE

Z problemem demoralizacji nieletnich zmagają się społeczeństwa od tysiącleci, czego efektem są coraz to nowe, oparte na naukowych podstawach, rozwiązania w dziedzinie zapobiegania przestępczości nieletnich. Zjawisko to mają charakter interdyscyplinarny pozostaje w sferze zainteresowań badaczy wielu dyscyplin naukowych.⁵⁷⁶ Dlatego też opracowanie ustawy, która faktycznie będzie przeciwdziałać demoralizacji i przestępczości nieletnich wymaga szerokich konsultacji społecznych oraz uwzględnienia bogatego dorobku wielu dziedzin nauki. Należy przy tym wziąć pod uwagę, że nieletni żyjący w XXI wieku, kompensują swoje problemy podejmując różnorodne niepożądane i nieakceptowalne społecznie zachowania, nie postrzegając ich w kategoriach zagrożenia, a nawet traktując je hedonistycznie.

Niniejsza dysertacja „wpisuje się” w postulaty nowelizacji ustawy o postępowaniu w prawach nieletnich, oraz dostosowania przepisów do otaczającej nas rzeczywistości.

Aby zrealizować postawiony w dysertacji cel, jakim było dokonanie oceny polskiego prawodawstwa z punktu widzenia efektywności przepisów prawa w zakresie przeciwdziałania przejawom demoralizacji oraz przestępczości nieletnich, a także przedsięwzięć profilaktycznych podejmowanych wobec nieletnich - na tle analizy przyczyn, motywacji i stanu demoralizacji nieletnich w świetle wyników badań ISRD-3 realizowanych w kontekście społecznym, kulturowym, religijnym i prawnokryminologicznym, poddano weryfikacji postawione dwie hipotezy badawcze.

Na podstawie zawartych w pracy rozważań odnoszących się do pojęć definiujących na gruncie nauk prawnych i społecznych osoby w wieku przed osiągnięciem dojrzałości i zdolności do ponoszenia odpowiedzialności karnej, definiowania w polskim prawodawstwie zachowań społecznie niepożądanych popełnianych przez nieletnich prawnej oraz oceny aktualnego stanu prawnego w zakresie przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich dokonano weryfikacji pierwszej hipotezy wraz z jej uszczegółowieniem. Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, jako podstawowy akt prawny mający na celu przeciwdziałanie demoralizacji i przestępczości nieletnich, wymaga gruntownej zmiany ukierunkowanej na efektywne przeciwdziałanie zachowaniom dysfunkcyjnym nieletnich, ponieważ przepisy prawne regulujące przedmiotową materię nie są adekwatne do zmieniającej się na przestrzeni lat rzeczywistości. Pomimo licznych

⁵⁷⁶ P. Kobes, *op. cit.*, s. 19.

nowelizacji, ustawa datuje się na lata 80-te ubiegłego stulecia i liczy sobie już niemal czterdzieści lat obowiązywania.

Pierwsza hipoteza szczegółowa zakładała okoliczności społeczne konieczności dokonania zmian powyższego aktu prawnego, a druga wskazywała na konieczność dookreślenia dolnej granicy wieku uzależniając ją od dojrzałości szkolnej. Znowelizowana ustawa bezsprzecznie powinna uwzględniać współczesne uwarunkowania społeczne, w tym nowe zagrożenia skutkujące demoralizacją i przestępczością wśród nieletnich.

Zagadnienia dotyczące demoralizacji i czynów zabronionych osób nieletnich rozpatrywano w pracy jako kompleks zachowań dysfunkcyjnych, a ich analiza jest prowadzona w świetle zarówno teorii problemów społecznych, jak też ujęcia prawnokryminologicznego. W ramach rozważań podjęto próbę krytycznej analizy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i sformułowano wnioski *de lege ferenda*. Po pierwsze, użyte w u.p.n. określenie „demoralizacja nieletnich” nie odzwierciedla rzeczywistych zmian społecznych zachodzących w społeczeństwie ponowoczesnym i jest zbyt wąskie w stosunku do zjawiska niekorzystnych zachowań nieletnich. Bardziej właściwym, odpowiadającym współczesnym problemom z zakresu niepożądanych zachowań nieletnich jest określenie „zachowania dysfunkcyjne”. Po drugie, należy odstąpić od enumeratywnego wymieniania zachowań, które stanowią przejawy demoralizacji nieletnich, na rzecz wskazania obszarów zachowań dysfunkcyjnych osób nieletnich, co ułatwi organom ścigania ustalenie czy dane zachowanie mieści się w sferze tych zachowań, a wymiarowi sprawiedliwości stosowanie prawa w tym zakresie. Po trzecie, należy dokonać dokładniejszej eksplikacji określenia „nieletni” i powiązania go z osiągnięciem odpowiedniego poziomu dojrzałości psychicznej, osobowościowej, społecznej i kulturowej, predestynującego małoletniego do podejmowania nauki w szkole. Pozwoli to na wyeliminowanie dylematów i dywagacji, czy u.p.n. obejmuje swoim zakresem podmiotowym również dzieci bardzo małe np. w wieku 4 czy 5 lat.

Obowiązująca od ponad 38 lat ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich, w preambule wyznacza zasadniczy cel regulacji, którym jest dążenie do przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich, a także stwarzania warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem bądź z zasadami współżycia społecznego, oraz dążenie do umacniania funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązków członków społeczeństwa. Preambuła stanowi zatem zasadniczy kierunek wykładni analizowanej ustawy oraz „filozofię” postępowania z nieletnimi.

Analiza przepisów ustawy pokazuje jednak, że nie wszystkie rozwiązania zawarte w u.p.n. są trafne merytorycznie, efektywne i precyzyjne. Ustawodawca posługuje się wieloma zwrotami niedookreślonymi powodującymi trudności w dokonaniu właściwej ich interpretacji w kontekście współczesnych zachowań dysfunkcyjnych nieletnich. Dotyczy to przede wszystkim pojęć zawartych w art. 4 § 1 u.p.n., które tylko z pozoru i bez głębszej analizy wydają się klarowne i oczywiste. Z przedstawionych w pracy rozważań wynika, że w wielu przypadkach trudno odnaleźć odpowiednie przepisy jako relewantne do rozpatrywanego problemu prawnego z zakresu postępowania z nieletnimi. Przykładem może być brak przepisów prawa odnoszących się do niektórych uzależnień behawioralnych, takich jak uzależnienie od hazardu, skutkujące problemami społecznymi wśród nieletnich, czy też używania przez nieletnich roślin o charakterze psychoaktywnym, które w przypadku przedawkowania mogą okazać się bardzo niebezpieczne dla zdrowia młodego człowieka, a także wobec wielu innych niepożądanych zachowań takich jak uczestnictwo w subkulturach młodzieżowych czy destrukcyjnych sektach. O ile wiek XX zapoczątkował olbrzymią ekspansję nowych technologii informatycznych, o tyle wiek XXI to okres gwałtownego rozwoju mediów cyfrowych i technologii informatyczno-komunikacyjnych, który spowodował, że człowiek „porusza się” w nowej rzeczywistości, którą jest rzeczywistość wirtualna⁵⁷⁷, sprzyjająca podejmowaniu przez nieletnich zachowań dysfunkcyjnych. U.p.n. w swoich rozwiązaniach tkwi jeszcze w XX wieku i nie odpowiada zmianom, które dokonują się w XXI wieku, czego przykładem jest między innymi fakt, że ustawodawca nie posługuje się określeniem „cyberprzestrzeń”, sztuczna inteligencja, czy globalizacja, które są tak powszechne we współczesnej rzeczywistości.

Pomimo licznych nowelizacji (ustawa była nowelizowana kilkadziesiąt razy) ustawodawca nie zdołał antycypować ewentualnych zmian społecznych i politycznych, jakie nastąpiły w społeczeństwie polskim – a co za tym idzie zmian w mentalności i zachowaniu młodych osób – co skutkuje tym, że u.p.n. jest nieco anachroniczna w stosunku do współczesnych uwarunkowań społecznych. W doktrynie od dawna postuluje się konieczność podjęcia inicjatywy ustawodawczej w zakresie gruntownej i kompleksowej zmiany przepisów prawnych regulujących zagadnienia związane z odpowiedzialnością nieletnich.

Zmiany ustawodawcze dotyczące postępowania wobec nieletnich naruszających przepisy prawne są niezbędne. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że przepisy u.p.n. są

⁵⁷⁷ Patrz: M. Z. Jędrzejko, „Zawirowany” świat ponowoczesności. W poszukiwaniu etiologii zaburzeń, dysfunkcji, zachowań kompulsywnych, ryzykownych i dewiacji, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa-Milanówek 2015, s. 125-186.

niedostosowane do aktualnej wiedzy o rozwoju osób, które są nieletnimi. Przepisy te pomijają ponadto osiągnięcia kryminologii, psychologii i resocjalizacji w zakresie prawidłowej diagnozy sytuacji nieletniego występującego przed organem państwowym. Równorzędnym zagadnieniem jest prowadzenie programów profilaktyki przez instytucje socjalizujące nieletnich oraz stosowanie prewencji przez organy porządku publicznego. Aby te procesy usprawniać niezbędne są zasoby wiedzy zarówno psychologicznej, kryminologicznej i socjologicznej pozwalającej na rozpoznanie mechanizmów konstrukcji psychiki nieletnich schodzących na drogę dewiacji, badanie reguł funkcjonowania nieletnich w życiu społecznym oraz śledzenie rozmiarów zachowań nieletnich niegodnych z normami prawnymi i społecznymi. Stąd postawiony w niniejszej dysertacji drugi problem badawczy, w którym poprzez empiryczne badania podjęto próbę dotarcia do obiektywnych i subiektywnych uwarunkowań oraz motywacji kierujących nieletnich w stronę demoralizacji. Reprezentatywne badania ankietowe przeprowadzone na losowych próbach badawczych ponad dwóch tysięcy respondentów, uczniów szkół podstawowych i gimnazjalnych w Rzeszowie i Białymstoku, w ramach międzynarodowego projektu badawczego The International Self-Report Delinquency Study - ISRD-3, pozwoliły jednocześnie oszacować skalę zachowań dysfunkcyjnych w badanej populacji uczniów wychowywanych w warunkach społeczeństwa ponowoczesnego. Wyniki te dostarczają cennego materiału ze społecznego punktu widzenia, ale także są bardzo pożądane z punktu widzenia kryminologicznego. Posłużyły one do zweryfikowania siedmiu hipotez szczegółowych wynikających z postawionej drugiej hipotezy, zakładającej współzależności poszczególnych przejawów demoralizacji z czynnikami psychospołecznymi w kontekście uwarunkowań i motywacji czynów dysfunkcyjnych.

Przyczyny oraz natężenie przejawów demoralizacji nieletnich: piractwo internetowe (filmy, muzyka), zranienie zwierzęcia, robienie graffiti, noszenie ze sobą broni, kradzież ze sklepu, kradzież bez przemocy, udział w bójce w miejscu publicznym, dewastacja mienia szkolnego, okradzenie samochodu, grożenie w celu odebrania pieniędzy, pobicie powodujące uszkodzenie ciała, kradzież roweru, sprzedaż narkotyków, włamanie w celu dokonania kradzieży, kradzież motoru lub samochodu, kontakt z używkami takimi jak: alkohol, marihuana/haszysz, „miękkie” narkotyki, środki nasenne i uspokajające, „twarde” narkotyki, są powiązane z oddziaływaniem czynników zróżnicowania regionalnego, społeczności lokalnej, religii i migracji, trajektorii życiowych, otoczenia rodzinnego, środowiska szkolnego, grup rówieśniczych, struktury psychicznej i stanów emocjonalnych.

Weryfikacja hipotez szczegółowych przyniosła następujące rezultaty:

W wyniku weryfikacji pierwszej hipotezy, stwierdzono istnienie statystycznej zależności między relacjami w środowisku zamieszkania a przejawami demoralizacji nieletnich. Otóż mieszkańcy zintegrowanych społeczności lokalnych, które charakteryzują się dobrymi relacjami międzyludzkimi, o znacznym wskaźniku kontroli społecznej nie motywują nieletnich do odstępstw od zachowań normatywnych, a sami nieletni wykazują mniejsze tendencje do zachowań dysfunkcyjnych. Ponadto odpowiednio rozbudowany system bezpieczeństwa lokalnego, a także pozytywne opinie o pracy policji demotywują nieletnich do popełniania czynów karalnych i kontaktu ze środkami psychoaktywnymi. Natomiast czynniki wynikające ze zróżnicowania regionów, w których usytuowane są miasta wojewódzkie nie wykazały powiązań ze skalą badanych przejawów demoralizacji. Hipoteza potwierdziła się więc jedynie w części odnoszącej się do uwarunkowań społeczności lokalnych mających związek z zachowaniami młodego pokolenia jej członków.

W drugiej hipotezie potwierdza się znaczenie religii w życiu rodziny. W badanej grupie w małym stopniu pojawia się czynnik obcości, co oznacza, że większość przedstawicieli badanej grupy osób czuje się, że „jest u siebie”, zachowując się konformistycznie wobec norm społecznych, czego egzemplifikacją jest to, że osoby przestrzegające norm religijnych w mniejszym stopniu ulegają zachowaniom dysfunkcyjnym. Ponadto osoby deklarujące się jako wierzący rzadziej wchodzą w relacje z osobami ze środowisk dysfunkcyjnych. Badania pokazują także, że czynniki migracyjne chociaż powiązane w sposób istotny statystycznie z badanymi przejawami demoralizacji, to nie odgrywają bardzo znaczącej roli w etiologii zachowań dysfunkcyjnych. Hipoteza została zweryfikowana pozytywnie, aczkolwiek przy większym nasileniu czynników religijnych niż pochodzenia rodziny respondentów powiązanych z ich zachowaniami społecznymi.

W trzeciej hipotezie można wskazać, że grupa pierwotna, jaką jest pełna rodzina, generuje powstawanie odpowiednich relacji między rodzicami i dziećmi, co przyczynia się do większego zintegrowania jednostek ze sobą, a tym samym mniejszej skali zachowań dysfunkcyjnych, a także wchodzenia w relacje ze środowiskami osób zachowujących się dysfunkcyjnie. Podobnie jest w sytuacji spędzania ze sobą czasu, wspólnych posiłków, a także zainteresowania się, gdzie nieletni przebywają, kiedy, w jakich środowiskach, jak się w nich zachowują. Widać też, że w zintegrowanej społecznie rodzinie brak akceptacji dla określonego zachowania osoby nieletniej, co skutkuje unikaniem przez taką osobę określonych zachowań i środowisk. Jedynie status zawodowy rodziców i warunki bytowe rodziny nie wykazały istotnej statystycznie zależności z badanymi przejawami demoralizacji

dzieci wychowywanych w tych rodzinach. Jednakże wykazane podczas weryfikacji duże znaczenie więzów rodzinnych w kształtowaniu postaw młodego pokolenia pozwala na przyjęcie postawionej hipotezy, zgodnie z którą przy zróżnicowanym nasileniu siły powiązań innych, mniej istotnych czynników z punktu widzenia ról wychowawczych.

Potwierdzona została czwarta hipoteza, że traumatyczne przeżycia nieletnich mają w istotny związek z ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi. Dotyczy to szczególnie sytuacji, gdy w danej rodzinie istnieją konflikty i przemoc pomiędzy członkami rodziny. Nasilenie się zachowań dysfunkcjonalnych jest proporcjonalne do ilości traumatycznych przeżyć, jakich doznali nieletni. W rodzinie funkcjonalnej, w której nie ma miejsca eskalacja przeżyć traumatycznych może rzadziej dochodzić do zachowań dysfunkcjonalnych jej nieletnich członków. Hipoteza została więc potwierdzona ze wskazaniem na najsilniejsze znaczenie długotrwałych, powtarzających się zaburzeń w relacjach rodzinnych w natężeniu przejawów demoralizacji dzieci wzrastających w złej atmosferze.

W wyniku weryfikacji piątej hipotezy można stwierdzić, że szkoła pełni nie tylko rolę edukacyjną, ale także i prewencyjną, pod warunkiem, że uczniowie mają rozbudzone zamiłowanie do nauki, a też wysokie aspiracje życiowe, związane z dalszą edukacją. Stworzony w szkołach system zapobiegania zachowaniom dysfunkcjonalnym działa profilaktycznie wobec uczniów, nie dopuszczając do zachowań przemocowych w środowisku szkolnym, a także picia alkoholu i używania nielegalnych środków psychoaktywnych, w tym dopalaczy, i jest w stanie odpowiednio kształtować nieletniego, aby nie miał okazji do zachowań dysfunkcjonalnych. W badanych szkołach postrzeganie negatywnych skutków niepożądanych zachowań swoich rówieśników, zakłócających poczucie bezpieczeństwa, jest powiązane ze wzrostem demoralizacji respondentów. Największą siłą powiązań czynów społecznych wykazano wśród uczniów opuszczających samowolnie lekcje i w konsekwencji nie uzyskujących promocji do kolejnych etapów nauki. Brak poprawnych relacji ze swoimi nauczycielami i brak dbałości o wysokie oceny w nauce wykazuje słabe korelacje ale istotne statystycznie, zaś brak motywacji do poszerzania wiedzy niezbędnej do realizacji ambitnych planów zawodowych jest powiązany z niektórymi przejawami demoralizacji na zróżnicowanym poziomie. Zatem powyższa hipoteza została w całości zweryfikowana pozytywnie.

Potwierdza się także hipoteza szósta, zgodnie z którą dobre relacje w grupach rówieśniczych, które nie kultywują zachowań dysfunkcjonalnych, są istotne z punktu widzenia profilaktyki i prewencji takich zachowań. Na takie relacje wpływa zarówno sposób spędzania czasu wolnego przez nieletnich, jak i skład i rodzaj grupy rówieśniczej. Środowisko

rówieśnicze przyczynia się zarówno do zwiększania, jak i do zmniejszania się przejawów demoralizacji nieletnich w zależności od jego typu. Dlatego też odpowiedni dobór przyjaciół i znajomych ze środowiska rówieśniczego, pełni funkcję profilaktyczną w zakresie zachowań dysfunkcyjnych i stosowania środków psychoaktywnych. Na tym tle zarysowało się w sposób najsilniejszy, spośród wszystkich badanych zależności w siedmiu hipotezach, powiązanie wszystkich zachowań dysfunkcyjnych i kontaktów ze wszystkimi środkami psychoaktywnymi z obcowaniem z osobami dokonującymi czynów karalnych.

Weryfikacja hipotezy siódmej pozwala stwierdzić, że czynniki wewnętrzne o charakterze psychospołecznym, mające swe źródło w stanach emocjonalnych osób dorastających, mają związek z pojawieniem się u nich zachowań dysfunkcyjnych. Dlatego istotne są działania o charakterze profilaktycznym, które nie będą akceptowały zachowań ryzykownych i niebezpiecznych, w tym picia alkoholu, czy używania nielegalnych środków psychoaktywnych. Znaczącą rolę w tym zakresie odgrywa liczenie się z autorytetami społecznymi, w tym z rodzicami i nauczycielami, a dzięki odpowiednio ukształtowanej akceptacji samego siebie, tożsamości i stosunku do życia, istnieje duże prawdopodobieństwo unikania zachowań dysfunkcyjnych. Zaobserwowane podczas analiz wyników badań niezbyt silnych zależności czynników wewnętrznych o charakterze psychospołecznym i przejawów demoralizacji, pozwala na pozytywną na tej weryfikację tej hipotezy.

Badani nieletni nie należą do kategorii osób, które w znacznej skali przejawiają zachowania świadczące o ich demoralizacji. Jednak ukazane przejawy demoralizacji stanowią w środowisku szkolnym i w miejscu zamieszkania niepożądane wzorce, które mogą być przenoszone za pośrednictwem kontaktów na rówieśników niewykazujących dotychczas skłonności do zachowań dysfunkcyjnych. A badania wykazały największe współzależności uczestnictwa w grupach o patologicznych cechach z występowaniem czynów zabronionych i karalnych. Dlatego wyniki zaprezentowanych badań, ukazujących kulisy rodzenia się postaw zagrażających bezpieczeństwu zarówno dla nieletnich uwikłanych w demoralizację jak i dla ich środowisk, mogą stanowić materiał do podejmowania działań profilaktycznych w celu przeciwdziałania demoralizacji nieletnich. Eliminowanie i zmniejszanie zakresu obserwowanych przejawów demoralizacji wymaga systemowych i skutecznych działań profilaktycznych i prewencyjnych, oraz adekwatnych do współczesnej rzeczywistości przepisów prawa w tym zakresie.

Zbadane przejawy demoralizacji nieletnich wymagają systemowych skutecznych działań profilaktycznych i prewencyjnych podejmowanych w oparciu o dostosowane przepisy prawa w polskim prawodawstwie. Wymiarem praktycznym, na który chciał zwrócić uwagę

autor niniejszej pracy jest uświadomienie prawodawcom, że tylko ustanowienie precyzyjnych i komunikatywnych przepisów prawa oraz systemowe rozwiązania w zakresie profilaktyki i prewencji są w stanie efektywnie przeciwdziałać demoralizacji nieletnich i popełnianiu przez nich czynów zabronionych. Prawo, które nie jest adekwatne do coraz szybciej zmieniającej się rzeczywistości, jest nieprecyzyjne i zagrożone lukami, tylko pozornie chroni społeczeństwo i młodych ludzi przed niepożądanymi zachowaniami dysfunkcyjnymi.

BIBLIOGRAFIA

- Aczel A. D., *Statystyka w zarządzaniu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2000.
- Adamczuk M., *Rodzimy terroryzm jako zjawisko zagrażające bezpieczeństwu w Europie*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, Vol. I, nr 17.
- Adamczyk G., *Wartości społeczne w świadomości młodzieży niemieckiej i polskiej. Studium socjologiczne*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2003.
- Adamowicz K., *Od subkultury do postsubkultury. Zmiany w obszarze dzisiejszej kultury alternatywnej*, [w:] N. A. Michna (red.), *Estetyka i Krytyka* 29 (2/2013), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.
- Adamski W., *Młode pokolenie narzędziem zmian społecznych*, „Studia Socjologiczne” 1976, nr 4.
- Andraszczuk W., *Młode kobiety w gangach. Między wiktylizacją a maskulinizacją*, „Studia Edukacyjne” 2017, nr 44.
- Andrejew I., [w:] I. Andrejew, W. Świda, W. Wolter (red), *Kodeks karny z komentarzem*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1973.
- Antosik M., *Człowiek współczesny w obliczu manipulacji*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2014, nr 1.
- Apanowicz J., *Metodologia ogólna*, Wydawnictwo Diecezji Chełmińskiej. Bernardinum, Gdynia 2002.
- Apanowicz J., *Zarys metodologii prac dyplomowych z organizacji i zarządzania*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji i Bezpieczeństwa, Gdynia 1997.
- Arenz D., *Porioomania chronica?*, „Der Nervenarzt” 2000, nr 7.
- Aronson E., *Człowiek – istota społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Babbie E., *Podstawy badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Babiński A., Lubiewski P., Łuźniak A., *Współużyteczność metod oraz technik i narzędzi badawczych w badaniu bezpieczeństwa*, [w:] A. Czupryński, B. Wiśniewski, J. Zboina (red.), *Nauki o bezpieczeństwie. Wybrane problemy badań*, Wydawnictwo Centrum Naukowo-Badawcze Ochrony przeciwpożarowej im. Józefa Tuliszkowskiego. Państwowy Instytut Badawczy, Józefów 2017.
- Babiński G., *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność. Różnicowanie religijne. Tożsamość*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 1997.
- Badora K. P., Badora S., *Dysfunkcje i zjawiska patologiczne we współczesnych rodzinach*, „Prace Naukowe. Pedagogika” 1999-2000-2001, nr 8-9-10.
- Bałandynowicz A., *Profilaktyka i prewencja zachowań suicydalnych w okresie adolescencji u dzieci i młodzieży*, „Resocjalizacja Polska” 2014, nr 6.
- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2009.
- Baniak J., *Od akceptacji do kontestacji. Moralność katolicka w krytycznym ujęciu i ocenie młodzieży polskiej*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2015.
- Bartha A., *Nieletni przed sądem rodzinnym według ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. Stadia postępowania i praktyka orzecznicza w zakresie przeciwdziałania demoralizacji oraz w sprawach o czyny karalne*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka. Przemoc Rówieśnicza” 2018, Vol. 17, Nr 1.
- Bartlett S. J., *Normality does not Equal. Mental Health. The Need to Look Elsewhere for Standards of Good Psychological Health*, Praeger Publisher, Santa Barbara 2011.
- Bauman Z., *Dwa szkice moralności ponowoczesnej*, Wydawnictwo Instytut Kultury, Warszawa 1994.
- Bauman Z., *Globalizacja i co z tego wynika*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2000.
- Bauman Z., *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2 (129).
- Bauman Z., *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1 (200).
- M. Baumgart, M. Murck, *Von der Information zur Prävention*, „Kriminalistik” 1989, Heft 3, Jg. 44.
- Bawa S., Wezgraj A., *Badanie spożycia kawy i herbaty oraz wykorzystania ich preparatów w aromaterapii i kosmetologii przez studentów*, „Bomatologia i Chemia Toksykologiczna” 2015, Tom XLVIII, nr 3.
- Bąbik A., Olejniczak D., *Uwarunkowania i profilaktyka samobójstw wśród dzieci i młodzieży w Polsce*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2014, nr 2 (13).
- Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1998.
- Behar R. Z., Davis B., Wang Y., Bahl V., Lin S., Talbot P., *Identification of toxicants in cinnamon-flavored electronic cigarette refill fluids*, „Toxicology In Vitro” 2014, Vol. 28, nr 2.
- Behr J., *Prawo do nauki w podmiotach leczniczych. Analiza na przykładzie publicznej szkoły podstawowej specjalnej*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2016, vol. 5 (2).
- Bereźnicki M., *Przestępstwo uchylania się od obowiązku alimentacyjnego w kodeksie karnym z 1969 r.*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1971, nr 4 (18).
- Bernburg J. G., *Labeling Theory*, [w:] M. D. Krohn, A. J. Lizotte, G. P. Hall (red.), *Handbook on Crime and Deviance*, Springer Publisher, New York 2012.
- Bieniewicz-Wolak M., *Wyraz przeżytej traumy w rysunku drzewa a nasilenie przeżyć dysocjacyjnych*, „Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2010, nr 5.

- Blalock H. M., *Statystyka dla socjologów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1997.
- Błachnio A., Rola-Stężycka K., *Uporczywe niewpłacanie podatku w terminie a przedawnienie karalności*, „Prokuratura i Prawo” 2009, nr 3.
- Błahut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2004.
- Bober J., Hausner J., Izdebski H., Lachiewicz W., Mazur S., Nelicki A., Nowotarski B., Puzyra W., Surówka K., Zachariasz I., Zawicki M., *Narastające dysfunkcje, zasadnicze dylematy, konieczne działania. Raport o stanie samorządności terytorialnej w Polsce*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie i Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków 2013.
- Bojarski T., *Odpowiedzialność karna za niektóre formy przestępczości zorganizowanej*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2003, nr 1.
- Bojarski T., Skrętowicz E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, LexisNexis, Warszawa 2011.
- Bojarski T., (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2016.
- Bojarski T., *Uwagi o rozwoju polskich rozwiązań prawno-karnych (projektowanych i realizowanych) w zakresie traktowania nieletnich*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, nr 19.
- Bojarski T., *Wprowadzenie*, [w:] T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Wydawnictwo LexisNexis, Warszawa 2011.
- Borawski D., *Konformizm – recepta na bezpieczne dopasowanie czy droga prowadząca do poczucia osamotnienia?*, „Fides et Ratio. Kwartalnik Naukowy” 2016, nr 1 (25).
- Bordens K. S., Abbott B. B., *Research Design and Methods. A Process Approach*, McGraw-Hill, New York 2008.
- Braun - Gałkowska M., Gutowska M., *W tę samą stronę*, Wydawnictwo Knipski i S-ka, Warszawa 1994.
- Breslau N., Davis G. C., Andreski P., Peterson E., *Traumatic events and posttraumatic stress disorder in an urban population of young adults*, „Archives of General Psychiatry” 1991, Vol. 48, nr 3.
- Broszkiewicz W., *Kapitał kulturowy młodego pokolenia Polski współczesnej. Studium na przykładzie wybranych społeczności Podkarpacia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2010.
- Brzezińska A., Appelt K., Ziółkowska B., *Psychologia rozwoju człowieka*, [w:] J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. Tom 2*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.
- Buchała K., *Prawo karne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1979.
- Buchała K., *Prawo karne materialne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
- Calinski P., *Współpraca Policji ze społeczeństwem*, [w:] (red.) B. Góralczyk, *Polska policja na drodze do Unii Europejskiej. Podręcznik dla funkcjonariuszy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000.
- Cekiera Cz., *Toksykomania. Narkomania. Lekomania. Alkoholizm. Nikotynizm*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Chałasiński J., *Spoleczeństwo i wychowanie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958.
- Chylak K., *Polityka zwalczania żebractwa i włóczęgostwa w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] Paweł Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej. Studia z polskiej polityki społecznej XX i XXI wieku. Tom IV*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016.
- Cielecki T., *Policja a system profilaktyki społecznej*, [w:] J. Widacki (red.), *Konferencja Bezpieczne Świętokrzyskie – dziś i jutro. Kielce – Sielcia 25-27 maja 2000, Materiały pokonferencyjne*, Wydawca Urząd Miasta Kielce, Kielce 2000.
- Cielecki T., *Realizacja przez Policję strategii prewencyjnej w zwalczaniu przestępczości i innych patologii*, Wydawnictwo Szkoły Policji w Słupsku, Słupsk 1999.
- Cichocki M., *Napoje energetyzujące – współczesne zagrożenie zdrowotne dzieci i młodzieży*, „Przegląd Lekarski” 2012, vol. 69, nr 10.
- Clarke R., Eck J. E., *Crime Analysis for Crime Prevention in 60 Small Steps*, Department of Justice Office of Community Oriented Policing Services, New York 2003.
- Cohen J. A., Mannarino A. P., Deblinger E., *Terapia traumy i traumatycznej żałoby u dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Conformism, Non-conformism and Anti-conformism in the Culture of the United States*, A. Balasopulos, G. Mackenthun, T. Tsimponi (red.), Universitäts Verlag, Heidelberg 2008.
- Cryle P., E. Stephenson, *Normality. A Critical Genealogy*, University of Chicago Press, Chicago 2017.
- Curry G. D., Spergel I. A., *Gang Homicide, Delinquency and Community*, „Criminology” 1988, Vol. 26, Issue 3.
- Cygnar E., Gawel B., *Wokół pojęcia profilaktyki niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży*, „Zeszyty Naukowe. Rozprawy Humanistyczne” 2016, Tom XVII, nr 1(1).
- Czajkowska A., *Pojęcie przestępczości nieletnich w Polsce*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny” 2009, nr 1.
- Czapla Z., *O pewnych wybranych kryteriach „normy” w psychologii i psychiatrii*, [w:] A. Malinowski, H. Stolarczyk, W. Lorkiewicz (red.), *Antropologia a medycyna i promocja zdrowia*, Tom III, Łódź 2000.

- Czapów Cz., *Narkomania*, [w:] A. Podgórecki (red.), *Zagadnienia patologii społecznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986.
- Czapów Cz., *Wychowanie resocjalizujące*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Czarnecki P., *Status nieletniego w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Przeгляд Sądowy” 2016, nr 9.
- Czekaj K., *Socjologia szkoły chicagowskiej i jej recepcja w Polsce*, Wydawnictwo Górnośląskiej Wyższej Szkoły Handlowej im. Wojciecha Korfańtego, Katowice 2007.
- Czerepaniak-Walczak M., *Stereotypy młodzieży. Konieczność i możliwości odczarowania młodości*, [w:] M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red.), *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, Tom 1. Istota i sens wychowania - wokół kontekstów i znaczeń, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007.
- Czichy K., *O potrzebie karania za uporczywe niewpłacanie podatku w terminie*, „Prokuratura i Prawo” 2016, nr 9.
- Czuba-Wąsowska M., Mańko K., *Egzekucja obowiązków szkolnego i nauki. Zagadnienia prawne. Teoria i praktyka*, ABC a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011.
- Czyż E., Szymańczak J., *Prawa dziecka w rodzinie*, [w:] M. Nowicki (red.), *Wokół Praw Dziecka. Część I*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1993.
- Czyżowska N., *Problematyka sensu życia u jego kresu*, „Medycyna Paliatywna w Praktyce” 2016; vol. 10, nr 2.
- De Figueiredo J. M., J. D. Frank, *Subjective Incompetence, the Clinical Hallmark of Demoralization*, „Comprehensive Psychiatry” 1982, Volume 23, Issue 4.
- Dębicki M., *Stosunek Polaków wobec Słowaków a inne aspekty wspólnego sąsiedztwa*, [w:] A. Kasperek (red.), *Pogranicze – Sąsiedztwo – Stereotypy. Przypadek polsko-słowackich relacji. Grupy etniczne i etnograficzne na polskim Podkarpaciu*, Polska Akademia Nauk, Stowarzyszenie Rozwoju i Współpracy Regionalnej „Olza”, Cieszyn – Katowice 2013.
- Dębska U., Tomaszewska B., *Młodzież epoki przemian*, [w:] A. Keplinger (red.), *Młodzież w zmieniającym się świecie*, Prace Psychologiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001.
- Dimoff T., Carper S., *Jak rozpoznać czy dziecko sięga po narkotyki*, Wydawnictwo ElmaBook, Warszawa 1993.
- Dodziuk A., *W stronę nałogów czy ku zdrowiu*, „Świat Problemów” 1998, nr 5.
- Drał A., *Powszechna ochrona trwałości stosunku pracy. Tendencje zmian*, Oficyna a Wolters Kluwer Business, Warszawa 2009.
- Drapalska-Grochowicz M., *Zjawisko prostytucji – pomiędzy koniecznością a tabu?*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Iuridica” 2018, nr 85.
- Dubis M., *Specyfika relacji interpersonalnej nauczyciel-uczeń w przestrzeni edukacyjnej i wychowawczej*, „Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna” 2017, nr 2/2 (10/2).
- Dubis M., *Współpraca szkoły z policją w zakresie profilaktyki zachowań agresywnych u młodzieży*, [w:] E. Moczuk, B. Sagan (red.), „Ius et Administratio. Zeszyt Specjalny”, III Forum Socjologów Prawa. Prawo i ład społeczny, Facultas Iuridica Universitatis Ressoviensis, Rzeszów 2010.
- Działosiński M., *Community Policing. Pojęcie i zakres funkcjonowania*, „Policja” 2012, nr 4.
- Dzielska A., *Zachowania ryzykowne*, Instytut Matki i Dziecka, Warszawa 2017.
- Egley A., Howell J. C., *Highlights of the 2011 National Youth Gang Survey*, Juvenile Justice Fact Sheet. U.S. Department of Justice, Washington 2013.
- Encyklopedyczny słownik psychiatrii, Korzeniowski L., Pużyński S. (red.), Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1986.
- Erikson E. H., *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1997.
- Esbensen F-A., *Preventing Adolescent Gang Involvement*, Juvenile Justice Bulletin 2000.
- Fijałkowski W., *Ekologiczne podstawy prokreacji*, „Problemy Alkoholizmu” 1997, nr 1.
- Filar M., *Bezpieczeństwo lokalne – profilaktyka przestępczości – prawa człowieka*, [w:] *Problemy bezpieczeństwa lokalnego. Materiały I Konferencji Krajowej Toruń 10.12.1993*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1995.
- Filipiak M., *Od subkultury do kultury alternatywnej. Wprowadzenie do subkultur młodzieżowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1999.
- Francuz P., Mackiewicz R., *Liczby nie wiedzą skąd pochodzą. Przewodnik po metodologii i statystyce*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2007.
- Frank J. D., *Psychotherapy. The Restoration of Morale*, „American Journal of Psychiatry” 1974, Issue 3, Vol. 131.
- Frick P. J., *Developmental Pathways to Conduct Disorder*, „Child Adolescent Psychiatric Clinic North America” 2006, Vol. 15, nr 2.
- Frick P. J., E. Viding, *Antisocial Behavior from a Developmental Psychopathology Perspective*, „Development and Psychopathology” 2009, Vol. 21, nr 4.

- Gajewski M., *Zaburzenia procesu socjalizacji. wykolejenie i nieprzystosowanie społeczne młodzieży w ujęciu psychologicznym, społecznym i pedagogicznym*, Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2013.
- Gang Awareness Guide*, Federal Safe and Drug-Free Schools and Communities Act, New Jersey Department of Education.
- Gardian R., *Zjawisko sponsoringu jako forma prostytucji kobiecej*, Oficyna Wydawnicza Impuls Kraków 2007.
- Gardocki L., *Prawo karne*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 1998.
- Garlicki L., *Komentarz do art. 70 Konstytucji RP*, [w:] L. Garlicki, K. Działocha, P. Sarnecki, W. Sokolewicz (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Tom IV, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005.
- Garus-Pakowska A., Jakubowska A., Gaszyńska E., Szatko F., *Charakterystyka spożycia napojów energetyzujących wśród studentów wybranych uczelni medycznych*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2015, nr 4 (96).
- Gaś Z., *Koncepcja profilaktyki narkomanii*, „Serwis Informacyjny Narkomania” 1996, nr 5.
- Gaś Z. B., *Rodzina wobec uzależnień*, Wydawnictwo Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1993.
- Giermakowska R., *Oblicza bezdomności. Teoria i praktyka*, [w:] J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekskluzja i inkluzja społeczna*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2005.
- Głód S., Miotła P., *Młodzież jako grupa społeczna w ujęciu definicji naukowych*, [w:] M. Chraska (red.), *Trendy vevdělávání 2014. Obecné aspekty a specifika vzdělávání v informační společnosti*, „Sbornik Univerzita Palackého”, Olomouc 2014, nr 1 (7).
- Gniazdowski M., Strażay T., *Stosunki polsko-słowackie. Tło historyczne i kontekst regionalny*, [w:] M. Gniazdowski, P. Samerka, T. Strażay (red.), *Współczesne stosunki polsko-słowackie*, Research Center of the Slovak Foreign Policy Association i Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Bratysławie, Bratysława 2016.
- Gniewek E., *Podstawy prawa cywilnego*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2005.
- Gołaszewska M., *Seks w świetle antropologii filozoficznej*, [w:] K. Imielinski (red.), *Seksuologia społeczna*, PWN, Warszawa 1994.
- Goniewicz M. L., Gawron M., Nadolska J., Balwicki L., Sobczak A., *Rise in electronic cigarette use among adolescents in Poland*, “Journal of Adolescent Health” 2014, Vol. 55, nr 5.
- Goniewicz M. L., Zielinska-Danch W., *Electronic cigarette use among teenagers and young adults in Poland*, “Pediatrics. Official Journal of the American Academy of Pediatrics” 2012, Vol. 130, nr 4.
- Gossop M., *Narkomania. Mity i rzeczywistość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1993.
- Górecki P., *Postępowanie w prawach nieletnich*, Wydawnictwo Prawnicze LEX, Gdańsk 1997.
- Górecki P., Stachowiak S., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2007.
- Górski S., *Uwaga rodzice - narkomania*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1985.
- Grabarczyk G., *Odpowiedzialność nieletnich w polskim prawie karnym*, „Studia z Zakresu Nauk prawnoustrojowych. Miscellanea” 2008, Tom 1.
- Gromek K., *Komentarz do Ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 2001.
- Grzegorzewska M., *Pedagogika specjalna*, Wydawnictwo Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 1964.
- Grzelak M. M., Roszko-Wójtowicz E., *System edukacji w Polsce – wybrane problemy*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2017, nr 2 (57).
- Grzelak M., Sokołowska M., *Profilaktyka szkolna*, „Serwis Informacyjny Narkomania” 1996, nr 4.
- Guerreschi C., *Nowe uzależnienia*, Wydawnictwo Salwator, Kraków 2006.
- Guzik-Makaruk E. M., *Czas popełnienia przestępstwa i wiek odpowiedzialności prawno-karnej w kodeksach karnych Republiki Federalnej Niemiec, Konfederacji Szwajcarskiej i Austrii*, „Białostockie Studia Prawnicze”. Zeszyt 7, C. Kosikowski (red.), Czas w prawie, Białystok 2010.
- Guzik-Makaruk E. M., Mroczo P., *Kategorie pacjentów w ustawie o zawodach lekarza i lekarza dentystry ze szczególnym uwzględnieniem pacjentów chorych psychicznie i upośledzonych umysłowo*, [w:] E. M. Guzik-Makaruk, N. Waszkiewicz, S. Chojnowska, S. Szajda (red.), *Wybrane prawne i medyczne aspekty zaburzeń psychicznych i ich profilaktyki*, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2019.
- Guzik-Makaruk E. M., Pływaczewski E. W., Laskowska K., *Ogólna koncepcja projektu badawczego*, [w:] K. Laskowska, W. Filipkowski, E. Glińska (red.), *Bezpieczeństwo osób niewidomych i słabowidzących w ruchu drogowym. Wybrane aspekty praktyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2014.
- Habrat B., *Organizm w niebezpieczeństwie*, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1995.
- Hacking I., *Mad Travelers. Relections on the Reality of Transient Mental Illnesses*, University Press of Virginia, Charlottesville 1998.

- Hajek P., Etter J. F., Benowitz N., Eissenberg T., McRobbie H., *Electronic cigarettes. Review of use, content, safety, effects on smokers and potential for harm and benefit*, "Addiction. Society for the Study of Addiction" 2014, Vol. 109, nr 11.
- Hanausek T., *Narkomania - studium kryminologiczno-kryminalistyczne*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1976.
- Hanausek T., Hanausek W., *Narkomania. Studium kryminologiczno-kryminalistyczne*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1976.
- Haskell M. R., Yablonsky L., *Juvenile Delinquency*, Rand McNally College Publishing Company, Chicago 1978.
- Heitzman J., *Stres w etiologii przestępstw agresywnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Hildebrandt-Wypych D., *Pokolenia młodzieży – próba konceptualizacji*, „Przegląd Pedagogiczny” 2009, nr 2.
- Hogan P. C., *The Culture of Conformism. Understanding Social Consent*, Duke University Press, Durham & London 2001.
- Hołyst B., *Kryminologia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1999.
- Hołyst B., Kube E., *Strach przed przestępczością – zaniedbany problem polityki kryminalnej*, „Prokuratura i Prawo” 1995, nr 1.
- Hołyst B., *Policja na świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Hołyst B., *Suicydologia*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002.
- Hurlock E. B., *Rozwój dziecka*, Tom I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Hydzik P., Sobolewski M., *Komputerowa analiza danych społeczno-gospodarczych*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2007.
- Igra V., Irwin C. E., *Theories of Adolescent Risk-Taking Behavior*, [w:] R. J. DiClemente, W. B. Hansen, L. E. Ponton (red.), *Handbook of Adolescent Health Risk Behavior*, Springer Publisher, New York 1996.
- Iluk Ł., *Ustalenie ekwiwalencji terminów prawych dla celów leksykograficznych i translacyjnych na przykładzie pola terminologicznego „młodość”, „młodość” i „młodość” i ich odpowiedników w języku niemieckim*, „Studia Germanica Gedanensia” 2013, nr 29.
- Imieliński K., *Manowce seksu – prostytutka*, Res Polonia, Łódź 1990.
- Imieliński K., *Przedmowa*, [w:] K. Imieliński (red.), *Seksuologia społeczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1994.
- Izak K., *Ograniczenia i problemy w zwalczaniu terroryzmu i przestępczości imigrantów w Europie*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2017, nr 17.
- Izdebski Z., *Seksualizm dzieci i młodzieży w Polsce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Zielona Góra 1992.
- Jabkowski P., Kilarska A., *Poczucie bezpieczeństwa i poziom przestępczości w Poznaniu. Mieszkańcy - samorząd lokalny - instytucje państwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2013.
- Jahoda M., *Current Concepts of Positive Mental Health*, Basic Books Inc. Publishers, New York 1958.
- Jankowska M., *Sposoby rozwiązywania kryzysów w teorii psychospołecznego rozwoju E. H. Eriksona w aspekcie rozwoju człowieka i zdrowia psychicznego oraz zaburzeń w rozwoju*, Fides et Ratio. „Kwartalnik Naukowy Towarzystwa Uniwersyteckiego Fides et Ratio”. W trosce o zdrowie. Ujęcie integralne 2017, nr 4 (32).
- Janowski A., *Uczeń w teatrze życia szkolnego*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998.
- Jaros A., Jaros R., *Czynniki ryzyka i czynniki chroniące związane z zachowaniami problemowymi – przegląd badań prowadzonych w Polsce*, [w:] J. E. Kowalska (red.), *Zapobieganie wykluczeniu z systemu edukacji dzieci i młodzieży nieprzystosowanej społecznie. Perspektywa pedagogiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
- Jarosz M., *Patologia społeczna*, [w:] Z. Krawczyk, K. Z. Sowa (red.), *Socjologia w Polsce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1998.
- Jasińska M., *Alkoholizm. Bibliografia Tom 1. Od XVI wieku do 1969 roku*, Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy, Warszawa 1993.
- Jasińska M., *Alkoholizm. Bibliografia Tom 2. 1970-1985 rok oraz uzupełnienie za lata poprzednie*, Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy, Warszawa 1993.
- Jasińska M., *Problematyka prostitucji w Polsce*, [w:] A. Podgórecki (red.), *Zagadnienia patologii społecznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Jaworska-Dębska B., *Spór wokół modelu polskiej regulacji alkoholowej. Zagadnienia administracyjnoprawne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995.
- Jellinek E. M., *The Disease Concept of Alcoholism*, Hillhouse Press, New Haven 1960.
- Jessor R., Jessor S. L., *Problem Behavior and Psychosocial Development. A Longitudinal Study of Youth*, Academic Press, New York 1977.

- Jessor R., *Problem Behavior Theory. A Half-Century of Research on Adolescent Behavior and Development*, [w:] R. M. Lerner, A. C. Petersen, R. K. Silbereisen, J. Brooks-Gunn (red.), *The Developmental Science of Adolescence. History Through Autobiography*, Psychology Press, New York - London 2014.
- Jędrzejewski M., *Młodzież a subkultury. Problematyka edukacyjna*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1999.
- Jędrzejko M., *Prostytucja jako problem społeczny, moralny i zdrowotny*, Wydawnictwo Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk-Warszawa 2006.
- Jędrzejewski M., *Subkultury a przemoc*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001.
- Jędrzejewski M., *Subkultury a samorealizacja w perspektywie edukacji i socjalizacji młodzieży*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013.
- Jędrzejko M., Janusz M., Walancik M., *Zachowania ryzykowne i uzależnienia, zjawisko i uwarunkowania*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2013.
- Jędrzejko M. Z., Stańczak Z., *Tworzenie popytu – przestępczość narkotykowa – czyli jak to dociera do naszych dzieci*, [w:] M. Z. Jędrzejko, Z. Stańczak, T. Białas (red.), *Narkotyki. Dopalacze. Nowe środki psychoaktywne. Co warto wiedzieć? Jak chronić dzieci i młodzież?* Oficyna Wydawnicza ASPRA i Oficyna Wydawnicza ASPRA von Velke, Warszawa 2018.
- Jędrzejko M. Z., Szwedzik A., *Wprowadzenie. Pedagogika i profilaktyka społeczna w epoce przyspieszenia i wielkich zmian. Czy i jak możemy sprostać wyzwaniom przyszłości?*, [w:] M. Z. Jędrzejko, A. Szwedzik (red.), *Pedagogika i profilaktyka społeczna. Nowe wyzwania. Konteksty. Problemy*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Milanówek-Warszawa 2018.
- Jędrzejko M., Taper A., *Jak kształtować kontakt dziecka z multimediami?*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2010.
- Jędrzejko M., Taper A., *Uzależnienia behawioralne (człowiek i technologie cyfrowe)*, [w:] B. Skwarek, E. Wulbach, I. Lewicka (red.), *Patologie i uzależnienia (wybrane problemy teorii i praktyki)*, Wydawca Studio Poligraficzne Edytorka, Warszawa-Łódź 2014.
- Jędrzejko M. Z., *Wstęp*, [w:] M. Jędrzejko (red.), *Patologie społeczne*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2006.
- Jędrzejko M. Z., *„Zawirowany” świat ponowoczesności. W poszukiwaniu etiologii zaburzeń, dysfunkcji, zachowań kompulsywnych, ryzykownych i dewiacji*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa-Milanówek 2015.
- Joachimiak S., *Zorganizowana grupa i związek przestępczy (art. 258 § 1 KK)*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2018, nr 3.
- Juul J., *Kryzys szkoły. Co możemy zrobić dla uczniów, nauczycieli i rodziców?*, Wydawnictwo MiND, Podkowa Leśna 2014.
- Kałdon B. M., *Przestępczość wśród nieletnich a podejmowane działania profilaktyczne*, „Seminare” 2015, nr 3, tom 36.
- Kamiński T., *O społecznej odpowiedzialności za los bezdomnych*, „Seminare” 2004, nr 20.
- Kappeler V. E., Gaines L. K., *Community Policing. A Contemporary Perspective*, Routledge, London, New York 2011.
- Kawa J., *Metodologia, metodyka, metoda jako podstawa wywodu naukowego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2013, nr 21.
- Keene A., *Introduction*, [w:] W. M. Cox (red.), *The Addictive Personality. Encyclopedia of Psychoactive Drugs*, Chelsea House Publisher, New York 1992.
- Kędzierski K., *Idea Community policing jako udział czynnika społecznego w działaniach Policji*, [w:] B. Jaworski, M. Ura (red.), *Współdziałanie służb mundurowych i etyka zawodowa funkcjonariuszy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016.
- Kępiński A., *Podstawowe zagadnienia współczesnej psychiatrii*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2003.
- Kiersztyn A., *Czy bieda czyni złodzieja? Związki między bezrobociem, ubóstwem a przestępczością*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Kilińska-Pękacz A., *Prawne aspekty zjawiska galerianek*, „Problemy Opiekuńczo- Wychowawcze 2013”, nr 1 (3).
- Kiliszek E., *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2013, nr 21.
- Kissane D. W., *Demoralization. A Life-Preserving Diagnosis to Make for the Severely Medically Ill*, „Journal of Palliative Care” 2014, nr 4 (30).
- Klatkiewicz A., *Traumatyczne zdarzenia w dzieciństwie a rozwój zaburzenia osobowości borderline*, „Nowiny Lekarskie” 2001, nr 80 (6).
- Klaus W., *Dziecko przed sądem. Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009.

- Klaus W., *Relacje między biedą i wykluczeniem społecznym a przestępczością* [w:] K. Buczkowski, B. Czarnecka-Działuk, W. Klaus, A. Kossowska, I. Rzeplińska, P. Wiktorska, D. Wojcik, D. Woźniakowska-Fajst (red.), *Społeczno-polityczne konteksty współczesnej przestępczości w Polsce*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa 2013.
- Klimaszewski S., *Wybrane elementy postępowania w sprawach nieletnich*, Część I. Materiały Dydaktyczne nr 121, Centrum Szkolenia Policji, Legionowo 2014.
- Klonowska I., *Psychopedagogiczne i kryminologiczne aspekty zachowań ryzykownych młodzieży*, „Resocjalizacja Polska” 2016, nr 11.
- Klonowska K., *Sponsoring seksualny - ocena binarna zjawiska*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2016, nr 30.
- Kłoskowska A., *Socjologia młodzieży. Przegląd koncepcji*, „Kultura i Społeczeństwo” 1987, nr 2.
- Kobes P., *Prawny system przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.
- Koegel P., *Definition and Estimates of Homelessness*, [w:] D. Levinson (red.), *Encyclopedia of Homelessness*, Vol I, Sage Publications, London 2004.
- Kohli M. L., *Social Organization and Subjective Construction of the life Course*, [w:] A. B. Sorensen, F. E. Weiner, L. R. Sherrod (red.), *Human Development and the Life Cycle*, Erlbaum Press, Hillsdale, New Jersey 1988.
- Kołąkowska – Przełomiec H., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, „Studia Prawnicze” 1988, nr 1-2.
- Kołąkowska-Przełomiec H., *Zapobieganie przestępczości. Studium kryminologiczne*, Polska Akademia Nauk Instytut Państwa i Prawa, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Łódź 1984.
- Konarska-Wrzosek V., *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2013.
- Konikowska-Kuczyńska J., *Odpowiedzialność karna za posiadanie narkotyków*, „Alkoholizm i Narkomania” 2008, Tom 21, nr 3.
- Koseła K., *Młodzież*, [w:] W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia socjologii*, T.2, Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1999.
- Kotowska M., *Sponsoring – forma prostytucji czy patologii społecznej? Próba oceny zjawiska*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2009, nr 6.
- Kotowski W., *Ustawodawstwo o zwalczaniu alkoholizmu okresu międzywojennego*, „Palestra” 1981, nr 25/2 (278).
- Kowalczyk-Jamnicka M., *Społeczno – kulturowe uwarunkowania prostytucji w Polsce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Bydgoszcz 1998.
- Kowalewska-Łukuć M., *Prostytucja i czerpanie z niej korzyści majątkowych – analiza prawno-porównawcza*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2017.
- Kowalowa A. I., Łukow W. A., *Socjologia młodzieży*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Szczecinie, Szczecin 2003.
- Kozaczuk F., *Wartości i postawy nieletnich w różnych stadiach wykojenia społecznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Kozak M., *Prawo dziecka do edukacji. Założenia pedagogiczno-prawne i bariery realizacyjne*, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2013.
- Kozłowski P., Kozłowska M., Kozłowska K., *Ocena częstości palenia papierosów oraz nawyków im towarzyszących wśród młodzieży uczącej się*, „Journal of Education. Health and Sport” 2017, nr 7 (7).
- Krajewski K., *Prawo karne wobec narkotyków i narkomanii: ustawodawstwo polskie na tle modeli regulacji dotyczących narkotyków*, „Alkoholizm i Narkomania” 2007, Tom 20, nr 4.
- Krajewski R., *Prawnokarne aspekty dobrowolności seksualnej małoletnich*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 10.
- Krajnik O., *Zorganizowane grupy przestępcze. Studium kryminalistyczne*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011.
- Krawiec A., *Działalność zapobiegawcza Policji w obszarze poprawy bezpieczeństwa i porządku publicznego*, [w:] E. Ura (red.), *Bezpieczeństwo i porządek publiczny. Historia, teoria, praktyka*, Wydawnictwo Mitel, Rzeszów 2003.
- Krawiec A., Moczuk E., *Narkomania w woj. rzeszowskim w latach 90-tych na tle narkomanii w Polsce*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe Prawo-Ekonomia”, Tom XXI, Rzeszów 1997.
- Krekovicová E., *Obraz Poliaka z pohľadu Slovákov*, [w:] A. Kasperek (red.), *Pogranicze – Sąsiedztwo – Stereotypy. Przypadek polsko-słowackich relacji. Grupy etniczne i etnograficzne na polskim Podkarpaciu*, Polska Akademia Nauk, Stowarzyszenie Rozwoju i Współpracy Regionalnej „Olza”, Cieszyn – Katowice 2013.
- Krukowski A., *System zapobiegania przestępczości*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne”, Tom 13, PWN, Warszawa 1983, s. 9-10.
- Kuberska-Przekwas K., *Samobójstwa dzieci i młodzieży jako choroba społeczna*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2014, nr 1.

- Kurzepa J., *Młodzież pogranicza – świnki, czyli o prostytutce nieletnich*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2001.
- Kuźmicka P., Jasińska M., Grzegorzczak M., Karakiewicz B., *Palenie tytoniu a jakość życia*, „Medycyna Środowiskowa – Environmental Medicine” 2013, Vol. 16, Nr 1.
- Kwaśniewski J., *Zakres pojęcia i problematyki patologii społecznej*, [w:] T. Szymanowski (red.), Patologia społeczna. Wybrane problemy, Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 1991.
- Laskowska K., *Obszary działalności zorganizowanych struktur przestępczych w Polsce*, [w:] E. W. Pływaczewski (red.), Przemoc zorganizowana, C. H. Beck, Warszawa 2011.
- Laszczyk A., Gajdus M., *Wedle dobrych obyczajów czy zgodnie z zasadami współżycia społecznego? Uwagi na tle funkcjonowania klauzuli generalnej z Ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza” 2012, nr 1.
- Latoszek M., Lemska A., Sieliwończyk P., *Badania socjologiczne nad narkomanią wśród młodzieży szkół średnich Trójmiasta*, „Studia Socjologiczne” 1974, nr 4 (55).
- Leka S., Jain A., *HealthImpact of Psychosocial Hazards at Work. An Overview*, WHO World Health Organisation, Geneva 2010.
- Leszczyński L., *Generalne klauzule odsyłające – ujęcie teoretyczno-prawne*, „Annales, Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2016, Vol. LXIII, nr 2, Sectio G.
- Leszczyński L., *Właściwości postępowania się klauzulami generalnymi w prawie prywatnym. Perspektywa zmiany trendu*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1995, Zeszyt 3.
- Leśniak-Moczuk K., Moczuk E., *Podstawy socjologii i psychologii społecznej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji i Zarządzania, Przemysł-Rzeszów 2002.
- Levinson D. J., *A Conception of Adult Development*, „American Psychologist” 1986, Vol. 41, No. 1.
- Lewandowski J., *Wpływ biernego palenia na zdrowie człowieka*, „Problemy Alkoholizmu” 1994, nr 7.
- Lissowski G., *Metody ilościowe* [w:] Encyklopedia socjologii, W. Kwaśniewicz (red.), Oficyna Naukowa, Warszawa 1999.
- Lochhead J. D., Nelson M. A., Maguire G. A., *Terapia zaburzeń behawioralnych i psychoz towarzyszących otępieniu*, „Psychiatria Polska” 2016, Tom L (50), nr 2.
- Lockyer B., *Street Gangs*, [w:] B. Lockyer, P. N. Lunney, R. Onles (red.), Organized Crime In California. Annual Report to the Legislature 2003, Office of the Attorney General. California Department of Justice, Los Angeles 2003.
- Lubelski M. J., *Odpowiedzialność karna młodocianych. Studium nad kryteriami karania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1988.
- Łabuz P., *Przemoc zorganizowana w świetle polskiego prawodawstwa*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Finansów i Prawa w Bielsku Białej” 2014, Nr 3.
- Łatak T., *Polscy kibice-chuligani*, Wydawnictwo Szkoły Policji w Katowicach, Katowice 2011.
- Łobocki M., *Metody badań pedagogicznych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000.
- Maciusek A., *Latynoscy królowie, nie-żartujący Dominikańscy i inni transnarodowi bractwiczowie - społeczne i kulturowe implikacje fenomenu band latynoskich w Hiszpanii*, Ośrodek Badań nad Migracjami, „CMR Working Papers” 96/154, Warszawa 2017.
- Machnikowski R., *Muzułmanie w Europie Zachodniej. Między integracją, a radykalizacją?*, Centrum Europejskie Natalion, Warszawa 2010.
- Maisto S. A., Galizio M., Connors G. J., *Uzależnienia. Zażywanie i nadużywanie*, Wydawca Katolicka Fundacja Pomocy Osobom Uzależnionym i Dzieciom „Karan”, Warszawa 2000.
- Malec J., *Pasożytnictwo społeczne*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1978, tom 8.
- Maraszek M., *Dolna granica odpowiedzialności karnej w prawie polskim*, Wydawnictwo LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012.
- Marczuk S., *Wartości i ideały młodego pokolenia. Z badań nad studentami i młodymi robotnikami Rzeszowa*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1983.
- Marek A., Waltoś S., *Podstawy prawa i procesu karnego*, Wydawnictwo prawnicze LexisNexis, Warszawa 2003.
- Mariański J., *Maturzyści puławscy w latach 1994-2016. Szkic do portretu młodych Polaków*, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2019.
- Matyjek S., *Czy chcemy legalnych narkotyków?* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 2016, Vol. 76.
- McDowell J., *Nie! Pomóż swojemu dziecku pokonać presję seksualną*, Wydawnictwo Pojednanie, Lublin 1993.
- McWhirter J. J., McWhirter B. T., McWhirter A. M., McWhirter E. M., *Zagrożona młodzież. Ujęcie kompleksowe dla pracowników poradni, nauczycieli, psychologów i pracowników socjalnych*, Wydawnictwo Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2001.
- Mejer-Zahorowski O., *Młodzież zagrożona uzależnieniem*, „Serwis Informacyjny Narkomania” 1995, nr 2, s. 22.
- Mellibruda J., *Profilaktyka problemowa*, „Remedium” 1997, nr 10.
- Merton R., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.

- Merton R. K., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Miaskowska-Daszkiwicz K., *Egzekucja administracyjna obowiązku szkolnego*, „Studia Gdańskie”, t. VII, Gdańsk 2010.
- Miller L. S., Hess K. M., Orthmann C. H., *Community Policing. Partnerships for Problem Solving*, Delmar Cengage Learning, New York 2014.
- Miller W. B., *Crime by Youth Gangs and Groups in the United States. Report*, U.S. Department of Justice. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, Washington 1982.
- Miszewski K., *Kiedy badacz jest tajnym agentem. O postrzeganiu niejawnej obserwacji uczestniczącej jako etycznie problematycznej, metodach badań ilościowych, zakulisowych wymiarach życia społecznego i ich związku ze wszystkim tym, o czym przed chwilą*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2007, T. III, nr 2.
- Miszewski K., *Socjolog w kryminale: więzienie jako nieprzyjazny teren badań*, „Studia Socjologiczne” 2005, nr 3 (178).
- Moczuk E., Bajda K., *Problemy i zjawiska patologiczne w społeczeństwie tradycyjnym i nowoczesnym. Analiza socjologiczno-kryminologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016.
- Moczuk E., Bajda K., Zdeb N., *Ile bezrobotnego jest w bezrobotnym? Prawno-socjologiczna analiza pojęcia bezrobotnego w przepisach polskiego prawa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria Prawnicza” 2014, Zeszyt 82, Prawo 14.
- Moczuk E., *Bezdomność jako problem społeczny w świadomości osób bezdomnych*, „Polityka Społeczna” 2000, Nr 10.
- Moczuk E., *Fazy uzależnienia od alkoholu – wybrane zagadnienia*, „Problemy Alkoholizmu” 1987, nr 2-3.
- Moczuk E., Jędrzejko M. Z., *Uzależnienia behawioralne we współczesnym społeczeństwie polskim. Ujęcie socjologiczne*, [w:] M. Z. Jędrzejko, M. Kowalski, B. P. Rosik (red.), *Uzależnienia behawioralne. Wybrane aspekty*, Wydawnictwo ASPRA-JR, Warszawa 2015.
- Moczuk E., *Między patologią a problemami społecznymi. Analiza zagadnienia w odniesieniu do kategorii współczesnej młodzieży*, [w:] M. Dubis (red.), *Pedagogiczno-psychologiczne uwarunkowania wybranych zachowań ryzykownych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin 2017.
- Moczuk E., *Młodzież końca wieku. Zjawisko używania środków odurzających i psychotropowych wśród młodzieży szkolnej. Podręcznik dla gmin*, Wydawnictwo Biura ds. Narkomanii, Rzeszów 2000.
- Moczuk E., *Nowelizacja ustawy o zapobieganiu narkomanii – konieczność, czy potrzeba chwili*, „Magazyn Karan” 1996, nr 16.
- Moczuk E., *Zagrożenia współczesnej młodzieży*, [w:] F. Kozaczuk (red.) *Młodzież wobec współczesnych zagrożeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003
- Moczuk E., Płoszajczak B., *Artificial Intelligence – benefits and threats for society*, „Humanities and Social Sciences” 2020, Vol. XXV, nr 2 (27).
- Moczuk E., *Policja. Socjologiczne studium funkcjonowania instytucji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013.
- Moczuk E., *Potrzeba prawa szkolnego. Na podstawie badań*, „Przemoc w tarnobrzeskich szkołach”, „Niebieska Linia” 2007, nr 5 (52).
- Moczuk E., *Problematyka przestępczości nieletnich w świetle juwentologii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2003, Seria Prawnicza, Prawo 1, Zeszyt 7.
- Moczuk E., *Problemy alkoholowe oraz sposoby ich rozwiązywania (zagadnienia wstępne)*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe, Prawo – Ekonomia”, Tom XVII, Rzeszów 1995.
- Moczuk E., *Prostytucja czy sponsoring. Zagrożenia współczesnej młodzieży płynące z Internetu*, [w:] B. Bykowska, M. Szulc (red.), *Zagrożenia współczesnej młodzieży-w poszukiwaniu tożsamości*, Księga jubileuszowa wydana z okazji XV-lecia istnienia Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego, Wydawca Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2006.
- Moczuk E., Rosik B. P., *Rozumienie profilaktyki społecznej w zakresie rozwiązywania problemów społecznych przez samorząd terytorialny*, „Gospodarka – Administracja – Samorząd” 2001, nr 3.
- Moczuk E., *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa lokalnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
- Moczuk E., *Stereotyp nieletniego przestępcy w świadomości osób osadzonych w zakładach karnych, odbywających długoletnie wyroki – preliminaria*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe, Prawo – Ekonomia”, Tom XXIX, Rzeszów 2000.
- Moczuk E., *Współczesna mapa problemów narkomanii w Polsce*, „Problemy Alkoholizmu” 1996, nr 8-9.
- Moore S., Gullone E., *Predicting Adolescent Risk Behavior Using a Personalized Cost-Benefit Analysis*, „Journal of Youth and Adolescence” 1996, Vol. 25, nr 3.
- Morawski J., *Podstawy antropologiczne i aksjologiczne. Prawo o leczeniu uzależnień*, „Problemy Alkoholizmu” 1992, nr 8-9.
- Morizot J., Kazemian L., *The Development of Criminal and Antisocial Behavior. Theory, Research and Practical Applications*, Springer Publisher, New York 2014.

- Motyka M. A., *Spoleczno-kulturowe uwarunkowania narkomanii. Skala i przyczyny zjawiska wśród młodzieży województwa podkarpackiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2018.
- Motyka M., Marcinkowski J. T., *Dlaczego zażywali środki psychoaktywne? Cz. I. Rola i znaczenie środków psychoaktywnych w kulturze: od Pradziejów do początku XX wieku*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2014, nr 2 (95).
- Mroczek A., *Zwalczanie przestępczości zorganizowanej*, [w:] K. Liedel (red.), *Transsektorowe obszary bezpieczeństwa narodowego*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2011.
- Mróz T., *Nomadyczność wieloznaczna, wieloznaczność nomadyczna, czyli o wzorach osobowych*, „Refleksje” 2014, nr 10.
- Murzyn A., Cibor R., Michałowski S., *Dziecko w świecie pokus, Seria: Nauczyciele – Nauczycielom, Tom 7*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000.
- Myszka L., *Autoidentyfikacje współczesnej młodzieży – przyczynek do dyskusji na temat: Młodzież, czyli kto?*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” nr 2 (4), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2013.
- Neugarten B. L., *Time, Age, and the Life Cycle*, „American Journal of Psychiatry” 1979, nr 136 (7).
- Neilson L., Mankus C., Thorne D., Jackson G., DeBay J., Meredith C., *Development of an in vitro cytotoxicity model for aerosol exposure using 3D reconstructed human airway tissue; application for assessment of e-cigarette aerosol*, „Toxicology In Vitro” 2015, Vol. 29, nr 7.
- Niezgoda M., *Młodzież. Kłopotliwa kategoria socjologiczna*, „Jagiellońskie Studia Socjologiczne” 2014, nr 1.
- Noszczyk-Bernasiewicz M., *Demoralizacja i czyny karalne wśród nieletnich – dynamika i rozmiary*, „Resocjalizacja Polska” 2016, nr 11.
- Nowak A., Wysocka E., *Problemy i zagrożenia społeczne we współczesnym świecie. Elementy patologii społecznej i kryminologii*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2001.
- Nowak A., *Zapobieganie demoralizacji i przestępczości nieletnich w świetle regulacji prawnych*, [w:] A. Nowak A. (red.), *Wybrane zjawiska powodujące zagrożenia społeczne (rozpoznawanie i przeciwdziałanie)*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000.
- Nowak P., *Zanim spróbujesz. W stronę profilaktyki problemowej*, „Remedium” 1999, nr 12.
- Nowak S., *Metody badań socjologicznych*, Warszawa 1969.
- Nózka M., *Włóczęgostwo, zjawisko społeczne i interwencja socjalna*, „Zeszyty Pracy Socjalnej” (Zeszyt Jedenasty), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
- Olechnicki K., Załęcki P., *Słownik socjologiczny*, Wydawnictwo Graffiti BC, Toruń 1998.
- Oleszkowicz A., Senejko A., *Psychologia dorastania. Zmiany rozwojowe w dobie globalizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Osborne R., Van Loon B., *Od podstaw. Socjologia*, Wydawnictwo Emblemata 2000.
- Osika G., *Analiza dysfunkcji interpersonalnych związanych z nowymi technologiami komunikacyjnymi*, [w:] I. Bieńkowska, I. Fajfer-Kruczek, M. Kitlińska - Król, I. Olszówka (red.), *Profilaktyka w przestrzeni publicznej*, Wydawnictwo Scriptum, Kraków 2013.
- Ostaszewski K., *7 modeli. Koncepcja wczesnej profilaktyki uzależnień*, „Remedium” 1993, nr 1 i 2.
- Ostrowski A., *Walka ludności wiejskiej z żebractwem w Polsce. Referat wygłoszony na I Ogólnopolskim Zjeździe Przeciwżebractwym w Poznaniu 24 do 26 lutego 1937 roku*, Odbito w Rolniczej Drukarni i Księgarni Nakładowej, Poznań 1937.
- Paleczny T., *Grupy subkultury młodzieżowej. Próba analizy – propozycje teoretyczne*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 3.
- Palmore E. B., Fillenbaum G. G., George L. K., *Consequences of Retirement*, „Journal of Gerontology” 1984, Volume 39, Issue 1.
- Paprocki M., *Zjawisko przestępczości nieletnich w latach 2013-2015*, „Probacja” 2016, nr 1.
- Pasieczny J., Glinka B., *Obszary dysfunkcji organizacyjnych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” 2016, Seria: Organizacja i Zarządzanie z. 93.
- Pasieczny J., *Patologie organizacji w okresie kryzysu*, „Prace i Materiały Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Gdańskiego. Zarządzanie i Finanse” 2012, nr 4, cz. 2.
- Pasieczny J., *Źródła patologii organizacyjnych*, Zarządzanie i Finanse. „Journal of Management and Finance” 2016, vol. 14, nr 3, cz. 2.
- Pastwa-Wojciechowska B., *Diagnoza zaburzeń osobowości a perspektywa opiniowania sądowo-psychologicznego*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2015, vol. 20, nr 4.
- Pawlas K., Hołojda P., Brust K., *Ocena spożycia napojów energetycznych oraz ich wpływu na zdrowie człowieka na podstawie badania wśród studentów wrocławskich uczelni*, „Medycyna Środowiskowa – Environmental Medicine” 2017, Vol. 20, nr 2.
- Pawliczuk W., *Definicje terminu „młodzież” – przegląd koncepcji*, „Postępy Nauk Medycznych” 2006, nr 6.
- Pawlik B., *Bezdomność. Modele pracy socjalnej*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2015.

- Pecyna M. B., *Rodzinne uwarunkowania zachowania dziecka w świetle psychologii klinicznej*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998.
- Pęczak M., *Mały słownik subkultur młodzieżowych*, Wydawnictwo Semper, Warszawa 1992.
- Pęczak M., *Subkultury w PRL. Opór, kreacja, imitacja*, Wydawnictwo Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013.
- Pierzgalska M., *Toposy „młodość” - „starość” w literaturze parenetycznej doby staropolskiej*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Littraria Polonica” 2005, nr 7.
- Pietruszka-Ortyl A., *Dysfunkcje i patologie kultury organizacyjnej w perspektywie Polski*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2016, Zeszyt 46, nr 2/2016.
- Pływaczewski, *Aktualne problemy prawa karnego i kryminologii*, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 1998.
- Pływaczewski E. W., *Główne tendencje rozwojowe przestępczości zorganizowanej w Polsce*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2009, Zeszyt 6.
- Pływaczewski E. W., Guzik-Makaruk E. M., Filipkowski W., *Teoria i praktyka – inicjatywy i prace badawcze Białostockiej Szkoły Kryminologicznej*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 3.
- Pływaczewski E. W., Guzik-Makaruk E. M., Dajnowicz D., *Działania Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku na rzecz przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu*, E. M. Guzik-Makaruk, E. W. Pływaczewski (red.), *Wybrane prawne, kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego*, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2016.
- Pływaczewski E. W., *Pranie brudnych pieniędzy*, Wydawnictwo Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierowania, Toruń 1993.
- Pływaczewski E. W., *Problemy definicyjne*, [w:] E. W. Pływaczewski (red.), *Przestępczość zorganizowana*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 2011.
- Pływaczewski E. W., *Przestępczość zorganizowana w RFN w świetle najnowszych badań kryminologicznych*, [w:] A. Marek, W. Pływaczewski (red.), *Kryminologiczne i prawne aspekty przestępczości zorganizowanej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie, Szczytno 1992.
- Pływaczewski W., *Gangi motocyklowe – konglomerat motocyklowych pasji, skrajnej ideologii i przestępczości*, [w:] Wiesław Pływaczewski (red.), Paweł Lubiewski, *Współczesne ekstremizmy. Geneza, przejawy, przeciwdziałanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2014.
- Podgórecki A., *Zagadnienia patologii społeczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Pomagać muszą osoby kompetentne*. Rozmowa ze Zbigniewem Izdebskim, „Ośka” 1998, nr 2.
- Porowski M., *Bezdomność - obraz zjawiska i populacji ludzi bezdomnych*, [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1995.
- Posel Z., J. Tomczak W., *Projekt klasyfikacji spożywania alkoholu przez dzieci i młodzież*, [w:] J. Morawski (red.), *Studia nad zwalczaniem alkoholizmu i nadużywania alkoholu*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1974.
- Pospiszyl I., *Patologie społeczne. Resocjalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Pospiszyl K., *Kilka uwag o genezie patologicznych form zachowania się współczesnej młodzieży*, [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001.
- Prejs B., *Subkultury młodzieżowe*, Wydawnictwo KOS, Katowice 2010.
- Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M., (red) *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, Tom. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.
- Przymeński A., *Aktualny stan problemu bezdomności w Polsce. Aspekt polityczno-społeczny*, [w:] M. Dębski, K. Stachura (red.), *Oblicza Bezdomności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008.
- Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny, Bilikiewicz A., (red.), PZWL Wydawnictwo Lekarskie, Warszawa 2007.
- Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia, Harwas-Napierała B., Trempała J. (red), Tom. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.
- Psychologia rozwoju człowieka. Rozwój funkcji poznawczych, Harwas-Napierała B., Trempała J. (red), Tom. 3, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.
- Puffer J. A., *The Boy and his Gang*, Houghton Mifflin Company. The Riverside Press Cambridge, Boston – New York – Chicago 1912.
- Puyallaz M., Bierman K. L., *Aggression, Antisocial Behavior and Videnne Among Girls. A Developmental Perspecive*, Guilford Press, New York-London 2004.
- Pytko L., *Przestępczość nieletnich jako problem pedagogiczny i prawno-kryminologiczny*, [w:] S. Ćmiel (red.), *Przestępczość nieletnich – teoria i praktyka*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi, Józefów 2012.
- Radochoński M., *Zarys psychopatologii dla pedagogów*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1996.

- Richard D., *Narkotyki*, Wydawnictwo Książnica, Katowice 1999.
- Richards G., Wilson J., *Drifting Towards the Global Nomad*, [w:] G. Richards, J. Wilson (red.), *The Global Nomad. Backpacker Travel in Theory and Practice*, Channel View Publications, Bristol 2004.
- Robinson S., Kissane D. W., Brooker J., Burney S., *A Review of the Construct of Demoralization: History, Definitions, and Future Directions for Palliative Care*, „American Journal of Hospice and Palliative Care” 2016, nr 33, Issue 6.
- Rozwiązywanie problemów alkoholowych. Regulacje prawne i programy działania*, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2001.
- Rusiecki W., Kubikowski P., *Toksykologia współczesna*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1964.
- Rusinek A., *Nurt radykalny wśród społeczności muzułmańskich w wybranych państwach Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Sadowski A., Czerniawska M., *Tożsamość Polaków na pograniczach*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1999.
- Sadowski A., *Harmonia i konflikty na pograniczach*, [w:] Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty, K. Krzysztofek, A. Sadowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2001.
- Sadowski A., *Identyfikacja narodowa na pograniczu polsko-białoruskim*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1997, nr 1.
- Sadowski A., *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Trans Humana, Białystok 1995.
- Sadowski A., *Społeczeństwo wielokulturowe z perspektywy pogranicza*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2019.
- Salmonowicz S., *Prawo karne oświeconego absolutyzmu*, Wydawnictwo Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1966.
- Schultz D. M., *Vargancy*, [w:] D. Levinson (red.), *Encyclopedia of Homelessness*, Vol I, Sage Publications, London 2004.
- Senejko A., *Przed czym i w jaki sposób broni się współczesna młodzież*, [w:] A. Keplinger (red.), *Młodzież w zmieniającym się świecie*, Prace Psychologiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001.
- Sęk H., *Subiektywne koncepcje zdrowia, świadomość zdrowotna a zachowania zdrowotne i promocja zdrowia*, [w:] Z. Ratajczak, I. Heszen-Niejodek (red.), *Promocja zdrowia. Psychologiczne podstawy wdrożeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1997.
- Shaw C. R., Moore M. E., *The Natural History of a Delinquent Career*, University of Chicago Press, Chicago 1931.
- Siemaszko A., *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1993.
- Siemaszko A., *Kogo biją, komu kradną. Przystępczość nie rejestrowana w Polsce i na świecie*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001.
- Sikorska I., *Dziecięca trauma - psychologiczne konsekwencje dla dalszego rozwoju*, „Sztuka Leczenia” 2014, nr 3-4.
- Sipowicz K., *Hipisi w PRL-u*, Wydawnictwo Baobab, Warszawa 2008.
- Siuda P., *Społeczności wirtualne. O wspólnotowości w społeczeństwie sieciowym*, [w:] M. Sokołowski (red.), *Oblicza Internetu. Internet w przestrzeni komunikacyjnej XXI wieku*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Elblągu, Elbląg 2006.
- Skrzydło-Niżnik I., Zalas G., *Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi. Komentarz. Doktryna. Orzecznictwo*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2002.
- Skrzypińska K., *Relacje rodzinne a dobrostan psychiczny w perspektywie rozwojowej*, [w:] T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*. Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010.
- Słownik języka polskiego, Doroszewski W. (red.), tom 3, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1996.
- Słownik języka polskiego PWN, M. Szymczak (red.), tom 1., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Słownik języka polskiego PWN, M. Szymczak (red.), tom 2., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Słownik wyrazów obcych PWN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
- Sochacki A., *Postępowanie w sprawach nieletnich. (Materiał dydaktyczny). Według stanu prawnego na luty 2008 roku*, Wydawnictwo Szkoły Policji w Słupsku, Słupsk 2008.
- Sochaj A., *„Wielka wędrówka” - „wielki postój”. (50-lecie przymusowej akcji osiedleńczej Romów w Polsce w latach 1964 - 2014)*, Wydawca Związek Romów Polskich z siedzibą w Szczecinku, Szczecinek 2015.
- Sokołowska A., *Prawa autorskie a młodzież akademicka. Konteksty prawne i społeczno-pedagogiczne*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” nr 2 (4), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2013.

Sokołowski A., *Estymacja i testowanie hipotez*, [w:] STATISTICA w badaniach naukowych i nauczaniu statystyki, Wydawnictwo StatSoft Polska, Kraków 2010.

Stankowski A., *Narkomania - narkotyki – narkomani. Wybrane zagadnienia. (Skrypt dla studentów kierunków pedagogicznych)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1988.

Stańdo-Kawecka B., *Odpowiedzialność karna nieletnich na tle nowej kodyfikacji karnej*, „Prokuratura i Prawo” 1998, nr 7-8.

Stefański M., *Rola dzielnicowego w kształtowaniu poczucia bezpieczeństwa w społeczności lokalnej*, [w:] A. Jaworska, M. Stefański (red.), *Prewencja i edukacja w kształtowaniu bezpieczeństwa społeczności lokalnej*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2007.

Stępka M., *Konflikt ukryty a integracja europejska. Trudne relacje polsko-ukraińskie w perspektywie społeczności pogranicza*, [w:] D. Niedźwiedzki (red.), *Pamięć i integracja społeczna na pograniczach. Przypadek pogranicza polsko-niemieckiego i polsko-ukraińskiego*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2015.

Strykowski W., Strykowska J., Pielachowski J., *Kompetencje nauczyciela szkoły współczesnej*, Wydawnictwo eMPi², Poznań 2003.

Strzembosz A., *Model postępowania wobec nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1980, nr 3.

Strzembosz A., *Zanim zaproponujesz – przedtem sprawdź*, „Rzeczpospolita” 1998, nr 121.

Suchomłynow L. A., *Specyfika polsko-ukraińskiego dyskursu pogranicza*, Rocznik Wschodni 2007/2008, nr 13.

Sulek A., *Metodologia socjologiczna*, [w:] W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia Socjologii. Tom 2, K-N*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999.

Syrek E., Tyrakowska A., *Bezdomność jako problem społeczny - możliwości pomocy*, [w:] A. Radziejewicz-Winnicki (red.), *Problemy i tendencje rozwojowe we współczesnej pedagogice społecznej w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 1995.

Szabała H., *Refleksje o konformizmie*, „Folia Philosophica” 2002, nr 20.

Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

Szczepaniec M., *Kontrowersje wokół wpływu warunków ekonomicznych na poziom przestępczości*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2011, Rok XV, z. 4.

Szczęsny R., Osiński A., *Prewencja kryminalna. Cz. III. Udział dzielnicowego w realizacji prewencji kryminalnej. Współdziałanie Policji z wybranymi organami i instytucjami. (Materiały pomocnicze)*, Wydawnictwo Szkoły Policji w Słupsku, Słupsk 1998.

Szota P., *Prostytucja i jej nowe formy oraz zjawiska pokrewne a regulacje prawne*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Iuridica” 2018, nr 85.

Sztejnberg A., *Komunikacyjne środowisko nauczania i uczenia się*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2006.

Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2008.

Szulc M., *Psychopatologia zjawisk społecznych: zmiany definicyjne*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2017, nr 18 (1).

Szymanowski T., *Młodociani w polskim prawie karnym i penitencjarnym*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1967.

Szymańska J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2012.

Szymańska J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Wydawnictwo Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa 2000.

Szymańska J., *Współczesne tendencje w profilaktyce ryzykownych zachowań dzieci i młodzieży: ewolucja programów*, „Studia nad Rodziną” 1998, nr 2 (3).

Szymańska J., *Zapobieganie samobójstwom dzieci i młodzieży. Poradnik dla pracowników szkół i placówek oświatowych oraz rodziców*, Wydawca Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2012.

Ślęzak I., *Metodologiczne problemy badań nad zjawiskami „trudnymi” na przykładzie prostytucji*, [w:] A. Bąk, Ł. Kubisz-Muła (red.), *Metody, techniki i praktyka badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała 2009.

Śliwerski A., Garstka T., *Ocena wartości psychometrycznej wybranych technik projekcyjnych stosowanych w orzecznictwie psychologiczno-sądowym w sprawach o przestępstwa seksualne*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Psychologica” 2017, nr 21.

Śmiałek M., *Subkultury młodzieżowe w Polsce. Wybrane zagadnienia*, Centrum Szkolenia Policji, Legionowo 2015.

Świątkiewicz G., *Socjologia uzależnień – krótki przegląd najważniejszych teorii socjologii problemów społecznych*, „Psychiatria po Dyplomie” 2011, Tom 8, nr 4.

Tankielun W., *Subkultury młodzieżowe - ujęcie kategorialne, definicyjne i faktograficzne*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2012, nr 3.

Tarasiewicz P., *Istota demoralizacji w świetle realizmu filozoficznego*, „Cywilizacja. O nauce, moralności, sztuce i religii” 2013, nr 44.

- Tengoland P-A., *Mental Health a Philosophical Analysis*, Volume 9, Kluwer Academic Publisher, Dordrecht 2001.
- Terr L., *Childhood traumas. An outline and overview*, „American Journal of Psychiatry” 1991, Vol. 148, nr 1.
- Tracz B., *Hippiesi, kudlacze, chwasty. Hipisi w Polsce w latach 1967-1975*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej i Wydawnictwo Libron, Katowice-Kraków 2014.
- Thrasher F. M., *The Gang. A Study of 1313 Gangs in Chicago*, University of Chicago Press, Chicago 1936.
- Truskolaska E.M., *Kryminologiczne aspekty bezdomności*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019.
- Voipio M., *Planowanie działań zapobiegających szkodom spowodowanym pićm alkoholu*, [w:] Alkoholizm i uzależnienia lekowe we współczesnym świecie, Wydawnictwo Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1993.
- Walczak-Żochowska A., *Systemy postępowania z nieletnimi w państwach europejskich. Studium prawno-porównawcze*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1988.
- Waloszek D., *Ontologia dzieciństwa*, [w:] M. Kowalski, A. Olczak (red.), Edukacja w przebiegu życia. Od dzieciństwa do starości, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Waszkiewicz P., *Traktat o dobrej prewencji kryminalnej*, Towarzystwo Inicjatyw Prawnych i Kryminalistycznych Paragraf 22, Warszawa - Newark 2015.
- Wąsek A., [w:] J. Wojciechowski, M. Fleming, B. Michalski, W. Radecki, R. A. Stefański, J. Wasylewski, J. Wojciechowska, A. Wąsek (red.), *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do art. 117-221*, C. H. Beck, Warszawa 2004.
- Wąsek A., [w:] O. Górniok (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2004.
- Węgrzyn-Białogłowicz K. A., *Psychologiczne uwarunkowania relacji nauczyciel – uczeń*, „Problemy Współczesnej Pedagogiki” 2017, Tom 3, nr 1.
- Widacki J., *Czy bieda generuje przestępczość?* [w:] H. E. Kubiak (red.), Polska bieda w świetle Europejskiego Roku Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym, Wydawnictwo Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2012.
- Więcek-Durańska A., *Psychospołeczne czynniki ryzyka zachowań niezgodnych z prawem młodzieży*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminalistycznego im. profesora Stanisława Batawii” 2018, Nr 25.
- Włoszczak-Szubzda A., M. Jarosz J., *Pacjent-choroba-medyk. Znaczenie i rola w komunikacji*, „Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu” 2011, Tom 17, nr 2.
- Wojakowski D., *Polacy i Ukraińcy. Rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2002.
- Wojakowski D., *Swojskość i obcość w zmieniającej się Polsce*, Wydawnictwo Polska Akademia Nauk, Warszawa 2007.
- Wojciechowski M., *Destrukcja autorytetu*, „Remedium” 1998, nr 5, s. 8-9.
- Wojewoda M., *Autorytet nauczyciela*, „Wychowawca” 2003, nr 5.
- Worach-Kordas H., *Starość w cyklu życia. Społeczne i zdrowotne oblicza późnej dorosłości*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2015.
- Wójcik J. W., *Przestępstwa w biznesie. Zapobieganie*, Tom 1, Wydawnictwo Centrum Informacji Menedżera, Warszawa 1998.
- Wójtowicz-Chomicz K., Huk-Wieliczuk E., Czeczuk A., Borzęcka A., Borzęcki P., Karwat I. D., *Analiza rozpowszechnienia spożywania kofeiny wśród młodzieży akademickiej*, „Family Medicine & Primary Care Review” 2014, Vol. 16, nr 3.
- Wrężel M., *Partner ucznia i rodzica*, „Wychowawca” 2001, nr 3.
- Wrzesień W., *Krótką historia młodzieżowej subkulturowości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Wysocka E., *Doświadczenie życia w młodości - problemy, kryzysy i strategie ich rozwiązywania. Próba opisu strukturalno-funkcjonalnego modelu życia preferowanego przez młodzież z perspektywy pedagogiki społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010.
- Yeillard-Cybulsky M. H., *Nieletni przestępcy w świecie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.
- Young T., Fitzgerald M., Hallsworth S., Joseph I., *Groups, Gangs and Weapons. A Report for the Youth Justice Board of England and Wales*, Youth Justice Board of England and Wales, London 2007.
- Zakrzewski S. P., *Zjawiska patologii społecznej. Przyczyny – przebieg – skutki*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2012.
- Zaluska M., Żurko R., Kuroń M., Jakiel G., Dudel A., *Fuga dysocjacyjna u pacjentki oddziału położniczego – studium przypadku*, „Psychiatria Polska” 2011, Tom XLV, nr 4.
- Zapobieganie samobójstwom. Poradnik dla nauczycieli i innych pracowników szkoły*, Wydawca Ministerstwo Edukacji Narodowej, Warszawa 2007
- Zemanek A., Zemanek B., *Roślina i sacrum w historii cywilizacji*, [w:] B. Domański, S. Skiba (red.), „Geografia i Sacrum” Tom 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.

Zemło M., *Młodzież na rozstajach. Aksjonormatywne orientacje uczniów szkół ponadpodstawowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2019.

Zgirski L., *Rozważania nad systematyką toksykomanii*, „Psychiatria Polska” 1972, nr 1.

Zgirski L., *Toksykomania w praktyce lekarskiej*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 1988.

Zimmermann R., *The civil law in European codes*, [w:] H. L. Mc-Queen, A. Vaquer, S. E. Espiau (red.), *Regional private laws and codification in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

Zubek M., *Pamięć jako podłoże konfliktu na pograniczu polsko-ukraińskim*, [w:] D. Niedźwiedzki (red.), *Pamięć i integracja społeczna na pograniczach. Przypadek pogranicza polsko-niemieckiego i polsko-ukraińskiego*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2015.

Żebrowska M., *Teoria rozwoju psychicznego*, [w:] M. Żebrowska (red.), *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.

Żołnierczuk M., *Zarys prawa rzymskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 1992.

Żukowska-Nawrot K., *Krótko o niedostosowaniu społecznym*, Społeczeństwo i Edukacja. „Międzynarodowe Studia Humanistyczne” 2012, nr 1.

Żuraw B., Haratym W., Tietze M., Weryszko-Chmielewska E., *Rośliny dziko rosnące o właściwościach toksycznych*, „Alergoprofil” 2014, Vol. 10, Nr 1.

Przepisy prawa. Uchwały i orzeczenia Sądu Najwyższego. Projekty ustaw:

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz. U. z 1952 r., nr 33, poz. 232.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483.

Zasadnicza ustawa sanitarna z dnia 19 lipca 1919 r., Dz. Pr.P.P. z 1919 r., nr 63, poz. 371.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1920 r. o ograniczeniach w sprzedaży napojów alkoholowych, Dz. U. z 1920 r., nr 37, poz. 210, z późn. zm.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej, z dnia 14 października 1927 r. o zwalczaniu żebractwa i włóczęgostwa, Dz. U. z 1927 r., nr 92, poz. 823.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego, Dz. U. nr 33, poz. 313.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych, Dz. U. nr 12, poz. 93.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 11 lipca 1932 r. Kodeks Karny, Dz. U. RP, nr 60, poz. 571.

Ustawa z dnia 21 marca 1931 r. o ograniczeniu sprzedaży, podawania i spożycia napojów alkoholowych, Dz. U. z 1931 r., nr 51, poz. 423, z późn. zm.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 11 lipca 1932 r. - Kodeks Karny z 1932 r., Dz. U. z 1932 r., nr 60, poz. 571.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U z 1947 r., nr 18, poz. 71.

Ustawa z dnia 4 lipca 1947 r. o upoważnieniu Rządu do wydawania dekretów z mocą ustawy, Dz. U z 1947 r., nr 49, poz. 252.

Ustawa z dnia 18 listopada 1948 r. o produkcji win, moszczów winnych i miodów pitnych oraz obrocie tymi produktami, Dz. U. z 1948 r., nr 58, poz. 462, z późn. zm.

Ustawa z dnia 27 kwietnia 1956 r. o zwalczaniu alkoholizmu, Dz. U. z 1956 r., nr 12, poz. 62.

Ustawa z dnia 22 kwietnia 1959 r. o zwalczaniu niedozwolonego wyrobu spirytusu, Dz. U. z 1959 r., nr 27, poz. 169, z późn. zm.

Ustawa z dnia 10 grudnia 1959 r. o zwalczaniu alkoholizmu, Dz. U. z 1959 r., nr 69, poz. 434.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, Dz. U. z 2018 r., poz. 1025, 1104, t.j.

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks Karny, Dz. U. z 1969 r., nr 13, poz. 94, t.j.

Ustawa z dnia 22 grudnia 1969 r. o utrzymaniu w mocy na okres przejściowy niektórych dotychczasowych przepisów prawa karnego, Dz. U. z 1969 r., nr 37, poz. 311.

Ustawa z 20 maja 1971 r. Kodeks Wykroczeń, Dz. U. z 1971 r., nr 12, poz. 114, t.j.

Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, Dz. U. z 2018 r., poz. 618, 911, 2077, t.j.

Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks Pracy, Dz. U. z 2018 r., poz. 917, t.j.

Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. z 1982 r., nr 35, poz. 228, z późn. zm.

Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz.U. z 2018 r., poz. 969, t.j.

Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu wobec osób uchylających się od pracy, Dz. U. z 1982 r., nr 35, poz.229.

Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, Dz. U. z 2018 r. poz. 2137 i 2244,t.j.
Ustawa z dnia 31 stycznia 1985 r. o zapobieganiu narkomanii, Dz. U. z 1985 r., nr 4, poz. 15, t.j.
Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji, Dz. U. z 2019 r., poz. 161,t.j.
Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz. U. z 2018 r., poz. 1457, 1560, 1669, 2245,t.j.
Ustawa z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego, Dz. U. z 2018 r., poz. 1878,t.j.).
Ustawa z dnia 9 listopada 1995 r. o ochronie przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych, Dz. U. z 2018 r., poz. 1446, 2227,t.j.
Ustawa z dnia 24 kwietnia 1997 r. o przeciwdziałaniu narkomanii, Dz. U. z 1997 r., nr 75, poz. 468, z późn. zm.
Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks Karny, Dz.U. z 2019 r., poz. 730, 858, 870, t.j.
Ustawa z dnia 2 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka, Dz.U. z 2017 r. poz. 922, t.j.
Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz. U. z 2018 r., poz. 1508 t.j.
Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii, Dz. U. z 2020 r., poz. 2050 t.j.
Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, Dz. U. z 2020 r. poz. 218 z. późn. zm.
Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, Dz. U. z 2019 r., poz. 534 t.j.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 21 września 1985 r. w sprawie środków odurzających i psychotropowych oraz nadzoru nad tymi środkami, Dz. U. z 1985 r., nr 53, poz. 275.
Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 21 maja 2001 r. w sprawie ramowych statutów publicznego przedszkola oraz publicznych szkół, Dz. U. z 2001, nr 61, poz. 624.
Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. z 2009 r., nr 4, poz. 17. Uchylony.
Zarządzenie Komendanta Głównego Policji nr 1619 z dnia 3 listopada 2010 r. w sprawie metod i form wykonywania zadań przez policjantów w zakresie przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz działań podejmowanych na rzecz małoletnich, Dz. Urz. KGP z 2010 r., nr 11.
Konwencja w sprawie zwalczania handlu ludźmi i eksploatacji prostytutki (ratyfikowana na podstawie ustawy z dnia 29 lutego 1952 r.),Dz. U. z 1952 r., nr 41, poz. 278.
Opinia z 30 sierpnia 2019 r. o projekcie ustawy o nieletnich (UD 480) z dnia 8 marca 2019 r. (Minister sprawiedliwości) 2019-08-30 przy Prezesie Rady Ministrów RL-033-31/19.
Recommendation No. R 87/19 of the Committee of Ministers to Member States as a Statement of Organising of Crime (Adopted by the Committee of Ministers on 17 September 1987 r., AT the 410-th meeting of the Ministers Deputies).
Postanowienie SN z dnia 27 lutego 1996 r. Wyrok SN z dnia 27 lutego 1996 r., II KRN 200/95, Prokuratura i Prawo 1996, Dodatek „Orzecznictwo”, nr 10, poz. 8.
Uchwała SN z dnia 18 października 1973 r. Sygn. VI KZP 37/73.
Wyrok SN z dnia 24 listopada 1970 r., V KRN 437/70, OSNKW 1971, nr 3, poz. 37.
Wyrok TK z 8 listopada 2000 r., sygn. SK 18/99, OTK 2000, nr 7, poz. 258.
Wyrok SN z dnia 23 maja 2013r., IV CSK 660/12.

Netografia:

Konarska-Wrzosek V., *Art. 1. Zakres podmiotowy stosowania ustawy*, [w:] *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz, wyd. II*, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587633574/589764/gorecki-piotr-konarska-wrzosek-violetta-postepowanie-w-sprawach-nieletnich-komentarz-wyd-ii?cm=RELATIONS>
Projekt ustawy o nieletnich miał wejść pod obrady komisji sejmowych w II kwartale 2019 r. <https://bip.kprm.gov.pl/kpr/bip-rady-ministrow/prace-legislacyjne-rm-i/prace-legislacyjne-rady/wykaz-prac-legislacyjny/r35963550857,Projekt-ustawy-o-nieletnich.html> (z dnia 21.07.2019 r.).
Projekt ustawy o nieletnich <https://bip.kprm.gov.pl/kpr/bip-rady-ministrow/prace-legislacyjne-rm-i/prace-legislacyjne-rady/wykaz-prac-legislacyjny/r35963550857,Projekt-ustawy-o-nieletnich.html> (dnia 21.07.2019 r.).
<https://bip.kprm.gov.pl/kpr/bip-rady-ministrow/prace-legislacyjne-rm-i/prace-legislacyjne-rady/wykaz-prac-legislacyjny/r35963550857,Projekt-ustawy-o-nieletnich.html> (dostęp: 06.12.2020 r.)
<https://bip.kprm.gov.pl/kpr/bip-rady-ministrow/prace-legislacyjne-rm-i/prace-legislacyjne-rady/wykaz-prac-legislacyjny/r35963550857,Projekt-ustawy-o-nieletnich.html> (21.07.2019 r.)

SPIS TABEL

- Tabela 1. Wybrane parametry populacji miast Białystok, Rzeszów i Polski w 2016 r.
- Tabela 2. Liczba szkół uczestnicząca w badaniach ISRD-3
- Tabela 3. Charakterystyka respondentów
- Tabela 4. Wykaz zmiennych niezależnych i ich wskaźników
- Tabela 5. Wykaz zmiennych zależnych i ich wskaźników
- Tabela 6. Dane przebiegu badań ISRD-3 w Polsce (w %)
- Tabela 7. Wielkość i struktura próby badawczej według miasta
- Tabela 8. Wielkość i struktura próby badawczej według płci
- Tabela 9. Wielkość i struktura próby badawczej według wieku
- Tabela 10. Zachowania dysfunkcyjne popełnione przez nieletnich
- Tabela 11. Zachowania dysfunkcyjne nieletnich według płci (wartości współczynnika - p)
- Tabela 12. Zachowania dysfunkcyjne nieletnich według wieku (wartości współczynnika - p)
- Tabela 13. Zachowania dysfunkcyjne nieletnich według miasta (wartości współczynnika - p)
- Tabela 14. Kontakt nieletnich ze środkami psychoaktywnymi
- Tabela 15. Kontakt nieletnich z środkami psychoaktywnymi według płci (wartości współczynnika - p)
- Tabela 16. Kontakt nieletnich ze środkami psychoaktywnymi według wieku (wartości współczynnika - p)
- Tabela 17. Kontakt nieletnich ze środkami psychoaktywnymi według miasta (wartości współczynnika - p)
- Tabela 18. Częstotliwość stosowania środków psychoaktywnych przez nieletnich
- Tabela 19. Przyznanie się nieletnich do kontaktu ze środkami psychoaktywnymi
- Tabela 20. Przyznawanie się nieletnich do zażywania „narkotyków” według płci
- Tabela 21. Przyznawanie się nieletnich do zażywania „narkotyków” według wieku
- Tabela 22. Przyznanie się nieletnich do zażywania „narkotyków” według miejsca szkoły
- Tabela 23. Negatywne zachowania obserwowane u znajomych badanych nieletnich według miasta (wartości współczynnika - p)
- Tabela 24. Negatywne zachowania obserwowane przez uczniów w szkole według miasta (wartości współczynnika - p)
- Tabela 25. Obserwowanie używania „narkotyków” w szkołach w ocenie uczniów według miasta
- Tabela 26. Informacje o składzie rodziny respondentów według miasta
- Tabela 27. Informacje o statusie zawodowym ojca respondentów według miasta
- Tabela 28. Informacje o statusie zawodowym matki respondentów według regionu
- Tabela 29. Kontakt nieletnich z policją
- Tabela 30. Kontakt nieletnich z policją według płci
- Tabela 31. Kontakt nieletnich z policją według wieku
- Tabela 32. Kontakt nieletnich z policją według regionu
- Tabela 33. Zależność między oceną funkcjonowania społeczności lokalnej a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 34. Zależność między oceną funkcjonowania społeczności lokalnej a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 35. Zależności między czasem przyjazdu policji po wezwaniu, a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 36. Zależności między czasem przyjazdu policji po wezwaniu a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 37. Zależności między traktowaniem nieletnich przez policję z szacunkiem a zachowaniami dysfunkcyjnymi podejmowanymi przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 38. Zależności między traktowaniem nieletnich przez policję z szacunkiem a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 39. Zależności między sprawiedliwym traktowaniem przez policję nieletnich a zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 40. Zależności między sprawiedliwym traktowaniem przez policję nieletnich a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 41. Zależności między tłumaczeniem nieletnich decyzji i zachowań policji wobec osób podejmujących zachowania dysfunkcyjne, a tymi zachowaniami (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 42. Zależności między tłumaczeniem nieletnim decyzji i zachowań policji wobec osób podejmujących zachowania dysfunkcyjne a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 43. Zależności między obowiązkiem podporządkowania się poleceniom policji w każdej sytuacji przez nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi (wartości współczynnika korelacji r_{pb})
- Tabela 44. Zależności między obowiązkiem podporządkowania się poleceniom policji w każdej sytuacji przez nieletnich a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Tabela 45. Zależności między postawami nieletnich wobec policji a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Tabela 46. Zależności między postawami nieletnich wobec policji a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Tabela 47. Zależności między braniem łapówek przez policję a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Tabela 48. Zależności między braniem łapówek przez policję a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika korelacji r_{pb})

Tabela 49. Zależności między urodzeniem się nieletnich poza Polską na ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 50. Zależności między urodzeniem się nieletnich poza Polską a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 51. Zależności między urodzeniem się matki poza Polską a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 52. Zależności między urodzeniem się matki poza Polską a stosowaniem używek przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 53. Zależności między urodzeniem się ojca poza Polską a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 54. Zależności między urodzeniem się ojca poza Polską a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 55. Język używany w rodzinach nieletnich

Tabela 56. Zależności między brakiem odpowiedniego traktowania ofiar czynów zabronionych a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 57. Zależności między brakiem odpowiedniego traktowania ofiar czynów zabronionych a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 58. Zależności między dyskryminacją ze strony policji a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 59. Zależności między dyskryminacją ze strony policji a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 60. Zależności między wyznaniem religijnym a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 61. Zależności między wyznaniem religijnym a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 62. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a ich miejsce zamieszkania

Tabela 63. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a ich zachowania dysfunkcjonalne (wartości współczynnika - p)

Tabela 64. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a stosowanie przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika - p)

Tabela 65. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a przyznanie się ich do stosowania środków psychoaktywnych

Tabela 66. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich wobec doboru znajomych podejmujących niektóre zachowania dysfunkcjonalne (wartości współczynnika - p)

Tabela 67. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich wobec negatywnych zjawisk w szkołach (wartości współczynnika - p)

Tabela 68. Znaczenie religii w życiu nieletnich codziennym wobec ich kontaktów z policją

Tabela 69. Zależności między składem rodziny a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 70. Zależności między składem rodziny, a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 71. Zależność statusu zawodowego ojca i zachowań dysfunkcjonalnych nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 72. Zależność statusu zawodowego ojca i stosowania środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 73. Zależność statusu zawodowego matki i zachowań dysfunkcjonalnych nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 74. Zależność statusu zawodowego matki i stosowania środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 75. Zależności między składem rodziny a przyznawaniem się nieletnich do używania „narkotyków”

Tabela 76. Status zawodowy ojca a przyznawanie się do używania „narkotyków” przez nieletnich

Tabela 77. Status zawodowy matki a przyznawanie się do używania „narkotyków” przez nieletnich

Tabela 78. Zależność między statusem rodziny a doborem przez nieletnich znajomych, którzy popełniają wybrane czyny zabronione (wartości współczynnika - p)

Tabela 79. Status zawodowy ojca i dobór przez nieletnich znajomych, którzy popełnili wybrane czyny zabronione (wartości współczynnika - p)

Tabela 80. Status zawodowy matki i dobór znajomych przez nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 81. Zależność składu rodziny i „kontakt” nieletnich z policją

Tabela 82. Zależność statusu zawodowego ojca i kontaktu nieletnich z policją

Tabela 83. Zależność statusu zawodowego matki i kontaktu nieletnich z policją

Tabela 84. Zależności między składem rodziny i wybranymi dysfunkcjonalnymi zachowaniami nieletnich w szkole (wartości współczynnika - p)

Tabela 85. Zależność statusu zawodowego ojca i wybranych dysfunkcjonalnych zachowań nieletnich w szkole (wartości współczynnika - p)

Tabela 86. Zależność statusu zawodowego matki i wybranych dysfunkcjonalnych zachowań nieletnich w szkole (wartości współczynnika - p)

Tabela 87. Zależność dochodów rodziny i zachowań dysfunkcjonalnych nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 88. Zależności między dochodami rodziny i stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 89. Zależności między zamożnością w stosunku do innych rodzin a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 90. Zależności między zamożnością w stosunku do innych rodzin a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 91. Zależności między wielkością kieszonkowego a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 92. Zależności między wielkością kieszonkowego a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 93. Zależności między negatywnymi relacjami z rodzicami a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 94. Zależności między negatywnymi relacjami z rodzicami a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 95. Zależności między wspólnym spożywaniem posiłków z rodzicami i zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 96. Zależności między wspólnym spożywaniem posiłków z rodzicami i stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 97. Powiązanie zainteresowania się rodziców swoimi dziećmi, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 98. Powiązanie zainteresowania się rodziców swoimi dziećmi a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 99. Dobór towarzystwa do spędzania wolnego czasu przez nieletnich a ich zachowania dysfunkcjonalne (wartości współczynnika - p)

Tabela 100. Dobór towarzystwa do spędzania wolnego czasu a stosowanie środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 101. Doświadczenia traumatyczne i zachowania dysfunkcjonalne nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 102. Doświadczenia traumatyczne i stosowanie środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 103. Powiązanie eskalacji doświadczeń traumatycznych z zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości - RR i - p)

Tabela 104. Powiązanie eskalacji doświadczeń traumatycznych ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości - RR i - p)

Tabela 105. Współzależność doświadczania przemocy z zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 106. Współzależność doświadczanej przemocy ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 107. Powiązania wielokrotności doświadczanej przemocy z zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości - RR i - p)

Tabela 108. Powiązania wielokrotności doświadczanej przemocy ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości - RR i - p)

Tabela 109. Współzależność wielokrotności wypadków lub urazów wymagających interwencji lekarza z zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości - RR i - p)

Tabela 110. Współzależność wielokrotności wypadków lub urazów wymagających interwencji lekarza ze stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości - RR i - p)

Tabela 111. Dostrzeganie częstotliwości występowania negatywnych zjawisk w szkołach przez uczniów

Tabela 112. Dostrzeganie negatywnych zjawisk w szkołach a płeć uczniów (wartości współczynnika - p)

Tabela 113. Dostrzeganie negatywnych zjawisk w szkołach a wiek uczniów (wartości współczynnika - p)

Tabela 114. Dostrzeganie częstotliwości używania „narkotyków” w szkole, a płeć uczniów (wartości współczynnika - p)

Tabela 115. Dostrzeganie używania „narkotyków” w szkole, a wiek uczniów (wartości współczynnika - p)

Tabela 116. Zależności między dostrzeganiem kradzieży w szkole a zjawiskami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 117. Zależności między dostrzeganiem kradzieży w szkole, a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 118. Zależności między dostrzeganiem bójek w szkole a zjawiskami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 119. Zależności między dostrzeganiem bójek w szkole, a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 120. Zależności między dostrzeganiem dewastacji w szkole a zjawiskami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 121. Zależności między dostrzeganiem dewastacji mienia szkolnego a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 122. Zależności między dostrzeganiem narkotyków w szkole a zjawiskami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 123. Zależności między dostrzeganiem narkotyków w szkole a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 124. Postawy uczniów wobec swojej szkoły

Tabela 125. Zależności między tęsknotą za ulubionym nauczycielem a zachowaniami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika Φ)

Tabela 126. Zależności między tęsknotą za ulubionym nauczycielem a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika Φ)

Tabela 127. Zależności między znaczeniem opinii dla respondenta wygłoszoną przez ulubionego nauczyciela a zachowaniami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika Φ)

Tabela 128. Zależności między znaczeniem opinii ulubionego nauczyciela a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika Φ)

Tabela 129. Zależności między samowolnym opuszczaniem szkoły a zachowaniami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 130. Zależności między samowolnym opuszczaniem szkoły a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 131. Zależności między dobrymi wynikami w nauce na tle innych uczniów, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika Φ)

Tabela 132. Zależności między dobrymi wynikami w nauce a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika Φ)

Tabela 133. Zależności między powtarzaniem klasy a zachowaniami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 134. Zależności między powtarzaniem klasy a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 135. Zależności między planami życiowymi po ukończeniu obowiązkowej edukacji, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi uczniów (wartości współczynnika - p)

Tabela 136. Zależności między planami życiowymi po ukończeniu obowiązkowej edukacji a stosowaniem środków psychoaktywnych przez uczniów (wartości współczynnika - p)

Tabela 137. Sposoby spędzania wolnego czasu przez nieletnich

Tabela 138. Czyny zabronione podejmowane przez znajomych nieletnich

Tabela 139. Czyny zabronione podejmowane przez znajomych respondentów według płci nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 140. Czyny zabronione podejmowane przez znajomych respondentów według wieku nieletnich (wartości współczynnika - p)

Tabela 141. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży w sklepach lub w domach handlowych, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 142. Zależności między znajomością przez respondentów osób dokonujących kradzieży, a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 143. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które używają „narkotyki”, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 144. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które używają „narkotyków”, a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 145. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały rozbojów lub wymuszeń rozbójniczych, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 146. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały rozboju lub wymuszeń rozbójniczych, a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 147. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały pobić kwalifikowanych, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 148. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały pobić kwalifikowanych, a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 149. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży z włamaniem, a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 150. Zależności między znajomością przez respondentów osób, które dokonały kradzieży z włamaniem, a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 151. Zależności między wychodzeniem z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich” a dysfunkcjonalnymi zachowaniami nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 152. Zależności między wychodzeniem z domu w godzinach wieczornych i nocnych w celach „towarzyskich”, a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 153. Zależności między częstym przebywaniem poza domem nocą a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 154. Zależności między częstym przebywaniem poza domem nocą raz w tygodniu a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 155. Zależności między godzinami powrotu do domu po wieczornych wyjściach a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 156. Zależności między godzinami powrotu do domu po wieczornych wyjściach, a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 157. Zależności między posiadaniem przyjaciół a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 158. Zależności między posiadaniem przyjaciół a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika - RR i - p)

Tabela 159. Zależności między tęsknotą za przyjaciółmi w przypadku przeprowadzki a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 160. Zależności między tęsknotą za przyjaciółmi a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 161. Zależności między opinią znajomych respondentów a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 162. Zależności między opinią znajomych respondentów a używaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 163. Zależności między złym stanem psychicznym a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 164. Zależności między złym stanem psychicznym a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 165. Zależności między brakiem unikania negatywnych, aspołecznych zachowań respondentów a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 166. Zależności między brakiem unikania negatywnych, aspołecznych zachowań respondentów a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 167. Zależności między akceptacją dla niewłaściwych zachowań i czynów a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 168. Zależności między akceptacją dla niewłaściwych zachowań i czynów a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 169. Zależności między poczuciem zawstydyzenia wobec znajomych lub najbliższych wskutek bycia przez nich świadkiem negatywnych czynów a zachowaniami dysfunkcjonalnymi nieletnich (wartości współczynnika Φ)

Tabela 170. Zależności między poczuciem zawstydyzenia wobec znajomych lub najbliższych wskutek bycia przez nich świadkiem negatywnych czynów, a stosowaniem środków psychoaktywnych przez nieletnich (wartości współczynnika Φ)

ANEKS

Kwestionariusz ISRD-3

Witam,

Kwestionariusz zawiera pytania na Twój temat oraz Twoich znajomych. Chcielibyśmy się dowiedzieć się więcej na temat Twojego życia, szkoły, tego, co robisz w wolnym czasie, oraz problemów, które możesz mieć. Pytania w kwestionariuszu są na temat Twoich doświadczeń oraz opinii, odpowiedzi na nie są dobrowolne.

Oczywiście kwestionariusz jest anonimowy: nie ma na nim Twojego imienia, Twoi rodzice, albo nauczyciele nie zobaczą odpowiedzi. Nawet nasz zespół badawczy nie będzie wiedział kto udzielił jakich odpowiedzi. Kiedy skończysz, kwestionariusze zostaną przeniesione [w wersji *on-line* wklej: automatycznie i anonimowo] na Uniwersytet ...

Jeśli są pytania, których nie rozumiesz, poproś o pomoc asystenta, który przyszedł do Twojej szkoły [w wersji *on-line* bądź w krajach, gdzie jedynymi osobami kontaktowymi to nauczyciele zastąp: nauczyciel w Twojej klasie do pomocy (ale nie pokazuj mu swoich odpowiedzi!)]. Nie zastanawiaj się zbyt długo nad udzieleniem odpowiedzi, udzielaj ich spontanicznie.

Bardzo dziękuję za udział !

Zanim zaczniesz, proszę wpisz numer który Ci się ukaże w poniższym polu:

ID:

Kilka pytań na Twój temat:

1.1) Jesteś mężczyzną czy kobietą?

- mężczyzną
 kobietą

1.2) Ile masz lat?

_____ lat (wpisz swój wiek)

1.3) W którym kraju się urodziłeś (aś)?

(proszę zaznaczyć tylko jedną odpowiedź)

- Urodziłam się w Polsce
 Włochy
 Ukraina
 Rosja
 Niemcy
 Słowacja
 W innym kraju (proszę wpisać): _____

1.4) W którym kraju urodziła się Twoja biologiczna matka?

(proszę zaznaczyć tylko jedną odpowiedź)

- Urodziła się w Polsce
 Włochy
 Ukraina
 Rosja
 Niemcy
 Słowacja
 W innym kraju (proszę wpisać): _____
 Nie wiem

1.5) W którym kraju urodził się Twój biologiczny ojciec?

(proszę zaznaczyć tylko jedną odpowiedź)

- Urodził się w Polsce
 Włochy
 Ukraina
 Rosja
 Niemcy
 Słowacja
 W innym kraju (proszę wpisać): _____
 Nie wiem

1.6) Kto Cię wychowywał?

- Ojciec i matka (Bądź ojczym/ macocha)
 Tylko jeden rodzic (ojciec lub matka)
 Inna sytuacja (sprecyzuj): _____

1.7) W jakim języku się komunikujesz z ludźmi z którymi mieszkasz?

- [dominuje język 1 kraju]
 [dominuje język 2 krajów – może być rozszerzony na więcej niż 2 języki]
 Moim językiem ojczystym jest (proszę wpisać): _____

1.8) Jaka jest Twoja religia, lub do jakiej wspólnoty religijnej należysz?

(proszę zaznaczyć tylko jedną odpowiedź)

- Nie należę do religii/ wspólnoty religijnej
 Katolicyzm
 Protestantyzm
 Prawosławie
 Islam

- Buddyzm
- Judaizm
- Inna religia/ wspólnota religijna (proszę wpisać): _____

1.9) Jak ważna dla Ciebie jest religia w Twoim codziennym życiu?

Bardzo ważna	Dosyć ważna	Trochę ważna	Mało ważna	Nie ważna	Zupełnie nieważna
☐	☐	☐	☐	☐	☐

1.10) Jaka jest Twoja [kategoria – każdy kraj użyje własnych wymiarów organizacyjnych!] [Do której z poniższych grup należysz?]

Zaznacz jedną odpowiedź

- [kategoria 1]
- [kategoria 2]
- [kategoria 3]
- Żadne z powyższych, ale _____

1.11) Czy Twój ojciec (bądź mężczyzna w domu) jest bezrobotny?

Zaznacz jedną odpowiedź

- Tak, jest bezrobotny.
- Nie, pracuje,
- Inne (jest na emeryturze, długotrwale choruje, opiekuje się domem, jest studentem ...)

1.12) Czy Twoja matka (bądź kobieta w domu) jest bezrobotna?

Zaznacz jedną odpowiedź.

- Tak, jest bezrobotna
- Nie, pracuje
- Inne (jest na emeryturze,, długotrwale choruje, opiekuje się domem, jest studentem ...)

1.13) Skąd Twoja rodzina ma dochody?

Zaznacz wszystkie, które dotyczą

- Otrzymują zasiłek dla bezrobotnych bądź inne świadczenia socjalne
- Zarobki, wynagrodzenia lub mienie moich rodziców
- Inne, (proszę wpisać) _____

1.14) Jak zamożna jest Twoja rodzina w porównaniu do innych?

W porównaniu do większości rodzin, które znam, moja rodzina jest:

O wiele mniej zamożna	Mniej zamożna	Nieco mniej zamożna	Tacy sami	Nieco bardziej zamożna	Bardziej zamożna	O wiele bardziej zamożna
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

1.15) Jeśli porównasz się do innych osób w Twoim wieku: masz więcej, tyle samo, albo mniej pieniędzy (kieszonkowe+ prezenty+ własne zarobki) do wydania?

Dużo mniej	mniej	Nieco mniej	Tyle samo	Nieco więcej	więcej	Znacznie więcej
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

O Twojej rodzinie

Uwaga: Część z poniższych pytań dotyczy Twoich rodziców. Jeśli w większości rodzina zastępcza, przybrani rodzice bądź ktoś inny Cię wychowywał, odpowiedz za nich. Na przykład: jeśli masz 2 ojców, przybranego i biologicznego, odpowiedz za tego, który wniósł więcej w Twoje wychowanie.

2.1) Jak dobrze dogadujesz się z rodzicami?

Zaznacz jedną odpowiedź w każdym wierszu, wskazując jak bardzo się zgadzasz, bądź nie zgadzasz.

	Zupełnie się zgadza	Raczej się zgadza	Ani tak ani tak	Raczej się nie zgadza	Zupełnie się nie zgadza	Nie ma takiej osoby
Dobrze się dogaduje z moim ojcem (ojczymem)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Dobrze się dogaduje z moją matką (macocha)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Łatwo uzyskuję wsparcie emocjonalne oraz opiekę od rodziców	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Czułbym się źle, gdybym zawiódł rodziców	☐	☐	☐	☐	☐	☐

2.2) Ile razy w tygodniu zazwyczaj jesz obiad/kolację z rodzicami

- Nigdy
- Raz w tygodniu
- 2 razy w tygodniu
- 3 razy w tygodniu
- 4 razy w tygodniu
- 5 razy w tygodniu
- 6 razy w tygodniu
- Co dzień

2.3) Jak często poniższe stwierdzenia nawiązują do Ciebie?

Zaznacz jedną odpowiedź w wierszu

	Prawie zawsze	często	czasami	rzadko	Prawie nigdy
Moi rodzice wiedzą <i>gdzie jestem</i> , gdy wychodzę	☐	☐	☐	☐	☐
Moi rodzice wiedzą <i>co robię</i> , gdy jestem poza domem	☐	☐	☐	☐	☐
Moi rodzice <i>znają moich przyjaciół</i> z którymi wychodzę	☐	☐	☐	☐	☐
Gdy wychodziłem, moi rodzice pytają co robiłem, gdzie byłem, oraz z kim spędzałem czas	☐	☐	☐	☐	☐
Jeśli wychodzę wieczorem, moi rodzice mówią mi o której godzinie mam wrócić	☐	☐	☐	☐	☐
Jeśli jestem poza domem i robi się późno, muszę zadzwonić do rodziców i powiadomić ich	☐	☐	☐	☐	☐
Moi rodzice sprawdzają, czy wykonałem zadanie domowe.	☐	☐	☐	☐	☐
Moi rodzice sprawdzają, czy oglądam filmy, DVD dozwolone dla mojej grupy wiekowej	☐	☐	☐	☐	☐
Mówię rodzicom z kim spędzam czas	☐	☐	☐	☐	☐
Mówię rodzicom na co wydaje pieniądze	☐	☐	☐	☐	☐
Mówię rodzicom gdzie spędzam popołudnia po szkole	☐	☐	☐	☐	☐
Mówię rodzicom co robię w wolnym czasie	☐	☐	☐	☐	☐

2.4) Czy kiedykolwiek przeżyłeś którekolwiek z poniższych poważnych doświadczeń?

Zaznacz jedną odpowiedź w wierszu

	nie	tak
Śmierć matki bądź ojca	☐	☐
Bardzo poważną chorobę matki bądź ojca, albo kogoś bliskiego	☐	☐
Jeden z Twoich rodziców ma problem z alkoholem bądź narkotykami.	☐	☐
Walki fizyczne pomiędzy Twoimi rodzicami	☐	☐
Powtarzające się poważne konflikty pomiędzy rodzicami	☐	☐
Rozwód bądź separację rodziców	☐	☐

O Twojej szkole

3.1) W jakim stopniu zgadzasz się, bądź nie zgadzasz z poniższymi stwierdzeniami na temat Twojej szkoły?

Zaznacz jedną odpowiedź w każdej linijce

	Zupełnie się zgadzam	Częściowo się zgadzam	Częściowo się nie zgadzam	Zupełnie się nie zgadzam
Jakbym się przeprowadził, tęskniłbym za szkołą	☐	☐	☐	☐
Zazwyczaj rano nie mogę się doczekać aż pójde do szkoły	☐	☐	☐	☐
Lubię moją szkołę	☐	☐	☐	☐
Nasze zajęcia są interesujące	☐	☐	☐	☐
Jest dużo kradzieży w mojej szkole	☐	☐	☐	☐
Jest dużo bójek w mojej szkole	☐	☐	☐	☐
Wiele rzeczy jest zepsutych bądź zniszczonych w mojej szkole	☐	☐	☐	☐
Dużo zażywa się narkotyków w mojej szkole	☐	☐	☐	☐

3.2) Jeśli musiałbyś się przeprowadzić do innego miasta, jak bardzo tęskniłbyś za swoim ulubionym nauczycielem?

Tęskniłbym za moim nauczycielem ... (Zaznacz jedno pole)

W ogóle	Nie bardzo	niewiele	trochę	dość	Bardzo mocno
☐	☐	☐	☐	☐	☐

3.3) Jak ważne jest dla Ciebie to, co o Tobie myśli Twój ulubiony nauczyciel?

Zupełnie nie ważne	Dość ważne	nieważne	Nie ważne	Trochę ważne	Dosyć ważne	Bardzo ważne
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

3.4) Czy byłeś poza szkołą, przez cały dzień bez konkretnego powodu, w ciągu ostatnich 12 miesięcy? Jeśli tak, to jak często?

- Nie, nigdy.
 tak, ____ razy (wpisz ilość)

3.5) Jak Ci idzie w szkole?

- Wyśmienicie, prawdopodobnie jestem najlepszy w klasie
 Dużo powyżej średniej
 Powyżej średniej
 Średnio
 Poniżej średniej
 Dużo poniżej średniej
 Kiepsko, prawdopodobnie jestem najgorszy w klasie

3.6) Czy kiedykolwiek musiałeś powtarzać rok?

- Nie, nigdy
 tak, ____ razy (wpisz ilość)

3.7) Co myślisz robić, gdy ukończysz szkołę obowiązkową (gdy uzyskasz wiek, gdy nie będziesz musiał dalej kontynuować nauki)

Zaznacz jedną odpowiedź

- Będę uczęszczał do szkoły przygotowującej do studio wyższych
- Będę uczęszczał do szkoły, gdzie nauczę się handlu
- Rozpocznę praktykę
- Znajdę pracę i zacznę zarabiać pieniądze
- Inne, _____
- Jeszcze nie wiem

Złe rzeczy, które mogły Ci się przytrafić

4.1. Spróbuj sobie przypomnieć : Czy którekolwiek zdarzenia Ci się przytrafiły? Jeśli tak, czy były zgłoszone na policję?

a)	Ktoś chciał, abyś dał mu pieniądze bądź coś innego (np. zegarek, buty, komórkę) i zagroził, że coś złego Ci zrobi, jeśli odmówisz?
	Czy podobna sytuacja Ci się kiedykolwiek przydarzyła??
☐	nie <i>Jeśli nie, przejdź do pytania b)</i>
☐	tak
	Jak często to się zdarzyło w przeciągu ostatnich 12 miesięcy? _____ razy
	Ile z tych zdarzeń było zgłoszonych na policję? _____ zdarzeń
b)	Ktoś uderzył Cię gwałtownie, bądź skrzywdził – tak bardzo, aż była potrzeba pójścia do lekarza?
	Czy podobna sytuacja Ci się kiedykolwiek przydarzyła?
☐	nie <i>Jeśli nie, przejdź do pytania c)</i>
☐	tak
	Jak często to się zdarzyło w przeciągu ostatnich 12 miesięcy? _____ razy
	Ile z tych zdarzeń było zgłoszonych na policję? _____ zdarzeń
c)	Ktoś Ci coś ukradł (np. książkę, pieniądze, telefon komórkowy, sprzęt sportowy, rower...)?
	Czy podobna sytuacja Ci się kiedykolwiek przydarzyła?
☐	nie <i>Jeśli nie, przejdź do pytania d)</i>
☐	tak
	Jak często to się zdarzyło w przeciągu ostatnich 12 miesięcy? _____ razy
	Ile z tych zdarzeń było zgłoszonych na policję? _____ zdarzeń
d)	Czy ktoś groził Ci przemocą, albo stosował przemoc fizyczną z powodu Twojego wyznania, kraju pochodzenia, koloru skóry, języka bądź podobnych powodów?
	Czy podobna sytuacja Ci się kiedykolwiek przydarzyła?
☐	nie <i>Jeśli nie, przejdź do pytania e)</i>
☐	tak
	Jak często to się zdarzyło w przeciągu ostatnich 12 miesięcy? _____ razy
	Ile z tych zdarzeń było zgłoszonych na policję? _____ zdarzeń
e)	Czy ktokolwiek drwił z Ciebie, bądź robił Ci na złość w nieprzyjemny sposób poprzez email, messenger, na czacie, na stronie internetowej lub w wiadomości SMS wysłanej na Twój telefon?
	Czy podobna sytuacja Ci się kiedykolwiek przydarzyła?
☐	nie <i>Jeśli nie, przejdź do pytania f)</i>
☐	tak
	Jak często to się zdarzyło w przeciągu ostatnich 12 miesięcy? _____ razy
	Ile z tych zdarzeń było zgłoszonych na policję? _____ zdarzeń
f)	Czy Twoja matka bądź ojciec (albo macocha, czy ojczym) kiedykolwiek uderzyli Cię, tępili bądź popychali? (Uwzględnij czasy, kiedy to była kara za coś, co zrobiłeś)
	Czy podobna sytuacja Ci się kiedykolwiek przydarzyła?
☐	nie <i>Jeśli nie, przejdź do pytania g)</i>
☐	tak
	Jak często to się zdarzyło w przeciągu ostatnich 12 miesięcy? _____ razy
g)	Czy Twoja matka bądź ojciec (albo macocha lub ojczym) kiedykolwiek uderzyli Cię jakimś przedmiotem, uderzyli pięścią bądź kopnęli mocno albo Cię zbili? (Uwzględnij czasy, kiedy to była kara za coś, co zrobiłeś)
	Czy podobna sytuacja Ci się kiedykolwiek przydarzyła?
☐	nie <i>Jeśli nie, przejdź do następnej części</i>
☐	tak
	Jak często to się zdarzyło w przeciągu ostatnich 12 miesięcy? _____ razy

O Twoim czasie wolnym i Twoich rówieśników

5.1) Ile razy w tygodniu wychodzisz nocą (wyjścia na imprezę, do czyjś domu, bądź powłoczyć się po ulicach?)

- Nigdy nie wychodzę w nocy
- 1 w tygodniu
- 2 razy w tygodniu
- 3 razy w tygodniu
- 4 razy w tygodniu
- 5 razy w tygodniu
- 6 razy w tygodniu
- Co dzień

5.2) Gdy wychodzisz nocą, o której zazwyczaj wracasz do domu?

- Nie wychodzę nocą
- ogólnie, wracam o ____ : ____ (wpisz godziny: minuty)

5.3) Z kim spędzasz większość swojego wolnego czasu?

Proszę zaznaczyć jedną odpowiedź

- Spędzam sam.
- Z rodziną.
- Z 1- 3 kolegami
- Z większą grupą znajomych (4 i więcej).

5.4) Zastanów się nad ostatnimi 6 miesiącami: powiedziałbyś, że większość czasu byłeś szczęśliwy?

Większość czasu byłem ,, [Zaznacz jedno, które najbardziej dotyczy]:

Bardzo szczęśliwy	Szczęśliwy	Dość szczęśliwy	Trochę nieszczęśliwy	nieszczęśliwy	Bardzo nieszczęśliwy
☐	☐	☐	☐	☐	☐

5.5) Jak wielu Twoich znajomych ma co najmniej jednego rodzica obcego pochodzenia? (spoza Polski)

- Żaden
- Kilku
- Wielu
- Wszyscy

5.6) Co zazwyczaj robisz w czasie wolnym?

	nigdy	czasami	często
Chodzę do kawiarni, albo na koncerty.	☐	☐	☐
Robię coś kreatywnego (teatr, muzyka, rysowanie, pisanie, czytanie książek).	☐	☐	☐
Kłócę się z innymi	☐	☐	☐
Uprawiam sport, atletykę	☐	☐	☐
Uczę się, albo odrabiam lekcję	☐	☐	☐
Chodzę po sklepach, ulicach, parkach albo sąsiedztwie ot tak, dla zabawy	☐	☐	☐
Robię coś nielegalnego dla zabawy	☐	☐	☐
Piję piwo/ alkohol albo biorę narkotyki	☐	☐	☐
Zastraszam, bądź denerwuję ludzi dla zabawy	☐	☐	☐

5.7) Niektórzy mają przyjaciela, bądź grupę przyjaciół z którymi spędzają czas, wykonując coś razem, bądź wychodząc. Masz przyjaciela/ przyjaciół tego typu?

- Nie=> opuść pytania 5.8 – 5.9 i przejdź do 5.10
- Tak

5.8) Jeśli musiałbyś się przeprowadzić do innego miasta, jak bardzo tęskniłbyś za swoim przyjacielem/ przyjaciółmi?

Tęskniłbym za moim przyjacielem/ przyjaciółmi ... (Wybierz jedną odpowiedź)

W ogóle	Nie bardzo	Może trochę	mało	dosyć	bardzo
☐	☐	☐	☐	☐	☐

5.9) Jak ważne jest dla Ciebie co myślą o Tobie Twoi znajomi?

Zaznacz jedną odpowiedź

Zupełnie nieistotne	Dość nieistotne	nieistotne	Trochę ważne	Dość ważne	Bardzo ważne
☐	☐	☐	☐	☐	☐

5.10) Młodzi ludzie dość często angażują się w nielegalne sprawy. Jak wielu znajomych zrobiło następujące rzeczy: (Zaznacz "nie" bądź wpisz ilość)

	(pewność)	(przypuszczenie)
a) Mam znajomych, którzy używali miękkich bądź twardych narkotyków typu: trawka, haszysz, ekstazy, dopalacze, heroina albo kokaina	☐ nie	tak, ___ osób
b) Mam znajomych, którym zdarzyło się ukraść coś ze sklepu bądź domu handlowego	☐ nie	tak, ___ osób
c) Mam znajomych, którzy weszli do budynku bez pozwolenia, aby coś ukraść	☐ nie	tak, ___ osób
d) Mam znajomych, którzy grozili komuś bronią, bądź pobili kogoś,	☐ nie	tak, ___ osób

aby ukraść pieniądze, sprzęt itp.

- e) Mam znajomych, którzy pobili kogoś bądź ranili poważnie kijem lub nożem. nie tak, ___ osób

Co myślisz o następujących sprawach?

6.1) Oceń w jakim stopniu ZŁE jest wykonywać poniższe czynności dla kogoś w Twoim wieku?

Zaznacz jedną odpowiedź w wierszu

	Bardzo złe	złe	Dość złe	To nie jest złe
Kłamstwo, nieposłuszeństwo albo obgadywanie dorosłych (rodzice, nauczyciele itp.)	☐	☐	☐	☐
Obrażanie kogoś ze względu na religię, kolor skóry, bądź pochodzenie	☐	☐	☐	☐
Celowe niszczenie własności, która nie należy do Ciebie.	☐	☐	☐	☐
Nielegalne ściąganie filmów bądź muzyki z Internetu	☐	☐	☐	☐
Kradzież czegoś małego, typu czekoladkę ze sklepu	☐	☐	☐	☐
Włamanie się do budynku, aby coś ukraść	☐	☐	☐	☐
Uderzenie kogoś po to, aby zranić	☐	☐	☐	☐
Odebranie siłą komuś pieniądze bądź rzeczy	☐	☐	☐	☐

6.2) Wyobraź sobie, jakby Cię złapali podczas kradzieży w sklepie, czułbyś się zawstydzony gdy: ...

	Nie, cale	w	Tak, trochę	Tak, bardzo
a) Twój najlepszy przyjaciel by się o tym dowiedział	☐	☐	☐	☐
b) Twój nauczyciel by się o tym dowiedział	☐	☐	☐	☐
c) Twoi rodzice by się o tym dowiedzieli	☐	☐	☐	☐

6.3) Wyobraź sobie, jakby złapali Cię na znęcaniu psychicznym nad drugą osobą, czułbyś się zawstydzony gdy ...

	Nie, cale	w	Tak, trochę	Tak, bardzo
a) Twój najlepszy przyjaciel by się o tym dowiedział	☐	☐	☐	☐
b) Twój nauczyciel by się o tym dowiedział	☐	☐	☐	☐
c) Twoi rodzice by się o tym dowiedzieli	☐	☐	☐	☐

6.4) Wyobraź sobie, jakbyś został aresztowany za popełnienie przestępstwa, czułbyś się zawstydzony gdy...

	Nie, cale	w	Tak, trochę	Tak, bardzo
a) Twój najlepszy przyjaciel by się o tym dowiedział	☐	☐	☐	☐
b) Twój nauczyciel by się o tym dowiedział	☐	☐	☐	☐
c) Twoi rodzice by się o tym dowiedzieli	☐	☐	☐	☐

6.5) Jak bardzo się zgadzasz, bądź nie zgadzasz z poniższymi stwierdzeniami?

Zaznacz jedną odpowiedź w wierszu

	Całkowicie zgadzam się	Nieco się zgadzam	Trochę się nie zgadzam	Całkowicie się nie zgadzam
Działam pod wpływem chwili, nie zastanawiając się	☐	☐	☐	☐
Robię wszystko co sprawia mi przyjemność nie zastanawiając się jak to będzie miało znaczenie w przyszłości	☐	☐	☐	☐
Bardziej skupiam się na tym co dzieje się ze mną w krótkim czasie niż w dłuższej perspektywie	☐	☐	☐	☐
Lubię sprawdzać się od czasu do czasu robiąc coś ryzykownego	☐	☐	☐	☐
Czasami lubię ryzykować tylko dla zabawy	☐	☐	☐	☐
Ekscytacja i przygoda są dla mnie ważniejsze niż bezpieczeństwo	☐	☐	☐	☐
Staram się przede wszystkim dbać o siebie, nawet jeśli oznacza to problemy dla innych	☐	☐	☐	☐
Jeśli rzeczy, które robie denerwują ludzi, to ich problem, nie mój.	☐	☐	☐	☐
Staram się zdobyć rzeczy, które pragnę nawet jeśli to spowoduje problem dla innych ludzi.	☐	☐	☐	☐

6.6) Miałeś kiedykolwiek wypadek, który był tak poważny, że musiał Cię obejrzeć lekarz, np. Podczas uprawiania sportu albo wypadku drogowego (nie chodzi tu o zwykłe rozcięcia)?

- Nie
 Raz
 _____ razy (wpisz liczbę)

Następnie zapytamy Cię o Twoje sąsiedztwo. **Sąsiedztwo to obszar, do którego dojdzie zajmuje krótki okres czasu (kilka minut) od Twojego domu.** To jest ulica na której mieszkasz oraz ulice, domy, sklepy, park i inne miejsca blisko Twojego domu. Gdy zapytamy Cię o Twoje sąsiedztwo pomyśl o ludziach tam mieszkających.

6.7) Jak bardzo się zgadzasz, bądź nie zgadzasz z poniższymi stwierdzeniami na temat Twojego sąsiedztwa?

Zaznacz jedną odpowiedź w wierszu

	Całkowi e się zgadzam	Nieco się zgadzam	Trochę się nie zgadzam	Całkowi e się nie zgadzam
Wielu moich sąsiadów mnie zna	☐	☐	☐	☐
Ludzie w mojej okolicy często robią coś razem	☐	☐	☐	☐
W mojej okolicy jest wiele przestępstw	☐	☐	☐	☐
W mojej okolicy jest duża sprzedaż narkotyków	☐	☐	☐	☐
Jest wiele bójek w mojej okolicy	☐	☐	☐	☐
W mojej okolicy jest wiele pustych i opuszczonych budynków	☐	☐	☐	☐
W mojej okolicy jest wiele budynków	☐	☐	☐	☐
Ludzie w okolicy są chętni do pomocy sąsiadom	☐	☐	☐	☐
To jest zżyte sąsiedztwo	☐	☐	☐	☐
Ludzie w mojej okolicy są godni zaufania	☐	☐	☐	☐
Ludzie w tej okolicy generalnie się dobrze dogadują	☐	☐	☐	☐

O tym, co robią młodzi ludzie

7.1) Młodzi ludzie robią czasem rzeczy, które są zabronione np. uszkadzają bądź zabierają czyjąś własność. Niektórzy z nich biją i ranią innych celowo (nie mówimy o sytuacjach, gdy młodzi ludzie walczą ze sobą dla zabawy). A co z Tobą? Czy kiedykolwiek zrobiłeś którąkolwiek z wymienionych rzeczy, jeśli tak, jak często w ciągu ostatnich 12 miesięcy?

Proszę pamiętać, że nikt z Twojej rodziny, ani policja czy nauczyciele nie dowie się o tym co zostało nam przekazane. Możesz być pewny, że wszystko pozostanie tajemnicą.

Czy kiedykolwiek w życiu ... (zaznacz "nie" lub "tak"; jeśli tak: napisz jak często w przeciągu ostatnich 12 miesięcy)

... pomalowałeś ścianę , pociąg, metro albo autobus (graffiti)?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy? _____ razy (jeśli nigdy, wpisz "0")
... zniszczyłeś coś celowo, np. przystanek autobusowy, okno, samochód bądź siedzenie w autobusie albo pociągu?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy? _____ razy (jeśli nigdy, wpisz "0")
... ukradłeś coś ze sklepu czy galerii handlowej?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy? _____ razy (jeśli nigdy, wpisz "0")

Czy kiedykolwiek w życiu... (zaznacz "nie" lub "tak"; jeśli tak: napisz jak często w przeciągu ostatnich 12 miesięcy)

... włamałeś się do budynku aby coś ukraść?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy? _____ razy (jeśli nigdy, wpisz "0")
---	--	--

... ukradłeś rower?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później, wpisz "0")
... ukradłeś motor lub samochód?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później, wpisz "0")
... ukradłeś coś z samochodu (ze środka lub z zewnątrz)?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później niż 12 miesięcy, wpisz "0")
... użyłeś broni, siły albo zagroziłeś, że użyjesz siły aby odebrać pieniądze bądź rzeczy należące do kogoś innego?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później niż 12 miesięcy, wpisz "0")
... ukradłeś coś komuś bez użycia siły czy groźby?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później niż 12 miesięcy, wpisz "0")
... nosiłeś bron, np. kij, nóż, pistolet bądź łańcuch?	☐ no ☐ yes	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później niż 12 miesięcy, wpisz "0")
... brałeś udział w boju na stadionie, na ulicy bądź w innym miejscu publicznym?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później niż 12 miesięcy, wpisz "0")
... pobiliś kogoś bądź zraniłeś kijem albo nożem tak dotkliwie, że ta osoba była doznała obrażeń?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później niż 12 miesięcy, wpisz "0")
... nielegalnie ściągałeś filmy bądź muzykę z Internetu?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później niż 12 miesięcy, wpisz "0")
... sprzedawałeś narkotyki albo pomagałeś sprzedawać?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później niż 12 miesięcy, wpisz "0")
[nieobowiązkowe] ...celowo raniłeś zwierzę?	☐ nie ☐ tak	Jak często w przeciągu 12 miesięcy?	_____ razy (jeśli później niż 12 miesięcy, wpisz "0")

7.2) Czy kiedykolwiek miałeś **kontakt z policją** z powodu tego co zrobiłeś? Przykłady poniżej

- Nie
- Tak**, miałem kontakt z policją, ponieważ zrobiłem coś nielegalnego.
- ☞ jeśli tak, a) Jak często w przeciągu **ostatnich 12 miesięcy?** _____ razy (wpisz ilość)
- b) **Ostatni Twój kontakt z policją**, czym był spowodowany?
Dlatego, że _____
- c) Co wydarzyło się **ostatnim razem**, gdy miałeś kontakt z policją?
Zaznacz wszystkie, które dotyczą
- Moi rodzice zostali powiadomieni o zdarzeniu
 - Szkoła/ nauczyciel został powiadomiony
 - Zostałem wysłany do sądu lub prokuratora
 - Dostałem ostrzeżenie z sądu/prokuratury/policji
 - Zostałem ukarany przez sąd lub prokuratora
 - Zostałem ukarany przez rodziców
 - Nic się nie wydarzyło
 - Coś innego się stało: _____

Następne pytania są na temat alkoholu i narkotyków. Kiedy pytamy o okazję, może to być impreza, normalny dzień bądź szczególna sytuacja. Prosimy o rozważne i szczerze odpowiedzi!

8.1 a) Czy kiedykolwiek piłeś alkohol?

- Nie, nigdy (jeśli nie, przejdź do pytania 8.2)
- Tak

b) Wróć myślami 30 dni wstecz. Ile okazji miałeś (jeśli w ogóle) aby wypić poniższy alkohol?:

Jeśli nie miałeś żadnej okazji, wpisz 0 !

Piwo, drinki niskoprocentowe _____ okazji

Wino _____ okazji

Mocne trunki [np. whisky, gin, wódka, ...] _____ okazji

c) Wróć myślami 30 dni wstecz. Ile razy (jeśli w ogóle) wypileś 5 lub więcej drinków podczas jednej okazji? ("drink" to np. puszka, szklanka albo 0.33 butelka piwa, kieliszek wina, bądź kieliszek 20 ml mocniejszego alkoholu)

- nigdy

- raz
- dwa
- 3-4 razy
- 5-9 razy
- 10-19 razy
- 20 razy i więcej

8.2) Czy kiedykolwiek używałeś konopi (marihuana / haszysz)?

- Nie, nigdy (jeśli nie, przejdź do pytania 8.3)
- tak
 - ↳ jeśli tak, ile miałeś okazji w **przeciągu ostatnich 30 dni**?
_____ okazji (jeśli nigdy, wpisz 0!)

8.3) Czy kiedykolwiek używałeś środki nasenne i uspokajające?

- Nie, nigdy (jeśli nie, przejdź do pytania 8.4)
- tak

8.4) Czy kiedykolwiek próbowałeś XTC, LSD, dopalaczy, amfetaminy lub narkotyków o podobnym działaniu?

- Nie, nigdy (jeśli nie, przejdź do pytania 8.5)
- Tak
 - ↳ jeśli tak, _____ ile miałeś okazji w **przeciągu ostatnich 12 miesięcy**?
_____ okazji (jeśli nigdy, wpisz 0!)

8.5) Czy kiedykolwiek używałeś heroinę, kokainę albo crack?

- Nie, nigdy (jeśli nie, przejdź do pytania 8.6)
- Tak
 - ↳ jeśli tak, _____ ile miałeś okazji w **przeciągu ostatnich 12 miesięcy**?
_____ okazji (jeśli nigdy, wpisz 0!)

8.6) Gdybyś używał konopi (marihuana / haszysz), myślisz, że byś się przyznał w tym kwestionariuszu?

Zaznacz tylko jedną odpowiedź

- Przyznałem się do używania konopi
- Zdecydowanie tak
- Możliwe, że tak
- Prawdopodobnie nie
- Zdecydowanie nie

10.4) Uważasz, że jak często policja podejmuje sprawiedliwe decyzje, gdy mają do czynienia z młodymi ludźmi?

(prawie) nigdy	Czasami	często	(prawie) zawsze
☐	☐	☐	☐

10.5) Myślisz, że jak często policja tłumaczy swoje decyzje oraz zachowanie młodym ludziom?

(prawie) nigdy	czasami	często	(prawie) zawsze
☐	☐	☐	☐

10.6) Co myślisz o swoim obowiązku wobec policji:

Do jakiego stopnia Twoim obowiązkiem jest robienie to, co mówi policja, nawet jeśli nie rozumiesz, bądź nie zgadzasz się z tymi argumentami?

Nie jest to

Jest to mój obowiązek

moim obowiązkiem

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

10.7) W jakim stopniu zgadzasz się bądź nie zgadzasz z poniższymi stwierdzeniami na temat policji?

Zaznacz jedną odpowiedź w każdym wierszu

	Zdecydo wanie się zgadam	Zgadzam się	obojętne	Nie zgadzam się	Kategory cznie się nie zgadzam
Policja ma takie samo poczucie dobra i zła jak ja	☐	☐	☐	☐	☐
Policja rozumie co myślą młodzi ludzie	☐	☐	☐	☐	☐
Ogólnie popieram działania policji	☐	☐	☐	☐	☐

10.8) Czy uważasz, że policja bierze łapówki, jeśli tak, to często?

Zaznacz jedną odpowiedź między 0 a 10

Nigdy										Zawsze
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Moduł 11: Nieobowiązkowy

Poniżej są zawarte pytania na temat Twoich znajomych.

11.1) Niektóre osoby mają ustaloną grupę znajomych, z którymi spędzają czas, robią różne rzeczy, bądź spotykają się na mieście. Czy też masz taką grupę przyjaciół?

Proszę zaznaczyć tylko jedną odpowiedź!

- Tak.
 Nie.

↳ **Jeśli nie**, odpuść pytania 11.2 do 11.8 i **przejdź do ostatniego pytania na stronie 20.**

11.2) Które z poniższych wartości najlepiej opisują wiek Twoich znajomych?

Zaznacz jedną odpowiedź

- Poniżej 12 lat
 12- 15 lat
 16 -18 lat
 19 -25 lat
 Powyżej 25 lat

11.3) Czy Twoja grupa znajomych spędza dużo czasu razem w miejscach publicznych takich jak park, ulice, centra handlowe bądź w sąsiedztwie?

- Nie
 Tak

11.4) Jak długo istnieje Twoja grupa znajomych?

Zaznacz jedną odpowiedź

- Mniej niż 3 miesiące
 Od 3 miesięcy do roku
 Od 1 roku do 4 lat
 Od 5 do 10 lat
 Od 11 do 20 lat
 Dłużej niż 20 lat

11.5) Czy robienie nielegalnych rzeczy (sprzecznych z prawem) są akceptowane przez Twoją grupę?

- Nie
 Tak

11.6) Czy ludzie z Twojej grupy faktycznie robią nielegalne rzeczy (sprzeczne z prawem) wspólnie?

- Nie
 Tak

11.7) Czy pomyślałeś kiedyś, że Twoja grupa to “gang”?

- Nie
 Tak

11.8) W grupie są tylko chłopcy/ dziewczyny czy grupa jest zmieszana?

- Tylko chłopcy
 Tylko dziewczyny

- Mieszana grupa

Twoja ostatnia odpowiedź w tym kwestionariuszu (Tylko poziom 9)

Proszę przeczytaj uważnie poniższą instrukcję:

Zastosujemy nową technikę kwestionowania, aby zapewnić dodatkową ochronę prywatności. Zadamy Ci dwa pytania, ale udzielisz nam tylko jednej odpowiedzi.

Przemyśl jak szczerze odpowiedzieć na pytania poniżej (TAK lub NIE) ale nie zapisuj odpowiedzi:

Pytanie nr 1: *Twoja mama urodziła się w styczniu, lutym lub marcu?*

(Jeśli naprawdę nie wiesz, podaj w przybliżeniu)

Pytanie nr 2: *Czy popełniłeś któreś z wymienionych przestępstw w przeciągu ostatnich 12 miesięcy?*

(kradzież w sklepie, napad z bronią w rękę, napaść powodująca uraz lub włamanie)

Teraz proszę zaznaczyć opcję (A) lub opcję (B) w zależności od Twojej odpowiedzi:

– **Jeśli Twoja odpowiedź na obydwa pytania jest taka sama (obie odpowiedzi TAK albo obie NIE) zaznacz opcję (A)**

– **Jeśli odpowiedzi na obydwa pytania są różne (jedna TAK i jedna NIE) zaznacz opcję (B)**

(Twoja prywatność pozostaje chroniona, ponieważ nie znamy Twoich odpowiedzi na osobne pytania. Przy pomocy procedur statystycznych możemy obliczyć ilu osób ogólnie dotyczyła pozytywna odpowiedź na drugie pytanie).

Jaka jest Twoja odpowiedź na te dwa pytania?

Zaznacz jedną odpowiedź.

- (A) NIE dla obu pytań, albo TAK dla obydwu pytań.
- (B) TAK dla jednego z pytań, oraz NIE dla drugiego z pytań

Poprzednie pytanie było dosyć podstępne i nie łatwe. Jak znalazłeś odpowiedź?

- Za długo trwało, aby przeczytać instrukcję, więc wybrałem (-am) odpowiedź na chybił trafił
- Przeczytałem(-am) instrukcję, ale celowo dałem odpowiedź, która nie była prawdziwa
- Przeczytałem (-am) instrukcję i uważnie udzieliłem odpowiedzi, która była prawdziwa.

Dziękuję za Twoją współpracę!

Informacje dla szkół.

Załącznik 1.

Pismo organizatorów do dyrekcji wszystkich szkół podstawowych i gimnazjalnych w Białymstoku i Rzeszowie, z których wylosowano klasy do realizacji badań.

„W nawiązaniu do pisma dyrektora Wydziału Edukacji Urzędu Miasta w Rzeszowie w sprawie Międzynarodowych Badań Zachowań Dysfunkcyjnych Młodzieży ISRD-3, działając w porozumieniu i za zgodą dyrektora, miło nam poinformować iż Państwa szkoła została wylosowana do badania. Uprzejmie prosimy o przeprowadzenie badań w poszczególnych wylosowanych klasach (bez możliwości zamiany na inną) za pomocą standaryzowanego kwestionariusza ankiety *on-line*, dostępnego pod wskazanym adresem internetowym. Linki są wygenerowane tylko na jeden dzień. Na kolejne dni zostaną wygenerowane następane.

Załączniki: w pliku „Klasy” zawarto (wykaz wylosowanych klas, daty przeprowadzenia badania, indywidualne ID klasy, link do kwestionariusza dla danej klasy na wyznaczony dzień rozpoczęcia badań), w pliku „Nauczyciel” zawarto instrukcję dla nauczycieli, w pliku „SAF” zawarto ankietę dla nauczycieli.

Przeprowadzający badanie powinien odszukać i udostępnić uczniom link klasy niezbędny do wypełnienia kwestionariusza zgodnie z instrukcją podaną dla nauczycieli. Linki dla klas biorących udział w badaniu w dniach kolejnych, będą przysyłane systematycznie - najpóźniej do godziny 8:00 w dniu, w którym należy przeprowadzić badanie. Kwestionariusze są standaryzowane (takie same dla każdej grupy wiekowej), jednakże dla każdej klasy przypisany jest konkretny link. Różnorodność linków wynika z technicznych ograniczeń oprogramowania.

Informujemy jednocześnie, że nie istnieje możliwość zamiany wyznaczonych klas na inne. W przypadku planowanej nieobecności danej klasy w szkole wyznaczonym dniu prosimy o kontakt w celu ustalenia innego terminu badania (w dniach od 21 do 23 czerwca br.).

Uwaga: bardzo prosimy o wydrukowanie i dostarczenie każdemu z nauczycieli przeprowadzającemu badania - pliku zatytułowanego nazwą klasy, instrukcji dla nauczycieli i ankiety dla nauczycieli.

Prosimy nauczycieli o napisanie na tablicy dużymi literami ID odpowiadające klasom, tak aby uczniowie danej klasy mogli wpisać do swojego kwestionariusza”.

Załącznik 2.

Instrukcja dla nauczycieli przeprowadzających badania w klasach przesłana do szkół w pliku „Nauczyciel”:

1. Proszę upewnić się że Posiada Pan(i): a) ankietę dla nauczycieli, b) wykaz klas z linkami oraz kodami ID.
2. Przed rozpoczęciem badania proszę napisać na tablicy dużymi literami (tak, aby każdy mógł przeczytać) indywidualny kod ID danej klasy (składający się z 9 cyfr oddzielonymi myślnikami, kolejno [_ _ _ _ _ - _ _ _ _ _]).
3. Po zajęciu miejsc przez uczniów oraz uruchomieniu komputerów proszę sprawdzić, czy każdy komputer jest podłączony do Internetu.
4. Proszę poprosić uczniów o otwarcie kwestionariusza *online* znajdującego się pod wskazanym w wykazie klas adresem internetowym (przypisanym do danej klasy), poprzez kliknięcie w link (jeśli istnieje możliwość

zbiorowego przesłania linku wszystkim uczniom) lub wpisanie linku w przeglądarce (w takim wypadku należy zapisać link na tablicy).

5. Bardzo prosimy o wcześniejsze nieotwieranie przesłanych linków i niewypełnianie kwestionariusza, ponieważ odpowiedzi ze wszystkich wypełnionych pod wskazanymi adresami ankiet zostaną zapisane na serwerze i wliczy się to do badanej próby uczniów, co może zaburzyć otrzymane wyniki.
6. Proszę upewnić się, że każdy uczeń ma odpowiednie warunki do indywidualnej pracy z kwestionariuszem. W szczególności istotne jest, aby w klasie panował spokój i nie dochodziło do zbędnych rozmów. W razie dyskomfortu któregoś z uczniów należy zapewnić mu spokój odpowiadania na pytania. Należy dopilnować aby w klasie panował względny spokój oraz nie nastąpiło zbiorowe wypełnianie ankiety.
7. Proszę upewnić się, że uczniowie, którzy ukończą ankietę, pozostaną na swoich miejscach do końca godziny lekcyjnej (lub do momentu, w którym wszyscy uczniowie zakończą pracę z kwestionariuszem). Bardzo ważne jest, aby uczniowie ci nie opuszczali klasy oraz zachowali ciszę (zaleca się w tym celu przydzielenie uczniom zadania do wykonania – według uznania nauczyciela).
8. Proszę poczekać, aż każdy uczeń skończy odpowiadać na pytania. Jeśli skończyła się godzina lekcyjna, w razie możliwości należy umożliwić uczniowi zakończenie pracy z kwestionariuszem w czasie przerwy.
9. Prosimy również o przypomnienie uczniom, że ankietę jest zakończona dopiero wtedy, gdy ostaną strona zostanie wypełniona i zakończona.
10. Dziękujemy za przeprowadzenie badania!

Załącznik 3.

Przesłany w pliku „SAF” formularz ankiety dla nauczyciela przeprowadzającego badanie:

Proszę o wypełnienie tego formularza w czasie przeprowadzania ankiety w danej klasie lub kontynuowanie wypełniania formularza niezwłocznie po ukończeniu badania przez uczniów.

Bardzo ważne jest, aby poniżej wpisać ten sam kod ID, przypisany do danej klasy, który został przekazany Dyrekcji Szkoły przez organizatorów badania.

1. Kod ID zapisany na tablicy przez nauczyciela, który uczniowie wpisują przy rozpoczęciu badania: [_ _ _ - _ _ - _ _ _]

2. Miasto: Białystok, Rzeszów

3. Nazwa szkoły:

4. Nazwa klasy:

5. Data przeprowadzenia badania:

6. Godziny przeprowadzenia badania: od ... do ...

7. Nauczyciel obecny w klasie w czasie przeprowadzania badania:

8. Osoby obecne w klasie w czasie przeprowadzania badania (oprócz nauczyciela oraz uczniów):

9. Poniższa tabela dotyczy liczby uczniów w klasie ogółem oraz liczby uczniów obecnych w czasie przeprowadzania badania.

10. W idealnych warunkach, w czasie przeprowadzania ankiety w klasie powinna panować cisza, za wyjątkiem sytuacji, gdy uczniowie zadają uzasadnione pytania na temat kwestionariusza. Jednakże zdarza się, że młodzi ludzie czasem angażują się w zbyteczne rozmowy, np. dyskutując ze swoimi kolegami na tematy poruszane w ankiecie, śmiejąc się, szepcząc sobie żarty, wypowiadając swoje uwagi na tematy zawarte w kwestionariuszu, pytając swoich kolegów, jak odpowiedzieć na dane pytanie, odpowiadając na pytania na głos – prawdopodobnie, aby zaimponować innym swoimi czynami niezgodnymi z prawem itp. Po ukończeniu przez uczniów ankiety, proszę oszacować, jak wiele było zbytecznych rozmów w czasie przeprowadzania badania (proszę jednak nie wliczać uzasadnionych pytań na temat treści ankiety!).

Prosimy o szczerą odpowiedź, aby umożliwić właściwą ocenę uzyskanych danych.

Absolutnie żadnych

Kilka incydentów

Więcej niż kilka incydentów

Całkiem dużo

Bardzo dużo

Ciągłe rozmowy

11. Podczas przeprowadzania ankiety *on-line*, czasem zdarzają się problemy techniczne, związane z dostępem do Internetu itd. Jak wiele technicznych problemów miało miejsce podczas tej sesji zbierania danych?

Żaden

Kilka

Więcej niż kilka

Całkiem dużo

Bardzo dużo

Ciągłe problemy techniczne

Koordinator badań III edycji Międzynarodowego Badania Dysfunkcyjnych Zachowań Nieletnich (ISRD-3), prodziekan Wydziału Prawa w Uniwersytecie w Białymstoku, złożył w imieniu organizatorów serdeczne podziękowania dla dyrektora Wydziału Edukacji Urzędu Miasta Rzeszowa i Kuratorów Oświaty w Białymstoku i w Rzeszowie, za okazaną pomoc w skutecznym przeprowadzeniu ankiet wśród uczniów szóstych klas szkół podstawowych oraz pierwszych i drugich klas szkół gimnazjalnych w Białymstoku i w Rzeszowie. w następujących słowach:

„Pomoc Pana była bardzo cenna, ponieważ czas badań zbiegał się z zakończeniem roku szkolnego i pomimo natłoku ważnych spraw dyrekcję wszystkich nadzorowanych przez Pana szkół dołożyły wszelkich starań, by proces wypełniania przez uczniów ankiet przebiegał wzorowo. Wyniki badań stanowiące diagnozę zachowań dysfunkcyjnych nieletniej młodzieży będą mogły posłużyć do podejmowania decyzji wychowawczych. Docelowo projekt ten zakłada budowanie podstaw naukowych dla poprawy życia dzieci i wdrożenia działań mających na celu zapobieganie patologii społecznej”.